

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

АДАБИЙ-БАДИИЙ, ИЖТИМОИЙ-ПУБЛИЦИСТИК ЖУРНАЛ

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН
МАТБУОТ ВА АХБОРОТ
АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ
КЕНГАШИ

МУНДАРИЖА

НАСР

СУОТ ДАРВИШ. *Фосфорли Жаврия. Роман*.....3
ГЕОРГИЙ ГУЛИЯ. *Фиръави Эхнатон. Роман*.....66

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

ИВАН БУНИН. *Димоғимда хушбўй ифоринг*.....60

ПУБЛИЦИСТИКА

АНДРЕЙ ЗУБОВ. *Кавказнинг сиёсий истиқболи*.....125

АДИБЛАР ҲАЁТИДАН

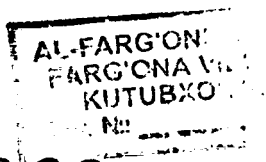
ФАБИТ МУСРЕПОВ. *Дўстлар ҳазили*.....140
Шолохов гурунги.....149

КИТОБЛАР ОЛАМИДА

УЛУҒБЕК ДОЛИМОВ. *Халқ донолиги хазинасидан*.....153

САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА

ДЭВИД ВЕЙС. *Моцартнинг ўлими. Роман*.....157

Июл 2002

Бош муҳаррир:
Озод ШАРАФИДДИНОВ

Таҳрир ҳайъати:
Мирпўлат Мирзо
(Бош муҳаррир муовини)
Файзи Шоҳисмонил
(масъул котиб)
Амир Файзулла
Раҳматилла Иноғомов

Жамоатчилик кенгаши:
Юсуф Абдуллаев
Аслиддин Болиев
Жамолиддин Бўронов
Одил Ёқубов
Хайрулла Жўраев
Рисбой Жўраев
Неъматулла Иброҳимов
Абдулла Орипов
Пўлат Ҳабибуллаев
Рустам Шоғуломов
Тўлепберген Қайипбергенов
Сайдахрор Фуломов

Жаҳон адабиёти, 7. 2002

ИНДЕКС 828, 829

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №172

Таҳририят манзили:
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: 144-41-60; 144-41-61; 144-41-62.

Навбатчи муҳаррир А.ФАЙЗУЛЛАЕВ
Рассом Ю.ГАБЗАЛИЛОВ
Техник муҳаррир М.НИЗОМОВА
Мусахҳиҳлар Д.АЛИЕВА, Д.ҚОДИРОВА
Компьютерда саҳифаловчи Н.ҚОДИРОВА

Теришга берилди 03.06.2002 й. Босишга рухсат этилди 19.08.2002й. Бичими 70x108 1/16.
Газета қоғози. Офсет босма. Шартли босма тобоқ 18,2. Нашриёт босма тобоғи 20,0.
Жами 1000 нусха. К-9337 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

“Жаҳон адабиёти“ журнали компютерида теришиб, Ўзбекистон Матбуот ва ахборот
агентлигининг ижарадаги Тошкент матбаа комбинатида босилди.
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Жаҳон адабиёти, 2002 й.

Суот ДАРВИШ

Фосфорли Жаврия

Роман

I

МАҲКАМАДАГИ ОЙНА

Совуқ иликларигача музлатиб юборганди. Маҳкамага олиб келишганидан бери ўн беш дақиқа ўтган эди. Хона ўчоқда ёнаётган кўмир тафтию одамларнинг ҳовуридан анча илиб қолганди.

Шунга қарамай Жаврия ҳамон дир-дир титрайди.

Бу титроқнинг совуқдан бошқа, яъни кўркув ёки хавотир каби бирон ўзга сабаби йўқдай эди ҳарҳолда.

Жаврия... неча йиллар бўлдики, мана бу ва шунга ўхшаш қорақўлларнинг доимий мижози.

Бу кеча ҳаво ниҳоятда совуқ эди.

Қора ва жингалак сочларининг у ер-бу ери ҳўл.

У бундай кечаларга, Истанбулнинг ругубати иликларини ҳам музлатиб юборадиган изғиринли кечаларга: “Лаънати кечалар” дерди.

Одатда бундай кезларда ёгин-сочин ёғмас, бироқ кечанинг қоронғилиги ҳаводаги ругубатни чор тарафга пурқаётгандек туюларди.

Бу кеча Жаврияни, унинг таъбири билан айтганда, “хит”лар сочларининг йилгираши туфайли кўриб қолиб, қўлга туширган эдилар.

Қолбуки, Жаврия уларнинг хуштак товушини, оёқ сасини узоқдан эшитган ҳамона ўзини панага олган эди.

Аввалига талваса ичида тош йўлкани тақиллатганча қочиб кетаётган баланд пошна этик товуши эшитилди. Сўнгра иккита аёлнинг шарпаси пайдо бўлди. Бирови хўпшасемиз, иккинчиси эса нозиккина... Семизи копток син-

*Туркчадан
Бобоҳон
МУҲАММАД ШАРИФ
таржимаси.*

Жаврия исми Туркияда жуда машҳур. Таниқли хонанда Иброҳим Тотлиаснинг “Фосфорли Жаврия” ашуласини севиб тингламайдиган мухлис йўқ ҳисоби. Турк киносининг юлдузларидан бири — Наримон Кўксал ҳам илк бор “Фосфорли Жаврия” фильмида (1959 й.) Жаврия ролини ўйнаб, эл оғзига тушган. Бироқ, аслини олганда, бу исмнинг машҳур бўлиб кетишига биринчи галда таниқли турк ёзувчиси Суот Дарвишнинг “Фосфорли Жаврия” романи сабаб бўлди. Истанбулнинг машҳур ва энг гўзал фоҳишаси бўлган Фосфорли Жавриянинг кўнглига ҳеч қутилмаганда ишқ савдоси тушади. У полициядан қочиб юрадиган, кечалари қайиқда нималарнидир ташийдиган бир йигитни севиб қолади. Бироқ Жаврия бу йигитнинг нима билан шуғулланиши у ёқда турсин, ҳатто лоақал унинг исмини ҳам билмайди. Романда умри фоҳишалик билан ўтган Жавриянинг соф муҳаббат туфайли покланиши тарихи ҳикоя қилинган. Ёзувчи ҳақида икки оғиз сўз. Асли исми Саодат Баранэр бўлган Суот Дарвиш 1901 йилда Истанбулда туғилди. У ижодга шоир сифатида кириб келиб, турк реалистик адабиётининг ривожига катта ҳисса қўшган атоқли ёзувчилардан бирига айланди. Адибнинг романлари қатор чет тилларга ўгирилган. Суот Дарвиш 1972 йили Истанбулда вафот этган.

гари зипиллаб қочиб борарди. Нозиги, янада тезроқ чопқиллаб, кўздан ғойиб бўлиши лозим бўлганидан ҳадеб қоқилар, югура олмаётган эди. У дуч келган жойга ўзини таппа ташлаб йиқиладиган бир аҳволда эди. Орқадан қувиб келаётган эркакларнинг оёқ товуши эшитиларди.

Семизи жуссасидан маълум. У Тўп Малоҳат... Ўшанинг ўзгинаси...

Уни қўлга тушириш осон эмас. Зимзиё қоронғи кечада бақалоқ гавдаси бир пасда ғойиб бўлади-қолади. Бу гал ҳам шундай бўлди. Қоядек қорайиб турган бинолардан бирининг эшигига ўзини урди-ю, кўздан ғойиб бўлди-қўйди.

Малоҳат Истанбулни беш қўлдай яхши билади. Қаерда бекиниш мумкин бўлган бир тирқиш, қаерда кўчадан кўчага ўтув ери бор, қаерда ичига кириб бекиниш мумкин бўлган ахлат қутисию, қаерда орқа эшик орқали ошхона-сига ўтиш мумкин бўлган майхона бор — ҳамма-ҳаммаси унга маълум.

Жаврия ҳам бу борада ундан қолишмайди, аммо Тўп Малоҳатта тенг келадигани Истанбулда йўқ.

Жаврия эшик олдида устма-уст қалаштирилган ту누ка ахлат қутиларининг орқасига бекинди. Тиззаларини букиб, гужанак бўлиб олди. Болдирлари, сонлари ва гавдаси устма-уст букланганга ўхшарди. Опшоқ юзи кўзга ташланмаслиги учун бошини тиззалари устига қўйди, қўллари билан тиззаларини қучоқлаб, болдирлари ва сонлари орасига тиқиб олди. Қўлга туширишган пайтда: “Агар Тўп Малоҳатни ушлаб олишганида хитлар мени тополмаган бўларди”, деб ўйлаган эди.

Дарҳақиқат, Малоҳат боши берк кўчада бирдан йўқ бўлиб қолгач, полициячилар энди уни топиш учун эшикларга бирма-бир бош суқа бошлашганди.

Ерга пусган нозик қизни кўп ўтмай қўлга олишди.

Қўлга тушган заҳоти полициячи болохонадор қилиб сўқинди. Жаврия йўғон овозидан уни таниди. Жуссаси бу қадар кичик бўлган бу полициячининг товуши мунчалар йўғон бўлмаса!

Бунга барча ҳайрон бўларди. Овозининг йўғонлиги боис, уни “Довул Ойтан” дейишарди.

Сочини пана қилиш Жавриянинг хаёлига ҳам келмаганди. Ёдига тушган тақдирда ҳам бошини яширишнинг иложи йўқ эди.

Йўл четида, сал нарироқда кўча чироғи ёниб турарди.

Хулиас, ўша чироқ нури бошига тушиб, ҳўл сочларининг устида мингларча юлдузчалар ҳосил қилганди.

Полициячилар уни шу туфайли пайқаб қолишди. Зотан Жаврия илк дафъа полиция қўлига тушганида ҳам шундай бўлган эди.

Ўшанда ҳам у қочиб бекинган, бироқ сочларининг юлдузчалардек жимирлаши боис, қўлга тушганди.

Уни биринчи марта семиз ва кекса комиссар қўлга туширган эди.

Ўша кечаси комиссар қизга электр фонарини тўғрилаган онда сочлари юлдуздек жимирлаган ва комиссар: “Бу ерда бир фосфорли қиз бор экан, — деганди. — Ўрнингдан тур, Фосфорли, қани кўрайлик сени!” Шу-шу унинг исми Фосфорли Жаврия бўлиб қолди.

Унга бу лақаб берилишининг бошқа сабаблари ҳам бор эди.

Жавриянинг кўзлари, сочлари ва бутун борлиги, ҳақиқатан фосфорлангандек, атрофга нур таратиши шунга сабаб бўлди.

Қоронғида, бир чеккада мижоз кутиб тураркан, эркаклар қоронғига қарамай, тўппа-тўғри унинг ёнига келишарди. Уни кўриб танлашгани учун эмас, албатта...

Қизлар: “Бунинг фосфори бор, — дейишарди. — Ҳаммадан бурун уни кўришади”.

Дарҳақиқат, эркаклар, худди фосфори бордек, барча қизлар орасидан айнаи уни танлашарди.

Улар қоронғида қизга яқинлашди дегунча унинг кўзлари, тишлари ялғир-юлгур порлаганини кўришарди.

Узоқда ёниб турган кўча чироғининг шўбласи унинг вужуди порлаши учун кифоя эди.

Қизлар уни қизганмасдилар... Фақат ўзлари унингдай бўлмаганликларидан афсусланишарди, холос.

— Ниманг бор ўзи, Фосфорли? — дейишарди.

Нимаси борлигини Жавриянинг ўзи ҳам билмасди. Фақат қизларга жавоб бериш учунгина:

— Фосфорим бор, — деб кўярди.

Оқшом парисига, кеча малагига бундан ортиқ ва бундан ҳам гўзал таъриф бериш мушкул.

Унинг гўзаллиги ҳам, исми ҳам чор тарафга машҳур эди.

“Фосфорли Жаврия..”

Истанбулнинг пастқам кўчалари, хивват жойлари, қабристонлари, қалъа деворлари, Такфур саройи харобалари-ю, полизларида у энг жозибали қиз эди.

Хотинбоз саёқлар уни бир-бирига тавсия қилишар, у билан айш-ишрат қилганини айтиб, мақтанишарди. Улар учун бундан зўр гап йўқ эди...

— Кеча Мажидиякўйда тонгта қадар Фосфорли билан роса ишрат қилдик-да. Берилиб ўйнаганида нур сочишини бир кўрсанг эди...

Жавриянинг рақсини кўрган киши унинг кўйида дали-демона бўлмай қолмасди.

Бу фосфорли парини деб қанчадан-қанча йигитлар мушглашмаган дейсиз...

Жаврия бугунга қадар қанчадан-қанча бўз йигитнинг жонига зомин, нечтасининг турмага тушишига сабаб бўлмади, дейсиз...

Буни фақат Оллоҳнинг ўзи билади, холос.

Фосфорлининг бу ишлардан хабари йўқ эди.

Бу кеча сочларининг йилтирашини кўриб, уни адашмай топган полициячи ориқ, узун бўйли, қотмадан келган киши эди.

У чўнтак фонарини унга тўғрилаб, юзини кўрар-кўрмас:

— Ие, бу сенмисан, Фосфорли?! — деди.

У Истанбулда машҳур бўлиб, шаҳар полициячилари уни яхши танишарди.

— Менман, комиссар ака, — дея қиз яширинган жойидан чиқди.

Аъзойи бадани дир-дир тиграрди.

Титрамай бўладими? Устида енги калта кофта, йўл-йўл эски юнг юбкаси ҳам юпқагина бўлса.

Жаврия кечки аёзга чидамли бўлса-да, бир йил турмада ётиб, кўча совуғини унутгани учун тиграётган бўлса ажаб эмасди.

Жаврия эшик соясидан чиқди дегунча Довул Ойтан:

— Ие, бу сенмисан, Фосфорли?! — дея синглисини кўргандек севиниб, уни кучди. Қизнинг ўпкаси тўлиб, хўнг-хўнг йиғлай бошлади.

Бироқ бу севинч ёшларига ўхшамасди.

Жаврия бўйнидан кучган қўлларнинг ниҳоятда ингичкалалашганини, бош кўйган вужуд қуруқ суякка айланганини ҳис қилган эди.

— Йиғлама энди, бас қил... Кўзи очилмаган қизмидингки, қўлга тушганингдан уялиб йиғласанг.

Довул Ойтан унинг не сабабдан йиғлаётганини балки тушунмаган эди...

Кўча қоронғи, рутубатли ва совуқ. Жаврия ўзини ниҳоятда ғарибу нота-вон ҳис қилаётганди...

Кундан-кунга заифлашиб бораётганини сезарди.

Кўнгли иссиққина бир гўша топиб, ором олишни ич-ичдан кўмсаётган ушбу дамда, совуқ ва рутубатли қоронғи кечада полициячилар томонидан қувланиши илк дафъа унинг хўрлигини келтирган эди...

Полициячи қуруққина қилиб:

— Ўзингни гўлликка солмай кўяқол, — деди. Сўнг шеригига ўгирилиб: — Сен бунинг ёнидан жилма. Мен унисини топай, — деди.

Ойтан унинг қаёққа қочиб кетганини жуда яхши биларди.

Дармони бўлганида Жаврия ҳам ўша ёққа жуфтакни ростлаган бўларди...

Бироқ туфлиси хийла катта, бунинг устига, тиззаларида дармон йўқ.

Полициячи қўлини Жавриянинг бўйнидан олди. Қиз суянмаса ерга йиқилишини сезгани учун унга суяниб олди.

Шунда Фосфорли Жаврия ёнидаги бу вужуд иситмадан ёнаётганини ҳис қилди.

Бу вужуддан чиқаётган ҳарорат Жаврияга ёқиб тушгани учун у полициячининг пинжига кириб олди.

Полиция маъмури Малоҳатни ўйлаб боши қотмоқда эди. “Осмонга учиб кетмагандир!”

Мантиққа кўра учмаслиги керак бўлган Малоҳат гўё учгандек ғойиб бўлган эди.

Унинг йўғон гавдаси қайси тирқишга кириб кетганини ким билади дейсиз...

Полиция маҳкамаси Бейўғли туманига қарашли бўлиб, кўча юзидаги тўрт қаватли бинода жойлашган эди.

Бу ташландиқ бино кўринишидан қачонлардир бирор юнонники бўлган бўлса керак.

Маҳкама биносининг эшик-ромлари, зинапоя тутқичлари ёнғоқдан ишланган.

Эшикдан олдин тош ётқизилган майдончага, у ердан гулқоғозлари сарғайиб кетган даҳлизга кирилади.

Юқорига олиб чиқадиган пиллапоялар ёнида ёнғоқдан ишланган ва нақшинкор ойнаванд эшик. Эшик қаршисидаги деворнинг қоқ ўртасида роми ёнғоқдан ишланган ва ўйма нақшлар билан безатилган тошойна бор эди. Бу баланд тошойнанинг икки томонида авваллари кийим илгичга ўхшаган бир нарсалар бўлган бўлса керак.

Уша ердаги гулқоғозларнинг ранги унчалик ўнгмагани бундан далолат бериб туради.

Жаврияни илк бор бу қорақўлга олиб келишганида у севинчдан:

— Ҳаа... Қорақўлда¹ ойна бор экан! — дея қарс урган ва дарҳол ойна томонга чоғлан эди.

Жаврия шу тошойнада ўз аксини биринчи марта бошдан-оёқ кўрганди.

Жаврия ўз аксини бошдан-оёқ кўришдан шу қадар завқландики, ҳатто қўлга тушганидан чекаётган надоматини ҳам унутди-қўйди.

Ҳа, қорақўлда ойна бор эди.

Ҳеч ким эътибор бермагани, ҳатто эрталабдан супуриб-сидиришга келадиган кекса фаррош хотин ҳам чангини артмагани учун ойна анча хира тортган эди.

Ойнага қараш ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмасди.

Қандайдир ҳодисадан ҳаяжонланиб ёки асабийлашиб қорақўлга кириб-чиққан кишилар ойнага эътибор ҳам бермасдилар.

Қорақўлдаги бу ойна олдида фақат фоҳишалар андармон бўлишарди. Ахлоқ полицияси томонидан баъзан кечалари тўсатдан ўтказилган қидирув натижасида кўпгина фоҳишалар қўлга тушар ва ичкаридаги хона тўлиб кетарди. Уша кечаси битта-яримта кисавур ё контрабандист, ёки қотил тутиб келтирилгудай бўлса, табиийки, қизларни ичкари хонага киритишмас, кўпчилигини даҳлизда қолдиришарди. Ушанда қизлар тошойна олдида андармон бўлиб, юз-кўзини бўяшар, сочларини тарашар, пайпоқларини тортиб, таранглашгирар, жойидан чиқиб кетган кофтларини юбкасининг ичига тикишар ёки лой чапланган туфлиларини тупуклари ва рўмолчалари билан тозалар эдилар.

Жаврия бу ойнада ўзини илк бор кўрган кунни эгнида пушти кўйлак бор эди. Бу кўйлакни унга қиморбоз Восиф қамалишидан бир ҳафта олдин ҳада қилганди. Ўзиям кўйлакмисан кўйлак эди-да! Чап кўкрагининг устида юрак шаклида жажжигина гули бор.

Уша кечаси бу ерга келтирилган қизлар ичида ярқ этиб кўзга ташланадигани, энг чиройлиси ва энг кўрками ҳам Жаврия эди.

Бу кеча бўлса эшикдан кириб, тошойна олдидан ўтаркан, Жаврия ранг-

¹ Қ о р а қ ў л — полиция маҳкамаси.

рўйининг афтода эканини кўрибоқ ойнадан юз бурди. Ҳатто Довул Ойтан ҳам ундан кўркамоқ эди. Унинг эғнидаги бинафшаранг либос эзгиланган бўлса-да, ҳарҳолда ипакдан тикилган.

Уларни орқадаги хонага олиб ўтишди. Хонада учта стол бор эди.

Икки стол бўш, учинчисида бўлса бошьяланг, лаблари дўрдоқ, олакўз муовин ўтирарди.

Унинг олдида сариқдан келган, тузуккина кийинган ёш йигит тикка турарди.

Сал нарироқдаги тахта ўриндикдан олпоқ сочлари елкасига ёйилиб тушган, бир қошининг усти ёрилиб қонаган кекса аёл жой олган.

Аёл жуфтланган тиззаларини икки қўли билан кучоқлаб ўтирарди. Боши ҳам, кўзлари бир нуқтага қадалган.

Ундан нарироқда ялангоёқ, кўйлак-шими жулдур-жулдур бўлиб кетган бир қишлоқи бола йиғлаб турибди.

Муовин келганларга қайрилиб қарагани ҳам йўқ. У дағал товушда болага ўшқирди:

— Бас қил, увиллайверма!

Йиғи пичоқ кесгандай, бирдан тўхтади. Кўзёшлари ҳам тинди-қолди. Бола кир қўлининг орқаси билан кўзларини артди.

Муовин рўпарасидаги сариқ йигитга ўтирилиб:

— Бу хотин сенинг онанг бўлади!.. — дея нималарнидир тушунтира кетди.

Жаврия ҳеч қаяққа қарамай, бир четдаги тахта курсига ўтирди. Ойтан ҳам ёнига чўкди. Ўтирди дегунча Жавриянинг елкасига бош қўйди... Бир-икки дақиқа ҳам ўтмай пинакка кетди... Ора-сира сесканиб кўзини очиб кўяр, хонани назардан ўтказар, сўнг маъносиз кўзлари яна ўз-ўзидан сузилиб, юмиларди.

Хона иссиқкина бўлса-да, Жаврия негадир ҳамон қалтирарди.

У иликларини ҳам музлатиб юборган совуқ туфайлигина қалтираётган эмасди. Ич-ичдан келаётган ва аъзойи баданини қалтиратаётган бу титроқнинг сабаби бир оз кўркув бўлса, эҳтимол.

У бу кеча қорақўлга илк бор келтирилган оқшомдагидек кўрқаётгани шубҳасиз.

Ўша кечаси у не қилишини билмагани учун кўрққан бўлса, бу оқшом не қилишларини, бошига нелар тушиши мумкинлигини билгани учун кўрқаётган эди.

Ичида кўркув бўлмаганида эди, у бу кеча қорақўлнинг иссиқкина хонасига тушганидан заррача афсусланмаган бўларди.

Бутун аъзойи бадани бундай иссиққа муҳтож эди.

Қолаверса, бу ерда ёр-дўстлари, таниш-билишларини кўриши мумкин. Қиз уларни яқин қариндошини соғингандек соғинган эди.

Ойтаннинг иситмадан ёнаётган боши елкасини иситаётганди.

”Роса озиб-тўзибди. Аҳволи чатоқ, чўзилиб қолмаса гўргайди”, деб ўйлаб хўрсаниб қўйди.

Шу чоқ эшиқдан қора сочлари ёйилиб елкасига тушган, кумушранг жулдур пўстин кийган, ширакайф хотин кириб келди.

“Тентак Марика!” — дея қаддини ростлаб, унга пешвоз чиқмоқчи бўлди.

Бироқ Ойтаннинг сесканиб тушганини кўриб, михлангандай жойида қотди-қолди. Муовинга билдирмай, Тентак Марикани ёнига имлади.

Бироқ Марика унга маъносизларча боқди. У оёғида зўрға турарди. Шамолда қолган қамишдек у ёқдан-бу ёққа чайқаларди.

“Бу оқшом ҳам бўкибди!” деб ўйлади Жаврия. Сўнг яна унга ишорат беришга чоғланди.

Аммо Марика эшик кесақисига суянганча бепарво тураверди.

Муовин бошини кўтариб, жаҳл билан унга тикилди.

— Яна-я?! Яна шу ҳолга тушибсан-да, Марика!

Марика шу заҳоти бидиллади:

— Худди шундай, Посом!...

— На уятни, на ҳаё-ҳижобни биледи бу!

— Худди шундай, Посом!..

Ажабо, берилган саволларнинг маъносини тушунаётганмикан? Кулоғига гап кираётганмикан?

— Ҳой қиз, мен сенга нелар дедиму, сен не деялсан...

Муовин гапини тугатмаёқ, Марика кўзини катта очиб, атрофга аланглади, сўнг сайрай кетди:

— Исмиим Марика, отамнинг исми Йўргў... Онамники Орифли... 925 йилда туғилганман. Истанбулликман, бошим очик, бола йўқ, уй йўқ, эр йўқ, ҳеч кимим йўқ...

— Жим бўл, ўтир бу ерга! — дея бир полициячи уни қўлидан ушлаб бир четдаги тахта ўриндиққа ўтқизди.

— Ўт бу ёққа, тартиббузарлик қилма!

Жаврия дугонасини чақирди:

— Марика, Марика, келсанг-чи бу ёққа.

У Жаврияга назар ташлади. Ўриндиққа чўкиб, бошини деворга тиради. Ярим очик кўзлари бир ёнга оғди.

Жаврия у билан сўзлашишдан воз кечди. Муовин устма-уст сигарета тутатаётганли.

Жаврия ўпкасини тўлдириб, тутун тортиши келди. Оҳ... Қани энди бир маза қилиб тортса. Кошқийди, бирор таниши келса-ю, сўраб олса..

Аста-аста нарироқ сурилди. Ойтаннинг кичик, заиф гавдасини ўриндиқ устига оҳистагина ётқизди.

Ўнг елкаси уюшиб қолган эди. Елкасини бир-икки бор ўйнатди.

Ҳарқолда бу елкасини Ойтаннинг боши анча иситган, шу билан бирга унинг теридан анча намланган эди.

Муовиннинг рўпарасида турган йигит анча асабий кўринарди.

У боя сигарета тутатмоқчи бўлган, бироқ муовин унинг қўлидаги сигаретани олиб, ўчоқ олдига отиб юборган эди.

Жаврия ўрнидан туриб, сигаретани олиш ниятида бир неча одим отди. Марикани ўриндиққа ўтқизган ёш полициячи ўшқириб берди:

— Уртада тентирама!

— Нима, сен йўл назоратчисими, ака? — деди Жаврия. — Номерсиз йўлга чиқмаймиз биз! Айб қилган бўлсак, жазо патгасини ёзиб берарсан..

Эгилди. Сигаретани олиб, орқага қайтди ва илжайиб, полициячига:

— Туташтириб олайлик, — деди.

— Сен ўша-ўша эски Фосфорлимисан?

— Ҳа, ўша ўзинг билган Фосфорлимиз, бир мўйимиз ўзгаргани йўқ.

— Қаерларга йўқ бўлиб кетдинг?

Жаврия тиржайиб жавоб берди:

— Чайқов бозорида эдим.

Полициячи кулди-да, унга бир сигарета узатди.

— Ташла қўлингдаги иркитни. Сен бизнинг эски, ҳурматли миждозлари-миздан. Сенга битта янги сигарета берай.

Жаврия янги сигаретани олди. Аммо ташландиқ сигаретани кулоғининг орқасига жойлаб қўйди.

Оппоқ тишларини кўрсатиб, полициячига ишва қилиб қўйди. Полициячи ёниб турган сигаретасини узатди, Жаврия туташтириб олди.

Жаврия узун-узун тортиб, ўпкасини никотин тутунига тўлдирди. Боши сал айланди, кўзлари сузилди. Ўзини худди ўтқир шароб ичгандай ҳис қилди. Кўзларини оҳиста юмиб, кайф қилиш мақсадида бир четга ўтиб ўтирди. Сигарета тез тугаб қолмасин дея, аста-аста тортишда давом этди.

Кўзлари юмуқ, оёқларини остига жуфтлаган, елкасини деворга тираган қўйи ўтирарди.

Ҳеч нарса ҳақида ўйлагиси келмасди, фақат сигарета кайфини сурса бўлди.

Энди дам оладиган хонаси келди. Иссиққина жойда ўтирибди. Сигаретаси ҳам бор.

Ўриндиқда маза қилиб ўтирарди. Тошдек қотган суяклари аста-аста юмшаётгандек туюларди.

“Қанийди буларга инсоф кириб, ярим кечаси бизни мудириятга жўнатмасалар”, деб ўйлади у. Шу ерда тунаб қолса қандай саз бўларди.

Шу иссиққина хонада маза қилиб ухлаб олган бўларди. Ҳақиқатан ҳам у дам олишга муҳтож эди.

“Бир йиллик қамоқ бизни ожизу нотавон бандага айлантирди-қўйди”, деб хаёлидан ўтказди у.

Ўтир... Ўтир... “Шу Қизилой учун ҳам ўтир!..” Шу героин ишида унинг заррача гуноҳи йўқ. Чўтир Вали қаерда экан... Қаердан ҳам у қўлига пакетларни тутқазди-ю, қочди-кетди...

Фосфорли не бўлганини англаб ҳам етмай рўпарасида хитлар ҳозир у нозир бўлишган эди.

“Пакетларни чўз бу ёққа... “Қайси пакетларни?” “Қўлингдагиларни!” “Бу пакетлар меники эмас-ку...” “Ие, кимники бўлмаса?” “Буларни менга биттаси берди-ю, қочиб кетди...” “Ким эди у?”

Берган одамнинг ҳурмати, юз-кўзи, ор-номуси бор.

Уни сотиб, кўрган-билганларини полициячиларга, муовинга, кўча қоровулларига, терговчиларга айтса борми, Истанбул кўчалари унинг учун зиндонга айланган бўларди.

— Билмайман...

Жаврия шу сўзда туриб олди. “Мардга сотқинлик ярашмайди”, деб ўйлади у.

Натижада, ўз таъбири билан айтганда, “Қизилой йўлига” бир йилга кесилди.

Бир йил қамоқда ўтиришнинг ўзи бўладими? Ундан кейин... яна икки йил Бўлуда ўтириши лозим эди. Икки йил Бўлуда!

Айғишга осон...

Ҳали энг ёмони бу эмасди.

Истанбулдан айрилиш ёмон... Қамоқда ўтириш ёмон... Бўлуда ғурбатда яшаш ёмон... Жуда ёмон...

Бироқ энг ёмони бу эмасди.

Унинг учун энг ёмони Истанбулдан эмас... ундан айрилиш эди.

“У”ни эсларкан, юраги дукуллаб кетди.

Бир йил йигирма кун бўлдики, ундан ҳеч бир хабар йўқ.

Унга не бўлганини, ҳалигача ўша ердами ёки йўқми — билмасди. Излаб бориш учун тун ярмидан оғишини пойлаганди.

Чунки у Жаврияга шундай деб тайинлаган.

Полиция қўлига тушмаганида эди...

Уни топа олармикан?

У бир йилдан бери шундан қўрқиб эзилди...

Аъзойи баданига бир оз иссиқ югурди... Сигарета тортиб, кайф қилди. Чўнтагида пули бўлсайди, сал илгарироқ муовин билан маъмурга чой келтирган қахвачига битта чой буюрган бўларди.

Бироқ... Чўнтагида лоақал сариқ чақаси ҳам йўқ. Қоронғида тентирашининг сабаби ҳам шу эди. “Буни Истанбул дейдилар. Муллажиринг бўлмаса бир одим ҳам қимирлай олмайсан. Бойлар юрти бу!”

Маъмур чойини хўпларкан, иссиқдан сузилган кўзлари билан қизга тикиларди.

У чойдан хўплади дегунча Жаврия беихтиёр қуруқшаган лабларини ялаб, ютиниб қўярди.

У дастурхон атрофида овқатланаётган кишиларни кузатиб, ютинаётган очқўз мушукка ўхшарди.

Ҳозир бу ерда ундан, Ойган ва Тентак Марикадан бошқа кимса йўқ.

Боши кўксига тушган Марика бир четда мудраятти. Ойган бўлса ора-сира сесканиб кўзини очар, атрофга маъносиз назар ташлаб, яна уйқута кетарди.

“Бу оқшом балки мудириятга жўнатмаслар, — деб ўйлади у. — Бўлар иш бўлди, думимиздан илиндик, энди ҳеч бўлмаса шу ерда тунай қолсак яхши бўларди. Исиниб олгандан сўнг бу изғиринда Юксаққалдиримгача пиёда бориш, кўприқдан ўтиш керак... У ер тўлиб кетгандир... Бунинг устига музлаб ҳам ётган бўлса керак...”

Эти жунжикди.

“Мен ҳам бошқаларга ўхшаб мизғиб олсаммикан?” Бироқ маъмур чойини ичиб бўлмагунча кўз юмолмаслигини тушунди. Яна уни томоша қила бошлади. Қани энди бир пиёлагина чой ичса!..

Чойқалаҳнинг тагида икки бармоқ бўйи чой қолган эди. Қиз чидай олмади.

— Акажон, — деди у. — Чойнинг охирини менга берақол.

Маъмур чойқалаҳни оғзига яқинлаштираётган жойида тўхтади. Бардақни¹ узатмоқчи бўлди, сўнг ҳарҳолда ниятидан қайтди ва сўради:

— Нима, бу оқшом ишлай олмадингми?

— Майда пулим йўқ, акажон... Ёнимда чек дафтарим бор...

Маъмур унга тикилди. Жаврия давом этди:

— Истасанг сенга чек ёзиб берай, банкага бориб оласан.

Зўр гап айтгандай тиржайди.

— Майли, Фосфорли. Чойчи келсин-чи, сўнг сенга битта чой буюрарман.

— Барака топ, акажон.

Қиз энди ўзини эмин-эркин тутиб, сўзлай бошлади:

— Дунё яхши одамлар туфайли омон турибди, — деди у. — Агар бу оқшом Жамил ака навбатчи бўлса чой буюриш у ёқда турсин, совқотиб ўлсин, деб деразаларни очиб қўйган бўларди.

Муовин қошини кўтариб:

— Овозингни ўчир! — деб ўшқирди.

— Ўчдим, ўчдим... Қизишманг, Муовинбей амаки!..

Жим қолди... Чойини кутиб ўтираверди. Ҳолбуки, у гапни айлангириб, бутун мудириятга олиб боришадими, йўқми — шуни билиб олмоқчи эди.

Бу ердан у ерга боришнинг ўзи ҳеч гап эмас. Ҳатто эртасига ўтказиладиган тиббий кўрик ҳам ҳеч гап эмас... Бироқ касал чиқса-чи... Унда нима бўлади...

Турмадан чиқди дегунча касалхонага тушса... Ойлаб у ерда қолиб кетса...

Калласига урган фикрдан бирдан яйраб кетди. Касал чиқди — касалхонага ётди дегани... Касалхонада ётиш эса Истанбулда қолиш демак эди.

“Демак Истанбулда қолишим ва бир амаллаб, қочиб кетишим ҳам мумкин”.

Оллоҳ қачон уни шу полициянинг қўлидан қутқараркин, қачон эмин-эркин нафас олиб, қўлларини соллангириб, Истанбул кўчаларини кезиб юраркин? Икки йил Бўлулда қолган тақдирда ҳам қайғиб келган куниеқ кўчаларда яна қувлашмачоқ бошлаган бўлмасмиди?..

“Биз ҳеч кимнинг арпасини хом ўрганимиз йўқ-ку. Оллоҳнинг кўчасини ҳукумат бизга чиқарган...” дея хўрсиниб қўйди у.

Эҳ, бу Бўлу. Аммо-лекин зап жой-да... Нақ дўзахнинг ўзи! У ердан пулсиз Истанбулга келиб олгунча не жафолар чекмади.

Уша тўнғиз шофёрнинг кўнглини олишнинг ўзи бўлди. “Ўшанда юк машинасида совуқдан роса адабимни едим-да, — деб ўйлади у. — Шарти кетиб, парти қолган бу чолни ҳеч таъбим тортмади”. Шофёр бир мўйсафид киши эди. Оғзида тиши, бошида туки қолмаган.

Бутун йўл бўйи Жаврия ичидан: “Мен сенга кўрсатиб қўяман, туллак!” дер эди. Айтганини қилди ҳам. Истанбулга келди дегунча шофёрга билдирмай жуфтакни ростлаб қолди.

“Бу туллак ўзини қўярга жой топмаган бўлса керагов”, деб ўйлаган сари кулгиси қистарди.

Жавриянинг чўнтагида ҳемири йўқ. Аммо сиқилмаса ҳам бўлади, чунки энди у Истанбулда. Жаврия ички ҳаяжон билан:

“Тошу тупроғингга қурбон бўлай, Истанбул!” деди ичида.

Йиғлай олсайди... Эҳгимол, хўнг-хўнг йиғлаган бўларди...

Ҳавода бошқача бир уфор, бошқача бир бўй бордек туюларди. Гўё ҳар тарафдан унга табассум қилишаётгандек, рўпарадан ошно, ёр-дўстлари чиқиб, уни олқишлаётгандек эди.

У ҳам барча-барчага табассум улашгиси, барчадан ҳол-аҳвол сўрагиси келарди.

¹ Б а р д а қ — чой ичиладиган идиш, стакан.

Жаврия беш қўлдек биладиган бу улкан шаҳарга келган заҳоти ўзини муҳташам саройининг ичида сайр қилаётган маликадек улуғ ва қудратли ҳис қилди.

Дўғончида бир оз айланди... Ёнига келган эркаклар билан уч марта Қора-чааҳмадга бориб келди.

Улардан бири эндигина армиядан бўшаган Онадўли йигити эди.

Иккинчиси аскар... Униси бўлса бир саёқ.

Нариги соҳилга ўтиш учун кема паттасигагина эмас, балки қорнини тўйдиришга ҳам етадиган пул ишлаб олди.

Ҳатто Ускудар бандаргоҳига келиб, сақич олди-да, денгиз бўйидаги ўриндиққа ўтириб, чайнай бошлади.

Электр нурлари остида тип-тиниқ мовий денгиз атлас каби жилоланади. Кўк қўрғошин рангига кирган.

Кема тўлқинлар оғушида чайқала-чайқала сузиб боради.

Денгиздан ўткир моғор, балиқ, чиғаноқ ва туз ҳиди уфуради. У бу таниш ҳидни бир йилдан бери орзиқиб соғинган эди.

Изғиринга, совқотганига қарамай, ўзини шу мовий денгиз кучоғига ташлаб, мириқиб қулоч отиб сузиш истаги бутун борлигини енгиб бўлмайдиган даражада қамраб келарди.

Кеманинг қуйруғидан жой олди. Сақични чайнади-чайнади-да, хумори ёзилгач, денгизга туфлаб ташлади.

Не қиларини билмас, шу лаҳзада ҳатто Истанбулга нега келганини ҳам ўйламасди.

Хаёлан “жон-дилдан севган денгизим” деб ўйларкан, денгиздан анқиётган ҳидни ич-ичига ютмоқ учун чуқур-чуқур нафас олар эди.

У ниҳоят Истанбулга келган эди...

Истанбулда бўлмаганида, ҳатто бу шаҳардан умиди узилганида ҳам Истанбулга келиш, Истанбулга қовушиш учун минг бало-ю жафолар чекишга рози эди.

“Бир йил қамоқ, икки йил сургун. Охири кўринмайдиган бир бало-ку!” деб ўйлади у.

Тўғриси айтганда, Жаврияга қамоқдан кўра сургун қаттиқ алам қилганди.

Қамоқда Истанбулга чиқиш у ёқда турсин, турмадан ташқарига бир одим ҳам чиқа олмасди.

Сургунда бўлса...

Оғизда эркинсан, бироқ истаган ишингни қилолмайсан...

Алам қилмайдим бу... Ҳақиқатан жуда ёмон ва чидаб бўлмайдиган бир ҳол эди.

Кўприкка кўзи тушди дегунча севинчдан бақириб юбораёзди. Ўзини зўрға босди. Узоқ айрилиқдан сўнг ота уйига келгандай ҳаяжонланарди.

Унинг болалиги шу кўприкнинг устида, остида ва атрофида ўтган ахир!

Хотирасида қолган илк нарса шу кўприк понтонлари. Шу понтонларнинг устида ўйнаб юрган кезларини эс-эс хотирлайди. Ёнида новча, оёқлари ориқ киши бўлгучи эди. Ким эли у, ажабо, отасимиди?

Ўша киши уни етаклаб юрар, кечалари бўлса понтоннинг устида, бир чеккада қўланса денгиз ҳидини ҳидлай-ҳидлай, ғужанак бўлиб ухлаб қолишарди. Ўйғонганида устига ўша кишининг камзули ёпиб қўйилганини кўрарди.

Яна бир нарсани эслайди. Бир ўлик понтон устида чўзилиб ётибди... Оғзи очик... Оғзининг ичида пашшалар ғужғон ўйнайди... Жаврия ва бошқа болалар унинг устида. Жаврия хўнграб йиғлайди, бошқа болалар йиғламайди.

Нега?... Бу мурда, ориқ, озгин оёқли ўлик, доим уни етаклаб юрадиган кишимиди? Уни бағрига олиб ухлатадиган, отам деб ўйлайдиган ва ким эканлигини билмайдиган кишимиди?

Нега бошқа болалар йиғламаяпти, нега фақат у йиғлаяпти?

Ана! Ана, бўғоз бандаргоҳи ҳам кўринди. Бир гал у ердан бир шода маржон топиб олган эди. Ям-яшил маржонларни кўзига кўйиб қуёшга қараганида қандай ажойиб товланарди.

Маржонни бўйнига осди-ю, ўзини кўриш учун Эминўнуга қараб чопди. Дўкон ойнаси олдига борди. Кечалари ухлашдан олдин, маржонни бўйнидан олар, бағрига босиб ётарди.

Барча болалар бу яшил маржонга ҳавасманд эдилар. Ҳаммаси маржонни ундан тортиб олиш пайида бўлишарди.

Ниҳоят олдилар ҳам!..

Маржонни худди ҳозиргина тортиб олишгандай Жавриянинг ичи ачишиб кетди.

Кўприкка чиқар-чиқмас дарҳол ўша жойга... Нажотибей кўчаси томонга чопгиси келди.

Бироқ у Жавриянинг кундузи бу ерга келишини тақиб қўйган эди. “Кечаси келгин, унда ҳам орқангдан битта-яримтаси пойлаётган бўлмаса...” дея бир неча бор огоҳлантирганди. Авваллари у қизнинг бу ерга келишини ҳечам хоҳламасди. Бироқ Жавриянинг парвои палак, кулоқ солгиси келмасди.

У одамларни тўхтамай таъқиб этадиган қайсар итга ўхшаб кетарди... Уни тўхтовсиз таъқиб қилар, ундан айрилишни истамасди.

Охири у ҳам Жавриядан қутулолмаслигини тушунди шекилли, уйига киришга ва баъзи кечалари тунаб қолишга рози бўлди.

Бу хотираларни эслаб, Жавриянинг бутун вужуди яйраб кетди.

Унинг хонасида қандай масъуд кечаларни бошдан ўтказмади... Ҳа, ўша кечалар ҳаётининг энг гўзал дамлари эди.

Шуларни ўйлаб, бирдан боши айланди ва ўз-ўзига:

— Вой жоним-эй, — деди. — Не бўлди ўзи менга? Худди кайфим ошиб қолганга ўхшайди-я...

Дуч келган кишига ундан сўз очгиси келар, бироқ ҳеч кимга оғиз оча олмасди. У ҳам ўзи ҳақида гапиришни ман этган. “Мени танишингни биров билмасин! Ҳеч кимга мен ҳақимда оғиз оча кўрма!” дея қайта-қайта огоҳлантирган. Жаврия: “Оғиз очмайман!” дер, қасам ичарди. Фақат келиб-кетишга у руҳсат берса бўлди.

Ваҳоланки, у ҳаммага уни “эрим” деб айтишни истарди. Бироқ бу фирт ёлгон бўларди. Жаврия ички бир хўрсиниш билан: “Лоақал қўлимни ҳам ушлагани йўғу!” дея хаёлидан ўтказди.

Зотан бу Фосфорли учун, эҳтимол, можаронинг боши эди. Фоҳишаликни қачон бошлаганини ўзи ҳам эслай олмайди. Аллақачонлардан бери ёт эркакларга таслим этиб ўрганган вужудини янги бир эркакка топшириш Жаврия учун чўт эмас. Бироқ гап шундаки, бошқа барча эркаклар Жавриядан истаган нарсани у истамас эди.

“Тошу тупроғинга қурбон бўлай, Истанбул!” дея, балки юзинчи дафъа такрорлаганча кўприқдан ўтди.

Галатанинг Рихтимига келиб тўхтади. “У”: “Кундузи бу ерга келма!..” дерди. Ажабо, у ҳалиям ўша эски ҳовлида, омборлар орасидаги кичкинагина хонасидамикан?

У бу хонада не қиларди ўзи?

Нега полициядан бу қадар қўрқарди?..

Уни нечоғлик кўргиси келса-да, кундузи у томонга бормаслиги керак. Ахир, сўз берган!

Қолаверса, ўзи ҳам Истанбулга яширинча келган-ку. Сургундан қочиб келди-ку. Қўлга тушса, уни тўппа-тўғри Бўлуга жўнатишади.

Уни кўрса, ҳолу аҳволини билса бўлди, кейин уни қайтариб юборсалар ҳам майлига, афсусланмайди, бироқ ҳозир у изкуварларнинг кўзига кўринмай тургани яхшироқ.

Кўстининг майхонаси томонга бормоқчи бўлди. Барба ўша ердамикан, ажабо?.. Уни кўрса бир қадаҳ ичкилик бериши турган гап.

Қамоқдан қутулдик, бу ҳазилакам гапми?! Барба жуда яхши одам-да. Уни кофир деганлар номаъқул бузоқнинг гўшгини ебди! Шу Галатада Барбадан яхшироқ одам йўқ. Не топса фақир у фуқарога улашади. Кўстига билдирмай қанчадан-қанча яхшилиқ қиларди у.

Духоба ўғирлиги содир бўлганида Валиаддинга қўшилиб хонавайрон бўли-

шига сал қолганди. Ўшанда Барба Кўстига билдирмай уни бир майхонада сақлади.

Ҳамма нарса ойдинлашиб, айбдорлар қўлга тушганидан кейингина у Жаврияга рухсат берди.

Бунинг устига Барба қилган яхшилиги эвазига ҳеч нарса талаб қилмайди. Ҳеч қачон хижолатпазликка ҳам йўл қўймайди.

Хуллас, фаришга каби бир инсон, тамом-вассалом.

Қолаверса, у қадар қари ҳам эмас. Бўлудан уни олиб келган шофёр ундан қарироқ эди-ку...

Худо урсин уни...

Жаврия умри давомида ҳеч бир эркакдан бу қадар нафратланмаган эди.

Бунақалар балонинг ўқи. Жаврияни учратиб қолса борми, ҳиқилдоғидан олиб: “Бу хотин менга касал юқғирди!” дея дўшпослаши ҳеч гап эмас.

Юлдузнинг бошига тушган балоларни эслаб, титраб кетди. Юлдуз сариқ сочли, малаклардек хушрўй қиз эди. Бир аблаҳ: “Менга касал юқғирдинг!” дея Маждиқайда тош билан уриб бошини ёрди. Юлдузнинг жасадини кўрганлар юз-кўзи таниб бўлмас даражада уриб-ёриб ташланганини айтишганди.

Жаврия қўлидаги бардақни бир четга қўйди, сўнг ғужанак бўлиб, Ойганнынг оёғи устига бош қўйди. Кўзлари юмилиб бораётганди. Бош қўйди дегунча кўзи илинди.

Қанча ухлади — билмайди. Лекин роҳат қилиб ухлади. Киши, эҳтимол, тўшақда бу қадар роҳатланиб ухламас керак.

Тақир-туқурдан уйғониб кетди. Бирданига қаерда эканини билолмай, атрофга аланглади.

Сўнг аста-секин ҳуши жойига келиб, ўзининг қорақўлда эканлигини англади.

Хона иссиқлигидан терлаган бўлса-да, эти увишаётган эди.

Уни ким уйғотиб юборди, ажабо?

Буни билиш ниятида оёқ томонга кўз ташлади. Тўп Малоҳатга кўзи тушди. Йўгон гавдаси билан ўриндиқни ағдариб юборган бўлса керак. Малоҳат уни кўрмаган, балки у томонга қарамаган ҳам. У болохонадор қилиб сўкиниб, муовиннинг жиғига тегаётган эди.

Муовин:

— Ҳой қиз, дўшпослайман лекин!.. — деб бақираётган эди.

— Дўшпослармиш. Буни қара-я! Ол, ур! — дея бошини муовин томонга эгди. Муовин бўлса “Қаллаварам” дегандай бош чайқалди.

Жаврия ухлаган вақт ичида муовин ўрнидан кўзгалмаган бўлса керак. Юзлари заҳил, кўзлари ич-ичига ботган.

Ниҳоятда чарчаган кўринади. Соқоли ҳам анча ўсиб қолибди. Юзи икки соат аввалгидан кўра саргайиб кетибди.

Хонадаги одамлар кўпайиб, шовқин кучайган. Ҳар томонда хотинлар. Эгнига сариқ, қора, малларанг эски-туски кийим кийган ўн-ўн бешгача хотин. Ораларида кумушранг пальтоли, пардоз-андоз қилмаган паст бўйли бир ёш қиз ҳам бор... Унинг ёнида кулранг пальто кийган бошланг ёш йигит...

— Тақсир, — дерди у, — сиздан ўтинаман. Бу қиз менинг қаллигим.

— Қаллигинг бўлса, Тошқишлоқ тарафда нима қилиб юрибсанлар?

— Қаллигим бўлганидан кейин хоҳлаган жойга боришим мумкин.

— Тушингни сувга айт, иш сен ўйлаганчалик осон эмас, жаноблари. Ҳозир қаллигининг отасини чақиртирамиз.

Ёш қиз бўкириб йиғлай бошлади.

— Отам қаллигим билан ҳатто кинога боришга ҳам рухсат бермайди. Комиссар жаноблари, у мени бу ерда кўрса ўлдирди.

Қизнинг гўрлигидан йигитнинг жаҳли чиқди. Аччиқ билан қаллиғига деди:

— Нега энди ўлдирар экан? Мен сенга уйланаман-ку, ахир! Менга ишон-маса, сени менга унашгирармиди?

Қиз жавоб бермади. У ҳиқиллай бошлади. Муовин дағал товушда деди:

— Қизини сенга ишониб унашгиришди-ю, сен қизни пастқам жойга олиб бордингни? Бу ишончни суиистеъмол қилиш эмасми?!

Йигит асабийлашди.

- Маъмурбей, мени ҳақорат қилишга ҳаққингиз йўқ.
- Майли. Бошқа йшшимиз кўл. Сиз анави ерга бориб ўтиринг.
- Биз кетишимиз керак.
- Бу энди бизга боғлиқ. Қизнинг отасини чақиртирамиз.

Қиз энди уят-пуятни йиғиштириб, йиғи аралаш ёлвора бошлади:

— Бундай қилманг, Комиссарбей жаноблари, бундай қилманг. Отамни чақиртирманг.

Жаврия яна кўзларини юмиб, мизғимоқчи бўлди. Бироқ энди кўзга уйқу келармиди. Кўча қизлари оз ухлайди. Қаердадир беш дақиқа мизғиб олишса бас, ҳордиги чиқади-қўяди. Шунга ўрганишган. Жаврия қаддини ростлади. Малоҳатнинг елкасидан туртди.

— Хой Малоҳат!.. Тўп... Дўмбоқ..

Малоҳат жаҳл билан ўтирилди. У осонликча қўлга тушавермас эди. Шу сабабдан бўлса керак, бу оқшом қаттиқ жаҳл чиққан эди. Бироқ Жаврияга кўзи тушар-тушмас, бирдан жаҳлдор юзи мулойимлашди, пешонасидаги тунлар ёзилди.

— Ие, шу ердамисан, Фосфорлим! — деб қичқирди у:

— Жим бўл.. Шанғиллама.

— Шанғиллаётганим йўқ, сўзлаядман, холос! — деди у. — Нима, кекирдгимизга ҳам хўжайинми булар? Ол-а! Қўйиб берсанг, унингни ўчиришди.

Жаврия унга кўз қисиб: “Бўш келма!” дегандай бош силкиди.

Малоҳат йўгон, семиз кўллари билан унинг елкасидан тутиб силкиди.

— Ниҳоят келибсан-да, пари! — деди у. — Бошим кўкка етди. Нариги дунёга рихлат қилдинг, деб ўйлагандик. Не замонлардан буён кўринмай кетдинг.

Жаврия:

— Турмада эдим, — деб шивирлади. Сўнг овозини янада пасайтириб илова қилди: — Сургунда бўлдим, Истанбулга яширинча келдим. Хитлар биринчи куниеқ қўлга туширишди.

— Аҳвол чатоқ, дегин.

— Нимасини айтасан. Шу ерга келтиришганидан бери чора топиш учун бош қотираман.

— Қайгурма, Жаврия. Бир йўлни топармиз.

Малоҳат яхши ва улдабурон қиз. Муовинга кўз қирини ташлади.

Шу пайтда муовин:

— Кўп вайсаятсан, сени алоҳида камерага тикаман, — деди.

— Ҳаққингиз йўқ! Мен ҳам шу ватаннинг фарзандиман.

Жаврия унга “жим бўл” деб ишора қилмоқчи бўлди. Бироқ у молини сотиш тақиқланган кишидай ўзини ҳақ деб билаётган ва баҳса киришиб кетган эди.

— Фоҳишахонадагиларга ўхшаб солиқ-полиқ тўламаслигимиз тўғри. Аммо биз майда корандамиз. Эшаги тушовига мос. Келиб-келиб шунга ҳам кўз тикиб қолдингларми? Энди биз ёмон ҳам бўлиб қолдикми? Мени яккаю ёлғиз қамаб қўярмиш-а!.. Ҳаққингиз борми бунга?.. Тушунмадим. Бирор марта ўғирлик, кисавурлик ёки фирибгарлик қилиб қорақўлга тушганмидим?.. Ёруғ юз билан кириб, ёруғ юз билан чиқдим. Виждоним пок, юзим ёруғ. Не ёмонлик қилдимки, мени тикиб қўйсанг. Истанбул кўчалари бировнинг томорқасими?.. Истаган киши кўча кезади. Тўп Малоҳат ҳам кезади. Эркинлик шуми?.. Истасам кундузи ухлаб, кечаси кезаман. Оёқларим ўзимники, ҳукуматники эмас. Булардан не жафолар чекмадик.

Охирида оғзини тўлдириб ҳақорат ҳам ёғдириб қўйди.

Муовин:

— Энди баённома ёзаман, — деди. — Ўз хизмат вазифасини бажараётган маъмури ҳақорат қилганинг учун сени судга жўнатиб, турмага тиктираман.

— Қалам қўлингда, Муовинбей, истаганингни ёзавер. Аммо мен ҳам қўлимга қалам олсам борми... Порахўрликларингни фош қилмасам юрган эканман.

Қизлардан бири гапни ҳазилга буриш учун:

— Ие, сен ҳатто қўл ҳам қўя олмайсан-ку, — деди. — Хат-саводинг йўқ-ку!..

— Хат-саводим йўқми?.. Бўлмаса билиб ол! Кеча Қозикўй бандаргоҳидаги ҳожатхона деворига каттакон қилиб имзо чекиб қўйдим. Ишонмасанг, эртага кечки овқатдан сўнг бориб кўрақол.

Хонада гулдурос кулгу кўтарилди. Муовин жаҳл билан маъмурга қаради. Маъмур:

— Жим бўлинг! — деб бақирди.

Кимдир киноя қилди:

— Сигнал чалиш тақиқланган. Ҳукумат қонунига кўра ман этилган, жим ўтиринг.

Жаврия ҳам уларнинг шовқин-суронига қўшилгиси келар, ўзини зўрға тутиб турарди. Қорақўлдаги тўполонларнинг бошида доим у тургувчи эди. У ғавғо чиқарар, муовин, комиссар ва маъмурнинг қитиқ патига тегар, жаҳлини чиқарар, сўнг совутарди.

Малоҳатга ўхшаб олатасир, қўпол сўзлашни ҳам, кези келганда, мушук-дек ялтлоқланишни ҳам қойиллатарди.

Дугоналарини кулдираар, баҳридилини очарди.

Ҳозир бўлса жим ўтиргани яхши.

Уни таниб қолишларини истамасди.

Бу эшикдан кириш осону чиқиш душворлигини яхши биларди. Таниб қолишса, уни яна Бўлуга ёки ундан ҳам узоқроқ жойга бадарға қилишади.

Холбуки, фикр-зикри “у”нда. “У”ни кўрмоқ истарди. Бир йил қамоқни уни кўрадиган кунни ўйлаб ўтказди. Бўлудан бу ерга келгунча қалбини шу умид чироғи ёриштирган эди.

Бу ерга келишга муваффақ бўлди. Энди уни кўрмай кетиши керакми?..

Айб ўзида. Фақат унинг ўзида.

Кўча-кўйда сандироқлашнинг не ҳожати бор эди.

Тун ярмидан оққунга қадар бирор жойда писиб ўтириши керак эди.

Бироқ сабри чидамади. Аксинча, Истанбулни кўрмоқ учун кирмаган тирқиши қолмади.

Авалло Бейўғлига борди. Тарлабошидан ўтди. Тақсим майдонига борди, обида олдида бир оз кезди, сўнгра Инўну боғида тахта ўриндиқ устида ўтирди, Кумушсувидан пастта, Дўлмабоғчага тушди, янги очилган йўлдан Ҳарбия ёнига чиқди, Тошқишлоқ тарафда бир оз нафас ростлагач, яна Инўну боғига келди, Тепаустидан пастта, тўғри Янгишаҳарга борди, бироқ яна орқага қайтди. Бўладиган иш эмас-да бу! Буни ўзи ҳам биларди. Бироқ чидай олмади... Чунки бир йилни маҳбусликда ўтказган эди.

Бир йил темир эшик, темир панжара ортида тош йўлкалар бўйлаб ҳеч бир мақсадсиз кезиш ҳасрати билан яшади.

Ҳеч қандай айби бўлмаса-да, турмага тиқишгани унга қаттиқ алам қилган эди. Ваҳоланки, қўлига героин пакетларини тутқазган ўша ҳароми, қўлга тушишдан қўрққани учун, унга лоақал бир қути сигарета ҳам олиб келгани йўқ.

Жаврия “Қодир эгам бирорта қурт-қумурсқасини ҳам унутмайди!” деб ўйларди. Зотан, Жавриянинг янаш учун Оллоҳдан ва ҳаётдан истагани ниҳоятда оз ва арзимаган нарсалар бўлиб, шундан ҳам бенасиб қолса, бу чинакамига марҳаматсизлик бўлурди.

Малоҳат ҳам шанғиликни тўхтатиб, ўйга толди. Хонага яна олги нафар қизни олиб келишди. Уларнинг сони йигирма биттага етганди. Жаврия яна Ойтаннинг оёғига бош қўйиб, мизғиб олмоқчи бўлди.

Бирдан уни Малоҳат туртди.

— Жаврия, — деди у, — тур ўрнингдан, бир гап бор.

Жаврия истар-истамас тикланди.

— Муовин исм-писмларни ёза бошлади. Бу кеча бу ерда қолдиришмайди, мудириягга жўнатадиган бўлишди, шекилли.

Кўча изгиринини эслаб, Жавриянинг эти жунжикди.

— Ҳўш?..

— Сенга бир гап айтгай. Қулоқ сол.

Паст товущда Жавриянинг қулоғига пичирлай бошлади.

— Мен қўлга тушдим дегунча, бизнинг Ковбой Нажиб дарров Юксақал-

диримга қочди. Мавронинг қаҳвахонаси бор-ку!.. Кулофинга қуйиб ол, бепарво бўлма!.. Тепадан тушаётганимизда орқада қолишга ҳаракат қил. Мавронинг кўчаси қоп-қоронғи, дарҳол ўша ёққа қоч. Эсингда тут, учинчи эшик. Чапда... Учинчи эшик. Доим очиқ бўлади. Уша ерга ўзингни ур. Эшикни қаттиқ ёпма. Ошиқ-маъшугига ёғ суртилган, гийқилламайди. Эшикни ёпган заҳоти девор ёқалаб ўнга юр. Деразаларга дуч келасан. Улардан бири очиқ. Уша ердан ичкарига кир. Эслаб қолдингми?

Жаврия ҳаяжон аралаш:

— Ҳа! — деб шивирлади.

— У ердан Мавронинг қаҳвахонаси орқасига Шилпик Мустафонинг хонасига кирасан. Ковбой мени ўша ерда кутяпти. Унга аҳволни тушунтир. Сени мен юборганимни айт. Касал эмасман, айбим ҳам йўқ, мени эртагаёқ чиқариб юборишади. Сен у ерда қолиб кетма. Ён тарафда така томонга йўл бор. Такянинг чап томонидаги ҳовлидан Тўпхонага йўл чиқади. Уша ердан чиқиб кет. Қолганини ўзинг биласан. Уқдингми?

— Уқдим, Тўпжоним.

— Кўрдингми, ўзимни фидо этипман. Аммо пандавақилик қиладиган пайт эмас, ҳушёр бўл!..

— Чўчима... Улдасидан чиқаман.

Бу пайтда муовин қизларнинг исмини битта-битта ёзишга киришган эди.

— Исминг нима?

— Гулноз.

У тишлари чириган, сочлари сариққа бўялган, эгнига оч-сариқ камзул илган, юз-кўзига бўёқ чаплаштирган бир хунук хотин эди.

Муовин унга қараб қўйди-да:

— На гул, на ноз... — деб минғирлади. — Отангнинг исми нима?

— Абдуллоҳ.

— Онангнинг исми?

— Ҳаво.

— Қаерликсан?

— Етимхонадан чиққанман.

— Неча ёшдасан?

— Ўн беш.

— Нима, нима?

— Майли, йигирма беш деб ёзақолинг.

Қизлардан бири қийқирди:

— Сотаман... Ким ондига сотаман! Йигирма бешдан кўпроқ берадигани борми?

Бир занжи қиз:

— Эллик! — деб бақирди.

Сариқсоч хотин ўрнидан ирғиб туриб, ўқдай отилиб борди-да, занжи қизнинг кулоқ-чаккасига шапалоқ тортиб юборди.

Икки полициячи ва муовин қизларни тинчитиш, жанжалкашларни бир-биридан айириш учун кўпам заҳмат чекмадилар. Занжи қиз маст бўлгани учун турган жойига йиқилган эди.

Бошқа вақтлари Жаврия бунақа ишларга жон-дилдан аралашиб, роса маза қилган бўлурди. Ҳозир бўлса унинг яккаю ягона орзуси полиция қўлидан кутулиб кетиш. Бошқа нарса ҳақида ўйламас, ўйлагиси ҳам келмасди.

Иш битиб, йўлга чиқишларидан олдин имкон қадар дам олиб, ҳордиқ чиқариш ниятида эди. Бундай иссиқ хонада ўтириш ҳар доим ҳам насиб қилавермайди-да.

Малоҳат ўрнидан туриб, супага чиқди. Супадаги тошойна олдида турволиб, бинафшаранг кўйлагини тортиб, хурпайган сочларини тузатаётган ёш қизга яқинлашди.

Қиз йигирма-йигирма беш ёшларда эди.

Қоп-қора сочлари занжиларникидек жингалак. Ўрта бўйли, сарвқомат, келишган қиз. Қошлари туташ, нигоҳи жиддий. Бир ёноғида учта писка яраси, иккинчисида чипқон изи бор.

Малоҳат унинг пинжига тиқилди ва:

— Етти Бало, — деди, — кулоқ сол, сенга бир гап айтай.

— Сўйлайвер, Тўпжоним.

Етти Бало Гулсаран ишончли қиз. Унинг асил исми Элиф бўлган, бироқ қиз бу исмни унчалик жарангдор топмай, ўзгартирганди. Етти Бало Гулсаран мард ва уддабурон қиз эди.

Малоҳатнинг барча қизлар ичида уни танлагани бежиз эмасди.

Гулсаранга Жавриянинг аҳволини тушунтирди. Сўнг улар ўзаро яна нималарнидир пичирлашди.

Малоҳат тўхтамай гапирар, униси тишининг оқини ҳам кўрсатмай, жиддий қиёфада “Ҳа, ҳа!” дегандай бош силкир эди. Малоҳат сўзини битиргач, у:

— Бўпти, — деди.

Маъмур:

— Қани, тайёрланинг! — дейиши билан Жаврия оёққа қалқди. У бироз ҳордиқ чиқаришга улгурган эди. Бўлу — Истанбул йўли уни анча толиқтириб қўйганди. Юраги дук-дук урарди. Қорни оч. Кўрқаётганди.

Қорақўлдагиларни ёлгон-яшиқ билан алдади. Бироқ мудириятда барчаси ошкор бўлиши турган гап.

Мудириятга бормасдан олдин... Оҳ, мудириятга бормасдан олдин қўлларидан қутулсайди.

Довул Ойтанин уйғотиш қийин бўлмади. Бироқ у оёққа туролмади. Боши айланаётганди. Оёққа турди дегунча йиқилаверди. Сўзлашга ҳам ҳоли йўқ.

— Касал, — деди Жаврия. — Муовин ака, у оёққа туролмаяпти.

Муовин ҳатто қиё боқмади. Ҳар кун унинг каби нечтаси қўлидан ўтади.

— Фирт маст! — деди у.

— Худо урсин, маст эмас. Иситмаси бор, тан-бадани ёниб бораётир.

— Спирт ичган бўлса керак.

— Муовин ака...

— Оғзингни юм!

Муовин ишонмади. Бироқ Ойтан барибир оёққа туролмади. Иситманинг зўридан тиззаларида дармон йўқ, турди дегунча ерга йиқилаверди.

Йиқилган жойига қайт қилди. Бу унинг мастлигига ишонч ҳосил қилди.

Қайфини тарқатиш учун ёнгин челаги билан бошита совуқ сув қуйишди.

Шундан кейин Ойтан тахтанинг устида чўзилди-қолди. Унинг бу аҳволи гуруҳнинг йўлга тушишига монне бўлди. Қизлар уни ўртага олиб, сочларини қуригишга, уст-бошини тозалашга тушдилар.

Етти Бало Гулсаран тишларини гижирлатди. Бироқ ҳозир унинг фикр-зикри бошқа ёқда. Сўз эшитишни хоҳламаётган муовин билан айтишиб қолса, режаси бузилади.

Фосфорли Жаврия бўлса Ойтанга ёрдам этгиси келаётган бўлса-да, ўзини четта олди, бу кеча у кўзга ташланмай тургани яхши.

Муовин:

— Уни тургазинг, — деди, — қўлтиқлаб олинг. Қўлларидан тутсангиз, юрар. Ойтаниннинг гавдаси жимитдеккина бўлса-да, туролмади.

Қизлардан бири:

— Оғзидан қон келди! — деб бақариб юборди.

Муовин олдинига:

— Бу қизил шароб, — дегандай бўлди.

Сўнг диққат билан тикилиб, не бўлганини англади ва талмовсиради.

— Оғзидан қон келдими? — дея ўрнидан турди.

Қизларни итариб ташлади. Жавобгарликдан кўрқиб, ғазабланди.

— Дарҳол “Тез ёрдам” чақиринг! Телефон қил!.. Дарҳол касалхонага олиб кетишсин.

Қон тўхтамай кетаверди. Уни қандай тўхтатиш мумкин?.. Қизлар ҳеч нарса билмас эдилар. Ёшлардан бири қўллари билан юзини бекитиб, ҳиқиллай бошлади:

— Ўляпти... Ўляпти! Бу бечоранинг қанчалик қони борки... — дерди у.

Муовин:

— Ўлса қутулади, — деди. — Шу ҳам ҳаётми?

Ойтан ётган жойида кўзини очди. Турганларга бир-бир тикилди. Уларни кўраётганмикан, қаерда эканлигини билдимикан? Ким биледи дейсиз. Бироқ Ойтаннинг нигоҳи равшан ва маънодор эди.

Бу нигоҳ жон бераётган одамнинг сўнги шуурини эслатарди.

Урта ёшлардаги бир аёл унинг ёнига тиз чўкди. Сочларини, пешонасини силади.

— Болагинам... болагинам, — деди у. — Ҳозир машина келади. Касалхонада отдек бўлиб кетасан!

У ҳорғин, озиб-тўзган ва хунук аёл эди. Сочларининг ярми қора, ярми сариқ.

Эғнида тўқ-пушти юбка. Бўйнига кирланиб кетган оқ рўмол ўраган.

Этагига лой чапланган. Устидаги олди очиқ, эски, кир пальто остидан гунафша свитери ва юбкаси кўриниб туради.

Фосфорли Жаврия, Тўп Малоҳат ва Етти Бало Гулсаран бу фожиага локайд қараётгандек бир чеккада туришарди.

“Тез ёрдам” етиб келди. Ойтаннинг оғзидан келаётган қонни тўхтатиш ва қувват бериш мақсадида укол қилишди. Кўтариб, замбилга олдилар.

Ташқарига олиб чиқишаётганида қизлардан бири ҳамширадан сўради:

— Аҳволи қалай?

— Ўляпти... Эҳтимол касалхонага етиб бормаёқ узилар.

Қизларнинг йўлга чиқиши бу ҳодиса сабаб бир соатча кечикди. Бўлган воқеа ҳаммасини қўрқитиб юборган, ҳеч нарсадан тап тортмайдигандек кўринадиган қизларнинг ўтакаси ёрилган эди.

Мастларнинг кайфи тарқаган, хушёрлар бўлса бўралаб қарғиш ёғдиришарди. Кўшлари ҳиқиллаб, кўзёши тўкмоқда. Фосфорли йиғламаётган эди.

Етти Бало Гулсаранинг ким биландир юмдалашгиси келарди.

Кўчага чиқишганида рутубат ўрнини ёмғир олган, йўллар лойга беланган эди.

Жаврия энг орқада зўр-базўр қадам ташлаб борарди.

Уларни икки полициячи бошлаб кетди. Бири олдинда, иккинчиси орқада. Ўшиқдан чиқишаётганида бирма-бир санашди:

— 24 бош, — деди маъмур.

Қизлардан бири:

— Меникини калла дегин, — дея тўнғиллади.

Ҳеч ким кулмади. Салгина аввал Ойтаннинг бошига келган бало даҳшат солиб оралаб юргандай эди.

Ҳаммасининг вужудини қўрқув қоплаган.

Қисматлари нима бўлишини ўз кўзлари билан кўришди.

Бир куни қорақўлда ё қайсидир бир йўлак устида, ёки қайсидир далада ёввойи ўтлар орасида, ёхуд қайсидир бир хандақнинг ичида яккаю ёлғиз бу дунёдан ўтиб кетишлари мумкин.

Ҳа, атрофда қўрқув шарпаси кезиб юрган эди. Бу жирканч бир шаклда ўзини кўрсатган, ораларидан ўтган ва Ойтанни олиб кетган ажал шарпаси эди.

Шунга қарамай, қизлар қорақўлдан чиқаётган пайтларида бир лаҳзагина бўлса-да, тошойнага қараб, ўзларига оро беришдан тийила олмадилар.

Қорақўлда ойна бор эди. Қорақўлларнинг ҳаммасида ҳам ойна бўлавермайди.

Омади юришиб, бу оқшом шу ерга тушган эдилар. Ойна синиғида юзини, дўкон витриналарида вужудини ярим-ёрти кўриб юрадиган қизлар учун қорақўлнинг бу ойнаси аччиқ қисматини унуттирадиган, аламини совуттирадиган бир эрмак эди.

Ойнага қараб буй-бастини кўришади, қош-кўзини бўяшади, эҳтимол ўзларига олти ойлик оро беришади.

Гўзаллар бу ойнага боқиб, ўзларидан завқланишади, хунуқлар бўлса у ёқ-бу ёғини текисланади.

Қорақўлда ойна бор эди...

Жаврия ойна олдида бошқалардан узоқроқ, то маъмурдан сўкиш эшит-

гунга қадар туриб қолди. Жаврия қочиб кетишидан умидвор. Қочади... Бироз кутсин, кейин Нажотибей кўчасидаги омбор томонга йўл олади... Ораста бўлмоғи керак.

Ораста, гўзал бўлишни истаркан, аъзойи бадани ёқимли жимирлашиб кетди. Кўздан бери кўрмаган юзига тикилди.

Шу қоп-қора кўзлари, қора, жингалак сочлари, бежиримгина бурунчаси, қалин ва қип-қизил дудоқлари нақадар гўзал. Кўзлари митти юлдуздек порлайди, қора сочлари ялтирайди, дудоқлари орқасидаги тишлари бўлса бами-соли дурдек кўзни қамаштиради.

Худди фосфори бордек ял-ял ёнган юзлари ҳақиқатан жуда гўзал эди.

Турмада ҳечам ўзгармапти, аксинча, чеҳраси янада тиниқлашибди.

Ҳеч шубҳасиз... Бу дафъа уни кучоқлаб бағрига босади.

Уша ердамикан ҳалиям? Агар ўша ерда бўлса...

— Келдингми? — дейди севиниб. Сўнг нигоҳини ўзгартирмасдан боқишда давом этиб:

— Орқангда ҳеч ким йўқмиди? — деб сўрайди.

— Нима, мен анойиманми... Хитларни эргаштириб келармидим бу ерга, Акажон?!..

Унга “Акажон” дерди.

Уни нима деб чақиришини билмасди-да.

Мағрур жавоб берган Жаврия бир чеккага ўтади. Ўчоқ ёнаётган бўлса, ўчоқ орқасига ёзилган кўрпача устига ўтиради. Болохонда жойлашган, деразаси қалин қора парда билан зич ёпилган, ичини кичкина чироқ ёритиб турадиган бу хонадаги темир каравотга у ҳам ўтиради. Сўнг ундан сўрайди:

— Шунча вақтдан бери қаерда эдинг?

Кейин:

— Сени соғиндим, — дейди.

Оҳ, унинг шундай дейишини қанчалик истайди.

— Сени кўп изладим, Жаврия!..

— Қамоқда эдим, Акажон.

Бу сўзни мағрур туриб айтади.

— Уч йил ётдингми?

— Йўқ, жоним, бир йил. Йигирма кун бўлди чиққанимга.

— Ё тавба. Сени кўрмаганимга уч йил бўлгандек эди, назаримда.

Жаврияни шунчалик соғинган. Турмада фақат мана шу манзарани тасаввур этганди.

— Қани, айт-чи, маҳбуслик ёмон эканми?

— Секинроқ айтасизми, Акажон, ёмон бўлгандаки...

— Қани, кел ёнимга!

Хона шу қадар кичикки, Жаврия ўрнидан туриб ҳам ўтирмай сал сурилса бас, каравот ёнига келади-қолади.

Унинг кўллари гўё ҳеч иш қилмайдигандек дўмбоқ, териси силлиқ, бармоқлари узун-узун. Каттақон кафти билан сочларини силаб:

— Бечора Жавриягинам! — дейди. — Бечора Фосфорли.

Шундай деса борми, Жаврия бирдан унинг тиззаларига бош қўйиб, бир замонлар, ёш болалик чоғларида йиғлагани сингари, кўприк остида ўлган кишининг жасади устида ҳўнграгани каби ўксиниб-ўксиниб ўкирган бўларди.

— Бечора Фосфорлим!.. Бечора Жавриягинам.

Жаврия йиғлар экан, у қизнинг бошини кўтаради, кўлларини елкасига қўяди, уни оҳистагина оёққа турғизади, ёшли кўзлари, ёноқларини ўпади, юпатмоқчи бўлиб, бағрига босади.

Сўнг эса лаблари лабларини излаб қолади.

— Сенинг қадрингни энди билдим. Сени севишимни энди тушундим, Жаврия, — дейди ва уни ўпа бошлайди.

Нақадар қизгин, нақадар ҳароратли, нақадар эҳтиросли бўсалар бу...

Турмада узун кечаларни мана шу хаёл оғушида ўтказди.

Бир йилдирки, фақат шу ҳақда ўйлади, фақат шуни истади, шуни орзу қилди.

Қорақўл ойнаси олдида туриб сочини, у ёқ-бу ёғини тузатаркан, кўз олдида яна ўша манзаралар гавдаланарди.

Малоҳатта ишонади. Бир марта фалон ишни қиламан дедими, албатта уддасидан чиқади. Энди гап ўзида қолган, хушёр бўлса полициядан қутулиши тайин.

Дарҳол ўша ёққа кетади.

Таъқиб этишмаётганини билди ва ўзини у ерга урди дегунча йўқ бўлади қўяди.

— Ҳой қиз, — дея полициячи елкасидан туртди. — Тўйга кетаётганимиз йўқ. Пардоз-андозингни йиғиштир!

Жавоб беришга шайланди. Бироқ ўзини босди. Ҳозир ади-бади айтишадиган пайт эмас. Қочиб, аввало қочиш керак.

Малоҳат ишни яхши ташкиллаштирган эди. Жаврия ҳадеб орқада, иложи борича кўпчиликдан узоқроқда қолаверди, полициячининг танбеҳи ҳам қулогига кирмасди.

Малоҳат айтган жойга яқинлашган сари Жавриянинг юраги қинини ёриб чиқадигандек гурс-гурс ура бошлади.

Қоча олармикан?

Малоҳат сўзининг устидан чиқармикан?

Ўша жойдан бироз ўтгач, Етти Бало билан Малоҳат бақириб-чақириб жанжал бошлаб юборишди. Узоқдан бунга эшитди. Ўзи ҳали у ерга етиб келмаганди. Қизлар тарқоқ ҳолда кегиб боришадиганди.

Бу ишни Малоҳат режалаштирган эди. Етти Бало билан гапни бир жойга қўйиб, пухта режа тузди. Қизларга тушунтирди. Гуруҳ катта ва тарқоқ бўлгани учун икки полициячининг барчани назорат қилиши хийла қийин кечарди.

Жанжал кўтарилганидан ишга киришилганини тушунган Жавриянинг қалбида кўрқув аралаш бир ҳаяжон уйғонди.

Хушёр бўлиш ва полиция қўлидан қутулиш энди ўзига қолган эди.

Ўша жойга бир неча қадам қолди. Малоҳат билан Гулсараннинг бақир-чақир авжига чиқди. Икки қиз бир-бирининг сочига чанг солиб, юмдалаша кетишди.

Бошқалари ҳам қий-чув солиб, ўша томонга югуришди.

Олдиндаги ва орқадаги полициячилар ҳам гавго кўтарилган жойга қараб чопишди.

Тўс-тўполон ичида Жаврия бир шарпадек ўзини қоронғилик қўйнига урди. Орқасидан ҳеч ким қувмаганидан, ҳеч ким унга “Тўхта!” демаганидан қувонди.

Яна бир-икки қадам ташласа бас. Ундан сўнг у эркин қуш.

Малоҳат айтган эшик мана шу бўлса керак. Эшикка суянди. Эшик очилди ва орқасидан торгач, сассизгина ёпилди.

Узоқдан жанжалкашларнинг овози ҳалигача эшитилаётган эди.

Мушукдек оҳиста-оҳиста юрди.

Очиқ деразани топди ва ичкарига кирди.

Бу ер қоронғи даҳлиз. Шу атрофда таҳоратхона бўлиши керак. Қўланса ҳид димоқни ёрай дейди. Бироз кутиб, қоронғиликка кўникиши, сўнг девор ёқалаб олдинга юриши керак.

Бирдан кимдир:

— Сенмисан, Малоҳат? — деди. Қоронғида кимдир қўлини тутди.

II

ҚЎЛИ ТАМҒАЛИ ҚИЗ

— Ол, ич, Фосфорлим!..

Жаврия ичди. У анчадан буён тўхтовсиз нўш қилаётган эди.

Бу ер шипи пастаккина бир майхона эди.

Майхонага айланишидан олдин бу ер, ҳарҳолда, отхона бўлган бўлса ке-

рак, чунки бу ердан отхоналарга хос бўлган тезак ҳиди аралаш қўланса бир хид анқир эди.

Майхонадаги ўн столдан тўққизи бўш. Бирида уч эркак ва иккита аёл.

Бешови ҳам ғирт маст бўлишига қарамай, ҳамон устма-уст қадаҳ бўшатишди.

Жаврия бу оқшом давранинг гули. Қадаҳини бўшатди дегунча, узатади-да, ғўлдираб:

— Тггўлдир! — дейди.

— Ҳой қиз, сигарета берайми?

— Рақи¹ бер, рақи!

— Сигарета кайфни кўтаради-да.

Араб Шавқи сузилган кўзларини Жаврияга тикиб:

— Бир сигарета тортсанг борми, жонинг кирган бўларди, — дерди.

Жаврия бўлса:

— Кўй шу кайфни, зайтуним! ..— деб жавоб қилади. — Маврогинам, узат менга шу арслон сугини.

— Ол, ич, Фосфорлигинам.

Жаврия кўтариб юборади. У тўхтамай ичар:

— Сиз учун ... Сиз учун... — дея қадаҳ кўтарарди.

Бир четда шарманка бор. Майхоначи ночоргина пештахта орқасида мудрайди. Жаврия бу орада жўшиб кетиб, қўлидаги қадаҳни деворга уриб синдирди. Жаранглаган товушдан майхоначи сесканиб бошини кўтариб, у ёқ-бу ёққа аланглади, сўнг яна боши кўксига тушиб, мудрай бошлади.

Бу оқшом кўнгли тўқ. Негаки, ёнида Зомби Ражаб бор.

Ражаб билан улфат бўлса, ишлар беш! Бугун харажатни у кўтаришига ишонса бўлади. Ражабнинг қўлидан келмайдиган иш йўқ, йўлтўсарлик қилиш, банкани уриш, одам ўлдирish унга чўт эмас. Бирор хотин билан маишат қиладиган бўлса, ийиб кетар, қанчалик сарф-харажат бўлмасин, ғиқ этмай тўлар, устига-устак, мўмайгина чойчақа ҳам берар эди.

Зомби лақабини олишининг тарихи қизиқ. Бир оқшом уни кўчада ханжар урилган ҳолда топиб, ўлган бўлса керак деб ўликхонага элтиб ташлашади. Ражаб ўликхонадан тирик чиқиб келгач, унга “Зомби” яъни “Тирик мурда” деб лақаб қўйишди. Бу гап у ҳақда тўқилган бир афсонами ёки ҳақиқатмиди? Буни ҳеч ким билмайди. Илгарилари улфатлари орасида обрўси катта эмасди. Ўликхонадан тирилиб чиққанидан кейин Ражабнинг худди ғайритабиий бир хусусияти бордек, уни ҳурмат қиладиган, ҳатто ундан кўрқадиган бўлишди.

Ҳатто унинг арвоҳ эканлигига ишонадиганлар ҳам бор эди.

Зомби чорпақилдан келган йигит эди. От юзли, бир кўзи иккинчисидан каттароқ, мурда сингари сарғиш-кўкимтир рангда.

Зомби ичкиликбоз, камгап, қўлини ҳаракатлантирмай юрадиган, аччиғи бурнининг учида турадиган, уришқоқ, шафқат нелигина билмайдиган, ҳиссиётдан маҳрум йигит эди.

Эркакларнинг иккинчиси Абжир Шараф бўлиб, у Галатанинг энг яхши йигити сифатида ном қозонганди. Жиноятларининг сонини 106 га етказган моҳир кисавур эди. Шараф бу рекордни зўр деб айтганларга қарата гердаийб шундай дерди:

— Худонинг берган уни чўнтак кесамиз. Бир йилда неча кун бор, ҳисоблаб кўр. Муштдайлигимиздан бери шу иш билан шуғулланамиз. Коримизни Ўнгўртбармоқ Домладан ўрганганмиз. Беш ёшимиздаёқ бандаргоҳларнинг балосига айланган эдик. Жиноятимизнинг сони бор-йўғи 106 га етибди. Шу ҳам иш бўлди-ю.

Хушчақчақ йигит. Дунёни сув босса тўпиғига чиқмайди.

— Тупурдим ҳаммасига... Бу жонни Оллоҳ берган, ўзи олади. Жумлаи мўминнинг чўнтаги менинг чўнтагим. Аҳмоқлар ишлайди, мен еб-ичаман. Ҳатто Рузвельт ҳам бундай шоҳона яшамаган, билдингми?! — деб қаҳқаҳа отарди.

Учинчиси Банги Шавқи. Гиёҳвандликдан шу аҳволга тушган.

У бошқалар сингари кўприк остида туғилиб-ўсган эмас. Шавқининг отаси

¹ Р а қ и — турк ароғи, арслон сути ҳам дейишади.

занжи бўлиб, номдор бир оилада хизматкорлик қиларди. Онаси эса оқтанли бўлган. Шавқи Эмиргондаги гўзал бир масканда катта бўлди. Аввалига Қорақўйдаги устахоналарнинг бирида темирчининг босқончиси бўлиб ишлаб юрди.

Йигирма беш ёшга кирганида бир оғайниси билан исловатхонага борди. У ерда Бақалоқ Ҳойганўс билан танишди. Гиёҳвандликни ўша хотиндан ўрганди.

Банги Шавқи гиёҳвандликка берилиб, ўн тўрт йилдирки, ҳаёти тайинсиз.

У қорадори контрабандаси билан шуғулланар, уч-тўрт йилда полиция қўлига тушиб турарди. Завқ-шавқдан махрум, танбал бир йигит. Ҳозиргача бировга қўл кўтармаган. Биров билан жанжаллашмас, барчага бирдай яхши муомала қиларди. Кейинги вақтларда гиёҳвандликдан бошқа янги эрмак топди. У ҳам бўлса Чўтир Гулли.

Гулли ҳам шу ерда ўтирарди.

Бақалоқ, малларанг қошлари пайваста, кўзлари кўкимтир, оқ танли, ол ёноқли қишлоқи ойимча.

Ўн беш ёшга кирганида отаси билан ораси бузилган. Шунда бу қишлоқи ойимча ўч олиш мақсадида уч-тўрт безорига пул бериб, отасини урдирган.

Шундан кейин Гулли қишлоқ хотинбозларининг эрмагига айланди, ота уйига қайтиб қадам босмади.

Бу ҳаётдан мамнунмиди? Бошита тушган бу можаролардан ғам-аламга ботдими, ҳеч бир хижолат бўлдими? Сўраса, ўзи ҳам айта олмас эди.

Охир-оқибат унга ошиқ бўлиб, биргаликда қишлоқдан бош олиб кетмоқчи бўлган ўн саккиз ёшли бир йигитга эргшиб, Истанбулга келиб қолди.

Истанбулда яхши яшайдан умидвор бўлган ўн саккиз ёшли йигит пулсизлик ва фақирликдан ўлиб кетди. Гулли тўққиз ойлик ҳомиласи билан чапак чалиб қолаверди.

Банги Шавқи Гулли билан полициянинг иккинчи бўлимида танишди.

Гулли Ҳасакида туққан чақалогини бир масжид эшиги олдига ташлаб қочмоқчи бўлганида қўлга тушди. Шавқи бўлса контрабанда туфайли ушланиб, мудириятга келтирилган эди.

Шавқи қўлига мажбуран тутқазилган чақалоқни кучоқлаб ўтирган бу қизни мудириятда кўрди-ю, андармон бўлди-қолди. Овқатини у билан баҳам кўрди. Бу аёлнинг нимаси унга ёқиб қолган эди? Шавқи буни ўйлаб кўрмаган, бунга эҳтиёж ҳам сезмаганди.

Шавқининг содда ва ибтидоий назарида у балки фаришга бўлиб кўрингандир... Ёки лабларининг бичимини онасиникига ўхшатгандир. Хуллас, Шавқи ғайришуурий бир тарзда унга боғланиб қолган эди.

Ўн тўрт йилдан бери фақат қорадори бандаси бўлган Шавқи Гуллига боғланди-қолди.

Икки йилдан бери турли можароларга тўла ҳаётни бирга кечиришарди.

Ўзаро ким кимни боқадди, биров билмайди. Бироқ не бўлганда ҳам, уларнинг бир-биридан айро тушганини ҳеч ким кўрган эмас.

Гулли энг моҳир фоҳишага айланганди: у саёқлару эрмакталабларнинг кўз қорачиги. Кўниё рақсини қотирар, чифтателлининг¹ кифтини келтириб кўяр, қошиқ ўйинини шундай эшилиб ўйнардикки, ҳатто таниқли раққосалар унинг олдига ип эша олишмасди.

Бу хомсемиз ва жирканч вужуднинг қат-қат ёғ босган қорни дир-дир титраши хотинбозларни завқдан жўштириб юборар, "Яша, Гулли!" дея қарсақ чалгувчиларнинг, ўша кунни топиб-тугганини унинг манглайига қистирадиганларнинг кети узилмасди.

Томоша дунёсининг номдор фоҳишаси бўлган Гуллининг топган мўмай даромадини Шавқига нега едиришини ҳеч ким тушунмас эди.

Қўлига пул тушиб қолганида Галатадаги меҳмонхонадан жой олишар, пули бўлмаган чоғларида дуч келган пастқам жойларда тунашарди. Ёз ойларида бўғоз соҳилидаги қирлар уларнинг қўшиқига айланарди.

Мабодо Шавқи мудириятга, қорақўлга ёки турмага тушиб қолгудай бўлса, Гулли ҳар кун ундан хабар олиб турарди. Агар Гуллининг бошита иш тушса, бу гал Шавқи, саёқлигига қарамай, уни сигаретасиз қолдирмасди.

¹ Ч и ф т а т е л л и — туркча рақс.

Бу ғарибона боғлиқлик ва муносабат замирида севги бормиди-йўқмиди, худо билади.

Кўр Абдининг майхонага кириб келиши билан стол атрофида ароқ нўш қилаётганлар қувониб кетишди.

Кўр Абди ажойиб одам эди. Худди машина каби тез-тез юрар, бир кечада Балиқбозоридан бошлаб, шаҳар ичи ва ташқарисидаги барча майхоналарни айланиб чиқарди. Сўқирлигига ва ҳассадан бошқа етакчиси йўқлигига қарамай, Абди истаган жойини ҳеч бир мушкулотсиз топиб борарди. У оқшомлари майхўрлар тўпланадиган қовоқхоналардан бошлар, кеза-кеза шаҳар ташқарисидаги майхоналарга етиб борар, ниҳоят тонгта яқин мана шу сингари жойларга келиб қолар эди.

— Абди, бу ёққа кел!

Абди овоз келган томонга, худди кўзи очикдек, юриб борди.

Майхона сигарета тутунига тўлган, нафас олиш хийла мушкул. Шавқининг сигаретасидан чиқаётган тутун ён-атрофда нафас олаётганларга хуш-ёқар, ароқ ичиб, маст бўлган ва мудраётган қизларни тамоман элтиб қўяётган эди.

Шавқи бир қўлини Гулпининг бўйнидан ошириб, нариги елкасини чангаллаб олган, бу елкасига бош қўйганича мудраётганди.

Абжир Шараф лағифа айтар, Жаврия бошини орқага ташлаган, қўйлаги остидаги тим-тик кўкраklarини силкитган қўйи тинмай қаҳқаҳа отар эди. Зомби Ражаб бўлса қўлини Жавриянинг белидан ўтказиб, ўзига тортган ҳолда миқ этмай ўтирарди.

Абди эшикдан кирар-кирмас, Ражаб ўнг муштини столга бир уриб:

— Кел бу ёққа, Абди, — дея уни чорлади. — Кел ёнимизга, бизга бирон нарса чалиб бер, бир мазза қилайлик...

Абди курсига астагина чўкади, кир босган тўрвасидан удини чиқаради, созлашга киришади, худди овозини ҳам созламоқчидек, аста-аста йўталиб қўяди.

Зомби Ражаб:

— “Жаврия”ни чал, Абди! — деди. — Лекин олдин бир отиб олсанг яхши бўлармиди?

— Ичмайман, болам!

Абдининг ичмаслигини ҳамма биларди. Кексайганига қарамай овози ўзгармаганининг сабаби ҳам, эҳтимол, шу бўлса керак.

Ҳар оқшомни минг турфа маст-аласт одамлар даврасида ўтказишига қарамай, ақалли бир қултум ароқ ичмаслиги иродаси кучли эканлигининг далолати эди.

— Ундай бўлса, овқат-повқат ейсанми?

— Сизлар бахузур ўтираверинглар, болаларим. Овқат кўп экан, егим келса ерман.

Абжир Шараф:

— Абди амаки, — деб сўз қотди. — Баракалла, кўзларинг бизларниқидан ўткир экан. Овқат кўп эканлигини қандай билдинг?

— Менинг кўзим эмас, бурним ўткир, болам.

— Сен билан “ов”га чиқиш керак экан, пулнинг ҳидини ҳам ололасанми?

— Ололаман, ўғлим, — деди Абди. — Шу даврада ҳам пул бор. Қаерда эканини ҳам айтайми? Зомбининг чўнтагида.

Қаҳқаҳа отиб кулишди. Зомби ғўлдираб:

— “Жаврия”ни чал! — деб такрорлади ва Жаврияга ёпишиб, кўксига тортди.

Уд чалина бошланди. Шараф жўр бўлмоқчи бўлган эди, Зомби бақириб берди:

— Ўчир овозингни, кал хўроз! Абдини эшит!..

“Қорақўлда ойна бор!”... — дея Абди бошлаб юборди.

Ашулани эшитди дегунча Жаврия тиграб кетди. Эсига қорақўл тушди.

Бўлудан Истанбулга биринчи бор келган ўша кеча кўз олдида жонланди.

Ўшанда қиш эндигина бошланган, ҳали қор ёғмаган эди. Намгарчилик,

ругубат ҳукм сурган бир кеча эди. Истанбулга оёқ босар-босмас ўша кечасиёқ уни тутиб, қорақўлга опкелишди. Бўлуга жўнатиб юборишади, деб юраги роса така-пука бўлган эди.

Истанбулга илк бор келган ўша кечани у қорақўлда ўтказди. Бу қорақўлда ойна бор эди.

Ўшандан бери қанча сувлар оқиб ўтди. Ашулани эшитаркан, Жаврия қорақўлдан чиқаётди, ўзини ойнага солганини эслади. Умид ва хавотир ила ўзига қараб турган аксини яққол хотирлади. Ойнадаги Жаврия рўпарасидаги Жавриядан ўша кечаси гўё “Қочоламизми?” деб сўрарди.

Қочди ҳам... Ёзга яқин қолди. Шундан кейин Жаврия хитларнинг қўлига тушгани йўқ.

Абди:

“Қиз қўлида тамға бор, тамға бор!” деб куйлади дегунча Жаврия икки қўлини бирдан тақсимчалар, рақи шишалари ва бардақларнинг орасига узатди.

Стол устидаги идишлар жаранглаб кетди. Ҳаммаси стол устига узатилган бу нозик, буёдойранг ва бежирим қўлларга тикилиб қолишди.

Бу қўлларнинг билақларида игна санчиб туширилган кишан расми бор эди. Расм айни кишан катталигида.

Унинг бу ҳаракати ҳамманинг эътиборини ўз қўлларига қаратди.

Мастликдан боши гоҳ олдинга, гоҳ ёнига оғиб тушаётган Жавриядан қўзлари билақларидаги кишан тасвирига михланди.

— Абди амаки, тўхтат! — дея бақирди у. — Ашулангни тўхтат деяпман сенга!

Ва ўнг қўли билан стол устидаги тақсимча, бардақ, товоқ, шиша, хуллас, неки бўлса, ҳаммасини бирдан шиддат билан супуриб, ерга отди.

Гулли унинг қулоғига:

— Ҳой қиз, ўзингни қўлга ол!.. — деб шивирлади.

Абди овоз оҳангидан гап нимада эканлигини сезиб, идиш-товоқлар синмасдан илтариёқ жим бўлган эди.

Жаврия ҳадеб қўлларига тикилар, билақларидан кўз узолмас эди.

— “Қиз қўлида тамға бор!” — дея мастларча хиргойи қилди у.

Қўлларини кўтариб, улфатларига кўрсатди.

— Кўраятсизларми? Икки қўлимда ҳам тамға бор!

Абжир Шараф:

— Ғирт маст бўл қопти, — деди.

Гулли худди бир нарсани биладигандек лаб тишлаб, бош чайқади. Майхона шу даражада пастак, шу даража ғамбода, шу даражада маҳзун ва тутунга чулганган эдики, кўнгил ғуссага ботарди.

Жаврия ҳамон билақларига қаттиқ тикилиб ўтирарди.

Билақларидан ҳеч кўз уза олмасди.

Истанбулга биринчи марта келган ва ўзини қорақўлнинг ойнасига солган кеча қўлларида кишан тасвири йўқ эди. У бу расмни кейин солдирди. Барбага ёлвориб, Галатанинг энг машҳур татуировкачисини топтирган ва унга қўлларини узатиб:

— Ҳар икковига ҳам кишан расмини тушир! — деган эди. — Худди кишан катталигида бўлсин!

— Яхшиси бундан чиройлироқ бир нарсанинг тасвирини тушира қолай, яхши қиз, — деган кекса рассомга:

— Чиройли нарсанинг кераги йўқ. Кишанни чиз! — деб бақирган ва сўнг:

— Дўстим қамоқда. Тушундингми, севгилим қамоқда! — дея илова этган эди.

Бошқаларга мақтанганидек, унинг ҳақиқатан ҳам дўсти, севгилисидан бўлишини ич-ичдан истарди.

Бироқ у Жавриядан ҳеч кими эмасди. Ҳеч кими бўлмаган ҳам. Уни яна кўрадими-йўқми, яна бирор марта суҳбатлаша оладими-йўқми, билмайди. Ҳатто унинг исминини ҳам билмас эди.

Шунга қарамай Жаврия унинг бошига тушган фалокатни ўз кулфати деб

билишини ўзига ва ўзгаларга кўз-кўз қилиш учун қўлларига кишан расмини солдирганди. Бу расм ўлғунига қадар билагида қолади.

Ўша кечаси полициядан қочиб қутулганидан кейин Ковбой Нажиб уни қаҳвахонанинг орқа эшигидан бошқа ҳовлига олиб ўтган, у ердан Тўпхонага кетадиган ботқоқ йўлга олиб чиқиб қўйган эди.

— Қани, — деганди у, — энди оёғингни қўлингга ол.

Оёғини қўлига олиш унга чўт эмас. Жавриянинг оёқлари югурик, аммо у яна қўлга тушишдан қўрқарди.

Не қиларини билмай атрофга аланглади. Бир йилдирки, бу ерлардан узоқ-да қолганди. Бир йил ичида нелар бўлмаган, кимлар ўлмаган, кимлар қолмаган. Ким билади дейсиз. Истанбулнинг қиши рутубатли келади. Қолаверса, отасидан мерос қолган уйда еб-ичиб ўтирган маҳалла боласи эмаски, бориб эшигини қоқса.

Ким қўлга тушди, ким тутиди, ким кимни пичоқлади, нелар бўлиб ўтди, олдин буларни яхши билиб олиш даркор. Мавронинг қаҳвахонаси жойида турибди, аммо Барбанинг майхонаси омонмикан? Унинг хўжайинини таваккалчи бир ҳариф дейишади. Бунинг устига полицияга яқин. Ишини юритиш учун дуч келганни тутиб беради.

Ҳозир, полициядан қутулиб-қутулмай, ҳатто қутулганига тўла ишонч ҳосил қилмай Нажотибей кўчасига бориши ҳарҳолда тўғри бўлмас.

Жаврия бир қарорга келолмаса-да, елдек учиб кетаверди.

Қоронғи кўчада, қўлмак ва лойга ботиб-чиқиб кетиб бораркан, фикран қаердан бошпана топишни ўйларди. Дўлмабоғча томонга кетсамикан. Тошлиққа борсамикан... Ёзги сайилгоҳлардаги баъзи баракларни қишда бузишмасди. Ёки Деҳқон боғи ичида тунаса ҳам бўлади.

Тўпхона кўчасига чиқишни ҳечам хоҳламаса-да, бу йўл тўғри ўша ёққа бориб тақаларди. Кўча қоронғи, бироқ йўл тўппа-тўғри ва узун бўлгани учун Жаврия ора-сира ортга назар ташлаб, орқасида ҳеч ким йўқлигини яхши илгар эди.

Ҳеч ким таъқиб этмаётганига ишонч ҳосил қилган заҳоти унда Нажотибей кўчасидаги уйга бориш иштиёқи алангаланди.

Йўқ, йўқ, гап бошқа ёқда. Уни кўрмаганига роппа-роса бир йилу йигирма саккиз кун бўлди. Яна бир кун уни кўрмай туриш Жаврияга ҳаддан ташқари малол келаётганди. Тезда у билан дийдорлашишни истарди.

Эсини таниганидан буён таниш-билишлари орасида қайта-қайта ва ҳар кун и кўргиси келадиган ягона кишиси фақат ўша эди.

Унинг бегоналиги, кимлиги, туриш-турмушию, касб-кори номаълум бир кимса эканлигининг Жаврия учун ҳеч қандай аҳамияти йўқ.

Зотан Жавриянинг бутун умри асосан у танимаган-билмаган, узоқ, ёт ва номаълум кишилар, бетайин кимсалар орасида ўтган эди.

Унинг исми ва туриш-турмуши номаълум одам эканлигининг заррача аҳамияти йўқ.

Жаврия бу каттакон Истанбулда бировнинг на ҳаёти, на ўтмиши-ю, на кимлигини биларди. Унга дуч келганлар унинг учун шунчаки инсон эди, холос.

Инсон эканликларининг ўзи Жаврияга кифоя.

Жаврия учун у инсонларнинг энг яхшиси. Фарибона бир аҳволда учрашганлари уни бундай ҳурмат қилиши ва муносабатларини давом эттиришига сабаб бўлган.

Уни аёзли куз оқшомларидан бирида учратганди.

Касалхонадан эндигина чиққан, роппа-роса олти ҳафта даволанган эди. Ниҳоятда толиққан, югудек ҳоли йўқ.

Қўлидаги охириги чақасини трамвайга сарфлаб, уни ҳурмат қиладиган таниши Қайиқчи Маҳмудни топиш ва ундан бироз пул олиш умидида Бебекка йўл олди, у ердан Ҳисорга пиёда кетди.

Бироқ балиқiazлик ошхонасидагилар Маҳмуднинг Трабзонга кетиб қолганини айтишди.

Ҳисорда тунаб қолишга тўғри келди.

Чунки орқага қайтиш учун пули йўқ, бунинг устига бирор эркакнинг кўнглини овлагудек ҳоли йўқ. Боз устига эрталабгача ишлайдиган қаҳвахоналарнинг бирида ёки Барбанинг майхонасида тонг оттириш учун яна Галатага қайтиб кетишга мажоли ҳам йўқ.

Қош қорайгач, Жаврия аста-аста денгиз томонга борди ва боғлоқлик қайиқлардан бирига сакраб чиқди-да, узала тушиб ётди.

Ҳаво совуқ. Бироз иситмаси ҳам бор эди.

Эти увишиб, устидаги жун свитерига ўралиб олди. Кеча қоп-қоронғи. Денгиз тўлқинлари кетма-кет соҳилга урилади.

Жаврия кўзларини юмиб олган, гўё бешиқда ётандек эди. Оҳиста-оҳиста тебранишлардан ва чарчоқдан тезда ухлаб қолди.

Қанча ухлаганини билмайди. Бирдан қайиқ ағдарилиб кетгудек қалқиб кетгач, кўрқиб кўзини очди. Қоронғи кечада кечадан ҳам қорароқ бир гавдали киши устида турганини кўриб, кўрққанидан бақириб юборди ва қаддини ростлади.

Жаврия бу кишидан кўрққанидан эмас, денгизга йиқилиб тушишидан кўрқиб, бақириб юборганди.

Келган одам ҳайрат ва, эҳтимол, кўрқув аралаш:

— Ким бу? — дея шивирлади ва чўнтагидан кичик электр фонарини олиб, унга тўғрилади.

Жаврия кўзларини қамаштирган ҳамда бир лаҳзагина ёниб ўчган нур ёғдуси остида қўллари билан юзини пана қилди.

— Нима қиялпсан бу ерда? — деди киши ва ўша заҳоти ўтирди. Ҳарҳолда у ўзини мудофаа қилишга ҳозирланганга ўхшарди.

Жаврия:

— Ётишга жойим йўқ. Ухлаётган эдим... — деди.

— Қани тур, қайиқдан чиқ-да, бошқа бирон жойда ухла.

Овоз унчалик қатъиятли эмасди. Жаврия турмоқчи бўлди, лекин боши айланиб, йиқилди. Униси:

— Нима қиялпсан ўзи? — деди жеркиб.

— Ўрнимдан турмоқчи эдим, Ака. Бирдан бошим айланиб, йиқилиб тушдим.

Сўнгра илова қилди:

— Бутун касалхонадан чиқдим. Бу ерга бир танишимни излаб келувдим. Пул олмоқчи эдим... У Трабзонга кетиб қолибди. Трамвайга пулим қолмади. Чарчаганман... Шу ерда ухлай қолай, эртасига Оллоҳ разоқ деган эдим.

Сўзларкан, тишлари тақиллар ва саси титроқ чиқарди.

Киши:

— Кўй бу гапларни, чиқ қайиқдан! — деди ва қатъий бир ҳаракат билан қўл узатиб, уни ўрnidан тургазди.

Бироқ бирдан оёққа тургани учун Жавриянинг боши қаттиқ айланди. Жаврия унинг қўлида ҳушдан кетди.

Бу киши аёлнинг ҳаракатсиз ва гужанак бўлиб қолганини кўриб, ўзидан кетди ёки ҳатто ўлиб қолди, деб кўрққанмикан, ажабо? Нега уни соҳилга ташлаб кетиб қолмади?

Нега уни қайиқнинг ичига ётқизди ва эшкак тортиб, соҳилдан анча узоқлашгандан кейингина ҳушига келтиришга уринди?

Жаврия йигит эшкакларни ташлаб, уни ҳушига келтиришга уннаганини, ҳатто эгнидаги қалин қора пальтосини устига ёпганини ҳам сезмаган эди.

Уни ва туриш-турмушини бироз билиб олганидан кейингина Ҳисордан узоқлашганликлари ва уни соҳилга ташлаб кетмаганлигининг сабабини бироз англади.

У, энг аввало, ўзини ўйлаб, соҳилдан узоқлашган эди. Жавриянинг изкувар полициячи эмаслигини, ҳақиқатан ҳам ҳушидан кетган бир аёл эканини сезгач, уни соҳилга чиқариб ташлашга куч ва вақт сарфлаб ўтирмай, тезда қирғоқдан узоқлашишни афзал билган.

Ҳўш, нега уни кейинчалик ҳам ташлаб кетмади? Нега соҳилга чиқаркан:

— Майли, тонггача шу ерда ётақол! — деб уни қайиққа ташлаб кетмади?

Жаврияни суяб, қайиқдан олиб чиқди. Жавриянинг боши айланиши тўхтамаган эди. Соҳилга чиқаркан, у беихтиёр бу бегона кишининг қўлига суяниб олди. Суянамаса яна ерга думалашидан чўчиди.

Киши қайиқдан оғир бир тутунни зўрга кўтариб, ўнг қўлтиғига олди. Чап қўли билан қизни суяди.

Уни ташлаб кетмади. Бунга раҳмдиллиги сабаб бўлдимикан?

Қайиқда йўл бўйи бир-икки оғиз сўзлашишди, холос.

— Қалайсиз? — деб сўради у.

— Анча яхшиман.

Шундан кейин Жаврия кулимсираб, ўлимдан кўрқмаганини билдиришга, тўғрироғи, ўлимдан кўрққанини яширишга уринган ва хийла заиф, титроқ товушда:

— Ўлиб қолдиммикан деб ўйладим. Бу гўзал дунёдан у дунёга рихлат қилаётгандек туюлди менга. “Ажал келди, Жаврия!” дейишга ҳам улгурмадим, — деган эди.

Чалқанча ётарди. Устида унинг қалин пальтоси бор эди. Денгиздан ачимсиқ ҳид анқийди, шамол эсади, зим-зиё осмонда миллион-миллион юлдузлар жимирлайди...

Рўпарасидаги кишининг юзи кўринмайди. Унинг юзи қандай эканини ҳануз кўрмаган эди.

Юлдузларга тикилиб ётар, ўлмаганидан бахтиёр, тирик эканлигидан ажиб бир саодат туйғуси ҳис этиб, юлдузларни томоша қилиб кетаверди. Ўзини ҳануз беҳол ҳис қиларди.

Эшакларни бир лаҳза ташлаб, бир қўлини узатиб, билагини ушлади, бармоқлари билан томир уришини санади. Бироздан кейин:

— Энди анча яхши бўп қолдингиз! — деди.

Қоронғи кечада бўғоз ниҳоятда чиройли кўринарди. Жаврия қайиқда узала тушган ва усти ёпишган ҳолда йўл босишдан жуда хушҳол эди. Тез-тез эшак эшаётган бу киши юмшоқ, ширали ва ёқимли товуш билан уни “сиз”ларди.

Ўз тилида бўлмаган “сиз” сўзи унга жуда ёқиб тушганди. Эсини таниганидан буён ҳеч ким уни “сиз”ламаган. Ўзи ҳам ҳеч кимни “сиз”ламаган.

Нақадар ёқимли ва сеҳрли сўз эди бу!

Айни чоқда ҳазиллашгиси, кулгиси келар: “Аммо-лекин мулойим-супургисига учрабмиз-да бу кеча!” деб ўйларди. Сўнг кўзлари намланди.

Дунёда энг яхши кўргани денгиз. Болалик чоғларидаёқ ўғил болалар қаторида кўприк устидан ўзини денгизга отар, чуқур сув остида балиқдек, сув устида эса моторли қайиқдек тез кулоч отиб суза оларди.

Соҳил бўйидаги барча кўча болалари каби сузиш унинг севикли машғулотиди эди. Худди сўзлаш ва юришни қачон бошлаганини эслай олмагани каби, сузишни қачон ўргангани ҳам ёдида йўқ.

Шунинг учун ҳам денгизни яхши кўрарди. Бу зим-зиё осмонни, бу юлдузларни, Истанбулнинг рутубатли ва денгиз ҳиди анқиб турадиган ҳавосини яхши кўрарди.

Унга:

— Мунча юлдуз кўп бўлмаса, — деб сўз қотди. — Ҳар биримизнинг ўз юлдузимиз бор экан, биласанми?

Эшак эшаётган кишини “сиз”лагиси келса-да, тили бормади. “Сиз”лаш унга жуда сунъий туюлар, агар “сиз”лайдиган бўлса, бу киши уни масхара-лайдигандек кўринди ўзига.

— Йўқ!.. Билмас эканман.

— Ҳа! Худди шундай экан. Менга буни Арқончи Мустафо айтди. Ҳар биримизнинг ўз юлдузимиз бор экан. Биз ўлган заҳоти юлдузимиз ҳам сўнаркан... Юлдуз учганини кўрамиз-ку... Одам ўлса юлдузи учаркан. Бир юлдуз учса бир киши... Арқончи Мустафо қасам ичди. Бир куни оқшом пайғи денгиз соҳилида улфатлари билан отамлашишаётган эканлар. Улфатларидан бири денгизга тушиб чўмила бошлабди. Бирдан бир юлдуз учибди. “Бир одам ўлди” дегунча бўлмай, денгизда сузиб юрган оғайниси чўкиб кетибди. Учган юлдуз ўшаники экан. У фарқ бўлаётган онда юлдузи ҳам учибди кетибди.

Ажабо, қайси бири менинг юлдузим экан?

Шундай деб, ўз юлдузини ахтарган ва кўкда порлаб турган жажжи бир юлдузга кўзи тушган эди.

— Фосфорли каби порлаган ана шу юлдуз меники бўлса керак!..

Кўкда порлаган катта юлдузларни кузатди. Бу юлдузлар унга жуда ёққан бўлса-да, улардан бирини ўзиники деб айтишга журъат ҳам этолмади. “Ким билади, бу юлдуз қайси подшоҳники”, деди у ичида.

— Ажабо, мен ўлсам, қайси юлдуз учар экан? Қайси бири меники эканлигини билсайдим, худо ҳаққи, нарвон билан кўкка чиқиб, ўша юлдузини кўксимга қадаб тушган бўлурдим.

Эшкак эшаётган кишининг саси оҳангидан унинг кулимсираганини пайқади.

— Сиз ҳаётни шу қадар яхши кўрасизми?

— Жон-ку бу, Акажон... Ким яшашни севмайди?

Қадинни ростламоқчи бўлди, аммо боши айланганидан чўчиб кетди.

— Бошим айланяпти. Бу кеча тутаймиз шекилли.

У каттакон қўлини узатиб, яна унинг нозик билагидан тутди, сўнг:

— Хавотир оладиган ҳеч нарса йўқ. Шундай бўлса-да, бироз тинч ётинг, ҳали йўл олис. Боргунча яхши бўлиб қоласиз. Касалхонадан бугун чиқдингизми?

— Ҳа, бугун чиқаришди. Бу имонсизларга кўп ялиниб-ёлвордим, бироқ соппа-соғсан деб, итдек ҳайдаб юборишди.

Киши жавоб бермади. Ҳадеб эшкак эшаверди.

Қайси соҳилга чиқишгани эсида йўқ. Қирғоққа чиқар-чиқмас боши гир айланиб, бирдан икки кўли билан унинг кўлига осилиб олди.

— Аҳволим чатоқ, — дея минғирлади у. — Бошим айланиб кетяпти.

Бўйи у кишининг елкасидан ҳам келмасди.

Киши Жавриянинг гандираклаганини кўриб, йиқилмаслиги учун белидан кучди...

Кўлтиқлашиб юра бошлашди. Эркакнинг ўнг кўлтиғида каттакон ва оғир тугун бор эди.

Боши айланаётгани учун кўзи юмуқ ҳолда қадам ташлаётган Жаврия:

— Қаердамиз? — деб сўради.

— Тўпхонага яқинлашдик...

— Ҳаа...

— Сиз қаёққа борасиз?

— Билмайман!.. — деди у. — Борадиган жойим йўқ.

— Нега? — деди киши сўнг илова қилди: — Мен билан юрақолинг.

— Хўп, — дея таклифни қабул қиларкан, юраги орқага тортиб кетди. Бу оқшом бирор эркакнинг кучоғига тушишга чидагулик ҳоли йўқ эди.

Кейинчалик “Ўша кечаси мени нега яширин уйига олиб борди?” дея кўп ўйлаган, унинг қидирувда эканини билиб олганидан сўнг полициядан қочиб юрган бўлса керак, деб тахмин қилганди. Яшириниб юрган жойига оғир тугунгина эмас, бир хотин билан кўлтиқлашиб борса ундан ҳеч ким шубҳаланмаслиги мумкин эди. У шуни ўйлаган бўлса керак. Жаврияни кечаси уйига опкетганининг боиси ҳам шудир, эҳтимол.

Бироқ Жаврия бундай бўлишини хоҳламаётган эди.

Унга қолса мурувват юзасидан уйига оборгани яхши.

Мурувват юзасидан бўлдимми ёки ҳийла ишлатиш учун қилдимми, нима бўлганда ҳам, ўша кечаси уйига опкетгани учун Жаврия уни қаттиқ ҳурмат қиларди.

Ундан айрилишдан кўрқар эди.

Агар хоҳласа, айрилиб кетиши қийин иш эмас.

Бироқ ич-ичидан “Кетяпмиз!..” деб кўрқаётган ҳам эди. Қайтилмайдиган йўлга кирганидан қиз кўркув ва таҳликага тушган эди.

Жаврия, кўча қизи бу оқшом кўчада ёлғиз қолишдан кўрқаётганди. Юлдузларга тикилган кўйи бир пасткам жойда ўлиб қолишдан, юлдузининг, кўкка нарвон кўйиб кўксига тақмоқчи бўлган ўша юлдузининг бирдан учиб кетишини ва ўчишини кўриб, эси оғиб, даҳшатга тушишдан кўрқарди.

Зим-зиё кўчалар бўйлаб анча юрдилар, сўнг каттакон бир уйнинг дарбозасидаги кичик эшикни очиб, дарҳол ичкарига кирдилар. Киши уни қўйвориб, эшикни тамбалади, сўнг зинапоя томонга тезроқ етиш мақсадида уни кучоқлаб олди. Қўлтиқлашиб пиллапоялардан кўтарилишди.

Бу жой омбормиди? Ҳаводан машина мойи ва тери ҳиди анқир эди.

Уни белидан кучиб, кўтариб келаётган киши чироқ-пироқ ёқмади. Бир қўлида оғир тугун, иккинчиси билан Жаврияни қўлтиқлаган ҳолда юқорига кўтарилаверди. Зинапоя хийла баланд экан.

Товуш чиқармай кўтарилар ва унга:

— Товуш чиқарманг! Ҳеч гапирманг! — деб уқтирарди.

Ниҳоят анча жойга чиқиб, киши тўхтади. Нафасини ростлаб олди. Икки юк билан пиллапоядан кўтарилгани учун анча чарчаб қолганди.

Жаврия астагина:

— Мени кўтармай қўяқол, — деди. — Энди бироз яхшиман. Ўзим юра оламан.

Олдинда у. Орқасидан кўзлари қоронғиликка бироз кўниккан Жаврия зинапоя тутқичларини ушлаганча кўтарилиб борарди.

Кўп ўтмай Жавриянинг тиззалари букилиб, турган жойида ўтириб қолди.

— Нима бўлди?

— Мадорим қолмади... — дея ингради қиз.

Киши пастга тушиб, яна уни белидан кучоқлади.

— Нима бало, арши аълога чиқяпмизми?

Зинапоянинг кети кўринмайди. Яна анча кўтарилишди. Ниҳоят бир эшик олдида уни ерга қўйди. Чўнгагидан калит олиб, эшикни очди. Очиқ эшикдан уни ичкарига итарди, орқасидан ўзи кирди. Эшикни зич ёпди. Сўнг яна нимадир қилди. Чироқ ёнмагунча унинг нелар қилаётганини Жаврия билолмади. Кейин чироқ ёнди.

Хира ҳимоя чироғига ўхшаш бу чироқ мовий нур таратар ва хонани зўрға ёритарди.

Бу тўртбурчак, пастаккина болохона эди.

Жаврия болохона эшиги ва деразаларига қалин пардалар осиелиқ эканини кўрди.

Жаврия ичкарига кирганидан кейин қаққайиб турган қора пальтоли, новча, жуссадор одамга қаради.

Юз тузилишини кўрса-да, мовий нур остида рангини фарқлай олмади.

Мовий нур остида бу кишининг ҳақиқатан ҳайкалдек паҳлавонкелбат йиғит эканини кўрди.

Каравот томон одим олган йиғит қўлидаги тугунни оҳиस्ताгина ва эҳтиётлаб, чеккадаги стол устига қўйди.

Хонанинг бир томонида темир каравот, сал нарироқда шакар қутилардан ясалган тахта кат¹ ва каттакон стол бор. Бурчақда қошлар, сандиқлар.

Жаврия худди чўккандек, каравот устига астагина ўтирди. Йиғит пальтосини ечиб, илгичга илди-да, унга юзланди:

— Бироз чўзилиб, дам олволинг.

Ўзи камзулини астагина ечди.

Кейин бир четдаги темир ўчоқнинг ёнига бориб, қошқоғини очди. Ўчоқнинг ичи ўтинга тўла, гутурт чақса ёнишга тайёр.

Йиғит гутурт чақиб, олов ёққач, ўчоқнинг қошқоғини ёпди. Сўнг каравотга яқинлашди. Жаврия уни ёнига келяпти деб ўйлади.

Силтаси қуриган. Бироқ у кўп яхшилик қилгани учун қаршилиқ қилмоқчи эмасди.

Бироқ йиғит, аксинча, ёнига келмади. Бориб, пардаларни текислади. Ҳарҳолда ташқарига ёруғлик чиқмаётганига ишонч ҳосил қилмоқчи эди. Ишонч ҳосил қилгач, девордаги бошқа электр тутмасини босди. Энди каттакон лампочкадан кучли нур таралди. Деворлар, ашёлар, пардалар, эшик ва юзлар ўз рангига қайтди.

Жаврия уни бу ерга олиб келган одамга яна бир назар ташлади. Сариқ сочлари жингалак, кўзлари кўкимгир, юзи қирмизи рангда.

¹ К а т — мўъжас сўри.

Ўттиз беш ёшларда қўринади.

Унинг юзида ранг билан бирга маъно ҳам пайдо бўлган эди. Бу маъно Жаврияга ниҳоятда ёқди.

У ҳам Жаврияга ўгирилиб, юзига қаради.

Жавриянинг юзлари сарғайиб кетган, қоп-қора сочлари паришон. Хасталикдан эти қочган юзида янада катталашгандек қўринаётган кўзлари ҳадик билан боқади. Доимо қип-қизил дудоклари жуда сўлгин.

Йигит:

— Мен орқамга ўгирилиб тураман. Сиз бемалол ечиниб, кўрпага киравринг, — деди.

Жаврия ҳайрон бўлиб:

— Нега энди орқанга ўгирилсан? — деб сўради.

У шу қадар табиий бир ҳайрат ичида савол берган эдики, йигит кулимсирашдан ўзини тия олмади.

— Бемалол ечиниб оласиз, деб айтдим.

Жаврия унга қаради, лабини буриб:

— Қарасанг қара, қарамасанг қарама! — деди. — Менга барибир, кўнглим ёздагидек.

Аста-аста блузкасини ечди. Остида мовий жерси кўйлаги бор эди. Бироқ касалхонада дезинфекциялашгани учун оҳори тўкилган. Юбкасини оёқларидан тушириб ечди.

Эндигина касалхонадан чиққани учун тан-бадани топ-тоза.

У ечинаркан, йигит тескари қараб турди. Жаврия кўрпага киргач, у тўшакка яқинлашди.

Жаврия нарироққа сурилиб сўради:

— Сен ҳам ётасанми?

— Йўқ!.. Мен ётмайман... Бироз ишим бор...

Жаврия унга ҳайрат тўла кўзлари билан қараб қолди. Модомики, у билан ётмас экан, нега уни бу ерга, уйига опкелди, ҳатто зинапоядан кўтариб опчиди?

У манфаат кўзламай уйида меҳмон қилган бир эркакнигина биларди холос.

У ҳам бўлса Барба эди.

Бироқ у қари туллак эди. Бу бўлса ҳали ёш. Қолаверса, Жаврия Барбанинг уйида катта бўлган. Барба уни муштдайлигидан билади.

“Фосфорли” лақаби билан машҳур бўлишидан олдин Барба уни “Болапақир” деб чақирарди. Энди у ҳам Жаврияга “Фосфорли” дейишга одатланган.

Бегона йигит қўлини Жавриянинг пешонасига қўйди. Кафтининг орқаси, сўнг ўнги билан пешонасини ушлаб кўрди.

— Бироз иситмангиз борга ўхшайди, — деди.

— Билмасам...

— Қани, кўрайлик-чи...

Тортмадан термометр олиб, Жавриянинг ёнига қайтди. Термометрни кўлтигининг остига қўйишни тайинлагач, сал нарироқдаги кат устида кутиб ўтирди.

Кейин:

— Термометрни беринг! — деб қўлидан термометрни олди-да, ёруққа солиб, тикилди.

Сўнг яна томир уришини текширди ва:

— Сизга иситма туширадиган бир дори берай, — деди.

Унинг хатти-ҳаракатларини кўриб, кибор кўрингиси келган Жаврия касалхонада ҳамхонаси бўлган кекса аёлнинг доктор тўғрисида “У эмчи табиб!” деганини эслади. У бу сўзни киборона бир сўз деб билгани учун бегона йигитдан:

— Сен эмчи табибмисан? — деб сўради.

У бўлса кулимсираб:

— Йўқ! Доктор эмасман. Фақат бошқалар сингари мен ҳам касалликларни бироз биламан, — деди.

Ҳалдори ва озроқ сув келтирди.

— Энди шу дорини ичинг. Эртага кечгача менинг меҳмонимсиз. Кун бўйи кечгача ўралиб ётинг. Узингизни яхши ҳис қилсангиз кечаси чиқиб кетаверасиз. Ҳозир бўлса яхши ухлаб, истироҳат қилинг, — деди у.

Жаврия тушунмади.

— Ҳўш, сен нима қиласан? — деб сўради у.

— Мен катга ётаман.

— Мени бу ерга нега опкелдинг унда? — деди Жаврия ҳайрат билан.

У гўё тушунмаётганга ўхшарди.

— Касал экансиз... Дамингизни олинг деб опкелдим.

— Бошқа гап йўқми?

— Йўқ.

Жаврия унга қаради ва савол тўла нигоҳидан не бўлаётганини англамаган бир туйғу ҳис қилди.

— Уйига қиз келтирган эркаклар аксарисига... — деди-ю, сўзининг давомини ичига ютди.

Йигит:

— Мен сизни касал бўлганингиз учун бу ерга келтирдим, — дея кат томонга йўналди. — Сиз ўралиб ётинг, тонггача яхши бўлиб кетасиз...

Сўнг илова қилди:

— Сизга чой келтирай. Чой ичгандан сўнг яхши ухлайсиз.

Чумчуқ пир этса юраги шир этаётган, таъқиб этилаётганидан гумонсираётган бўлса-да, уни нега уйига олиб борди, кейинчалик унинг бу ерга келиб туришига нечун рухсат берди?

Жаврия ўша кечаси қаттиқ шамоллаб қолгани учун рошпа-роса бир ҳафта ётиб қолган, у бўлса ёш аёлни парвариш қилган эди. Жаврия уни доктор деб ўйлаганида ҳақли эди. Чунки у беморни худди докторлардай парваришлашни биларди.

Унинг нега ва нима сабабдан яхшилиқ қилганини Жаврия ҳеч тушуниб етолмасди. Ушандан бери қанча вақт ўтган бўлса-да, ораларидаги муносабатни у нимага йўйганлигини ҳалигача билмайди.

Бир ҳафтадан кейин тузалиб, бир кечаси унинг уйидан кетиш олдидан:

— Сеникига яна келайми? — деб сўради.

У бўлса: “Нега?” демоқчи бўлгандек, юзига боқди, сўнг қисқа қилиб:

— Ҳожаги бормикан? — деди.

Бу жавобдан Жаврия хафа бўлди.

— Менга кўп яхшилиқ қилдинг, — деди у. — Неча кунлаб ўз тўшагингдан жой бердинг. Дори-дармон бердинг, даволадинг. Эвазига ҳеч нарса сўрамадинг.

— Менга меҳмонхона ёки касалхона ҳақини тўламоқчимисиз?

У гўё қизнинг не демоқчи бўлганини тушунмаган эди.

Жаврия унинг олижаноблигидан уялди.

Тасодифан бу одам билан учрашиб қолгач, ҳаётида илк бор уят ҳиссини туйди.

Биринчи бор бу хонага келган, унинг тўшагига кирган ва тўшакдан унга жой бериш мақсадида навроқ сурилганида у Жавриянинг бу ҳаракатини билмасликка олган вақтида қаттиқ уялган эди.

Қўлларини стол устига қўйиб:

— Севгилим қамоқда! — деган эди.

Қолбуки, унинг уйида ўтказган илк етти кун ва ундан сўнг ҳам у ҳеч вақт Жаврияни бирон марта бўлсин бағрига олмаган, ораларида бошқа эркаклар билан бўлган муносабатларига менгзайдиган бирор иш бўлиб ўтмаган эди.

Шундай бўлишига қарамай унинг уйида, унинг тўшагида ўтказган бу етти кун ҳаётининг энг масъуд дамлари бўлганди.

Бу бахтиёрликнинг боиси не эди?

Авваллари буни беморлик чоғида унга қилинган меҳрибончилик туфайли пайдо бўлган миннатдорчилик ҳисси деб ўйлаганди.

Касалхонадан чиқиб, сариқ чақасиз Ҳисорда қолган, беморликдан силласи қуриган гавдасини минг машаққат билан қайиқ ичига ташлаган, ажал ёқамдан олди, деб тахмин қилган ўша паллада бу йигит уни қайиқдан ҳайдаб чиқариб, кетиб қолганида “ўлиб кетишим муқаррар эди” деб ўйларди.

Унинг Жаврияни қайиққа солиб олиб кетгани, ҳушига келтиришга уннаши, сўнг кўчага ташлаб кетишга кўзи қиймай, уйига опкетгани, энг яқин гамгусоридек неча кунлаб унга қарагани, докторлардек дори-дармон бериб тургани, иссиқ чою егуликни қанда қилмагани — барча-барчаси содда Жавриянинг қалбини миннатдорчилик туйғуларига тўлдириб-тоширган эди.

Унинг Жаврияга ҳеч қачон елимлик қилмагани Жаврияни каловлатган, ҳайратга солган, ҳатто бир қур иззат-нафсига ҳам теккан ва шунга қарамай унга ёқиб тушган эди.

Кўрган кунидан бошлаб уни “сиз” лаган, ҳали-ҳамон “сиз” лайди.

Жаврия “Америка подшоси ҳам бундай давру даврон суролмаса керак!” деб ўйлаганича тўшақда қимирламай ётаркан, унинг атрофида гирдиқапалак бўлишидан, устига эгилиб, сути, чойини ичириб қўйишларидан беҳад шод бўлган эди.

Хонага қадам қўйиб, эшик-деразаларга осилган пардаларни кўрди, хира чироқ ва унинг эҳтиёткорона ҳаракатларини сезди дегунча бу одамда бир гап борлигини тушуниб етганди. Неча кун ўша ерда яшаб, унинг яшириниб яшаётганлигини билди.

Жаврия ёш бола эмас. Ҳамма нарсани яхши билади. У полициядан қочган, таъқибдан кўрққан ва қандайдир хуфия ишлар билан шуғулланадиган киши эди. Кундуз кунлари уйдан чиқмайди. Кат устида чалқанча ётиб, сигарета тутатгани тутатган. Худди Жаврия уришиб берадигандек, қимир этмайди, оҳи-стагина нафас олади. Узр сўрагандек:

— Ишсизман. Бу ер бир тужжорнинг омбори. Омборчи менинг қариндошим. Бу бўш хонани менга берган, бу ерда биров бор-йўқлигини билмайди ҳам, — дерди.

Жаврияга бунинг қизиғи йўқ. Хонасига биқиниб олган ишсиз бўладими, ўн кишини ўлдириб, виждон азобида қийналаётган қотил бўладими, барибир, унинг ўз назаридаги қадр-қиммати ҳеч қачон пасаймайди.

У Жаврияни етти кун ётоғида олиб қолган, етти кун у билан ёп-ёлғиз қолса-да, қўлининг учини ҳам тегизмаган, тегизмоқ истамаган ягона киши эди.

Аёллигига нисбатан кўрсатган бу лоқайдлиги Жавриянинг нафсониятига теккани аниқ.

Бироқ, айни замонда, бу ишнинг унга ёқиб тушган томони ҳам бор эди.

“Менга фоҳишаларга қилинадиган муомалани қилмади. Ажабо, менинг ким эканлигимни билмадимикан?” деб ўйларди. Буни тушуниб етмайдиган ёр одамга асло ўхшамайди. У нимадандир қаттиқ кўрқар эди, холос.

Кун бўйи уйда ўтиради. Атрофга қоронғи тушганидан кейингина кўчага чиқади. Чиқишидан олдин:

— Сиз қимирламай ўтиринг! — дея огоҳлангирарди.

Жаврия қопларнинг ичида нима бор экан деб қизиқсинса-да, “Балки, нима қиларкин дея мени кузатаётгандир!” деб кўрққани учун ҳеч нарсага қўл тегизмай, унинг қайтиб келишини пойлаб ўтирарди.

Қайтганида хона иссиқ бўлиши учун ўчоқдаги оловни ҳеч ўчирмай, ўтин қалашгирарди.

Зинапоярлардан сассиз-садосиз кўгарилади, оёқ товушини эшитиш мушкул. Бирданига эшикни тақиллатади. Тақиллатганда ҳам оҳи-стагина чертади. Шунда Жаврия тўшақдан туриб, эшикка яқинлашар ва катта чироқни ўчириб, кичкина мовий чироқни ёққач, эшикни очар эди.

Кейин эшикнинг пардасини яхшилаб ёпгач, катта чироқни ёқишади. У Жаврияга:

— Сиз ётиб дамингизни олаверинг!.. — дерди.

Қўлида доим каттагина ва оғир тугун бўларди. Тугунни бир четга кўяр, чой тайёр эканлигини кўриб, Жаврияга юзланар:

— Касал бўлишингизга қарамай нега бундай қилдингиз? Келганимдан сўнг ўзим қайнатардим... — дер эди.

Шунда Жаврия унинг ҳеч нарсага парво қилмай, одатдаги бир ишни қилаётгандек, унга чой дамлашга киришганини кўриб, қувониб кетарди.

Тузала бошлагач, унда кўча қизларига хос истак уйғонди. Тўшакда ётаркан ўзининг ҳавас қилса арзиғулик аёл эканлигини, гўзал эканлигини тўшуниб етишини хоҳлаб қолди ва унга буни билдиришга уринди.

Бироқ у парданинг орқасига ўтиб, ҳар доимгидек, қандайдир майда темир-терсақларни сандиқдан олишга киришди.

Жаврия “Ҳар ҳолда контрабанда билан шугулланса керак!” деб ўйлади.

Кечалари не иш қиларди у?

Унинг фикр-зикри стол устидаги темир-терсақда экани аниқ.

“Бирор севгани бор бўлса керак. Уни севгани учун бошқаларга қиё боққиси келмайди!” деб ўйларди. Севгилиси бор бўлса, қаерда экан? Ҳар оқшом севгилисини кўргани кетармикан? Э, йўқ.. Севгилисини кўргани борган одамга ҳеч ўхшамайди.

“Контрабандист!”

Шубҳасиз, у ё ўғри, ёки контрабандист. Кечалари ишлайди. Қайиқни эслаши билан унинг контрабандист эканига ишончи кучайди.

У ҳолда ёп-ёлғиз яшайдиган бир эркакнинг ўз тўшагида етти кун ётган хотинга қиё боқмаслигининг сабабини ҳам англаб бўлмайди.

“Мени назарига илмаяпти шекилли”. Ўзи жуда ораста кийинади. Жаврия шу кунгача тўшакни баҳам кўрган эркакларга қараганда анча келишган йигит.

Эрта тонгда эшик олдига озиқ-овқат ташлаб кетадиган, ичкарига ҳеч қадам босмайдиган ўша номаълум қариндоши ҳар куни янги газеталарни ҳам келтирарди.

Оқшомга қадар газета ўқиб вақт ўтказишига, ҳатто баъзан китоб ўқиб, нималарнидир ёзишга қараганда у мактаб-мадраса кўрган кишига ўхшайди.

Жаврияга: “Яна келишнинг ҳожати бормикан?” деганди. Аммо Жаврия у истамаса-да, бу уйга қайта-қайта келаверди.

Бу ерга келган пайтдагидек қоронғи бир кечада уни йўлга чиқариб қўйди. Уй кўчанинг энг қоронғи жойида бўлса-да, энди тузалган, боши айланмаётган Жаврия учун бу ерни топиш чўт эмас. У Галатани беш бармоғидай яхши биларди.

Истанбул унинг ўз боғчасидай гап. Бутун умри шу кўчаларда ўтгани учун бу шаҳарнинг у билмаган бирон тирқиши, бурчаги йўқ.. Унинг ёнидан кетаётиб, бировдан айрилиш жафосини биринчи бор дилдан ҳис қилди. Бу кимсасиз бир бурчақда содир бўлди.

— Омадингизни берсин..

— Менга шунчалик яхшилик қилдингки.. — дея елкасини силаган қўлни бирдан икки қўлаб тутди-да, лудоқларига яқинлаштириб, ўпди.

Бу шундай оний бир лаҳзада содир бўлдики, йигит қўлини тортиб олишга улгурмади ҳам. Юмшоқ товушда:

— Кўйинг, кўйинг, не қияпсиз ўзи? — деди.

Сўнг Жаврия бирдан унинг ёнидан қочиб кетгиси келди. Бу тарика, астагина хайрлашиш унинг юрагини қаттиқ эзаётгандек туюларди.

“Бу йигит менга ким бўпти?” деди у ўз-ўзича ва қоронғи кўчаларда елдек елиб, узоқлашиб кетди.

Кўча ботқоқ, ҳаво рутубатли. Ертўлаларда жойлашган қовоқхоналар, майхоналардан чиқаётган шароб ҳидидан ўпкасини тўлдирмоқчи бўлгандек, чуқур нафас олиб, юриб кетаверди.

Касалхонадаги диққинафас кунлардан ва касалхонадан кейин бу камгап ва ажабтовур йигит билан бир ҳафта яшаганидан сўнг эмин-эркин нафас оладиган хонаси келган эди.

Ўша кечаси боши айланаётган, бемажол эди. Кечаси нотаниш кўчаларда бошпанасиз қолиб кетишдан ҳеч қачон чўчимасди. Чунки унинг бутун умри кўчада ўтган. Бир ҳафта мобайнида бир жойда қолган, бир жойда яшаган пайтлари оз бўлган.

Ундан айриларкан, олган таассуротлари энди кўчаларда ёлғиз ва эмин-эркин кезишдан ҳис этаётган қувонч туйғулари остида ғарқ бўлиб кетгандай бўлди.

Ўша кечаси биринчи кирган жойи Барбанинг майхонаси бўлди.

Барба ҳар доимгидай соқоли олинмаган, эгнига кир пешбанд илиб олган, узун сочлари паришон бир алфозда пештахта орқасида ўтирарди. Кечки мижозлар тарқаб кетгани учун майхонада ҳеч ким йўқ эди.

— Ие, сенмисан, Фосфорли! — дея қувончдан қўлларини бир-бирига ишқади Барба.

Пештахта устидан эгилиб, кекса юноннинг бўйнидан қучоқлаб, икки ёноғидан...

— Тўхтасанг-чи, не қиляпсан, ҳой қиз?

— Сени ўпяпман, асалим. Етти ҳафтадирки, таъмирда эдик. Энди тузалиб, яна майдонга чиқдик. Бироз нон пули топмасак бўлмайди, Барбажоним!..

— Қўйсанг-чи, Фосфорли...

— Сени яхши кўраман, ўзинг биласан.

— Барбани нуқул қизлар яхши кўради. Бу қандай замон бўлди, йигитларнинг уруғи қуриб кетдим...

— Барба, мен сендан ўзгани дермидим?

— Қайиқчи Маҳмуд-чи, қаерда у?

— Қўй ўша бетайинни. Ҳаромисини олдириш учун касалхонада ётдим. Ётганимда бир қути “Енижа” у ёқда турсин, ақалли бир қути “Пошо”¹ ҳам келтирмади. Касалхонадан чиқсам, пирр этиб учиб кетибди.

— Шундай бўлишини биларкансан, нега ҳомилалик бўлдинг, Фосфорли?

— Мен ҳомиладор бўлишни хоҳлаганим йўқ эди, Оллоҳнинг иши бу, Барба.

— Оллоҳнинг иши? Гуноҳ Жаврия, Оллоҳ бундай қилмайди.

— Қилмайдимиз? Сенинг Панааянг-чи... Унга нима дейсан?

— Қўй Панааяни!

— Ўзингники бўлса йиғишгир, шундайми? Панаая тутса севги, Фосфорли тутса гуноҳ экан-да?! Унга шам ёқасиз, мен учун-чи?

— Сен учун юрагимиз ёнади, Жаврия.

Барба унга яқинлашиб ёноқларини силади.

— Ҳўш, мендан не истайсан?

— Ҳозир муллажирингимиз йўқ. Мумкин бўлса қарзга икки қадаҳ отволсақ девдик. Бизга ишонч қолмаган бўлса, худо йўлига меҳмон қиларсан.

— Касалхонадан чиқибсан. Майли, биринчи қадаҳни менинг ҳисобимдан ичақол...

— Иккинчисини-чи?

— Унисини қарзга ичасан...

— Кўп яша, Барба! Оллоҳ сени мени ғарибу нотавон қолмасин деб яратган, — дея Жаврия пештахта олдида туриб, икки қадаҳ рақи отиб олди.

— Қани, сўзла, Барба, — деди у. — Яқин атрофда болалардан ҳеч ким йўқми?

— Салгина бурунроқ Фантом Ориф келган эди, лекин кўп ўтирмади. Оёқда турганича уч қадаҳ отди. Сўнг чиқиб, аравасини тортди-кетди.

— Қаёққа кетдийкан, ажабо?

— “Ов”га кетди. Устаси фаранг, биласан-ку.

— Бу бола бурганинг кетини кўрганлардан, овдан ҳеч қачон қуруқ қайтмайди. Ё банкани уришга, ёки қайсидир парига солиқ солишга, ёки қайсидир хотиннинг уйини куйдиришга кетган у.

— Сен бу оқшом нима қиласан?

— Барба, мен ҳам овга чиқиб кўрай. Насиб қилса тўримизга бир нарса илинар, илинмаса... Қайтиб келиб орқадаги деразани тақиллатаман. Эндигина тузалиб чиқдим, кечаси совуқда қолсам ҳолимга вой.

— Бемалюл келавер, Фосфорли. Бизнинг уйимиз сен учун бамисоли “Империал” отели, “Гранд” отели.

Иккинчи қадаҳдан сўнг аъзойи баданига иссиқ югурган Жаврия майхонадан чиқди, дайдиларга ўхшаб, Қорақўй ва Бейўғли кўчаларида тентиради, йўлда дуч келган бир ёш жинойтчи билан тонг оттирди.

Бирданига Нажотибей кўчасидаги омбор, омборнинг болохонаси, хонани тўлдирган нур ва унинг ёқимли ҳаракатлари лоп этиб эсига тушди... Унинг юзи, унинг ҳасрати қалбини ўртаб юборди.

¹ “Енижа”, “Пошо” — сигарета турлари.

“Не бўляпти ўзи менга?” деб ўйлади.

Шу онда ичидан кўпириб-тошиб келган бундай ҳиссиётни ҳеч қачон туймаган эди.

Эркак кўрмаган қиз эмас эди.

Манфаат юзасидан, гоҳо кўнгилхушлик учун эркакларнинг кучоғига кирарди.

Эркаклардан манфаат кўзлагани учун дарров таслим бўлиб қўяқолмасди. Баъзан қорапаранг бир ўғлон, баъзан сариқ йигит, гоҳо буғдойранг паҳлавон унга маъкул тушар ва ёқтириб қолгани учунгина уларни йўлдан оздириб, бир неча соат ёки тонгача бирга бўларди. Бироқ шу чоққача унинг эркаклар билан муносабати ёқтириш ва лаззатланишдан нарига ўтмаган эди. Улардан ҳеч бирини яна бир марта кўришни хоҳламасди. Фақат қаттиқ туриб ялинганлар билан ёки ҳар икковига ҳам дахли бўлмаган тасодиф туфайли қайта учрашган, холос.

Бироқ ўша кечаси бу ёқимтой, кўзи кўкимгир, ўзи сариқ сахий йигитнинг ёнида, нозу неъмату ичкиликка тўла дастурхон атрофида ўтираркан, бирдан уни эслаб қолди.

Уни эслади. Хасталик билан тўшақда ўтказган кунларини, зим-зиё тун кўйнида устига қалин пальто ташланган ҳолда чалқанча ётиб, юлдузларни томоша қилиб кетган ўша тотли кечани эслади.

Уни “сиз”лайдиган, бироқ ҳатто исмини ҳам билмайдиган ўша оқ-сарикдан келган йигитни, унинг овозини, устига меҳрибонлик билан эгилишларини хотирлади. Ва қалби соғинчдан ўртаниб кетди... Бу андуҳдан олдидаги дастурхондаги нозу неъматлар захар-заққумга айланди. Ёнидаги ҳотам йигитдан нафратлана бошлади, бир амаллаб ундан кутулиш учун режа туза бошлади.

Ундан:

— Яна келайми? — деб сўраганида у:

— Ҳожати бормикан? — деганини яхши эслади.

Ҳақиқатан ҳам бундай қилишнинг ҳожати йўқдек эди.

Ҳолбуки, ҳозир, шу онда Жаврия учун у ерга келиш лозим бўлибгина қолмади. Бу унинг учун шу лаҳзада ҳаётий эҳтиёжга айланди.

Ҳа, шундай, бу гўё катта бир зарурият туфайли туғилган эҳтиёжга ўхшарди.

Ҳеч бостира олмаган бу эҳтиёж туйғусидан ўртаниб, ёнидаги йигит билан майхонадан чиқди ва унинг ортидан Финдиқлига кетди.

Финдиқлига бориб, бир қандолатпазлик дўкони орқасидаги зинапоядан юқорига кўтарилишди. Деразаси олдида синиқ ойна бўлган хонага киришди. Хонанинг бир томонида каравот бор. Шипдаги сим учига осилмақ ва хирагина нур сочаётган чироқни пашша-чивин ахлати қорайтириб юборган.

Бу хонада ўтган вақт, ҳеч шубҳасиз, Жаврия учун ҳаётининг энг уқубатли дамлари бўлди.

Вақт ҳеч ўтмаётгандек, белига чирмашган бу сархуш қўллар уни ҳеч бўшатмайдигандек туюлаверди.

Бугун вужуди лоқайд қолган ва уни жиркантирган иш ниҳоясига етганидан ниҳоятда қувонди. Синиқ ойна олдида туриб, сочларини тuzатди. Тўшақда ухлаб қолган эркакни алақачон унутган эди.

Эшиқдан чиқмасидан олдин уни елкасидан тутиб силкиди.

— Айғир каби хуруллайвермасдан муллажирингни чўзиб қўй.

Йигит кўзини базўр очди. Қизга тикилиб, сўқинди. Сўнг ерга ташланган камзулига қўл чўзиб, чўнтагини кавлаштирди. Қўлига илинган пулни Жаврияга тутқазди.

Жаврия бу ердан тез чиқиб кетишни қанчалик истаётган бўлмасин, профессионалларча қизиқиш билан ҳовучини очди. Бир кумуш лира ва иккита майда пул бор эди.

Севиниб, ҳовучини юмди ва зинапоя томон шошди.

Кўчага чиқиб, салқин ҳаводан тўйиб-тўйиб нафас олди. Рақи ичган, турли-туман арзон овқатларни еган Жаврия кунжутмой, нутрия ёғи ва сигарета ҳиди босган хонада кўнгли айниган эди. Шу боис кеча салқин бўлса-да, ташқаридаги очиқ ҳаво унга ёқди.

Касалхонадан эндигина чиққани, ҳали кучга кирмаганига қарамай Финдиклидан Қоракўйга пиёда борди.

Юорқан тиззалари титрар, ўзини дуч келган жойга таппа ташлаб, бироз дам олволгиси келарди. Шунга қарамай, ўзини зўрлаб, тезроқ, янада тезроқ, борган сари тезроқ илдамлаб бораверди.

Сабр-тоқати тугади, тутаб битаёзди.

Илжори борича тезроқ ўша ерга, Нажотибей кўчасидаги омборга жойлашган, илгари борлигини ҳечам ўйламаган ўша хонага, ўша бежирим, саранжом-сарипга, иссиқ хонага тезроқ етиб олишни истарди.

Гўё неча-неча йиллардан бери худди ўша ерда яшагандек бу жойни соғинган эди. Шу қадар соғинган эдики, омборга яқинлашган сари юраги севинчдан ҳаприқарди. У хонадан кечаси чиққан бўлишига қарамай, бу ерни яна топиб келиши учун чор тарафга диққат билан разм солган, мўлжал олган, фикран қайта-қайта ҳаёлидан ўтказган, ҳатто бир куни кундузи бу ердан ўтиб, жойни яхши эслаб қолган эди.

Шунинг учун ҳам қоронғи бўлишига қарамай, омбор дарбозасини унга ўхшаш бошқа дарбозалар орасидан осонгина топиб олди.

Ҳеч бир иккиланмай ўша томонга йўналди.

Жаврия эшикни итарди. Эшик ўша биринчи кечадаги сингари, очиқ эди.

Зим-зиё тун кўйида сассиз-садосиз остонадан ҳатлади.

Агар рўпарасидан бирор бегона киши чиқиб қолиб, бу ерда нима қилиб юрганини сўраб қолса, ёлғонлаб, уйи йўқлигини, бу ерга тунаш мақсадида келганини айтмоқчи эди.

Нари борса уни ўғри деб гумонсираб, ушлаб олишар.

Бу эса ҳеч гап эмас, қорақўлдагиларнинг барчаси уни билади. Ҳозирга қадар у ўғрилиқ қилган эмас. Неча йиллардан буён у ўғрилиқ жиноятига асло қўл урмаган. Ўғирлик учун эмас, тунаш учун у ерга кирганига ишонилшади.

Ишонмаганлари тақдирда ҳам бирон нарса ўғирламагани учун уни қўйворишади.

Бу борада Жавриянинг озми-кўпми тажрибаси бор.

Қоронғида ҳовли ичида олға юрди. Зинапоянинг ўнг томонда экани эсида.

Тош пиллапоялар кенг ва пастак. Аста-аста кўтарила бошлади. Зиналарни бир-бир санаб чиқаверди. Тушаётганида ҳам шундай қилган, зиналарни санаб тушган эди.

Шу йўл билан қоронғида қаерга қадар чиқиш кераклигини яхши билиб олганди.

Юзта зина санади.

Юзта зинадан сўнг, унинг ҳисобига кўра, зинапоя охирига етиши керак. Бироқ зинапоя ҳали тутамаганди. У ё олдин, тушаётган пайтида ҳисобдан адашган, ёки ҳозир аниқ санамаган бўлса керак. Бирдан хавотирга тушди. Нима қилмоқ керак? Зинапоя биттунча чиқсинми? Яна қанча юриши керак? Бино икки қисмдан иборатмикан? Унинг хонаси болохонада эди, бироқ бинонинг яна бир қавати бўлса-чи? Юқори қават остдагидан пастроқдир эҳтимол? Бу атрофдаги биноларнинг анча-мунчаси шундай-ку.

Чиққан жойида тўхтаб қолди. Ўзини йўқотиб, мутаассир бўлди. Унинг хонасини йўқотиб, топмасликдан қўрқиб Жавриянинг қалбида кўчада онасини йўқотиб қўйган ёш боланинг қўрқувига ўхшаш ваҳима уйғотди. Йиғлаворай-йиғлаворай деб турарди.

Не қилиш керак, деб бир қур ўйлади. Темир зинапояни охиригача, илк майдончагача босиб ўтишга қарор берди. Яна саккизта зина санади.

Бир майдончага чиқди. Аввалига ўнг томонга юрди. Бир неча одим оттач, бир эшикка тўғри келди. Эшик ёнидан чапта бурилди. Бироз юргач, ниҳоят, ўртада, ўнгу сўлдаги иккита эшикнинг қоқ ўртасидаги учинчи эшикка тўғри келди. Сўнг яна зинапоя... Бу уч эшикдан бири уники. Бироқ қайси бири?

Хонага чиқишганида тўғрига юришиганди. Ҳар ҳолда шу ўртадаги эшик. Бироқ Жавриянинг ишончи комил бўлмади.

Эшикларни бир-бир астагина, ўзи ўша ерда бўлган чоқларда овқат келтирган кишига ўхшатиб оқистагина тақиллатди.

Бу жуда жўн: аввалига икки марта устма-уст тақиллатади, сўнг яна уч марта тақиллатади, охирида бир марта уриб, ниҳоясига етказди.

Уч эшикни ҳам айни шу усулда астагина тақиллатди.

Бироқ ҳеч ким жавоб бермади.

У ё уйда йўқ, ёки бу хоналарнинг бирортаси уники эмас, эҳтимол, у бу ердан бутунлай кетиб қолгандир.

Жаврия охириги тахминни дарҳол рад этди.

Бу уйда яхши жойлашиб олган одам бу қадар оз вақт ичида нега энди бирданига кетиб қолиши керак?

Жаврия ўз ҳаётида кўп одам кўрган, улардан кўпини бошқа учратмаган эди.

Баъзиларини кўча-кўйда учратиб қолар, узунми-қисқами, бир-икки оғиз сўзлашар, сўнг яна ажралиб кетишарди.

Бу одамлар кўпчилик ичида пайдо бўлар, сўнг кўпчиликка қоришиб йўқ бўлиб кетарди.

Жаврия уларнинг бирортасини бундай, бу бегона йигитни кўргиси келгандек яна кўришни ҳеч истамаган ва ҳеч бирини “кўролмаيمانми, ажабо?” дея, шу ондагидек хавотирга тушмаганди.

Эшиклар очилмагани учун не қилиши кераклигини тушунди ва бир қарорга келди. Балки у ташқарида бўлса керак. Ҳа, ҳар ҳолда шундай. Бироз кеч келса керак. Шу ерда кутгани яхши. Зинапояннинг охириги зинасида ўтирди. Бошини чанг ҳиди анқиётган суянчиққа суяди.

Жуда толиққан. Бошқа пайти бўлса уйқу қовоқларини кўрғошиндек бос-тирган ва Жаврия ўтирган жойида ухлаб қолган бўлиши муқаррар эди. Бироқ бу кеча кўзларига уйқу келмади.

Ҳолбуки, унинг ҳар доимги ухлаш тарзи худди ана шундай эди. У бутун умри мобайнида ўтирган жойида бир неча дақиқа ёки бир неча соат ухлаб, ҳордигини чиқариб оларди. Тўшакда маза қилиб ухлаган кунлари эса бармоқ билан санарли.

Шу ҳолатда қанча ўтирди билмайди.

Ярим соат ўтдимиз, бир неча соат кечдимиз?

Жаврияга бу вақт кўп узоқ, ойлаб давом этгандек туюлди.

Ич-ичдан қаттиқ хафа бўлиб, унинг келишидан умиди узилган бир лаҳзада шитирлаш товуши қулоғига чалинди.

Бу шитирлаш инсоннинг оёқ товушига ҳеч ўхшамасди. Очиқ жойда диққат билан қулоқ солиб, кутаётган кишигина биров келаётганини пайқаб олиши мумкин эди, холос.

Келаётган киши сассиз-садосиз чиқаётган эди. Юриб келаётганмиди ёки учиб чиқаётганмиди билинмасди.

Жаврия ҳаяжон ичида: “У!” деб ўйлади. Зинапоя тутқичини чангаллаганича нафас олишдан ҳам чўчиб, қулоқ тутди.

Ҳа, кимдир яқинлашиб келаётганди. Тобора яқинлашиб келаверди. Зинапояга чиққанига анча бўлиб қолди. Не бўлса ҳам... Жавриянинг юраги орқасига тортди. У бўлмаса-чи? Бошқа биров бўлиб чиқса-я? У ёқ-бу ёқни текшириш учун чиқаётган қоровул бўлса-я? Уни кўрмай туриб қўлга тушгиси йўқ эди.

Келаётган киши ўзи ўтирган зинапояннинг энг пастки зинасига оёқ қўйганини сезди. Қоронғиликка кўниккан кўзлари зулмат ичида, зулматдан ҳам қорароқ бир шарпаннинг чўнг қоядек ўзига яқинлашиб келаётганини кўрди.

Унинг диққатини тортмаслик мақсадида қимирламай ўтиргани учун номаълум шарпа бирдан унинг устига келди. Оёқлари оёғига тегибгина қолмади, пальтосининг бари юзига урилди.

Пальто юзига урилмагунга қадар ким келганини билиб етмаган эди.

Пальтонинг бари юзига тегиши билан эгасини ҳидидан таниган тозидек севишиб кетди ва юраги ҳаяжону қувончдан дукуллаб урди.

Бироз ҳўл пальтонинг этагидан моғор ва денгиз ҳиди анқирди. Шунингдек у чекадиган сигаретанинг, унинг хонасини тўлдирган ўзига хос ҳиди димоғига урилди... Унинг ўзига хос ҳиди бор эди.

Юзига урилган бу матода қайиқда чалқанча ётиб, тубсиз осмонни, сон-

саноқсиз юлдузларни томоша қилган, ўзини номаълум ва қўрқинчли бир оламнинг эшиги олдида, қоронғи чоҳ ёқасида тургандек ҳис қилган, ҳа, ўлимни шу қадар яқин ва муқаррар ҳис этган бўлишига қарамай, ажабтовур гўзал, бу гўзаллик ичида бениҳоя ҳазинлик уфурган ўша кечанинг ҳиди бор эди.

Бу мато унинг хонасида ўтган ўша масъуд, ўша илиқ хасталик кунларининг тотли хотираларини ҳам эслатди.

Оёғи Жавриянинг оёғига тегди дегунча у қўркувдан сакраб тушди.

Сўнг ҳеч қутилмаганда пастга энгашиб, қоқилиб кетган кишига ташланмоқчи бўлди. Лекин қўли тасодифан Жавриянинг қўлига тегиб, бу ерда ўтирган кишининг ким эканлигини пайқади шекилли, мулоғим тортди.

Жаврияни оний бир лаҳзада қўлидан тортиб, оёққа тургазди.

Унинг биров билиб қолишидан жуда қўрқишидан хабардор бўлган Жаврия устига ташланган вақтида у ўзига бир ёмонлик қилади, деб ўйлаган ва бундан қўрқиб кетган бўлса-да, лабларини тишлаб, “ғиқ” этмади.

Энди ёнма-ён туришарди. Жаврия баландроқ зинада тургани учун унинг иссиқ нафаси юзига урилганини ҳис қилди.

Салгина аввалроқ бир ёш йигитнинг бутун эркалатишларига лоқайд қолган вужуди бу иссиқ нафасни ҳис этишдан жуда лаззатланди.

У Жавриянинг қўлини қўйиб юбормади. Хонага баробар киришди.

Аввалига мовий чироқни ёқди. Жаврия унинг юзини мовий ёғдуда кузатишни яхши кўрарди.

Мовий нур остида у бир ҳайкалга ўхшар, унда бошқа кишиларга ўхшамаган бир ҳол пайдо бўларди.

У эшик ва деразаларнинг пардалари ёпилган-ёпилмаганлигини текшира бошлади, Жаврия бўлса секин юриб, ўчоқ бошига борди. Ерда ётган гугурт қутисини олиб, гугурт чақиб, майда тахта бўлақлари-ю қоғоз қалаштирилган ўчоққа узатди.

Пардаларни зич ёпиб, катта электр чироқни ёққач, у нохуш қиёфада Жаврияга юзланди. Юз-қўзига қараганда унинг бу ерга келиши ёқмаган кўринадди.

— Нега келдингиз? — деб сўраркан овози эрк бермагани учун титроқ чиқди.

— Мен сизни бу ерга бошқа келмаслик тўғрисида огоҳлантирган эдим-ку.

Жаврия айб иш устида қўлга тушган боладек унга жовдираб қаради.

— Ҳа... — дея дудуқланди.

Тўғриси ҳам шу. Бу ерга яна келишини хоҳламаган, бу ҳақда қайта-қайта огоҳлантирганди. Бу жойни топиб келолмайди, деб ўйлаган эди.

Рўпарасидаги йигитининг кўзлари шубҳага тўла.

Бу хатти-ҳаракати билан унинг назарида ёмон иш қилиб қўйганини англади.

У дағал товущда:

— Шундай экан нега келдингиз? — деб сўради.

Парвонадан “Нега ўзингни оловга урасан?” деб сўраб бўладими? У бу ерга келди. Иродасидан устун чиққан бир куч уни бу ерга етаклаб келди! У энди бу ерга ҳар доим келади. Қуёшнинг жозибасига мафтун бўлган, у туфайли мавжуд бўлган бир сайёра каби, у энди бу меҳварга, ўчоғи гуриллаб ёнаётган бу хонага ипсиз боғланиб қолган эди. Ундан айрилиш учун унинг ҳиссиётларидан устун келадиган, уни бу меҳвардан айро туширадиган бир қиёмат қўпиши лозим эди.

Бирдан қиёмат қўлди ҳам. Ҳаммаёқ остин-устин бўлди, Жаврияни қуёшдан зўрлик билан айирдилар, бир йилдирки, уни том маънода қуёшдан маҳрум этган эдилар. Такрор умид учқунлари порлаган чоқда, тақиқлару сургунларга қарамай, Жаврия яна қуёш, қуёш томон талпинган эди.

Бироқ!

Уни тополмади.

Уни тополмади, суриштириб билдики, у ҳибсга олинган. Энди у турмада.

— Қиз қўлларида ҳақиқатан тамға бор! — дейишарди.

Жавриянинг ҳар иккала қўлида санчма кишан тасвири бор эди. Гарчи қўлла-

ридаги кишан расми севгилисининг бошига тушган кулфатни баҳам кўриш ўрнини босолмаса-да, содда қизнинг дил ярасига бир қадар малҳам бўлар эди.

Гирт маст Жаврия чайқала-чайқала эшик томон йўл олди. Зомби арвоҳдек унга эргашиди.

Жаврия оғзини тўлдириб сўкинар ва:

— Энди мени тинч қўйинг, болалар! — дер эди. — Қўлларимда эмас, кўнглимда тамға бор!

Ғам нелигини яхши биладиган сўқир:

“Кўзларингдан аёндир, Жавриям!” — дея куйлашда давом этди.

Маст аёлнинг майхона эшиги томон йўл олгани билан унинг иши ҳам бўлгани йўқ.

III

“КЎЗЛАРИНГДАН АЁНДИР, ЖАВРИЯМ”

Ҳа, Жавриянинг кўзларидан аён эди.

Бу ҳуркак ва оддий кўзлар бошқа хотинларники сингари ички ҳис-туйғуларини пардалай олмасди.

Жавриянинг оҳуниқидек катта қора кўзлари бугун ҳис-туйғуларининг, қалбининг кўзгуси эди. Ичида бори, нафратидан тортиб меҳригача бу кўзларда очиқ-ойдин намоён бўлиб турарди.

Жаврия агар ойнага қараса ўзини танимаслиги тайин эди. Чашмамайдонликлар мабодо уни кўрсалар: “Шу бизнинг Фосфорлими?!” дея ҳайратга тушишлари турган гап эди.

Бу кўзлар унинг хонасида энди кўчадагидек беандиша, ҳорғин, беҳаё ва бешарм боқмасди.

Бу кўзлар ҳаётга эндигина қадам қўяётган ёш қизнинг кўзлари сингари ҳар ерда ва ҳар доим ақл бовар қилмайдиган бир мўъжиза кутаётган бокираликка лиммо-лим эди.

Ҳаётнинг аччиқ-чучугини тотиб кўрмаган, ҳаётдан умидвор бир жуфт кўзгина атрофга ана шундай маъсум ва умидвор боқиши мумкин, холос.

Эркакларнинг энг тубан майл ва эҳтиросларидан бохабар, руҳан ва жисман ҳеч қачон бокира бўлмаган бу кўча аёли унга бир эркак бир аёлга бахшида этиши мумкин бўлган лаззатлардан бохабар, фақат ичидан чиқаётган туйғулар гирдоби остида ноаниқ бир бахтни орзу қилаётган ёшгина ва покиза бир аёл истаги билан боқарди. Шугина эмас, унга боқаркан қалбида ўзи ҳозиргина ҳеч билмаган ва ҳис қилмаган бошқача бир туйғулар уйғонганини ҳис қиларди.

Бу номаълум ва ажойиб туйғу эди.

Бу ҳозирга қадар билмаган, ҳис этмаган ҳамда билиб-ҳис этмагани учун қандай аталишини ҳам билмайдиган кучли бир туйғу бўлиб, уни ниҳоятда гангитиб қўйганди.

Шунинг учун ҳам нигоҳидан буңи билиб олишларидан чўчиб ва ҳозирга қадар ҳеч кимнинг олдида ҳеч қачон туймаган жавобгарлик ҳисси остида доимо юзини бошқа томонга ўтирар, бу уялиш ҳиссидан батгарроқ уялиб кетар эди.

Ўша оқшоми у:

— Бу ерга бошқа келмасангиз яхши бўларди, — деди. — Ҳеч келманг.

Жаврия “Хўп!” дегандек аста бош ирғади.

Жаврия шу онда унинг ўзини унутишини хоҳлаётганди.

Чунки “Бор энди, кет!” деб уни қувишидан қўрқаётганди. Бу хонада бироз қолмоқчи эди. Агар “Кет!” деса чиқиб кетишга мажбур.

Модомики, бошқа келмаслиги тўғрисида қайта-қайта огоҳлантираётибди-ми, бу гал ҳеч бўлмаса бироз узокроқ қолиши керак.

У бўлса пальтосини жойига илди. Ҳар доимгидай ташқаридан олиб келган оғир тугунни одатдагидай парданинг орқасига қўйди.

У бу ишлар билан машғул экан, Жаврия уни диққат билан кузатиб ўтирарди. Бу ерда бўлган кунлари ҳар доимо шундай қилгувчи эди. У Жаврияни ухлаб ётибди деб ўйлаб, бошқа иш билан шуғулланар, қиз бўлса кўз қири билан уни кузатиб ётарди.

Зотан Жаврия унинг хонасида қолган вақтларда у ўзини уйида ёшгина хотин борлигидан беҳабардек тутарди.

Ҳозир ҳам шундай қилаётган эди.

Худди ўша вақтлардагидек, Жавриянинг бор-йўқлиги билан иши йўқ, у тарафга қиё боқмай, хонада ўзининг майда-чуйда ишлари билан шуғулланарди.

Камзулини ечган, кўйлагининг енглари шимарилган.

Стол устига мато ёзиб, устига товоқларни қўяр ва бу ишни ўз ишини яхши билмайдиган, оиласида кўрган, бироқ тажрибаси бўлмаган бир эркакка ўхшаб яхши уддалай олмасди.

Кўп ўтмай ўчоқ устидаги қумгон қайнади. У четдаги бир қутидан чой олиб, қумгонга ташлади. Чой дам егач, Жаврияга:

— Келинг, чой ичинг, тамадди қилинг, — дея манзират қилди.

Жаврия қувиб юбормагани учун шу ерда тунаб қолишдан умидвор эди.

Дастурхонга таклиф этиши билан хавотирли умид бирдан қувончга айланди.

Қувончи ва уни бу ерда қолдиргани учун миннатдорчилик туйғулари кўзларида акс этди.

Жаврия шаҳло, қоп-қора кўзлари билан унга боқиб:

— Хўп!—дея ўрнидан турди. Стол атрофида юзма-юз ўтирдилар.

Касал ётган чоқларида у билан ҳеч қачон бундай юзма-юз ўтирмаган эди

Энди у билан дастурхон устида юзма-юз ўтиришдан боши осмонда эди.

Унинг овқатланиши ҳеч кимникига ўхшамайди. У пичоқ билан сариеғ олиб, нонга сурар, устига оқ пишлоқ қўяр, сўнгра ерди.

Жаврия бўлса нонга сариеғ суриб тишлаб-тишлаб еркан, ўнг қўлининг икки бармоғи билан катта-катта пишлоқ бўлақларини бутунича оғзига ташлар ва унга ҳайрон-ҳайрон қараб ўтирарди.

Унинг пичоқни ушлаши ҳам, луқмаларни чайнаши ҳам ғайритабиий туюларди.

Жаврия кўзларини қисиб, киприклари остидан хонани кузата бошлади.

У билан юзма-юз ўтириб овқатланар экан: “Эр-хотинлар уйларида мана шундай юзма-юз ўтириб овқат есалар керак...” деган фикр хаёлидан ўтди.

Жаврия бошқа эркаклар билан ҳам яшаб кўрган.

Бир гал Балонинг Ўқи Сабри уни Қорақўйдаги меҳмонхоналардан бирига жойлаштирган эди.

Меҳмонхона хўжайини рухсат бергани учун ўзи ҳам бир неча кун ўша ерда ётди.

Ўша пайтда ови яхшигина юришганди.

У Жаврияни роппа-роса бир ҳафта меҳмон қилди.

Еб-ичиш унинг ҳисобига бўлди. Жаврияга кийим-кечак: сумка, пальто, туфли ҳам олиб берди.

Аммо кейинчалик буларнинг ҳаммаси бурнидан чиқди!

Бироқ ўша вақтда бир хонада бу тахлит юзма-юз ўтириб овқатланишмаган эди.

У Жаврияни қўлтиқлаб киноларга олиб тушди. Оқшомлари майхоналарга олиб борди.

Ҳар оқшом, худонинг берган куни Сандиқбурнига боришарди...

Мажидияқўйдаги тутзорда қандай нашғали кунларни кечиришди. Бироқ бир ҳафтадан сўнг у полиция қўлига тушди.

Йўқ, йўқ, у билан ўтган бир ҳафта эр-хотиннинг турмушига ҳечам ўхшамайди!

Эр-хотин бўлиб яшаш мана шундай бўлса керак... Мана шундай, ҳар куни бир хонада бир эркак билан, фақат ўша эркакнинг ўзи билан ўтади бундай ҳаёт...

Бирдан бундай ҳаёт зерикарли бўлишини ўйлади.

Нуқул бир эркак билан...

“Холбуки, эр бўлганлар орасида шунақа эзма-чуруклари, ўтакетган аҳмоқлару пандавақилари ва ғирт тентаклари бўладики...”, деб ўйлар, “Бечора эрли хотинлар” дея уларга чин дилдан ачинарди. Эрлари тулрак, безбет, икки пулга қиммат, такаббур бўлсалар-да, чидаб яшайверишади. Ҳар оқшом, бир дастурхон устида бир золим эр билан ёнма-ён ўтириб овқатланишаверади. Жаврия “Менинг сабрим бир кунда тугаб битган, ёрилган бўлурдим. Эр билан яшашнинг турмадан фарқи йўқ!” деб ўйлади ва бирдан унга тикилди.

“Агар у билан турмуш қурган бўлсам-чи?!” деб ўйлади ва юраги дукуллаб кетди.

Ҳа, шундай бир хаёлнинг ўзигина уни ҳаяжонга солган эди.

У билан турмуш қурмоқ. Бу жуда яхши иш бўлган бўлурди. У билан умрининг охиригача юзма-юз ўтириб, бир дастурхондан овқат еса-да, ҳеч қачон безор бўлмаслигини англади.

Бу фикрдан энтикди...

“Ажабо, у ўйланганмикан?” Бармоғида никоҳ узуги йўқлигини кўриб:

“Лаънат ҳалқаси йўқ экан!” — деди ичида. Ҳўш, буёғини қандай тушуниш керак бўлмаса?

“Қанчадан-қанча эркаклар ўзларига кишан уриланини билдирмаслик учун узукларини хуфия жойга яшириб қўйишади-ку”. У ҳақда ўйларкан, “Ажабо, ўйланганмикан?” деган савол яна хаёлидан ўтди.

“Ўйланмаган бўлса-да, ҳарқолда, бирор ўйнаш-пўйнаши бўлса керак”, деган қарорга келди.

Чунки Жаврия эркакларни яхши билар эди. Бу йигит ҳам эркак.

Жаврия ҳозирга қадар учратган эркаклар орасида унга бу қадар лоқайд қараган кимсани кўрмаган эди.

“Не-не олифта жаноблар мен билан бир кечагина бирга бўлишни орзу қилмадилар”.

Бир гал ана шундай олифта жаноблардан бири уни Шишлида, ўша гўзал кўчада жойлашган саройдек муҳташам уйга олиб борган.

Уй бошдан-оёқ ипак, кимхоб гиламлар билан безатилган эди.

Ўшандай саройларда яшаган жаноблар ҳам унинг олдида тиз чўкишган.

У ўша кексанинг ўзини:

— Хонимгинам, хонимчам! — дея кучоқлаганларини яхши эслайди.

— Умримда сенга ўхшаш хотинни ҳеч кўрмаган эдим! — дейиши билан Жаврия:

— Ие, ҳали она суғи оғзидан кетмаган бола экансан-ку! — дея уни калака қилган эди.

— Ўша ҳарифни ўзиям кўзага қамаган эдим-да... — дерди Жаврия.

Бу қария унинг қўлига бир даста пул тутқазган, сўнг:

“Хоҳлаган пайтинг ёнимга келавер... Эшигим сенга доимо очиқ!” деган эди.

Жаврия бунча кўп пулни сарф қилгунча орадан кўп вақт ўтиб кетди. Пул тутагач: “Яна борсам, бу чол мени танигиси ҳам келмас. Эшигидан ҳайдаб солади!” деб ўйлаган эди.

“Хотинбозларнинг ваъдаси кўп, ваъдасидан қайтиши кўп” деган фикрда эди у.

— Бу мулойимсупургилар сен билан бир мартагина дилини ёзади, ишрат қилади, мақтаб кўкларга кўтаради, оёғингни ҳам ўпади. Лекин кейинчалик қаердадир дуч келиб қолса танийди, деб ўтакаси ёрилади! — дерди у. Дугоналарининг барчаси худди шундай фикрда эдилар.

Оҳ, бу Истанбул, инсон бозори бу. Бу ерда неларни кўрмади, кимларни танимади.

Жаврия: “Унга ўхшаган кишини ҳозирга қадар ҳеч учратмадим”, деб ўйларди.

Унинг ажойиблиги нимада ўзи?

“У на олифталарга, на безориларга ўхшайди”.

Ундай бўлса, у кимга ўхшайди? Олифталар ва безорилар орасида бошқа хиллари ҳам борми ё?

Жаврия унақа кишиларни ҳалигача учратмаган эди.

У Жаврияга қиё боқмай, чойини ичаверди.

Гўё унинг шу ерда ўтирганини унутганга ўхшарди. Кўзи тақсимчада, нималар ҳақидадир қаттиқ ўйлаётти.

Балки Жавриянинг келганидан қаттиқ жаҳли чиққандир. Шу сабабдан жонпони чиқиб, бетоқат бўлиб, асабийлашаётгандир.

Қошлари чимирилган, кўзлари бир нуқтага миҳланган. Иштаҳасиз овқатланаётгани кўриниб турибди.

Жаврия ҳам унинг рўпарасида иложи борича узоқроқ ўтириш ниятида чойини оз-оздан ҳўпларди.

Бу хонада, бу иссиққина гўшада унинг рўпарасида ўтириб чой ичиш одатдаги бир ишдек Жаврияга хушёқар, бундан воз кечиб бўлмайдиган бир завқ оларди.

Бироқ бу завқу шавққа соя ташлаётган бир нарса ҳам бор эди.

У ҳам бўлса унинг ана шундай мамнуният ва хузурни ҳис этмаётгани эди.

Жаврия буни англаши ва чуқур ҳис этиши билан бирга, ундан бироз хафа бўлди.

Жаврия бу йигитдан не истаётган эди? Нега унинг ёнига келди? Нега уни кўргиси, ёнида ўтиргиси, юзига боққиси, унинг ёнида бўлгиси келди?

Жаврия бу саволга жавоб беришдан ожиз эди.

Қолбуки, Фосфорли Жаврия Истанбул кўчаларининг гули эди. Бир эркак унга яқинлашган ёки ўзи бирон эркакнинг пинжига кирган заҳоти унинг ўзидан ва ўзининг ундан, хулласи калом, бир-биридан нималар исташини жуда яхши биларди.

Жаврия кўпдан бери ҳаётнинг бу томонларини, ҳатто чиркин жиҳатларини жуда яхши ўрганган эди.

Исмини билмаган, ўзини танимаган бу номаълум, номаълумлиги билан бирга сирли бўлган бу йигитнинг уни мафтун этган жиҳати ҳозирга қадар уни ўзи ёқтирган эркакларга тортган, яқинлаштирган туйғу эмасди.

Бу туйғу улардан тамоман ўзгача бир нарса эди.

Фақат бу туйғуга Жаврияга таниш бўлган туйғулар ҳам қоришиб кетган эди.

Бу туйғу қандайдир бир маҳзун ҳислар қоришмасидан иборат бўлиб, улар орасида ҳайрат туйғуси ҳам бор эди.

Жаврия мовий денгизга, мовий осмонга тикилиб қараганида ўзи ўзига таъриф ҳам этолмайдиган чексиз ҳайрат туйғусига кўмиларди.

Бу буюк бир олам олдида ўзининг заррадек кичик, митти эканлигини англаш туйғуси эди.

Уни ўзидан жуда устун деб биларди. Унга кўра ўзини ниҳоятда кичик ва ожиз ҳис қиларди. У билан муносабати фақат у тарафдан ҳимоякор бир алоқа замирида бўлиши мумкинлигини мубҳам ҳис этар, агар у бу алоқага рағбат кўрсатмаса не қилишини билмас эди. Бу ҳаётий эҳтиёжга айланганига ўзини ишонтирганди.

Бу дамда минг турфа товланадиган жуда ажойиб ҳиссиёт эди.

Гоҳо унга ўхшаш отаси бўлишини хоҳлаб қоларди.

Ундан миннатдорлик туйғуси ҳам унга боғланиб қолишга сабаб бўлди.

У ҳақда ўйларкан, доим:

— Менга кўп яхшилик қилди, — дерди.

Бироқ шу заҳотиёқ бошқа кишилардан вақт-вақти билан шунга ўхшаш яхшилик кўрган бўлса-да, қалбида улардан ҳеч бирига бу қадар боғлиқлик туйғусини ҳис этмаганини эътироф қиларди.

Масалан, Барба ёки Қиморбоз Фишфиш, ҳатто бангхона очиб қўйган Фирибгар Нуридан ҳам кўп яхшилик кўрган. Араб Жамил-чи...

Булардан Барбани, болалигидан бери танигани учун бўлса керак, жуда яхши кўрарди. Бечора Жамилни бўлса акасидек севарди.

Нариги икковидан ҳам миннатдор, қилган яхшиликлари доимо ёдида, кези келганда ўз навбатида қилган яхшиликларини қайтаришни хоҳлайди. Шу холос, бундан бошқа уни уларга боғлайдиган ҳеч нарса йўқ.

Барба яхши одам. Барба уни отасидек суйишини Жаврия биларди.

Мушкул вазиятга тушган кезларида Барбанинг ҳамёни унга доим очиқ. Ёрдам қилиш имконини тополмаган чоқларида хўжайинидан яширинча мижозлардан ортган овқат билан унинг қорнини тўйдиради.

Жаврияга бошпана керак бўлиб қолса ёки бирон жойга яшириниш, кўздан пана бўлишга тўғри келиб қолса Барба жонига ора киради. Унинг хонаси Жаврия учун энг ишончли жой эди.

Барбанинг хонаси, Барба ишлайдиган майхона, Барбанинг ҳамёни ва қалби — ҳамма-ҳаммаси Жаврияга очик.

Жаврия энг мушкул вазиятлардагина бу ерга келарди. Рақи ва овқатдан бошқа масалада ёрдам беришни ниҳоятда муҳтож бўлиб қолган вақтларидагина сўрарди. Оғриб қолса ёки ташқарида чидаб бўлмайдиган даражада совуқ бўлса, қорбўрон бўралаб қолса ёхуд қаҳратон изғиринли кечаларда Барбанинг хонасида тунаб қоларди. Бир-икки дафъа ёмон дўсту душманларидан, полициядан қутулиш мақсадида бу ерга келган:

Бир куни кечаси, — ўх, ўзиям кечамисан кеча бўлганди-да, — “Мовий Гул” мусиқали ошхонасида Чопагон Халил билан юз эллик минг лиралик овқат ейишганди. Эртасига Халил Қоракўйдаги суғурта ширкатининг газнасини урган ўғри экани маълум бўлди. Халил Жаврия билан кайф-сафони давом эттириш мақсадида такси тутиш учун кўприк томон кетаётганида бирдан икки томонида фуқароча кийинган икки полициячи пайдо бўлиб, кўз очиб-юмгунча қўлларидан маҳкам ушлаб олишди. Халил қочиш у ёқда турсин, курул ишлатишга ҳам улгурмади. Жаврия тўполон пайтида жуфтакни ростлаб қолди. Тергов битиб, ўғрилиқка алоқаси йўқлигини аниқлашгунича Жаврияни Барба бир ҳафта мобайнида хонасида сақлади.

Яна бир гал Балонинг Ўқи Сабридан қочиб, рошпа-роса саккиз кун ўша ерда яшириниб ўтирди... Буларни унутиб бўлармиди. Барба Галатанинг ҳеч қайси қаланғи-қасанғисига ўхшамайди. Масалан, “Яшил Трансвал” меҳмонхонасининг эгаси Барбадан ҳам кексароқ бўлишга қарамай, полициядан яширинча бир кеча меҳмонхонада қолиши учун пул олгани етмагандай, бошқа неларни тама қилмади, Пасткаш одам!

Бу Истанбулда ёмон одам кўп.

Ямоқчи Домланинг айтганларида жон бор. Ёмонларнинг кўпчилигидан ер ёрилиб кетса керак деб ўйлайсан. Лекин дунё яхшилар туфайли турибди. Тўғриси айтганда, инсонлар тушуниб бўлмайдиган бир махлуқ. Шу Қиморбоз Фишфишни кўринг. Нақадар ҳийлагар, нақадар зўравон, ҳўкизга ўхшаган бир йипит. Қимордан гавво чиқариб биттасини пичоқлади. Бошқалардан сўрасанг, ифлос одам дейишлари турган гап.

Бир марта Жаврия полициядан қочиб, девордан сакраганида оёғи лат еб юролмай қолди. Ушанда оқсоқлана-оқсоқлана кетиб бораркан Фишфишга дуч келди. У: “Ҳой қиз, не бўлди, инглиз кемасига ўхшаб қийшайиб кетаётирсан?” деб сўради.

Не гапчилигини билгач, такси ушлаб уни Этемаснинг аллақайси ковагидаги синиқчи табибга олиб борди.

Табиб Жавриянинг оёғини солиб кўйгач, Фишфиш уни яна автомобилда Галатага олиб келди, Сумбул Дудунинг уйига олиб борди. Сумбул Дуду Галатада таниқли аёл. Умуртқа суяги хасталигига учраб, эшакқуртдай икки букчайиб қолган. Гавдаси икки букилиб, бурни тиззаларига теккудай бўлиб юрарди. Бошини кўтариб қараган вақтида унинг букрилигидан ҳам кўра, атрофини оқ мўй қоплаган оғзидаги иккитагина кўкариб, кирланиб кетган тишларига, ғилай кўзлари ва пахмоқ, ўсиқ қошларига кўзи тушган одам кўрқиб кетарди.

Хотин жинсидан бу қадар жирканч ва бадбуруш махлуқ чиқиши мумкинлигига биров ишонмасди.

Бу хотин ҳақиқатан ҳам инсонни ҳаётдан безирадиган, умидсизликка туширадиган даражада хунук эди.

Узининг айтишига қараганда, бир вақтлар машҳур Абдураззоқнинг гуруҳида хонанда бўлган эмиш. “Ҳеч ким Шамронга, Кичик Виржинияга қиё боқмасди. У пайтлари раҳматли Перуздан кейин энг машҳур ашулачи мен эдим”, дерди у.

Хонасининг деворига “Сабоҳ” фотостудияси томонидан олинган бир аёл сурати осиелиқ. Бу суратдаги у эмиш.

Бу тор сийнабанд ва иштонча кийиб олган, узун сочлари яланғоч бадани

устига ёйилиб тушган, бошига гулчамбар таққан, елкасига сохта каптар қўндирилган йигирма-йигирма беш ёшлардаги бир қизнинг сурати эди.

Бу аёл гулгуваклари бўлган панжара олдида, ёмғирпўш ушлаган ҳолатда турарди. Аёл сарвқомат. Юз-кўзи ҳечам хунук эмас. Агар Сумбул Дуду айтганидай, бу суратдаги ҳақиқатан ҳам у бўлса, табиат унинг вужудини ниҳоятда шафқатсизларча ўзгартириб юборган. Энди бу ўлимтик юзли, букри ва ялмоғиз кампирга ўхшаш хотиннинг суратдаги аёл эканига ким ҳам ишонарди?!

Хуллас, Қиморбоз Фишфиш Жаврияни бу ерга олиб келганди. У Сумбул Дудуга:

— Менга қара, — деди, — бу қиз сенга омонат. Оёғи лат еган. Шу ерда маликалардек яшасин, еб-ичадигани таъминланади. Тушундингми?

Сумбул Дуду тиззаларига қапишган оғзи билан худди тиззаларига сўйлаётгандек жавоб берди:

— Ҳеч гап ема, бекзодам. Сумбул қулинг омонатингни Искандар Зулқарнайиннинг уругидан чиққан ҳақиқий маликалардай авайлаб-асрайди. Менинг мусофирхонам жумлаи жаҳонда "олий макон" деб ном чиқарган.

Қиморбоз Фишфиш қўлига бир қанча қоғоз пул тутқазгач, вақти янада чоғ бўлиб:

— Қани юр, болагинам, юрақол!— дея унинг олдига тушиб, юқори қаватга олиб чиқди.

Бу уч қаватли бино эди. Пастки қаватда кўча эшиги рўпарасида ошхонаси бор. Иккинчи қаватда уч хона. Бу хоналардан бири кўча томонда, ичида бир диван ва иккита кресло бор. Диван ва креслолар анча эскириб, ранги ўчиб кетган.

Деворда сийнабанд рекламаси, Олмониянинг собиқ императори кайзернинг Истанбулга ташрифи вақтида машина ичида турган ҳолатдаги расми осийлик. Бу расм газета ёки журналдан қирқиб олинган бўлса керак.

Эшикнинг устига салобатли, арманига ўхшаш, қалин мўйловли бир жанобнинг расми илинган.

Тахта пол. Диван олдига узун, кирланиб кетган арслон териси тўшоғлиқ. Ўймакор стол устида бир чети учган гулдон, гулдонда пашша-чивин ахлатидан қорайиб кетган сунъий гуллар. Деразалардан бирининг ичида ранги ўчган ва кир қоғоз ўралган гулгуваклар. Гулгуваклардан бирида япроқлари катта-катта гул. Япроқлардан бири сўлиган. Деразаларда бурама ҳошияли кашга туширилган қоғоз дарпардалар. Дарпардалар тушириб қўйилган.

Хонанинг эшигини очар экан Сумбул Дуду Қиморбоз Фишфишга:

— Бироз дам олмоқчи бўлсанг, ҳар нарса ҳозир, бекзодам. Хониминг билан холи қолдирай,— деди Қиморбоз Фишфиш болохонадор этиб сўкинди ва:

— Кўрмайсанми, дажжолнинг эшаги. Бу қизнинг гилдиракларидан бири ишдан чиққан, Форд автомобилга ўхшаб қийшайиб юрибди. Бу ерга ишрат учун келганимиз йўқ!— деб бақириб берди.

— Кечиргайсан, жигарим, асло газабланмагайсан. Махлуқлар ичида энг нозиги инсон бўлади. Қаҳр-газаб унинг юрагини поралайди. Бирдан йиқилиб қолишинг мумкин. Сен каби жўмардлар бизнинг Галатада бармоқ билан сарнари экани ҳаммага маълум. Бу ерга хотин опкел, опкелу ҳеч нарса қилмай, хайр-хўшлашиб кет. Бу олижаноблик бўлмай не?!

Қиморбоз Фишфиш:

— Хотин эмас, ўқланган милтиқ бу, — деди. — Оллоҳ сени тилдан қисмаган. Қани, яхшиси, бу қизнинг хонасига обор-чи, бир кўрай!

Тўғриси айтганда, Жаврия ҳам бунчалик яхшилиқдан кейин бирон хизмат бўлса керак, деб ўйлаганди.

Фишфиш уни учинчи қаватда жойлашган, ичида битта каравот, битта ўриндиқ ва ювиниш учун битта жўмак бўлган хонага ташлаб кетганидан кейин қандай қилиб бундай бўлиши мумкин, дея ишона олмай қолганди. Оёғи табибнинг тортқилашлари, силаб-сийпашларидан кейин тамоман зўриққан эди. У ўзини беҳол тўшаққа ташлар экан: "Дунёдаги одамларнинг энг олижаноби Фишфиш бўлса керак!" деб ўйлади. Шу ётишда бир ярим кун тўшақдан турмай ухлади.

Бир ҳафта мобайнида Сумбул Дуду уни Искандар Зулқарнайнинг қизи-дек парвариш қилди.

Сумбул Дуду “Қайнонам” деб таништирган ва ундан камиди беш ёш кичик кўринадиган кекса аёл ошхонада овқат пиширар ва патнусда унинг хонасига таом келтирар эди.

Таомлар жуда ширин, лаззатли бўларди. Бунақа хилма-хил ва лаззатли таомларни Жаврия умрида тотиб ҳам кўрмаган эди.

Сумбул Дуду:

— Америкада ҳам, Оврўпода ҳам менинг мусофирхонамга тенг келадигани йўқ. Қайнонам пиширадиган таомлар, пишириқлар ҳатто “Тўқатлаган” отелларида ҳам бўлмайди!—дерди.

Дарҳақиқат, бу таом ва ширинликлар анча шуҳрат қозонган бўлса керак. Чунки ўрта қаватдаги икки хонанинг бир кунда тез-тез ўзгариб турадиган ижарагирлари уйга кирди дегунча:

— Сумбул Дуду, дастурхонни туза, бир базми жамшид қилайлик,— дейишарди.

Бу уйдаги базми жамшид дастурхонида таому рақи мўл бўларди.

Ушанда Сумбул Дуду қарс уриб, “қайнонаси”ни чақирарди:

— Майриқ... Майриқ...

— Ҳозир бораман, қизгинам.

— Бекзодам амр қилдилар. Дарҳол базми жамшидга унна.

Кампир ошхонага йўл оларди. Кўп ўтмай уй қовурдоқнинг иштаҳани қитиқлайдиган ёқимли ҳидига тўлиб кетарди.

Мижозлар Сумбул Дудуга бир-икки қадаҳ қуйиб берсалар борми, у ниҳоятда тиниқ ва ёқимли товуш билан ашула бошлаб юборар, бу овознинг шу кампирдан чиқаётганига ҳеч ким ишонмасди.

”Мовий ойнак тақаман,
Бой бекларга боқаман.
Бой бек менга боққанда,
Қошларимни қоқаман.
Бек акалар боқмаса,
Зор йиғлаб дил ёқаман”.

Бу Сумбул Дудунинг энг яхши кўрган ашуласи эди.

Кайфи тарақ бўлдими, айтадиган биринчи қўшиғи шу бўларди. Унинг репертуарида ҳеч кимда йўқ бир тўда бошқа ашулалар ҳам бор эди:

“Дўнгалаги бор вой-эй,
Машинаси бор вой-эй,”

деган ғалати бир қўшиғи ҳам бор эди. Жаврия бу ашулани яхши эслаб қололмади.

Яна бир бошқа ашуласида шундай мисралар бор эди:

Олма шохда, қиз саҳнада солланади, вой-вой,
Солландими, гилос лудоқ болланади, вой-вой.
Ким деб ёндим ёр-ёр,
Сен деб ёндим ёр-ёр.

Жаврия бу қўшиқни жуда яхши кўрарди. Бундан ташқари:

“Қошида курд акамнинг уйи бор...” деб бошланадиган, Жаврияга жуда маъқул тушган, бироқ унутган яна бир қўшиқ ҳам бўлгучи эди.

Жаврия тўшақда ётган кўйи пастдан эшитилаётган қўшиқни тингларди.

Уй ичини таом ҳиди босдими, билардики, билардики, кўп ўтмай қўлида товоқ кўтарган Сумбул Дуду букчайганича остонасида пайдо бўлади ва:

— Сумбул Дудунинг жигарпораси, оғзинг сув очган бўлса керак, ҳаммаёқни овқат ҳиди босди. Бундан кейин ҳазми таомга норанжа билан Диёрбакир тарвузи келади!— дея ичкарига киради ва мазали таом тўла патнисни унга узатади.

Гоҳо:

— Уйимда қанчадан-қанча олифта бекзодалар, турли тоифа бойваччалар кўноқ. Бироқ сен менга худонинг омонатисан. Сумбул Дуду ҳеч қачон омонатга хиёнат қилмайди!— дерди.

Ҳа, Сумбул Дудунинг уйида кечган умридан ана шундай тотли хотиралар қолган.

— Тўйгунингча еб-ич, ўйна-кул, подшолардек яша. Ҳеч қачон эркак доғини тортмагин!

Бу гўзал ҳафта учун Қиморбоз Фишфишдан қарздор. Қилган яхшилиги учун на ўша пайтда, на кейинчалик ундан бирон нарса тама қилмаган Фишфишдан у ҳануз миннатдор. Бироқ бу миннатдорлик тўйғуси Жаврияни Фишфишга ҳатто исмини ҳам билмайдиган ўша кишига боғлагандек боғламаган эди. Жавриянинг Фишфишга нисбатан тўйғуси қарздор кишининг ҳиссиётига ўхшарди холос. Мушкул бир вазиятда қарз берган кишидан миннатдорчилик тўйғусини ҳис этган ва имкон топди дегунча қарзини қайтаришни истаган Жаврия ўзини Қиморбоз Фишфишдан қарздор деб биларди. Шу холос...

Бутун Галатани зир титратган, зўрларнинг зўри, қутурган "олармон" ларни, учтига чиққан безориларни, не-не шафқатсиз, кучли жинойтчиларни ҳам тиз чўктирган Фирибгар Нурига келсак, унинг яхшилиги бир марта бодилиги тутиб, Жаврияга элик "соққа" беришидан иборат бўлган эди.

Жаврия Бейўелида бир пойабзал дўкони витринаси олдида туриб, туфлиларга маҳлиё бўлиб турарди. Тимсоҳ терисидан тикилган туфли унинг эс-хушини ўғирлаганди.

Бу туфлидан кўз узолмай турганида орқадан Нурининг хирқироқ товуши эшитилди:

— Ҳой қиз, нега аммамнинг бузоғига ўхшаб бақрайиб турибсан?

Жаврия тимсоҳ терисидан тикилган туфлини кўрсатиб:

— Мана шунга маҳлиё бўлдик, Нури Ака... Кўз қисиб кўрдим, қош қоқиб ҳам кўрдим, биз томонга ҳеч қайрилиб боқмайди қирғур. Бағри тошдан ҳам қаттиқ экан, бунинг устига имо-ишорани тушунса ўлай!

Шунда Фирибгар Нури қўлини чўнтагига тикиб, бир нарса олди-да, қўлига тутқазаркан, деди:

— Олтин калитнинг очмайдиган эшиги йўқ. Шунини ол-да, кир ичкарига. Қани бу тимсоҳ деганинг ювошгина бўлиб сенга эргашмай кўрсин-чи.

Бу ишонини ҳам қийин бўлган бир жўмардлик эди.

Бир марта Эдирнақопидаги қабристонда бир қишлоқи аскар билан тонг оттирганди. У Хизр Алайҳиссаломни кўрганини, Хизр уни мушкулотдан қандай халос қилганини сўзлаб берганди.

Ўшандан кейин Жаврия бошига иш тушди дегунча Хизр Алайҳиссаломни интизорлик билан кутадиган бўлди.

Ҳар куни пойабзал дўкони олдида бориб, витринадан тимсоҳ терили туфлига маҳлиё бўлиб тикилар, Хизр келиб, олиб беришини пойлар эди. Аммо Хизр унга Фирибгар Нури қиёфасида кўринади деб ҳеч қачон ўйламаганди. Нури унга пулни бергач, "Бор ол, сўнгра бирга кетамиз" дегани ҳам йўқ. Жаврия эркакларнинг мардлиги қачон тутишини жуда яхши билади.

Ҳолбуки, Фирибгар Нури ҳеч нарса тама қилмасдан, меҳри ийиб кетгани учун унга туфлини олиб берганди. Бу ҳеч бўлиши мумкинми?! Лекин инсонлар жуда ғаройиб. Гоҳо ақл бовар қилмайдиган шундай ишларни қилиб туришади.

Фирибгар Нури ўша куни эмас, ундан кейин ҳам ҳеч қачон қисталанг қилмади. Ҳа, шундай, ҳеч қачон. Жаврия аввалига у бу пулни нечун берганини тушунмаган, "Бировнинг пулини ўмариб келаётган бўлса, қувиб келаётганларнинг қўлига тушмаслик учун менга бериб кетгандир", деб ўйлаган эди.

Лекин у "не бўлса бўлар" дея ичкарига кириб, қирқ икки лира турадиган туфлини ўша заҳоти сотиб олган эди.

Кир ва пайпоқсиз оёқларига, оҳори тўкилган кўйлагига бу туфли унчалик ярашмаган бўлса-да, Жаврия эътибор бериб ўтирмай, туфлини кийиб, кўчага чиқди. У ўзини Истанбулнинг энг олифта аёлидек тутиб, кўчада виқор билан қадам ташлаб кетганди.

Бу туфлига эгалик севинчи ва гурурини билмоқ учун фақат Жаврия бўлиш керак эди.

Ўша тасодифдан уч ой ўтгач, у яна Нурига дуч келди. Оёқларида ҳалиям ўша тимсоҳ терили туфли бор эди.

Жавриянинг тўхтов билмайдиган оёқларида эскириб, майишиб кетган бўлса-да, туфли ҳали бежирим эди.

Жаврия Нурини кўриши билан “Пулни қайтар деса-я?!” деб хавотирга тушганди.

Чунки Фирибгар Нурининг бало-қазонинг нақ ўзи эканлигини жуда яхши биларди.

Лекин Нури ундай қилмади. Билъакс, Жаврия туфлини унга кўрсатиб:

— Буни Нури акамизнинг соясида олдик, — дея қарашма қилди.

Шунда у:

— Деразангнинг пардасини тушир, совуқ уриб ўтирмасин яна! — деганди.

— Бўлди, бу ҳақда бошқа оғиз очма.

— Туфлини олган пайтимда қанчалар қувонганимни билсайдинг, Нури Ака.

Нури унга ҳорғин бир назар ташлаб:

— Товуқ мия хотиндан сен тенги бир қизим бор. Ҳозир қайси жаҳаннамда юрганини худо билади, — дея уф тортди.

Сўнг салмоқлаб деди:

— Бу динсиз, имонсиз хотиннинг исми Эленикўс эди. Кўрсанг, янги очилган гулга ўхшарди. Бироқ бу фоҳиша мен билан келиша олмади. Мен у вақтлар бундай эмасдим, гулдай йигит пайтим. Қунларнинг бирида “Афина, Афина” деб икки оёғини бир этикка тиқиб олди. Йўқ пайтим таксига чиқиб жўнаворипти. Яна орқасидан ит қувгандек қочган. Уйга келсам, хотин йўқ, жуфтакни ростлабди.

Кўли билан ишора қилиб:

— Қизчам мана шундай кичкинагина эди. Кетган вақтида бир ёшида эди. Шундан кейин хотинни ҳам, қизалоқни ҳам ҳеч кўрмадим. Қаердан ҳам топардим уларни? Ўзинг яхши биласан, қидирай десам ҳукумат идораларининг эшиги бизга ёпиқ.

Сўнг Жаврияга бир ҳорғин назар ташлади-да, кетди қолди.

Ҳа, Жаврияга Араб Жамил ҳам кўп яхшилик қилган. Аммо улар ойлар мобайнида бир-бирига ҳеч дуч келишмасди. Жаврия уни қидириб топиш учун қалбида ҳозиргига ўхшаган ишғиёқ ҳис этмасди. Ҳолбуки, ҳатто исмини ҳам билмайдиган бу йигитта нисбатан унда миннатдорликкини эмас, балки чуқур ҳурмат туйғуси ҳам уйғонганди.

Нима сабабдан уни ҳурмат қила бошлади? Балки ўз муҳитида ҳозирга қадар кўрмаган-билмаган кишилардан бўлгани бунинг сабабидир, эҳтимол.

У гўё бошқа мамлакатдан келган одамга ўхшарди.

Туркча сўзлайди, бироқ унинг тили Жаврия сўзлайдиган ва ўрганган тилдан хийла фарқли. Жаврияга таниш калималарнинг кўпини ишлашмайди.

Қўлларининг териси силлиқ. Балки у ҳаётида ҳеч қачон оғир иш қилмагандир. Тирноқлари тоза, уст-боши озода. Кигоб-газета ўқийди. Мактаб кўрган, ўқиш-ёзишни биладиган киши. Кўп ўқиб, кўп ёзади.

Балки унинг бундай сўзлаши, бундай эканлиги Жаврияни ром этгандир?

Ундай деса Жаврия ҳозирга қадар ўз муҳитига мансуб бўлмаган эркалар билан ҳам кўп учрашган. Бинобарин, бу йигит унинг ўз муҳитига мансуб бўлмаган ва илк бор танишган эркак эмас. Асосан, у бу кишиларга ҳам ҳеч ўшамасди. У ҳаммадан бошқача ва Жаврия “ҳақиқий инсонлар мана шундай бўлиши керак”, деб ўйларди.

Уларга “майли, бу ерни ҳам бир кўрайлик” деб келган қовоқхоналарда дуч келган. Уйларига борган, қўйинларида ётган. Уларнинг тилини ҳам тушунмаган, туруш-турмуши, гап-сўзлари, ейиш-ичишларини ётсираган эди.

Бир куни биттаси уни уйига олиб борди, ароқ билан сийлади. Ўзи бўлса ароқни сомон чўпи билан сўриб ича бошлади. Жаврия бунга ҳечам ҳайрон бўлмаган, аксинча:

— Вой-бўй! — дея қийқириб, қарс урганча уни калака қилган эди.

— Вой-бўй, бунга қаранглар, оғзига Таркс қузури қистирмасе ичаги иш-ламас экан! — дея хахолаб қулганди.

Унинг бундай хатти-ҳаракатлари қаланғи-қасанғиларга хушёқарди. Бироқ улар уни назарига илишмас, ҳатто қўйнига кирган чоқларида ҳам масхара қилишар, уни инсон ўрнида кўрмасдилар. Жаврия ҳам ўзига учраган бу олифталарга аҳамият бермасди. Бир гал биттасига:

— Сен инсон қиёфасидаги латтачайнар махлуқ экансан, — деганди. — Сен мен учун шунчаки бар эрмаксан халос. Сени қачондан бери қўғирчоқдек ўйнатяпман, бироқ сен бефаросат буни билмайсан. Сен бир ҳафтафаҳм, аҳмоқ экансан.

У ҳайратдан донг қотиб қолган эди.

Яна бировини, уни уйида бир ҳафта олиб қолган бой қарияни бир оқшом тоза бошлаган, шаҳар казиносининг эшиги олдида, ўз таъбири билан айтганда, “бир расвосини чиқарган” эдики...

Бу воқеа ёз оқшоми содир бўлди.

Казинонинг чироқлари ялғ-юлғ ёниб, ажиб товланади. Ҳаво гўзал эди.

Жаврия Араб Жамил билан қўлтиқлашиб айланиб юрганди. Араб Жамил ўша пайтлари кўчада музқаймоқ сотадиган қизга ошиқ бўлган эди. У ёқдан бу ёққа бориб-келишди, Араб Жамил музқаймоқчига гап отар, у бўлса: “Мени ёқдинг-ёндирдинг, ҳабашим” деб жавоб берарди.

Жаврияни танимаган шофёр йўқ, қаланғи-қасанғилар гоҳ ўнгдан, гоҳ сўлдан ўтиб, саломлашишди. “Ҳой Фосфорли, қалайсан?” дея ҳол сўрашди.

Ниҳоятда хушқол эдилар. Музқаймоқчи хизматчисини юбориб, бир шиша шароб олдириди. Казинодан пастта, Тошқишлоққа тушиб, шишани кўтариб бўшатишди. Кайфлари ошиб, хушчақчақ бўлиб қолишди. Сўнг яна бу ёққа қайтиб келиб, автомобилдан тушиб, казинога кираётган эр-хотинларни кузата бошганди.

Хулласи калом, айни ўша пайтда казино олдида бир автомобил келиб тўхтади ва ичидан у билан бир ҳафта айш-ишрат қилган кекса олифта тушди.

У пак-пакана, юзини ажин босган, тепакал киши эди. Машинанинг эшигини очиб, барваста бир хотиннинг автомобилдан тушишига ёрдамлашди.

Хотин ўрта яшар, роса пардоз-андоз қилган. Ёғнида тулки пўстин. Сал қимирлади дегунча атрофга муаттар ҳид таралади.

Жаврия Араб Жамилга:

— Шу бедавони кўряпсанми? — деди. — Оғзининг катталигига қара, нақ кулоғига етади-я. Кўрдингми? Анави кулимсираётган пандовақи. Оғзи ўпқондек пандовақини кўрдингми? Ёғнида конфетдайгина хотин бор. Сарик сочи хотин. Кўрдингми? Унинг уйида рошпа-роса етти кеча қолган эдим.

Араб Жамил елкасини қисиб:

— Туя-ку! — деди.

— Туядай эмас-эй.

Хоним автомобил ичига бирон нарсасини туширган бўлса керак, тимирскиланиб қидиришга тушиб кетганди.

— Ёғнига бориб, қўлини олсам нима дейсан?

— Ол-а, қилолмайсан буни.

— Йе, нима, нима дейсан, қилолмайманми?

— Бекорга лоф урма, яна пешонанг тошга тегиб, ғурра бўлиб ўтирмасин.

Араб Жамилнинг гижгижлашидан Жавриянинг бошига бирдан қон урди.

— Бўлмаса қараб тур, ҳозир кўрасан, — деди у. — Шу ҳарифни бир довдиратишимни кўриб қўй!

Шундай деб Жаврия бирдан ундан айрилиб, қоронғилик қўйнидан яшиндек отилиб чиқди ва казино эшиги устидаги чироқлар ёғдуси остида яшил-сарик чиг қўйлаги, оёғидаги шипагини кўз-кўз қилиб, пайдо бўлди.

Автомобил олдида турган чол уни кўрди дегунча оқариб кетди. Бечоранинг аҳволига маймунлар йиғлаётгандек эди.

У Жаврияни таниганди. Танимасликка олиб, қутула олмаслигини ҳам англаган эди.

Жаврия унга яқинлашиб, қўлини узатганини кўрса-да, серрайиб тураверди. Жаврия масхараомуз оҳангда:

— Кўлингни бер, отагинам, — деди. — Биз ҳам яхшиликнинг тагида қоладиганлардан эмасмиз. Сен билан бир омонлашиб қўяйлик.

Қария не бўлаётганини англаб етгунча бўлмай, унинг қўлини маҳкам ушлаб, бир неча бор силкитди-да, ҳеч нарса демай узоқлашди кетди.

Оқ мўйнали хотин бир эрига, бир кўча қизига ҳайрон бўлиб қаради. Эри аҳволни ўнглаш, хотинини тинчитиш мақсадида:

— Бу бир ғирт маст хотин бўлса керак, — деди.

Жаврия ўша кечани эслаб қолса: “Эҳ, нақадар гўзал кеча эди!” дерди. “Музқаймоқчи қиз, шина ямоқчи уста Аҳмад, Визвиз Мустафо, Араб Жамил, ҳаммамиз қотиб-қотиб кулган эдик. Кулавериб ичагимиз узилаёзганди ўша кечаси!..”

Ҳа, унинг бошқа муҳит кишиси эканлигининг ўзи уни ҳурмат қилиши учун кифоя қилмасди.

Жаврия уни фақат ҳурмат қилибгина қолмай, балки ўз тақдири боғлиқ бўлган бир қудратдан қўрққандек қўрқарди ҳам.

Ўзи устидан ҳоким соҳиби қудратдан тортигандек, ундан тортинар эди. Жаврия бу ҳиссиётларнинг маъносини англаб ололмайдиган даражада содда қиз эди.

У йигит ўзини ёқтиришини истаб қолган эди.

Лекин бу ёқтириш бошқа эркаларнинг ёқтиришидан биров фарқли бўлишини таърихшиёрини равишда истарди.

— Ҳой қиз, кўлларинг мунча чиройли бўлмаса!

— Ҳой қиз, кўкракларинг мунча гўзал бўлмаса!

— Мени адо қилдинг Фосфорли! — каби мақтовларни ундан ҳам эшитгиси келарди. Бироқ унинг учун фақат шуларнинг ўзи кифоя эмасди.

Жаврия ўзи ҳам билмаган, англамаган ҳолда унинг ўзига биров кўпроқ эътибор беришини, қадрлашини истай бошлаган эди.

Жаврияда бу ҳис-туйғуларнинг уйғонишига ҳам у сабабчи бўлганди.

Зотан, Жаврияга ҳурмат кўрсатган биринчи эрка ҳам у эди.

Жавриянинг аслида қимлигини, унинг ор-номусли, оилали аёллардан фарқли хотин эканлигини билмаганга олган илк киши у эди.

У Жаврияни ҳурмат қиларди. Ҳозирга қадар ҳеч ким Жаврияни “сиз”ламаган. У бўлса Жаврияни “сиз”ларди.

Жавриянинг ким эканлиги билан иши йўқ эди. Жаврияни қадрлайдигандек туюларди.

Жаврия у Жаврияни қандай кўрмоқ истаса шундай бўлмоқ, янада тўғрироғи, кўрмоқ истамаганидай бўлмаслик учун ўзи билмаган ҳолда ўз нафсини бостирарди.

Жаврияни ўзгалаштирадаган бир куч-қудрат соҳиби эканлиги учун ҳам Жаврия унга боғланиб қолганди.

Уни кўрган, у билан сўзлашган пайтларида Жаврия ич-ичида кучли бир туйғу пайдо бўлганини ҳис қиларди.

Қалбининг тубидан отилиб чиқаётган бу туйғу уни яхши бўлмоқ, янада яхшироқ бўлмоқ, мукамал бўлмоққа, бошқалардан устун бўлмоққа ундарди.

Агар Жавриядан бунинг нималигини сўраб қолишса, у буни на сўраганга, на-да ўзига тушунтириб беришга ожиз эди. Бу туйғу Жаврияни унга ипсиз боғлаганди.

Жаврия ҳаётда ўзининг бошқача бўлиши, унга ўзгачароқ муносабат қилишлари, бирон эрка унга шаҳвоний ҳирсини қондириш мақсадида эмас, балки ўзгача қараш мумкинлиги ҳақида ҳатто ўйлаб ҳам кўрмаган эди.

Ўдақлигидан бери у тиланчи қизалоқ, ташландиқ кўча боласи, кейин шунчаки оддий бир фоҳиша бўлган, холос.

Шаҳвоний ҳирсини қондириш истаган исмсиз, ҳатто юз-кўзи ҳам йўқ кишилар уни излаб келар, қоронғи кўчанинг бир бурчагида танишишар, танишув қоронғи, пасткам ерда охирига етарди. Ёки бир тўда полициячилар уни бўралаб сўкишар, қорақўлдан қорақўлга, таносил касалликларини текширадиган жойларга, мудириятга олиб боришарди.

У ҳамманинг, уни севган ва севмаганлар, ҳатто Барбанинг наздида “Фосфорли Жаврия” эди, холос. Қорақўлда Фосфорли. Кўчада, майхона-ю, паст-

кам жойларда, Охурқопи ғорларида, Такфур Саройи харобалари, Чашмамай-донида, хуллас, ҳар ерда “Фосфорли Жаврия” деб ном чиқарган ва шунга яраша муомала кўрарди.

Ҳолбуки, бу ерга, унинг ёнига келиши билан Фосфорли эканини тамомила унутарди.

Бу эшик олдига келди дегунча кўчада ва фақат кўчада ўтган ўтмишининг бутун чиркинликларидан тозалангандай бўлар ва губорларидан, фоҳишалигидан покизаланган ўзга бир аёл ўлароқ остонадан ҳатларди.

Унинг ёнида бошқа эркакларни ўйнатиб юборадиган қичиқ сўзларни айтолмас, шаҳроний карашмаларини қилолмас, ҳақорат ва нафсониятга тегадиган сўз ўйинларини ишлата олмас, эркакларни йўлдан оздириб, пул ишлаш учун ишлатадиган барча макр-ҳийлаларини унутар, ўзининг бу ҳунарини унинг билишини истамас эди.

Буни билиб қолишидан кўрқиб, ўша пайтгача ҳеч қачон сезмаган-билмаган бир ҳиссиёт уни ҳаяжонга солаётганини, ўртаётганини ҳис қиларди.

Бу уят ҳисси эди!

Уят!

Бу жуда кучли туйғу эди! ..

У ҳаётида илк бор ундан уялганди.

Ўша кечаси, Жаврияни бемор, беҳол бир аҳволда хонасига олиб борган кечаси, одатланганидек, унга тўшакдан жой бермоқ истагани ва унинг бу ҳаракатнинг маъносини англамагани, англамагандек кўринган ўша кечаси Жаврия ўз ҳаётида биринчи бор қаттиқ уялган эди. Ва илк дафъа ўша ерда уйғонган бу туйғу у билан бўлган муносабатларига ҳоким бўлганди.

Фақат ифбатли, покиза хотинларга хос бўлган бундай туйғу Жаврияда қандай пайдо бўлди?

Руҳининг қайсидир бурчида ифбат ва бокиралик туйғуси ҳозирга қадар пинҳон ётган бўлса керакки, унинг бир ҳаракати туфайли кўкқисдан уйғониб, куртак отган ва Жаврия уят ҳиссини туйган эди.

Жаврияни бу кишига ипсиз боғлаган нарса унинг қалбида ҳозирга қадар борлигини ўзи ҳам ҳис этмаган мудроқ туйғуларни бирданига уйғотиб юборгани эди.

Бу ерга бошқа келмаслиги кераклиги тўғрисида қайта-қайта огоҳлантиришлари пучга кетди.

Жаврия бу ерга ҳадеб қайтиб келаверди, келаверди.

Бу ишқ савдосимиди?

Жаврия сингари инсоннинг энг тубан, олчоқ майлларини яхши билган кўча аёли сева олиши мумкинмиди?

Бу қадар покиза, ҳеч қандай моддий манфаат кутмаган ҳолда тотли бир орзиқиш ва изтироб тўла севги туйғусини ундан кутиш мумкинмиди?

Уни таниганидан сўнг дунё унинг кўзига фавқулодда гўзал бўлиб кўрина бошлади. Истанбул гўё бир сеҳр билан Жаврияни бирдан ўзгартириб юборгандай эди. Кеч қузнинг аёзли шамол эсган оқшомлари Охурқопи маёғининг остида ўтириб, қуёш ботишини томоша қилар, қўроғшин ва мис тусига кираётган уфққа тикилар ва томоша қиларкан, денгизнинг бундай ажойиб манзарасини фақат тушида кўрганлигини эсларди.

Ранглар унга, ўзи жуда севиб томоша қиладиган рангли кинофильмлардагидек, ёрқин ва гўзал кўринар эди.

Оғзига ичкилик олмаган пайтлари ҳам ўзини доимо сархуш ҳис қиларди. Кучли ва тотли бир сархушлик... “Худди доим ичиб юрадиган одамга ўхшайман... Не бўлди ўзи, билмайман”, дерди.

Жўшгиси, охиригача жўш ургиси келарди. Ундан узоқда бўлган кезлари ҳаёти маҳзунлашиб, ғариблашиб қолгандек бўларди.

Ёнига келган эркакларга: “Сенлар сариқ чақага ҳам арзимайсанлар” деб нописанд қарардики, бу мижозларнинг майлини янада кучайтирарди.

У билан орасида ҳеч гап бўлмагани учун ҳам унга содиқ бўлиши тўғрисида гап ҳам бўлиши мумкин эмасди.

Зотан унинг учун эркаклар билан бирга бўлиш овқат ейиш, уйку каби табиий бир ҳол эди.

Нажотибей кўчасидаги болохонанинг ўша сирли, яширин хонасида кечган умридан ташқари пайтларда Жаврия ўша қадимги Жаврия бўлиб қолаверди.

Бошқача ҳаёт тарзини билмасди ҳам... Кўча кезар, қовоқхоналар, сўққа-бошларнинг уйларида, пастқам жойларда меҳрини ва ўзини истаган кишига берарди. Яшashi керак эди.

Унинг туриш-турмуши ана шундай эди. Ҳаётининг фавқулудда, масалан, романларда ёзилганга ўхшаш жиҳати эса ўн-ўн беш кунда бир марта унинг хонасида қолган кунларида содир бўларди.

У Жаврияга эркаклар хотинларга қиладиган муомалани қилмасди. У шу қадар танҳо ва шу қадар дарвешона яшашига қарамай, ишониб бўлмайдиган даражада унга бепарво эди.

Холбуки, Жаврия эркаклар кўрган заҳоти ўзини кўярга жой топа олмай қоладиган аёллар тоифасидан эди.

Жаврия ёнига яқинлашган эркакларда иштиёқ уйғотишнинг ҳадисини олган эди.

Эркак бўлишига қарамай унинг Жаврияга ётсираб, жуда совуқ муносабатда бўлиши қизни ҳайрон қолдирган бўлса эҳтимол.

Унинг қандайдир бир сирли борлигини биларди. Жавриянинг умри полициядан қочиб, бекиниб юрадиган одамлар орасида ўтган. Қўлга тушишдан қўрққан, таъқиб этишгаётганидан хавфсираган кишиларнинг кўзлари қандай олазарак бўлишини, бир нарса шитир этса, юраги пўкиллашини, дуч келгандан гумонсираб, ҳатто дўсти билан ош-қатиқ бўлишни хоҳламасликларини кўп кўрган.

Бир гал ўлимга ҳукм этилган, бироқ юқоридан ҳукм тасдиғи келмай туриб қочишга муваффақ бўлган Ипакчи Сулаймон унинг кўзи олдида жонажон дўсти Лутфини уч жойига ханжар санчиб ўлдирган эди. Уни тутиб беради деб қўрққани учунгина пичоқ тортиб юборганди. Ваҳоланки, Лутфи бу ерга уни тутиб бериш учун эмас, балки янада ишончлироқ жой топганини айтиш учун келган эди.

Жонидан қўрққан барчадан гумонсирайди.

Унинг Жавриядан тортинишига ҳам қўрқув сабабчидир балки.

Унинг хонасига борган илк кеча ҳар иккови ҳам тонггача мижжа қоқмади. Жаврия ўз-ўзидан бир неча бор: "Нега ухламаяпти?" деб сўраган ва ҳар гал қаноатлангудек бир жавоб тополмаган эди.

"Мендан шубҳаланаётгани, унга бир ёмонлик қилишим мумкинлигидан гумонсираётгани учун ухламаётганмикан?" деган ўйдан қайғуга ботганди ўшанда.

Гоҳ-гоҳ ўз-ўзидан: "Нега у ухлай олмаяпти?" деган маҳзун ва мужмал савол сўраб кўярди.

Безгак тугган одамдай тишларини қисган кўйи қалтираб тонг оттирган эди.

Энг пинҳона туйғуларини ҳам эркаклардан яшириб ўтирмайдиган, бепарда, очик сўзлашга одатланган, жисми-жонини бегоналардан яширмайдиган Жавриянинг мижжа қоқмаётганимни сезиб қолса, ичимдаги ҳисларни билиб қолади, деб қўрққанидан тўшақда қимирламай ётиши, қимирлай олмаётгани хайратланарли бир иш эди.

Ҳа, бу киши таъсирида унда уйғонган ҳисларнинг энг кучлиси уят туйғуси эди.

Жавриянинг аслида ким эканлигини кўрмаслиги, англамаслиги, янада тўғрироғи, кўришни, билишни истамаслиги Жаврия неча йиллардан буён ҳеч уялмай-нетмай, ёмон иш эканлигининг фарқига ҳам бормай шуғулланиб келган фоҳишалик юкчи бу йигитнинг олдида энди уни оғир тошдек эзаётганини қиз бутун вужуди билан ҳис қилаётганди... Буларнинг барчасидан озод бўлмоқчи истаётган руҳи вужудидаги тоза қон, жисму жонининг покиза ҳисларини унинг англашгани хоҳлаётган эди.

Кечаси уни тўшақка миҳлаган туйғу бир бокира қизнинг ўз ёнига келган эркакда ҳою-ҳирс уйғотишдан қўрқув ҳиссига ўхшарди.

Ҳа, Фосфорли Жаврия бу озода тўшақда тошдек ҳаракатсиз қолиб ётаркан, вужудини қамраган тотли хаёлларни таҳлил этишдан, эътироф қилишдан бир ифбатли қиз каби уялар эди.

Хуллас, ўша Жаврия, Истанбулнинг энг фосиқ саёқлари олдида қипялан-гоч ечинадиган, ароқхўрларнинг ўтиришида чифтателлига ўйнаб, думба-қорин титратадиган, пул берадими-йўқми бундан қатъи назар, бир эркакнинг қўли қўлига тегди дегунча ва уни истади дегунча ҳеч қаршилиқ кўрсатмасдан, заррача эътироз билдирмасдан таслим бўладиган Жаврия, Истанбул кўчаларининг машҳур Фосфорлиси ўзининг тўшақда нега ухлай олмайётганини фаҳмлагач, қимир этмай ётар, ўз қалбидан кечаётган бу ҳис-туйғулар не эканлигини англашни истарди.

Эрталаб ўрнидан тургач, сочини тараш учун кичкина ойначасига қаради. Туни билан мижжа қоқмаганига қарамай, юз-кўзи тиниқлашганини, ажинлари ёзилганини, чеҳраси очилганини кўрди.

Гарчи мижжа қоқмаган бўлса-да, буғдойранг тани ҳар доимгидан ҳам тозароқ, қора кўзлари ҳар доимгидан ҳам кўпроқ чақнар эди.

Жаврия эрта саҳарда, ундан илгари турди. Уни уйғотиб юбормаслик учун овоз чиқармай астагина узоқ ювинди.

Юз-кўзлари, қўл-оёқларини ювди.

Кўчада ёпишган лой ва кирни кечасиёқ ювиб ташламагани учун ўқинди, ўзи ўзидан ранжиди.

Олдидаги тоғорадаги сув лойқа тусга кирди.

Жаврия бу сувга қараб тураркан, бирдан ўзига эътибор бермаганини англади ва:

— Ҳарҳолда мендан жирканган бўлса керак, — деди. — Исқирт бўлганим учун кучоғимга киргиси келмаган.

Бунчалик исқирт бўлиб юриши тўсатдан Жавриянинг иззат-нафсига тегди:

— Унинг уйи бор, менга ўхшаб кўчада ётмайди, дуч келган жойда ғужанак бўлиб, тонг оттирмайди! — ўзининг бу аҳволдан ўзини ўзи маъзур тутмоқ истади.

Нажотибей кўчасига иккинчи боришидан олдин роса тайёргарлик кўрди.

Бир ҳафта олдин биров пулни кир рўмолчасига ўраб, эски пайпоғининг ичига тикиб қўйди. Ўша ерга боришга қарор берган куни эрталабдан Қопаличоршининг Маҳмудпошо тарафидаги дарвозаси ёнида жойлашган дўкондан биров уринган пайпоқ, мовий жерси кўйлак, лозим сотиб олди.

Охирги пулини сарфлаб, ҳаммомда обдан ювинди, ювингандан кейин янада жингалаклашган сочларини таради. Тўрвада фикимланган янги ич кийимларини эгнига иларкан, жуда ҳузурланди. Ҳаммомчи хотинга ялиниб, фикимланган кофта-юбкасини дазмоллатди.

Ўша куни Довул Ойгандан олган калта яшил камзулини, қора-қирмизи катак чит юбкасини кийди.

Ҳаммомдан чиққанида қош қорайган эди.

Иккинчи марта унинг ёнига бошқа бир эркакнинг қўйнидан чиқиб боргиси йўқ эди.

Не қилиш кераклигини олдиндан ўз-ўзича ўйлаб, пишитиб олганди.

Унинг олдида сочлари таралган, уст-боши дазмолланган ҳолда, ҳаммомдан пок-покиза чиқиб боради.

Галатага бориш учун кўприқдан ўтаркан: “Шилқимлардан қандай қутулсам экан?” деб ўйлади. Лоп этиб эсига Сумбул Дуду тушди.

Сумбул Дудунинг уйида бир ҳафта меҳмон бўлгач, у билан дўстлашиб қолишди.

Жаврия кейинчалик ҳам Сумбул Дудунинг уйида бир неча бор меҳмон бўлганди.

Бироқ кўпинча уникага ёлғиз ўзи борарди.

Сумбул Дуду ва унинг қайнонаси билан узоқ ўтириб, дардлашишарди. Сумбул Дуди Абди Афандининг театрида хонандалик қилган даврларини оғзидан бол томиб ҳикоя қиларди.

— Оҳ, у қандай ажойиб давр бўлган эди, — дерди у. — Эркаклар у замонларда жўмард бўлгучи эди. Раҳматли Фаҳми пошо бир куни мени таклиф қилди. Гапини ерда қолдирмаганимдан ийиб кетиб, ҳеч оғринмай менга бир кўзли узук тухфа қилди. Ҳозирги аҳволимга қараманг. У замонларда Сумбул,

Сумбул Дуду эди. Ўша даврларда Носуҳийбей деган шоир бўларди. Кетворган газаллар, ўйноқи қўшиқлар ёзарди. Менинг исмим аслида Дикрануи бўлган. Арманчадан кўра форсчага яқин бир исм. Бир куни марҳум Носуҳийбей кўзларимга ошифта-ошифта тикилиб: “Булар кўз эмас, сумбул гули” дея ташбеҳ айтди. “Сенга Дикрануи исми ярашмайди, бугундан эътиборан сени Сумбул-хоним дея атаيمان”, деди. Ўша куни дастурхон устида бир нечта артистлар дўстона чақчақлашиб ўтиргандик. Хуллас, ўша куни Дикрануи ўлди. Сумбул туғилди. Жаврия, қизим, сен менинг бу аҳволимга қарама, мен қарғишга қолдим, менга кўз тегди, ўша пайтдаги гўзалитгим, ёшлигим, оппоққина, дўндикқина вужудим сўлди кетди. Гўзал хотин қарғишга қолади. Шундоққина эшигимнинг олдида 18 ёшли тиббиялик бир йигит тўппончасидан кўксимга ўқ отди. Унинг кимлигини кейинчалик билдим. Йигитнинг онаси: “Тулдай юзимни зафарон қилган Сумбулнинг бели букилиб, боши ерга урилсин, тупроқдан бошқа нарса кўрмасин илоё” деб қарғабди. Айтгани келиб, белим букилди. Бир бел оғриғи тутдики, эшакқуртдек икки букилдим қолдим. Эркаклар билан айш-ишрат қил. Эркакларга ўйнаш бўл, майлига. Аммо ҳақдингдан ошиб, онаси-ю, хотин, бола-чақасининг қарғишга қолма...

Ўша куни Сумбул Дуду ёлғиз эди.

— Қайнонам ул-бул олгани бозорга кетди. Уйларни йиғиштириб, бир пас дам олай деб эндигина ўтирган эдим.

Боштини зўрга кўтариб, Жаврияни назардан ўтказди.

— Ўҳў, Жаврия, бугун байрамми дейман. Роса ясан-тусан қилиб олибсан?

Жаврия бирдан бугун борлиғи ёқимли бир титроқдан ҳузурланганини ҳис қилди. Айни чоқда бу саволга жавоб бериш унга малол келди.

— Йўқ, Сумбул Дудужоним, ҳаммомга бордим холос.

— Нега унда кўзларинг ёниб кетяпти? Нигоҳларинг кишини ўртаб юборгудек-ку!

Жаврия бу сўзларга унчалик тушуниб етмаган бўлса-да, кулиб қўйди.

Икковлон биринчи қаватдаги хонага киришди. Бир четдаги ўчоқда кўмир лангиллаб ёнар, ўчоқ олдида қоп-қора мушук гужанак бўлиб ухларди.

— Сенда бир гап бор, — деди Сумбул Дуду. — Бу фақат ҳаммомга ўхшаймайди-ёв. Жавриям, кўзларинг айтиб турибди, сенда бир гап бор... Қани сўйлачи, бугун ким билан учрашадигансан?

Жаврия бирдан унга ичини тўкиб солгиси келди.

Бироқ уни, унинг борлигини сақлаш мажбуриятини олган кўча қизининг шуури, ақли уни ғайриихтиёрий равишда огоҳлантириб, бу ҳақда оғиз ҳам очтирмади.

У ҳақда оғиз очмаслиги даркор. Кўча қизи нималарни кўрмайди, нималарни эшитмайди, нималарга шоҳид бўлмайди, дейсиз. Кўрган-билганини айтмаса шунча яхши, тинчлик керак.

— Сумбул Дуду, — деди у. — Мен бировни севиб қоладиган анойига ўхшайманми?

— Билиб бўлармиди, болагинам. Инсон юрагига ишқ тушдимми, ҳеч ким унга мене бўлолмайди, мана мен деган профессорлар ҳам даво тополмайди. Сен “Эрнани” пьесасида мен билан роль ўйнаган бўлсайдинг, ҳозир бундай демаган бўлардинг, — дея хўрсинди Сумбул Дуду.

Сўнг унга бир финжон қаҳва узатди.

— Шунга охиригача ич, олдин бир аралаштириб олгин. Мен бўлсам қалбинга назар ташлай, кўнгил розингни тинглай.

Жавриянинг лаблари ундан гап очай-гап очай деб турарди. У ҳақда сўзлагиси келарди. Бироқ негадир жим қолди. Агар у ҳақда оғиз очса, сир очилиб, уни бошқа кўра олмайдигандек туюлди. Қаҳвани иссиқ-иссиқ ичиб таомлади.

Хона нимқоронғи, иссиққина. Ҳаммаёқни мазали таом ҳиди босган. Мушук бирам маза қилиб хуриллар эдики ... Ҳаммомдан кейин аъзойи бадани бўйлашган Жавриянинг ухлаб олгиси келарди.

Кекса Сумбул Дуду бир нарсалар ҳақида сўзлашда давом этар, эртак айтётганга ўхшарди.

— Агар мен сендай сулув қиз бўлсам Истанбул шаҳрини оташдек ёндир-

ган бўлардим. Бироқ сен ҳали ғўрсан. Ёшлигингни шамолга совурипсан. Сендай қизнинг Шишлида бир мухташам уйи бўлмоғи даркор. Эгингда мўйна пальто, унақа-бунақаси эмас, Аргентина мўйнасидаги тикилган пальто бўлмоғи керак. Қиш палласи бундай дийдираб ... тоза итдек кўча кезиш сенга ярашадиган ишми? Не-не бойваччалар бор. Ҳожи оға дегани бор, унга яхши бир ўйнаш керак ... Кўрсанг, ўзи бирам келишган йигит, ҳали қирқга ҳам чиққанни йўқ. Қалласи бутун, қомати келишган. Худо ҳаққи, бу йигитнинг қўйнига кириш учун қайтадан ўн олти ёшли бокира қиз бўлишга рози эдим.

Жавриянинг киприклари оғирлашиб борарди.

— Унга бир нарса топиб бераман деб сўз бергандим. Ор-номус ва виждонимни ўртага қўйиб қасам ичганман. Ўзи бирам ширинсўз, бирам ёқимтой, кўрсанг, худо ҳаққи, оғзингнинг суви оқади. Менга дедики: "Сумбул Дуду, сендай зўр, маданиятли хотин дунёда йўқ. Бироқ, биласанки, молни кўрмай савдо қилинмайди. Анқарадан чақирасанми, Вандан келтирасанми, бизга барибир, ҳақини тўлаймиз. Шу чоққача нуқул бир бедаво бақалоқларга учрадик, булбул истасак, зотга дуч келдик. Энди аввалига қизни кўрайлик, мазасини тотайлик. Сен Балиқбозорига ҳеч бориб кўрдингми? Балиқ емоқчи бўлсанг, сотувчи пичоғининг учиди бир парча кесиб беради, мазасини тотиб кўрасан. сен менинг жа-а кетворган қизларим бор дейсан, шундай экан, биттасини танла-ю, опкел, мазасини тотиб кўрайлик. Ёқса бўнак берамиз, ёқмаса, харажатини тўлаб, хайр-маъзур қиламиз қўямиз". Тўғрисини айтганда, Жаврия кизим, мен ҳам унинг бу сўзларига қўшиламан. Йўлларингга кўз тутиб, кўзларим гирён бўлди. Бироқ Истанбулнинг қоқ юрагида Фосфорлини тополмадим. Ундан сўрадим, кўрмадим дейди, бундан сўрадим, учратмадим дейди. Қара, Хизрни йўқлаган эканман, ўз оёғинг билан келиб турибсан.

Жаврия қовоқларини зўрға очиб, унга қулоқ соларди.

— Аввало сен билан вақтини келишиб олайлик, сўнг мен у йигитни ўша кечаси чақирай. Кўнглини олсанг кўп яхши... Кўнглини ололмаганингда сендан нима кетарди, иффатингни йўқотармидинг? Бу иш сен учун тегирмон тортиш эмас-ку.

Сўзлари Жавриянинг қулоғига кирмаётганини сезгач, унинг уйқусини қочирмоқчи бўлди.

— Қара, финжон совубди, сенга фол очиб қўяй, — деди у.

У финжонни қўлига олиши билан Жавриянинг уйқуси қочди. Сумбул Дуду ундан сўз очса керак дея ўйлади. Унга тааллуқли бирон нарсани билиб олгиси келди, унинг ҳис-туйғуларидан бохабар бўлиш умидида энтикди.

Кўпни кўрган Сумбул Дуду инсон феъл-атворини яхши биларди. У Жаврияга: "Кўзларинг айтиб турибди", деган эди.

Ҳа, Сумбул Дуду унинг кўзларидан ҳамма нарсани англаб олганди. У тусмоллаётган нарсаларини худди финжондаги қаҳва қуйқасига қараб билиб оладигандек, финжонни қўлига олиб, оҳиста-оҳиста сўзлай бошлади:

— Жаврия, қулоқ сол. Номаълум бир дард юрагингнинг тўрида кулча илондек бўлиб ётибди. Бу дард юрак-бағрингни ўртамоқда. Ҳой қиз, Дўмбоқ Сумбул Дуду сенга сўйлайди, оёғингни билиб бос, умрингни хазон этма. Қара, фол сен учун икки йўл борлигини кўрсатиб турипти. Бир йўлнинг бошида товус ўтирипти. Изларингни кўзимга тўтиё қилай, товус билан юзма-юз турипсан, сен ҳам йўл бошида турипсан. Йўлнинг ўртасида бир балиқ бор. Товус бойлик, балиқ бўлса тақдир. Роҳат-фароғат, яхшилик, бойлик, асъаса-ю дабаба, ҳаммаси шу йўлда. Иккинчи йўлда эса келишган бир ёш йигит бор. Уни кўрдим дегунча юрагинг оғзингга тикилиб, энтикиб қоласан. Бироқ қадмингни ўйлаб босишинг керак, чунки севги-муҳаббатингга жавоб кўринмаяпти. Яъни сен севасан, бироқ у сени севмайди.

Жаврия ичидан: "Жуда тўғри айтяпти", дея тақрорлар эди.

— Бошқа бир хотин ҳам бор экан.

Жавриянинг ичиди бир нарса узилиб кетгандек бўлди.

"Рост бу, бўлмаса бу қалар бефарқ бўлармиди?" дея ўйлади у.

— Хуллас, Фосфорли, кўзингни катта оч. Олдингдаги шу икки йўлдан ўзинг учун бахтлисини танла. Уқдингми?

— Соғ бўл, Сумбул Дуду! — деди Жаврия.

Сумбул Дуду финжонни қўлига олиб, оёққа қалқди.

— Бизнинг Ҳожи оға қачон келсин? — деб сўради у. — Аммо юзимни шувут қилмассан, Жаврия?

— Йў, мен ёлгон сўзламайман, Сумбул Дуду. Сўз бир, Оллоҳ бир.

— Эртагача улгурмаймиз. Балки уни кўролмасам ҳам керак. Индинга оқшом пайта келгин, хўпми?

— Хўп бўлади, қош қорайди дегунча келаман. Аммо сен ҳам бир базми жамшид ташкил қил ... Бу Ҳожи оға деганинг бир эрисин.

Тўкин дастурхон кўз олдига келиб, оғзининг суви қочди.

Хона тобора қоронғилашиб борарди. Сумбул Дуду эшик томон йўналди.

— Қорнинг очдир? Фосфорлидай офатижон қиз Истанбулда бошқа йўқ. Лекин, Жаврияжоним, хушёр бўл, индинга ўзингни олгину бриллиант баҳосига пулла!

У хонадан чиққач, Жаврия кўрпача устида гужанак бўлиб ётди. Бироз мизғиб олмоқчи бўлди. Бироқ энди кошки кўзига уйқу келса.

— Олдинда икки йўл бор. Бирида бир эркак бор, уни кўрдинг дегунча, юрагинг ҳаприқади, деди. Ҳақиқатан ҳам тўғри айтди, у сени севмайди, унинг бошқа бир хотини бор!

Бошқа аёл. Жаврия уни рашк қилаётганини сезди. Ҳаққи бормиди бунга? У ҳозирга қадар ҳеч кимга кўнгил бермаган, шунинг учун уни кучоғидан бўшатган бир эркак беш дақиқа ўтмай кўзи олдида бошқа хотинни кучиб, эркалай бошласа ҳам ҳеч парвосига келмас эди.

Бу йигитни рашк қилишга, унга хўжайинлик даъво қилишга қандай ҳаққи бор?

У Жаврияга нисбатан қоя тошдек, ёғочдек, жонсиз ҳайкалдек бепарво бўлса?

Жаврия билан ишқ, севги-садоқат тўғрисида аҳду паймон қилмадики, меҳр-муҳаббат кўрсатмагани учун ундан ранжиса?!

Бунга ҳечам ҳаққи йўқ эканлигини тушунарди. Бироқ, шунга қарамай, ҳис-туйғуларидан устун келолмас ва уни рашк қиларди.

Бошқа аёл...

Ажабо, бу хотин бениҳоя гўзалмикан? У хотиннинг қандай фазилатлари борлигини қаердан билсин? Балки ўша аёл ҳам у сингари хат-саводлидир. Унга ўхшаб назокат билан овқатланар, киборона сўзлашар.

Анчагача кўзларини юмиб ётди. Вақт ўтказиш учун бироз ухлаб олишини истарди.

“Ҳожи оға ... Унга ўйнаш бўлмоқчимиз!” деб ўйлади. Сумбул Дуду Шиш-лидаги шоҳона уй тўғрисида бир гап айтгандай бўлувди.

— Мен каби бечорага ким ҳам уй олиб берарди?

Кўз олдига шоҳона уй, креслолар, қараса инсон акси кўринадиган ялтироқ каравот келди.

Ётса ботиб кетадиган пар тўшак. Ҳар кун столда ўтириб овқатланади.

“Бу йигит чиндан ҳам Аргентина мўйнасидан тикилган пальто олиб берармикан?” деб ўз-ўзига савол берди. Бирдан кўз олдида мўйначилар дўкони витринасида кўрган мўйна пальто пайдо бўлди. Ўзини ўша мўйна пальто кийган ҳолда тасаввур қилди. Бу бўладиган иш эмас, ҳозирга қадар у бундай пальтони тушида ҳам кўрмаган. Бу тасаввурга ҳам сизмайди. Булар рўё эмас, чинга айланган тақдирда у Нажотибей кўчасидаги уйда ақалли бир оқшом ҳам қолалмаган бўларди.

Жаврия умрида ҳеч қачон биронта эркакка кўнгил бермаган эди. Агар Сумбул Дуду айтган Ҳожи оға билан яшай бошласа уни кўришдан умуман маҳрум бўлган бўларди.

“Пулини тўлаган одам ўйнашини у ёқ бу ёққа юбориб, ўз ҳолига ташлаб кўярмиди?” деб ўйлади. Ва бирданига сиқилиб кетди. Юраги изтиробдан ўртанди.

— У тентакнинг шоҳона уйи ҳам, мўйнаси ҳам бошидан ордона қолсин!— дея ўрнидан сакраб турди.

Ўунтагидан сигарета кутисини чиқариб, бир дона сигарет олди. Ўчоқ ёнига бориб туташтирди. Хонага кирганидан буён кўзини ҳеч очмай хуриллаб ухлаётган мушукка кўзи тушиб, уйда, иссиққина ўчоқ олдида ҳеч қандай

гам-ташвишсиз оқшомгача ухлаш роса маза бўлишини ўйлади. Ва агар Ҳожи оғанинг таклифи амалга ошадиган бўлса, бу асло рад қилиб бўлмайдиган иш эканлигига иқрор бўлди.

Шу пайт хона эшиги очилиб, ичкарига Сумбул Дуду кирди.

— Ие, қоронғида ҳам ўтирадими одам? Не хаёллар опқочди сени? Шу чироқни ёқиб кўйсанг бўлмайдими? Жаноби Оллоҳ шу электр деганни сену мен учун чиқармаганми? — дея бўйнидан чиққандек кўринадиган қўлини кўтариб, электр тутмасини босди. Унда кучли бўлмаган лампочка ёниб, хона ёришди, Жавриянинг кўзлари қамашди.

Сумбул Дудунинг кўлида патнус, патнусда бир нечта ликопча, ликопчаларда турли таомлар.

— Бутун молимиз касод бўлди, эрталабдан буён бир мижоз ҳам келмаса-я. Бир ёғи тинч ўтирганимиз ҳам яхши. Кечадан қолган рақи бор. Дастурхон тузадим. Кечга яқин қорин таталайди.

Қадаҳларга рақи куйди. Жаврияга қадаҳ узатди.

— Ол, Жаврияжоним, шуни сен учун ичайлик.

Жаврия қадаҳни бир кўтаришда бўшатди. Кафтнинг орқаси билан лабларини артди.

— Жоним қурбон бўлсин шу рақиға!.. — дея сўзланди.

Ичкиликни яхши кўрарди. Роса ичиб, кайф қиларди. Бироқ бу сафар у ёққа бориши кераклиги учун кўп ичмади. Шунга қарамай соат тўққизларга бориб, боши айлана бошлади.

Сумбул Дуду “қайнонам” деган кампир ҳам соат еттиларда уйга қайтиб келган эди.

Ошхонада куйганиб, майда-чуйда нарсалар тайёрлаганди.

Соат тўққизларга яқин қолганида битта, сўнг роппа-роса тўққизда иккинчи меҳмон келиб, Сумбул Дуду хонадан чиқди.

У ёққа кетиш учун кеча ярим бўлишини пойлаётган Жаврия кўрпача устида оёқ узатди. Ярим хаёл, ярим рўё, ярим уйку, ярим сертаклик билан бир неча соатни ўтказди. Соат ўн иккига яқин ўрнидан туриб, хонага кирган Сумбулга:

— Сумбул Дуду, мен “пирр” этиб учаман энди, — деди.

— Учрашув пайтинг келган шекилли, Фосфорлигинам, тан олавер. Яширинча бир ишлар қилмоқчиға ўхшайсан.

Жаврия кўзини қисиб кўйди.

— Чумчуқдан кўрққан тарик экмайди. — деди у ва эшикни шартта ёпиб, елди кетди.

Бу гал уни хонасидан топди.

У Жаврияни одатдагидек хўмрайиб қаршилади ва жаҳлини зўрға босиб:

— Мен сизга бу ерга бошқа келманг дегандим, — деди. — Бу ҳақда қайта-қайта огоҳлантиргандим-ку...

— Тўғри, шундай дегандингиз, лекин мен келмай туролмадим.

Бу унинг ўз ички ҳис-туйғуларини эътироф этиши бўлмай нима эди?

Бироқ у ўзини Жавриянинг бу сўзлари замиридаги маънони тушунмаганга олди.

— Ҳа, ҳаво совуқ, — деди у. — Ҳар ҳолда ётадиган жойингиз бўлмаса керак.

Жаврия салгина олдин ўзи айтган гапдан хижолат бўлиб тургани учун унинг гапини бу томонга йўнганидан хурсанд бўлди.

— Ҳа, — деди у. — Бу кеча жуда совуқ.

Сўнг бирдан овозини пасайтириброк:

— Сени кўргим ҳам келди! — деб юборди.

Бироқ у ўзини эшитмаганга солиб, ёнидан узоқлашди.

Уша кечаси бошқа сўзлашмадилар. Жаврия унинг бепарволигидан фойдаланиб, ўрнидан турди-да, хонанинг парда билан тўсилган қисмига ўтди ва у ерда уюлиб кетган кир-чирларни ювишга киришди.

Аёлни ички бир туйғу ўзининг бу ерда бўлишини қонуний ва табиий бир нарсага айлантирадиган ишлар қилишга ундади.

Жаврия бу ерда бундай ишлар қилиши мумкин бўлган, ўз зиммасига шу

ишлар юклатилган бир аёл сингари уннаб юраркан, у қўққисидан хонага осиг-лик парданинг у ёғидан деди:

— Бирон нарса еб оласизми? Чой ичасизми?

Уни бу ерга еб-ичиш учун келади, деб ўйлашидан Жавриянинг жаҳли чиқди.

— Йўқ, ҳеч нарса егим йўқ, — деди у. — Ёрилар даражада тўқман.

Уни деб бу қадар ҳаракат қилган, бу қадар ясан-тусан этиб келса-ю, у лоақал бир бор қўз ташламаса. Хафа бўлмай бўлармиди. Лаблари билинар-били-нинмас титради, унга бир нарсалар демоқчи бўлди. Бироқ лудоқлари очилма-ди. Шу чоққача ҳис этмаган ички бир туйғу, интизом уни оғиз очишга қўймади.

Ўша кечаси уйқуга ётишдан олдин Жаврия унга:

— Сиз каравотда ётинг, — деди, — мен катда ухлайқолай.

У сўз оҳангидан Жавриянинг ранжиганини пайқайди. Ва бу оқшом илк бора кулимсираб:

— Меҳмоним турганида қандай қилиб мен каравотда ётишим мумкин? — деди.

“Меҳмоним” деган сўз Жаврияга шу қадар тотли туюлдики... Ниҳоят у Жаврияни меҳмон сифатида тан олган эди.

— Сенинг меҳмонинг бўлсам нега мени ҳар гал ҳайдайсан? — деб сўради қиз.

Аммо бу сўз оний бир тарзда оғзидан чиқиб кетгани учун каловланиб қолди. У бўлса ноўрин хатти-ҳаракати учун узр сўрамоқчи бўлган мезбон назока-ти билан деди:

— Лекин сабабини сизга қўп бор айтганман. Мен бу ерда яширин яшай-ман. Менинг бу ерда яшаётганимдан на бу бинонинг эгаси, на бу хонанинг асл хўжайини хабардор. Сизга яна айтмай, яшириниб юрганим очилиб қолса борми...

Жавриянинг ёноқлари рақи ичгани, ҳаяжон ва хона иссиғидан қирмизи тусга кирган эди.

— Акажон, — деди у, — на сени, на сени яширганларни сотсам мени нон урсин, кўр бўлай. Бироқ бу ерга келиб турсам майлими? Хўп деяқолинг.

У Жаврияга боқди.

Ҳа, Жавриянинг кўзларидан ҳаммаси аён бўлиб турарди.

Бу кўзлар вафодор итдек садоқат ва ялинчоқлик билан қараб турарди. Эр-как бу хотиндан қутула олмаслигини аниқ-равшан ҳис қилди. Кўзларида эҳти-рос, ишқ ва итоат туйғулари порлаган бу аёл унга нақадар боғланиб қолга-нини ва бу ришталар узиб бўлмайдиган даражада пишиқ-пукта эканлигини англади. Жаврия ўйлаб-нетиб ўтирмай:

— Менинг ҳеч кимим йўқ, Акажон, — деб ёлборди, — гоҳ-гоҳ бу ерга ота уйимга келгандек келиб турсам майлими? Бу ерга келмай туролмайман.

У ҳеч нарса демади.

Бу гўзал хилқатга назар ташлади. Ювиб-таралган сочлари сумбулдек, ду-доқлари эҳтиросли, кўзлари хумор-хумор.

Бирор севгани бормикан, ажабо? Ёки бундай яширин яшаб юраркан, би-рон-бир қиз ёки бирон-бир хотин билан янада яқин, бирга ҳаёт кечиршидан қўрқармикан?

Жаврия бунинг тагига столмади. Бироқ унинг ўзи билан бирга бўлишни хоҳламаётганини, уни ўзидан узокроқ тутишга азму қарор берганини сезиб турарди.

Бу ҳолат узок давом этишини истамагани учун бўлса керак, йигит бирдан Жаврияга орқа ўтирди ва:

— Ҳай, майли, — деди. — Энди ухлайлик. Сиз менинг гўшагимда ётинг. Мен бўлсам катда ухлайман.

Бу ҳақиқатан ҳам ғайритабиий бир ҳол эди.

Айниқса Жаврия учун.

Бутун умрида бунга ўхшаш ҳодисага ҳеч дуч келмаган эди.

Шу қадар ясан-тусан қилиб, ораста бўлиб келганига қарамай унга қўл ҳам тегизмаганидан изтиробга тушди.

Ўз-ўзича: “Фолда бошқа бир хотин кўринган эди-я”, деди. Ҳа, унинг бошқа бир аёли борлиги аниқ. Бу аёл уни жодулаб олган.

Жаврия дардини Сумбулга ошкор этмаганидан афсусланди. Сумбул каби хотинлар сеҳр-жодуга устаси фаранг.

Ҳаёлига келган бу фикрдан уялиб кетди.

Уни иссиқ-совуқ йўли билан севдиришни истамас эди. Севги тўғрилиқча, сеҳр-жоду аралашмаган ҳолда пайдо бўлсинки, шунда Жаврия бахтиёр бўлади.

“Сеҳр-жоду билан қурбақага ошиқ қилдирадиганлар бор эмиш!..”

Унинг ўзи ҳаётда қурбақага ошиқ бўлган эркакни кўрган эмас, бироқ кўрганлар бор, улар ҳатто гапининг ростлиги ҳақида қасам ҳам ичишарди.

Жаврия гарчи ичкилик ичиб келган бўлса-да, яна тонгтача мижжа қоқолмади.

Учинчи ёки тўртинчи гал борганида у илк бор ҳеч қандай эътироз билдирмади.

Олдини ололмаган ва мажбуран қабул қилган бу дўстликни эътироф этишга мажбур бўлди. Биринчи марта ўша оқшом узундан-узоқ суҳбатлашдилар.

— Ҳеч кимингиз йўқми, Жаврия?

— Ҳеч кимим йўқ.

— Ота-онангиздан қачон айрилгансиз?

Жаврия ўзига хуш ёққан “сиз” хитобини завқ билан тингларди.

“Мени бир оқсуяк хоним деб ўйлаяпти!” дея ғурурланиб кетди.

— Онамиз ҳам, отамиз ҳам Ҳақ ҳузурига кетган, Акажон, — дея жавоб берди у. — Ғарибу бенаво, етим кўзининг ўзиман. Ёп-ёлғизман.

— Истанбулликмисиз?

Жаврия унга Истанбулдан бошқа бир жой ҳам бормикан дегандек, ҳайрат билан қаради, кейин:

— Албатта! — деди. — Қишлоқи эмасмиз! Истанбулда ўсиб катта бўлдик, Акажон...

Ўрнидан турди ва унинг бундай, унга алоқадор саволлар бераётганидан қувониб, бир чеккага ташлаб қўйган жун камзулидан сигарета олиб чекмоқчи бўлди. У:

— Нима қидириб қолдингиз? — дегунча...

— Ҳа энди, бир тутатайлик дегандим! — дея жавоб қилди.

Шунда у чўнтагидан бир қути сигарета чиқазиб, Жаврияга узатди.

— Олинг, битта чекайлик, — деди.

Ҳа, ораларида илиқлик, бир дўстлик ва қадрдонлик пайдо бўлганди. Жаврия биринчи кунданоқ унинг фақат ишсиз ва ватансиз бўлгани учунгина бу ерда яшаётганига ишонмаган эди.

Жавриянинг бутун умри қамоқхонадан қочганлар, ашаддий жиноятчилар, полиция қидирувида бўлган турли-туман қонундан ташқари кишилар орасида ўтган.

Жаврия яширин яшапга уринишидан унинг қандайдир бир айби бор эканлигини ва қонунга зид бир иш билан шуғулланишини сезарди. У фақат полициядангина эмас, умуман инсон зотидан чўчийдиган бир киши эди. Чумчуқ пир этса, юраги шир этади, кўзга ташланишдан, яшайдан қўрқади, омбор одамларга тўла бўлганидагина эмас, ҳатто кимсасиз бўлган чоқларда ҳам инидан чиқмайди.

У жуда катта эҳтиёткорлик билан яшаётгани сезилиб турарди.

Аста-аста у Жаврия буни тушуниб етганини, шу боис энди буни ундан яшириб ўтириш бефойда эканини сизди. Ниҳоят бир куни Жаврияга очикчаси:

— Бу ерга келаётганингизда у ёқ-бу ёққа қараб келинг, кўзим, — деди. — Орқангизга полиция тушган бўлиши мумкин, қаёққа кетаётганингиздан шубҳаланишлари, сўнг бу ерни топиб келишлари мумкин...

Кейин овозини янада пасайтириб илова қилди:

— Буни ўзингиз тушунсангиз керак, — деди, — полициянинг бу ерни билиб қолишини истамайман.

Жаврия ёш боладек хандон ташлаб кулди ва кўзини қисиб:

— Айтмаган бўлсангиз ҳам мен буни кўпдан бери билиб олганман, Акажон, — деди. — Ўлибманми хитларнинг бирортасини бу ерга эргаштириб келтириб, ундан кўра ўлиб қўяқолганим яхши эмасми?!

Жиддий суҳбат кетаётган бир паллада Жавриянинг бундай қасам ичиши унинг кулгусини қистатди.

У ҳам Жаврияга қандайдир боғланиб қолгани аниқ эди.

Бу ёлғиз, яширин, кимсасиз ҳаётига кирган, бу ерга бутун кўчани олиб келган бу қизга балки ташқарида тутмоқ мажбуриятида бўлган ҳаётининг бир парчаси каби ўрганиб қолган эди.

Жаврия ҳам унинг муносабати илиқлашганини ҳис этгач, бу ерда ўзини анча эркин тутадиган, у билан кўпроқ гаплашадиган, соддаларча очилиб сўзлайдиган, беғубор қалбини бемалол очиб ташлайдиган бўлиб қолди.

Бироқ у ҳамон икки оёғини бир этикка тикиб олганича Жавриянинг кўча қизи эканлигини билмасликка олишда давом этарди. Жаврияга ҳалигача бирор марта қочирим, тагдор гап айтмаган, бу тоифа аёллар билан эркаклар гаплашадиган тилга ўтмаган эди.

Унинг аслида ким эканлигини билишини бирон дафъа бўлсин билдиргани йўқ.

У билан кўча қизи эмас, балки ифбатли бир қиз билан суҳбатлашаётган-дек гаплашар, оила доирасига тааллуқли саволларигагина жавоб олган эди, холос. У билан муносабатларида, яъни бу ажойибу ғаройиб дўстликлари мобайнида Жаврияни бахтиёр қилган кўпгина хотиралар бор эди. Бу хотиралар орасида унинг хонасида ўтказган бир ёз кечаси энг тотлиси эди.

Қамоқда ётганида бу кечани ширин бир тушдек кўп элаган, турманинг темир панжаралари ортидан осмонга боқаркан, болохона деразаси ортидан юлдуз тўла осмонни томоша қилган ўша кечани хотирлаган эди.

У билан кўришмаганига йигирма беш кунлар бўлганидан кейин бир кечаси у ерга борганди. Йигирма беш кун давом этган дайдиликдан сўнг бирдан қалбида жўш урган соғинч ҳисси исириқдондан уфурган муаттар бўйдек, бутун борлигини қамради ва сархуш қилди. Шунда у саёқлигини дарров унутиб, қаттиқ изтироб ва ҳасрат оғушида иштиёқ билан дарҳол у томон чопган эди.

Кўпдан бери уни кўрмагани учун Жаврияга гўё у уни соғингандек кўринди.

Жаврияни табассум билан қаршилаган ва:

— Шунча вақт қаерларда қолиб кетдингиз? — деб сўраган эди.

Ҳаво ниҳоятда иссиқ бўлгани учун деразаларни очиб қўйишга тўғри келди. Деразани очадиган бўлишса чироқни ўчириб қўйиш лозим. Болохона деразаларидан бири нақ унинг каравотининг устида эди.

Пардаю деразалар очик, Жаврия унинг тўшагида чалқанча ётганча, очик деразадан осмонни томоша қиларди.

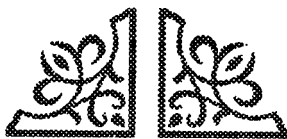
Кўк ўша кечаси ложувард ранга кирганди. Осмонда бениҳоя кўп юлдузлар жимирлар эди.

Жаврия ҳаётида икки нарсани ниҳоятда яхши кўрарди. Денгиз билан осмонни...

Денгиз унга отасининг боғидаги хусусий ҳовуздек бўлса, осмон гўё ётоқ-хонасининг шиши эди.

Кейинги йигирма беш кун мобайнида денгиз ва кўк оғушида бўлиб, бу ерга келмаган эди. Ҳар кун денгизда чўмилган, ҳар кеча қирда очик ҳавода ётиб, кўкни томоша қилганди.

(Давоми бор)

Иван БУНИН

Димоғимда хушбўй ифоринг

* * *

Кенг очил қучоғим, қабул этмакка
Меҳмонлар — баҳорий ҳис-туйғуларни!
Табиат, қучоғинг оча қол менга
Қўшилаёй ҳуснингга мен уйғунланиб!

Сен, юксак ва олис бепоён осмон,
Мовийликда тенги топилмас осмон!
Кенг, яшил далалар, сизларга ҳар он
Жоним-ла, таним-ла талпиндим чунон!

ҲОВУЗ БЎЙИДА

Жимжит ҳовуз узра тонгданоқ,
Қалдирғочлар ўйнаб учади.
Гоҳо пастлаб — сув узра шундоқ
Қанотларин уриб қочади.

Учаётиб сайрашар янгроқ,
Атрофларда ётар ўтлоқлар.
Кўзгу мисол ҳовуз ярқироқ,
Акс этади унда қирғоқлар.

Кўзгуда акс айлагансимон
Кўринади тескари ўрмон.
Кўринади туби йўқ осмон,
Кўринади булут ҳар замон.

Азиз
АБДУРАЗЗОҚ
таржимаси

Иван Алексеевич Бунин (1870-1953) XX аср рус адабиётининг кўзга кўринган намояндаларидан бири. Унинг шеърияти рус лирикасининг асосини ташкил этади. Она-Ерга бўлган муҳаббат, унинг гўзал табиатига ошуфталик шоирга битмас-туганмас илҳом бахш этади.

Бунин шеърияти миллий шеърият. Унинг шеърларида Ватан сиймоси, Россия сиймоси яққол намоён бўлади.

Рус табиатининг куйчиси, фалсафий лириканинг устаси бўлмиш Бунин мумтоз аънаналарнинг давомчиси сифатида шеърият шайдоларини она тилини севишга ва қадрлашга даъват этади.

Унинг шеърларини ўқиганлар бунга ишонч ҳосил қиладилар.

Булутларки, майин ва ошпоқ,
Осмон тубсиз ҳамда ёрқиндир.
Далалардан келади янгроқ
Бир оҳангки, дилга яқиндир.

ДАЛА ЙЎЛИДА

Чўл салқинин уфурар шамол...
Далаларда ҳоким сокинлик.
Буғдой ўсган далалар томон
Печак ўтлар ўсган югурик.

Майсаларда кўмилади из
Ундан нари икки томонда
Жавдарзорда гуллар бўтакўз.
Зигирпоя кўринар ёнда.

Кумуш рангдир арпа бошоғи,
Сулиларнинг кўклигин кўринг.
Хушбўй елнинг йўқдир адоғи,
Ёқиб юрар инжудай шудринг.

Ва кўнгилга бағишлар севинч,
Ваҳималар бир зум қувилар.
Дала йўли қувончли ва тинч,
Чўл йўллари создир нақадар.

Б У Л О Қ

Яшил ўрмон қучоғи аро
Мангу салқин намликда тошиб,
Тик дарада ошиқиб-шошиб,
Булоқ қайнар муздек, дилрабо.

Қайнар, ўйнар шошқин ва шошқин,
Биллурдайин тип-тиниқ бўлиб.
Шоҳлаб ўсган эманлар кулиб,
Ўз аксини кўради ёрқин.

Осмонлару тоғ узра ўрмон
Жимжитликда туради қараб.
Сув остида тошлар ярқираб
Турганига бўлганча ҳайрон.

КОСАДАГИ ЁЗУВ

Қадимий косани топди у денгиз бўйидан,
Қадимий қабрдан, ёввойи қумлоқ қирғоқдан.
Кўп заҳмат чекди у: ҳарфни ҳарфга қўшиб
Мақбара уч минг йил сақлаган қутлуғ косани
Ва унда ўқиди қадимий
Гунг, соқов қабр сўзини:

“Абадий яшовчи денгиздир ва осмонлардир,
Абадий қуёшдир, ердир ва ернинг чиройи.
Тириклар жонию руҳини қоронғу қабр-ла
Кўринмас ип ила боғловчи нарса абадий”.

ЁЛГИЗЛИК

Шамол, ёмғир, қоронғуликлар
 Хувиллаган ерда ҳукмрон.
 Ҳаёт ўлган баҳорга қадар,
 Баҳоргача боғлар шипшийдон.
 Мен ёлғизман дала ҳовлида,
 Шамол ўйнар қоронғу уйда.

Кеча келдинг сен ҳузуримга
 Ва зерикдинг мен билан бўлиб.
 Ёмғирли кеч шунда бир зумда
 Хотинимдай қолдинг туюлиб...
 Чорам недир, хайр, алвидо!
 Баҳоргача яшарман танҳо...

Бугун яна булутлар изғир
 Поёни йўқ тўда-тўдадир.
 Зинапоя ёнида изинг
 Ёйилмоқда, сувга тўладир.
 Менга оғир ёлғизлик чоғи,
 Қора оқшом совуқ кучоғи.

Мен ортингдан ҳайқирай дедим:
 “Қайта қолгин, мен сенга дўстман!”
 Ўтмиш йўқдир аёлга лекин,
 Севмай қўйса сен бегонасан.
 Печни ёқиб ичурман ароқ,
 Яхши эди ит солиб олмоқ.

ҚИЗИҚЧИЛАР

Сиз, қувноқ қизиқчилар,
 Топқир одамлар.
 Қулдириглар боённи
 Қилиқлар билан!

У зериккан кенг уйда!
 Кундузи ухлаб тўйгандир,
 Нарду эртақ, маталлар
 Жон-жонига теккандир.

Пар тўшақда ўлтириб,
 Хаёл сураб отахон,
 Сарик либос эгнида
 Майин бахмалдан.

Қизиқчилар, қулдириг!
 Жонланмоқда у!
 Қисик-қисик кўзлари
 Ялтираб боқар.

Унинг силлиқ юзларин
 Ажин босди қулудан.
 Оғзидаги тишлари
 Кўринмоқда қорайиб...

Кўпни қўрган сиз итлар
 Бекор ўйин қилмайсиз.
 Қулдириглар! Қўшниллар
 Ҳавас қилсин бизларга!

ЁШЛИК

Ўрмон ичра узун қамчиндан
 Чўчиб тушар сигирлар бари.
 Бойчечаклар очилар чиндан,
 Боссанг синар эман барглари.

Бошим узра ёмғир булути,
 Далаларда беғубор шамол.
 Қалбинг сирли қувонч билан лол,
 Ҳаёт чўлдай бўш, йўқ ҳудуди.

ОҚШОМГИ ҚҰНҒИЗ

Нафармон кўкда ҳам
Тилларанг ой соз.
Бугдойзор оралаб
Янтраб турар соз.

Ўзлим йўқотиб,
Мундоқ қарасам,
Ярақлаб ой балқиб,
Ёришди олам.

Қанотли шарпа бу,
Мудроқ маст кўнғиз.
Куйлар у серқайғу.
Куйламас бежиз.

Фақат ой, осмон бор.
Сарғайиб майин
Етилган бугдойзор,
Улик ватаним.

ИЛК БУЛБУЛ

Булут оша нур сочади ой,
Олма гули очади чирой.

Хиёбонда ёнмаган чироқ,
Лекин булбул сайрайди янгроқ.

Булугларнинг мавжлари майин,
Ой нурида товланар тайин.

Деразаси очиқ уй ичра
Ой нурида соч ўрар қизча.

Минг бир марта эски бўлса ҳам
Унга янги туюлар кўклам.

БАЙТАЛ

Унинг эгар, жабдугин олиб,
Озод этдим, кетди югуриб,
Богаёпан кўёшпабоқиб,
Бошим этдим саждалар қилиб.

Ёлитўғир такрор ва такрор
Шамолларга тугиб бурнини,
Ишқий соғинч бирла бахтиёр,
Чақирмоқда чорлаб кимнидир.

Ҳар бир жонни яратмиш Оллоҳ,
Яратувчи қодир, пок ва соф.
Бор тилагим, шукримдан огоҳ,
У менга ҳам беражак инсоф.

ЭСЛАШ

Ётоғимда ярим кечала
Шамлар гуллар, учлари олтин.
Деразамнинг олдида пастда
Боғ шивирлар ташвиш-ла тўлгин.

Бу ёмғирлик намчил қоронғу.
Уйга кирар тоза ҳавоси.
Заррин гуллар титрар серқайғу,
Мовий замин улар асоси.

Уйқу олар салқин тўшақда,
Мафун эгар тиграган ҳар гул.
Ёзилажак шан келажакда
Ёш қўшиққа тўлади кўнғил.

МАРВАРИДГУЛ

Яп-яланғоч совуқ чакалак...
Сен яшнадинг гўзал ва ширин.
Мен ёш эдим, жон эди ҳалак,
Яратолмай биринчи шеърим.

Ва мангуга жонимга малҳам
Бўлиб қолди ўшандан бери.
Димоғимда қолди мустаҳкам
Роҳатижон хушбўй ифоринг.

Т У Н

Муздай кеча, увиллар бўрон,
 (Ҳали-бери тинмайди чоғи.)
 Деразадан кўринар равон
 Бу ерларнинг адиру тоғи.
 Тилларанг нур эринибгина
 Тўшагимда топмишдири паноҳ.

Ойдин тунда йўқдир ҳеч кимса,
 Фақат мен бор ва бордир Оллоҳ.
 Менинг жонсиз қайғу-ҳасратим
 Фақат унга, Оллоҳга аён.
 Инсонлардан неки асрадим...
 Ташқарида совуқ ва бўрон.

Қ Ў Ш И Қ

Гуллар очилди
 Яйраб, бўзариб.
 Кўнглимга боқмас
 Ёрим кўзлари.

Зигирпоялар
 Ёдимда ҳамон.
 Улар олисда
 Гуллар чароғон.

Ёрқин нигоҳлар
 Ёдимда ҳамон.
 Унга қарашга
 Қўймас ҳеч инсон.

О Н А М Г А

Ёдимдалир ётоқ, шамчироқ,
 Уйинчоқлар ва иссиқ тўшак.
 Сенинг сўзинг — овозинг янгроқ;
 “Фаришталар парвонанг, тўдак!”

Сен ўпардинг, ёдга солардинг,
 Худо, менга ёрлигинг аниқ.
 Қайта-қайта эсга олардинг...
 Қулоғимда овозинг тиниқ.

Ечинтириб мени энагам,
 Қойлар эди бироз осбардон.
 Уйку келиб кўзимга беғам,
 Елкасига кўяр эдим бош.

Эслагайман у тун, у онни,
 Унутмаган ақлимга кўзим.
 Эслагайман у чирогдонни,
 Эмасмилинг фаришгам ўзинг?

ПАЙҒАМБАРНИНГ УММАТЛАРИ

Дунёда шоҳликлар, мамлакатлар кўп,
 Бизларга бир оддий бўйра бўлса бас.
 Масжидга борамиз тўпланиб тўп-тўп,
 Шаробу қаҳвалар эмасдир ҳавас.

Савдогар эмасмиз. Бўлмасмиз шодон,
 Карвон ўтар экан чанг ичра қарахт,
 Боғларга бурканган Дамашққа томон
 Инглиз эҳсони бизга не ҳожат?

Биз чидаб келамиз. Уларнинг аммо
 Оппоқ либосларин кўргимиз келмас.
 Бировга ёмонлик кўрмагин раво
 Деган гап тўғридир, ҳеч бежиз эмас.

Саломлаш, бироқ сен кўк либос кийиб,
 Боққанча сарви баъзида кунга.
 Ўхшама ҳеч қачон деворда юриб
 Ўзгариб тургувчи буқаламунга.

Ф И Р О Қ

Кўримсиз бир денгиз соҳили,
Ой нур сочар, атроф чароғон.
Ой яқиндир, тўлқинлар нурли,
Тарам-тарам сувлар зарсимон.

Парчаланар узоқда тўлқин,
Силлиқ совут янглиғ ялтирар.
Қум устида денгизчи ғамгин,
Севгилиси билан ўлтирар.

Ой уларга боқаркан, ўйлар
Инсонлардай хўрсиниб ғамгин:
“Нечанчи бор бунда ўлтирар
Бўса олиб фироқдан олдин?”

Ўтар йиллар ва асрлар ҳам,
Авлод келар авлоддан кейин.
Денгизчининг кўзида алам,
Фараҳли бир дард бордир лекин.

К А Р В О Н Д А

Ой нурида жануб томонда
Жимирлайди қумлар сув мисол.
Рафиқангни унут бу онда,
Унут унинг нигоҳин дарҳол.

Жимирлайди тилла сувидай
Ой нурида қумлар товланиб.
Нақадар соз туя устида
Бир маромда борсанг тебраниб.

Ой нурида ҳар бута, ҳар тош,
Ёрқин-ёрқин борлиқ ҳаммаси.
Иссиқ шамол гўёки оташ,
Бамисоли жонон нафаси.

* * *

Денгиз юзи яна осуда,
Юлдузлардан кўк олмиш чирой.
Ёзнинг илиқ кечаси бунда
Сукунатда жозиблага бой.
Сенга қандай шукр дей, Оллоҳ,
Бу дунёда юлдузга бой тун.
Денгиз туни кўрмоқ ва севмоқ
Бахтин менга берганинг учун.

Георгий ГУЛИА

Фиръавн Эхнатон

Роман

ТУН ЯРМИДАН ОҒАНДА

Уни Фиръавннинг амрига кўра уйғотишиб саройга бошлаб келишди. Бакурро мирза бемаҳалда уйғотишганига ҳайрон бўлди. Яна жаноби олийларининг хузурига-я? Мисли кўрилмаган воқеа! Ишқилиб яхшилик-камикин? Ёхуд бирор ёмон ҳодиса рўй бердими?

У найза ва енгил қалқонлар билан қуроқланган соқчиларга қараб бораркан, ўз хаёллари билан банд эди. Паст бўйлик, ориққина мирза саройнинг барваста соқчиларига нисбатан жудаям заиф кўринарди. Четдан қараганларга ҳибса олинган одамни бошлаб кетишгаётганга ўхшарди.

Мана улар юриб келишяпти. Ҳовлини босиб ўтишди. Яна ҳовли. Кейин боғ келди. Сўнг ҳовли ва яна боғ келди. Кейин залга, ундан кейин яна бошқасига ўтишди. Бу зал колоннали эди. Кейин яна ҳовли, зал, хона ва йўлақлардан ўтишди.

Соқчилар унчалик катта бўлмаган эшик олдида тараддуланиб қолишди. Улар остона ҳатлаб уйга киришга журъат этиша олмасди. Улар жимгина эшик дастасига ишора қилишди. Бакурронинг юрак уриши эшитилиб тургандай. У жаноби олийларининг хобхонаси олдида турибди. Бундай табаррук жойга киришни орзу ҳам қилмаган. Ҳатто тушига кирган эмас.

Ҳукмдор юмшоқ ёстиқда чордона қуриб ўтирган экан. У ўтирган хона ёп-ёруғ. Енгил кийимда, такаббуруна бир алпозда. Аслида юз-кўзларидан ғамгинлик аломатлари сезилади.

Бакурро таъзим қилди, унинг лаблари қуюқ ўтлоқзор, кўм-кўк папируслар, майда қушларнинг расмлари чизилган пола тегди.

— Ўтир! — фиръавн узун, пастаккина курсини кўрсатди. — Ҳайрон бўлаётгандирсан, Бакурро?

Энди Бакурро ўзини қўлга олганди. Негадир тўсатдан унда журъат уйғонди. Аниқ фикрлаш, ҳатто жавоб беришга ҳам қодир.

— Йўқ, жаноби олийлари.

Мана у ердаги худо. Паст бўйлик, нимжонгина. Елка, қорин, оёқлари худди Бакурроникига ўхшайди.

— Бунчалик кеч йўқлаганимга ҳайрон бўлмадингми?

— Йўқ, Чунки, жаноби олийлари, Кеми кечаси ҳам, кундузи ҳам яшашяпти, ҳаракатда. У кечаси-ю кундузи ўзига эътибор талаб этади.

— Бу тўғри, — деди фиръавн. У чап қўлининг кўрсаткич бармоғини Бакуррога йўналтирди (ўнг қўли билан кўкрагини силарди).

— Негадир ўзингни ғалатироқ тутаяпсан, Бакурро?

— Менми?

— Ҳа, сен. Мен кўпинча сени кузатаман. Менимча, сен кўпинча ўз хаёлларинг билан бандсан.

Охири. Боши ўтган сонларда. Роман жузъий қисқартиришлар билан босилди.

- Мен ўй сураман, жаноби олийлари.
- Бу яхши. Фикр одамни хайвондан ажратиб туради. Фикр бўлганда ҳам кечаси-ю кундузи тиним билмайдиган фикр.
- Ҳақиқатан шундай, жаноби олийлари.
- Мен анчадан бери сента эътибор бераман. Сен билан суҳбатлашишга азм қилдим... Ёшинг нечада?
- Қирқда, жаноби олийлари.
- Мендан сал катта экансан.
- Беш ёш, жаноби олийлари.
- Бу катта фарқми?
- Ҳа, катта фарқ. Мен ўзимни кексайган ҳис этаяпман...
- Ростданми? — хурсанд бўлиб сўради фиръавн. — Менда эса ҳали бундай туйғу йўқ!
- Ҳаёт, соғлиқ, куч! — хитоб қилди Бакурро эҳтирос билан.
- Мен кўпинча сени кузатаман, Бакурро.
- Буни фаҳламабман, жаноби олийлари.
- Сен бошқаларга ўхшамайсан. Мукофот олганмисан?
- Ҳа. Энг олий мукофотни.
- Қачон ва нима учун олгансан?
- Ҳозиргина. Нима учунлигини билмайман. Мана шу суҳбатимиз мендек одам учун энг олий мукофот!
- У рост гапни гапиряптими, ўзи? Бу Бакурро эканлиги ростми? Қани, менга қара-чи... Тўғри қара! Кўзингни пирпиратмай қара!..
- “Йўқ, у рост гапиряпти. Унинг отасини ҳам танирдим. Отасининг отаси ҳам мирзаллик қиларди. Лекин эслашимча, у машҳур хонадондан эмас. Бакурронинг аждодларидан бири Тутмос Учинчининг юришларида қатнашган. Улар ҳалол одамлар. Ёлғон гапиришга не ҳожат? Унинг қоп-қора кўзлари алдамайди. Тик қараяпти, кўзини олиб қочмаяпти.”
- Бакурро, рост гапни айта оласанми?
- Мирза жавоб беришга шошилмади.
- Тўғри одаммисан, Бакурро?
- Жаноби олийлари, сента фақат ростини гапираман.
- Бу жудаям яхши! Бунинг нақадар яхшилигини ўзинг ҳатто тасаввур ҳам қилолмайсан! Бир том остида яшаб, бир-бирига ёлғон гапириш чидаб бўлмайдиган даҳшат! Ҳаммамизнинг томишимиз эса битта — у ҳам бўлса осмон!
- Ҳақ гапни айтдингиз, жаноби олийлари. Болаларимдан фақат рост гапиришларини талаб қиламан.
- Бакурро, юраётган йўлинг тўғри. Бўлмаса менга айт-чи: фиръавн ҳақида қандай фикрдасан? Унинг сўзларига қачон кулоқ соласан? Ёхуд унинг сўзларини ёзасан? Тахт ўрнатилган залда... Мен кўпгина мирзоларнинг хаёлидаги нарсаларни шундоққина кўриб-билиб тураман. Кўпинча ўзимга ўзим ҳозир мирзо нимани ўйлаётганини деб савол бераман. Хаёлингдан қандай фикрлар кечади?
- Жаноби олийларининг сўзларини ёзаётган пайтимдами?
- Ҳа. Менинг сўзларимни ёзаётган пайтингда. Фақат тўғрисини айт!
- Ҳеч ким ҳеч қачон менинг фикрим билан ҳисоблашмаган.
- Сенинг фикринг ҳеч кимга керак бўлмаса ёруғ дунёда яшашнинг нақадар қийин бўлишини ўйлади фиръавн. У ўзини тун ярмида уйротилган мирзо ўрнига кўйиб кўрди. Эҳтимол, шу дамда у хотини билан ётгандир? Ахир ҳаммаси бўлиши мумкин-ку!
- Бакурро, сен хотининг билан ётганмидинг ё ўзинг ётганмидинг?
- Хотиним билан.
- У ёшми?
- Мендан икки маротаба ёш.
- Сен, эҳтимол мени қарғаётгандирсан?
- Мирза қизариб кетди.
- Хўп, майли, — деди фиръавн. — Сен қарғамасанг, балки хотининг қарғаётгандир?
- Балки.
- Бакурро, сен менга ёқяпсан! Наҳотки, у сенсиз бир соат ҳам ётолмайдиган эҳтиросли бўлса?

- Ётолмайди, жаноби олийлари. Айниқса кечасилари.
- Қанақасига?! Сен кундуз кунлари ҳам ҳалигидай...
- Бирор соат бўш вақт тополсам. У ахир ярим осиелик, ярим ҳабаш.
- Иккита эҳтиросли одамдан пайдо бўлган бундай қизни қандай топдинг?
- Шу ердан, пойтахтдан.

Фиръавн кўзлари Сотиснинг икки юлдузидек шўхчан чарақлаб кетди. Мирзанинг самимияти уни қойил қолдирди. Жаноби олийлари мирзадан ёш ва эҳтиросли хотинига муҳаббатдан кўра муҳимроқ нарсани аниқлаш истаги туғилди.

- Қачонлардир Кеми ва унинг ҳукмдори тўғрисида ўйлаганмидинг?
- Ҳа, ўйлагандим, жаноби олийлари.
- Нима ўйлагансан?
- Жудаям кўрқаман...
- Гапир, гапиравер, — мирзага далда берди фиръавн.

— Орқамга қараб ўн йилликлар силсиласи, юз йилликларни кўраман. Улар узоқ-узоқларда қолиб кетгандай... Назаримда чеки-чегараси кўринмайдиган тун қаърига тушиб қолаётгандайман. Орқамизда қолган замонларнинг поёни йўқдай. Кейин истиқболга қарайман...

— Хўш, нималар кўриняпти истиқболда? — сабрсизлик билан сўради фиръавн.

Мирза елкасини қисди. У фиръавнни хафа қилишни истамасди. Айниқса ҳозир, тун ярмидан ўтган бир пайтда. Лекин фиръавн жавоб кутарди. Бутун вужуди қулоқ бўлиб, асабий бир алпозда мирзанинг сўзларини кутарди.

- Олдинда, назаримда туманлик борга ўхшайди...
- Нима? Нима дединг?! — хитоб қилди фиръавн.

— Туман.

— Қанақа туман?

— Қоронғилик, жаноби олийлари.

— Ҳм... Қоронғилик дегин?... Қоронғилик нима қилади бу ерда? Гапингни аниқроқ тушунтира олмайсанми?

— Тушунтира оламан.

— Хўш, бўлмаса нимани кутиб турибсан? Гапиравер, мен кутиб турибман, Бакурро!

— Жаноби олийлари, мен ўз-ўзимдан Кеми юз йилдан кейин нима бўлади деб сўрайман. Сенинг гапларингни эшитаман, уларни кўчираман, ичимда эса юз йилдан сўнг Кеми қай ҳолатда бўлади деб ўйлайман. Хапи қандай бўлади? Набира ва эвараларимизнинг ҳоли не кечади?

— Ахир бу сенинг вазифанга кирмайди-ку, Бакурро?

— Ҳамма гап шунда-да. Шунинг учун ҳам сенинг табаррук фикрларингни юрагимда асрайман. Улар ҳаминша мен билан. Улар билан мен енгил тортаман... Шу билан бирга қийналаман.

Мирза жим қолди.

— Бакурро, гапиравер! — буюрди фиръавн. — Тумандан бошқа нимани кўряпсан?

— Бу камми?

— Тўғриси айтсам йўқ. Ахир туманнинг охири кўринадими? У тарқаб кетиш хусусиятига эга-ку...

— Билмадим, — аянг билан сўз қотди Бакурро.

— Нега энди кўзингга туман кўриняпти? — ижикиланарди фиръавн. — Фикрингни охирига етказишга амр этаман. Мулоҳазаларингни моҳиятини очиб бер!

— Жаноби олийлари! — қичқириб юборгудай бўлиб йиғламсираб гапирди. — Ўзинг мулоҳаза юритиб кўр: Кеми ҳамма томондан шароб бочкасининг белбоғидек ўраб олинган. Бундай бочкалар Митаннида ҳам бор... Улар ёғочдан ясалган. Тасаввур қилиб кўр: ўз ишининг устаси бўлган бочкасоз шундай мустаҳкам ва тигиз ясаганки, бочканинг ҳар бир қисми тили бўлганида “дод” деб қичқирарди.

— Нима сабабдан қичқаришарди улар, Бакурро?

— Улар сиқилиб кетганларидан, бемалол нафас олабилмаганларидан қичқаришарди. Кемида ҳам худди шунақа: унинг ҳар бир фарзанди ҳар

томондан сиқиб қўйилган, ҳалқа эркин ҳаракат қилишга, салгина бўлсин ўрнидан қўзғалишга йўл қўймайди. Маълумки, барча аскарлар ҳам лашкарбошилар талаб қилган даражада тартибли юра олмайди. Қандайдир Псару-деҳқон ёки қайиқчи Бакурро ҳақида нима дейиш мумкин? Улар зўрга нафас олишяпти, жаноби олийлари. Кенаслар ҳокимияти эса ғоят бешафқат: уни қилма, бу мумкин эмас! Уни гапирма, буни гапир, чапга юрма, ўнгга юр! Энди тўрига юрма, чапга юр! Жаноби олийлари, менга айтинг-чи, “бу мумкинмас, у мумкинмас”ларга ҳатто бизнинг одамлардай сабрли кишилар қачонгача чидаши мумкин?

Хукмдор бармоқлари билан тиралиб ўтирган курсичани чертарди. У гапирлини эмас, эшитишни, ҳамсуҳбатини бўлмасдан тинглашни истарди. Бошини қимирлатиб мирзага далда берди.

— Жаноби олийлари, саҳродаги қумлар нега бунчалик кўп? Улар қаердан келган? Аввалги замонларда саҳроларда фақат тошлар — катта, ўрга, кичик тошлар бўлган. Лекин куёш шафқатсиз қиздирган. Эртадан-кечгача. Тун бўйи эндигина совий бошлаган тошларни куёш эрталабдан яна қиздирган. Бу синовнинг чек-чегараси кўринмагач, тошлар бирин-кетин емирилаверган. Улар иссиққа чидашмаган, жаноби олийлари. Бир тошнинг ўрнида минглаб қумлар пайдо бўлган. Улар барча жонли нарсаларни, ўт-ўланларнинг устини қоплаган, шундан саҳролар пайдо бўлган. Агар мен гапирган ҳалқа тобора қаттиқроқ сиқилаверса оқибатда нима бўлади?

— Сен саҳрога айланади демоқчимисан?

Мирза бошини қимирлатиб қўйди.

Унинг юзи худди Кеми ҳозирнинг ўзидаёқ куёш қиздирган саҳрога айланиб қолганлигини ифодалаётгандай эди. Гўё ўзи туғилиб-ўсган ва оламдан ўтганида иззат-икром билан ёхуд ими-жимиди кўмиладиган Кемига ачинаётганлиги кўз қарашларида зуҳрларди турарди...

— Жаноби олийлари, бизнинг давлатимизга ўхшаган давлатнинг одамлари Гошен сингари чет ўлка ва Синай ерларидаги аскарларга ўхшаб узоқ вақтгача казарма ҳолатида яшай олмайдилар.

— Бундан чиқди, сен мамлакатимизнинг инқирозини башорат қилмоқчимисан?

— Ҳа.

— Тез орадами?

— Бунисини айта олмайман.

— Туман ҳақида гапирганингда айни шуни кўзда тутганмидинг?

— Ҳа.

Хукмдор катта, оғир қовоқларини оситтирди:

— Бакурро, сен даҳшатли нарсани гапирдинг. Менга айт-чи, Бакурро, сенингча, туманни тарқатиш учун қўлимдан бирор нарса келармикин?

Мирза жуда қийин аҳволда қолди: виждонига қарши ёлгон гапира олмасди, охиригача ростгўй бўлишга эса журъат этолмасди. Шу билан бирга ростини айтаман деб чегарадан анча чиққанини сезар, оро йўлда қолиш маънисизлигини биларди. Ҳамонки, мабодо жаноби олийларининг газабини қўзғатган бўлсанг жим турганинг билан айбингни юва олмайсан.

“...Олти йилча вақтдан бери биламан бу мирзани. Унинг куч-ғайрати, иштиёқи ўзгаларникига ўхшамайди. Хаёлларини ҳам ўз иродасига қарши жиловлай олади. Мен у тўғрисида кўп марта ўйлаганман. Лекин илгари бирор маротаба у билан суҳбатлашмабман. Наҳотки, фақат Мерира ёки Пенту, фақат Эйе ёки Хоремхеб менинг суҳбатдошларим бўлиши керак экан? Нималар деяпман! Ахир қанчадан-қанча одамлар билан, аксарияти оддий халқ вакиллари билан суҳбат қурмадимми? Лекин мана бу Бакурродек очиққўнгил, тўғри сўз суҳбатдошни топиш амри маҳол...”

— Бакурро, гапиравер. Мени мамнун эт!

— Жаноби олийлари, рухсат этинг.

Бакурро энди бугунлай хотиржам эди. Юраги ҳам бир метёрда урарди. Худди олам хукмдори эмас, эски оғайнисини билан гаплашаётгандай.

Фиръавннинг ранги тўсатдан оқариб кетди, юрагини ушлаб қолди. Ҳаво етишмаётгандай оғзини қаппа-қаппа очди. Бу ҳолат бир неча дақиқа давом этди. Пешонасини совуқ тер томчилари қоплади. Салдан кейин у кулимсиради.

- Ўтиб кетди шекилли, — деди у.
- Сизга нима бўлди, жаноби олийлари?
- Ўзим ҳам билмайман. Мана шу ерим оғрийди. — У Бакурронинг қўлини ўз юрагига олиб борди. — Шу ер. Бакурро, сен билмайсанми, бу нима бўлдикин?
- Жаноби олийлари, сиз шунчаки толиққансиз...
- Сенинг юрагинг оғрийдими, Бакурро?
- Оғрийди.
- Тез-тезми?
- Кечасилари.
- Энди сен менга аввалгидан ҳам кўпроқ ёқиб қолдинг. Иккаламизнинг қизиқишларимизгина эмас, касалларимиз ҳам бир хил экан. Сен нима билан даволанасан, Бакурро?
- Ҳеч нарса билан даволанмайман.
- Мана бундай расво нарса ичмайсанми? — Фиръавн сопол идишни олиб ундан бадбўй суюқлик қўйди. — Буни менга Мерира тавсия этган. Анави идишда Пентунинг дориси. Уларнинг ҳар иккаласи ҳам ўз дориларини “обиҳаёт” дейишади. Мен иккаласини ҳам ичиб тураман. Навбатма-навбат. Сен нима дейсан?
- Уларга ишонмайсизми, жаноби олийлари.
- Наҳотки, Атоннинг ўғли шу даражада паст кетса? Аслида энг ярамас суюқлик ҳам нима қила оларди?
- Масалан, ҳаётдан жудо қилади.
- Шундай деб ўйлайсанми?
- Фиръавн бамисоли Бакурро ёнидан пичоқ чиқаргандан чўчинқираб қараб қўйди. Лекин шу ондаёқ ясама сочини силкитиб кулди. Кулганда ҳам қаттиқ кулди!
- Бу мумкин эмас, Бакурро! Ишонмаслик мумкин эмас! Акс ҳолда бутун ҳаётинг азоб-уқубатга айлиниб кетади. Зеро ҳатто мендек Атоннинг қудратли ўғли бошқаларнинг ёрдамисиз яшай олмайди. Бошқаларнинг ёрдамисиз яшай олмагандан кейин уларга ишонмоғи керак. Лоақал энг яқин одамларга.
- Агар улар алданса-чи?
- Сен гапингни жудаям тўғри ифодаламадинг. Алдаётган бўлишса-чи, деб айт — ҳозирги замонда!.. Менга шафқатсиз даражада панд беришяпти. Қўлларидан келган ҳамма жойда. Қўлга туширдингми — жазола. Қўлга тушира олмасанг уларга ишон. Зоти олийлари Нармер замонасидан бери шундай.. Сен бунинг ўрнига нимани таклиф этган бўлардинг?
- Билмадим, жаноби олийлари. Сиз улуғ худомиз Атоннинг номини улуғлаб, Амонга қирон келтириб, мумкин бўлмаган ишни қилдингиз. Ахир Амон Нармердан олдин туғилган-ку. Буни сиз қила олдингиз, жаноби олийлари! Худони енгган одам наҳотки алдамчиликни енга олмасангиз?
- Шунга билишни истайсанми?
- Жудаям.
- Бўлмаса эшит: қўлимдан келмайди! Бундан худони енгил осонроқ. Энди Бакурро юрагини ушлаб қолди.
- Жаноби олийлари, илтижо қиламан, бундай деманг! Лафзингиздан бундай эътирофнинг чиқиши одамнинг ўзига, ҳаётга, худога ишончининг йўқолиши билан баробар!
- Баайни шундай! — Фиръавннинг кўзлари чақнаб кетди, лабларини тишлади. Унда қандайдир ёввойи ҳирс уйғонди. Гўё бу нимжонгина, жуда кўп ўйлайдиган мирзани азоблашдан роҳат қилаётгандай эди.
- Бакурронинг руҳи бутунлай тушиб кетди.
- Энди, жаноби олийлари, бир гапни айтишим мумкин: туман тарқалиши у ёқда турсин, бутун Кемини қоплаб олади. Бундан фойдаланган ё хетт Супшитулуме, ё митаннийлик Душратту, ё бўлмаса қандайдир номуссиз кимса Кемини забт этади. Гапингиздан шундай хулоса чиқади.
- Фиръавн қўлини силтади. Бу ҳаракатда қандайдир умидсизлик зуҳр этди. Эҳтимол, мирзага шундай туюлгандир? Бундай бемаҳал вақтда, юрак санчиб, бош гангиб турган вақтда ҳамма нарса бўлиши мумкин...

— Бакурро, алмисокдан қолган сўзларни айтасан-а. Ахир ким ҳам ҳозирги вақтда “мени енгди” деб айта олади? Қадимги ёзувларнинг чанги таъсир қилдими дейман. Ахир сен шунчаки мирза эмас, подшоҳнинг мирзасисан!

Мирза ёш боладай қизариб кетди. У қўлларини баланд кўтарди, сўнг чуқур таъзим қилди:

— Мени кечиринг, жаноби олийлари. Мен кўҳна китобларни жуда кўп титаман... Бу эҳтимол ёмондир.

— Ҳечам, — деди фиръавн. — Бу ёмон нарса эмас. Лекин барибир ўзлигини сақлаб қолишинг керак. Мени тушундингми?

— Ҳа, тушундим, жаноби олийлари.

— Энди бардош ҳақида. Бу одамлар, — фиръавн қўли билан эшикка ишора қилди, — сарой аъёнлари кўча томошаларида болаларга кўрсатиладиган кўғирчоқларга ўхшайди. Уларнинг ҳиссиёти ҳам, қалби ҳам йўқ. Бу давлат ҳокимияти деб аталувчи нарса. Уларсиз Кеми хароб бўлади. Уларсиз кичиклар катталарни ҳурмат қилмай ва айтганини қилмай қўяди. Кундузи кечасига, кечаси кундузига айланади.

Фиръавннинг овози қатъий, ҳукмдорона жаранглади.

— Йўқ, — эътироз билдирди Бакурро, — мана шу нарса бизни хароб қилади.

— Нималар деясан ўзи? Ахир Кеми бир йилдан бери яшяптими?

— Йўқ, бир йил эмас.

— Ҳокимият туфайли?..

— Эҳтимол шундайдир...

— Мислсиз интизом...

— Балки.

— ...гранитдай мустаҳкам интизом...

— Эҳтимол.

— ...темирдай...

— Эҳтимол. Жаноби олийлари, бочка ва ундаги ҳалқани эслаб кўр-чи...

— Ҳа, эсладим.

— Бочка ҳалқа мустаҳкам бўлгани ва ичида шароб ёки пиво борлиги учун бутун. Худо кўрсатмасин, агар ичидаги суюқлик қуриса бочканинг ўзи ҳам хароб бўлади. Ҳалқалар ҳам ёрдам беролмайди. Бочка йигиб бўлмайдиган даражада тўкилиб тушади.

— Ҳалқасиз ҳам бочка тезгина заволга учрайди.

— Эҳтимол.

— Ёки сен Лийаннидан келтирилган бочкани назарда тутмаяпсанми?

Мирза жуда секин ва итоаткорона сўз қотди:

— Мен ҳаётни кўзда тутяпман. Фақат ҳаётни.

Фиръавн юрагини ушлаганча оҳиста ўрнидан турди. Чуқур нафас олди.

— Юқорига чиқамиз, — таклиф этди у.

Улар йўлакка чиқишди, унчалик кенг бўлмаган зинапоядан томга кўтарилишди. Бу ер анча салқин эди. Дарё томондан шамол эсарди. Чексиз осмонда юлдузлар мигтиллайди. Улуғ шаҳар алақачон сокин уйқуда, туш кўриб ётибди. Одамлар қандай тушлар кўришаётганини ким билади дейсиз? Бунинг ҳақто ердаги худо ҳам била олмайди. Ёши унчалик катта бўлмаган мирзанинг калласида қандай фикрлар гўжғон ўйнаётганини ким айта олади? У фавкуллода қобилиятли, ғоят самимий, мияси гаройиб фикрлар билан тўла одам чиқиб қолди. Серҳаракат Бакуррога қараб туриб ундаги бу қобилиятларни ким сеза олади? Яхшиямки, жаноби олийлари афсонавий қушчадек унинг бу сифатларини кўриб турибди!.. Тушларни айтмайсизми? Қанча одам бўлса шунча хил туш бор. Айниқса ҳаёт қайнаб турган, тиниб-тинчимас пойтахт ҳаёти, минглаб оқсуяклар, олий мансабдорлар, турли бошлиқлар, мирзалар, ҳайкалгарошлар, меъморлар, соҳибкорлар, боғбонлар фаолият кўрсатадиган, Кемининг ҳамма бурчакларига буйруқлар жўнатадиган Ахетатонда шундай. Жаноби олийлари ҳамон юрагини ушлаб турарди.

— Бу ер яхши экан, — деди у.

— Жудаям, жаноби олийлари.

— Юракка ҳам хуш ёқаркан.

- Менга ҳам шундай туюляпти.
- Тоза ҳаво Пенту дуоларига қараганда шифобахшроқ.
- Мен ҳеч қачон эшитмаганман.
- Дориларидан ҳам фойдалироқ.
- Эҳтимол.

Фиръавн мирзанинг нозик қўлини ўзининг намхуш қўли билан ушлади.

- Бакурро, барибир Атондан кўра улугроқ худо йўқ.
- У бизнинг раҳнамомиз, ҳомийимиз, ҳазрати олийлари!

Фиръавн Бакуррони томнинг лабига олиб борди:

— Кўраяпсанми, Бакурро: олам совуқ, қоронғи ва кўр. Нега? Чунки менинг отам, улуг Атон осмонни тарк этган. Бир дақиқа тасаввур этиб кўр-чи: у бутунлай йўқолиб кетса не ҳодиса рўй беради? Далалар, каналлар, дарёлар, денгизлардаги ҳарорат йўқолади. Усимликлар ўсмай қолади. Барча тирик мавжудотлар нурсизланиб, сўниб, алал-оқибатда завол топади.

Ҳазрати олийлари мирзани томнинг шарқий томонига олиб борди. У тоғ чўққилари томонга ишора қилди. Ҳозир қоронғиликда улар кўзга ташланмасда, тасаввур этиш мумкин эди. Ҳукмдор мирзага қаради, ўз қўшинини ҳужумга бошлаётган саркардадай қўлини олдинга чўзди.

— Лекин отам Атон чўққи устида пайдо бўлиб, Кеми томонга салгина нигоҳ ташласа бас, шунда барча жонли нарсалар унга интилиб, ҳамма унинг номини айтиб шарафлайди. У бизларга ҳарорат ва ёруғлик келтиради, ҳаёт ҳады этади! Менга айт-чи, қаерда, қайси худо ўз зурёдлари тўғрисида бунчалик ғамхўрлик кўрсата олади?

— Бундай худо йўқ, — деди мирза жазавага келиб.

— Тўғри айтдинг, Бакурро! У мени дунёга келтирган, Кеми мамлакатининг ўзидай катта ва қудратли халқ, асрлар бўйи туганмас Хапининг жиловини тутқазган отам бўлади. — Фиръавн тўсатдан кўримсиз хизматчисига жуда яқин келиб, секин шивирлаб ва самимий гапира бошлади: — Бакурро, фақат менгагина ҳазрати отамнинг сирини баён қилиш, улардан одамларни хабардор этиш, ишларидан шохидлик бериш имтиёзи берилган. Кечасилари, ҳамма ухлаган пайтда, жумладан, сен ҳам ухлаган пайтнингда менга унинг овози эшитилади ва ўғлини Кеми ва унга қарашли барча жойларда иродасини бажо келтиришимни амр этади. Ҳа, Бакурро, буни сенга мен айтаяпман. Шунинг учун ҳам ҳақиқатдир!

Мирзанинг бутун аъзойи баданидан совуқ ўтиб кетди. Ҳазрати олийлари шу дақиқадан унга ғоят маҳобатли, боши осмонга тегадиган ҳайкалдай туюлди. Мирза тиззаси билан чўқ тушиб фиръавннинг оёқлари, кийим-кечаклари ва қўлларини ўпа кетди. Марҳаматли худо илтифотини ундан дариг тутмади: қўлини итариб ташламади, гапини давом эттирди:

— Шу худойим, отам учун кўплаб ясама худоларнинг қўлини кўкка совурдим. Нопок Амон бошчилигидаги бир тўда худолар, уларнинг қоҳинлари ва югурдақларини шундай қилдим. Кеми худоларининг барчасини, шаҳарнинг худоларини тубсиз жарликка ағдардим. Одамларни минг йилликлар мобайнида йўлдан уриб келган худоларни. Уларни эски сопол кўзалардай итқитиб юбордимки, майда-майда бўлиб кетди. Энди уларни асл ҳолига қайтариб бўлмайди. Буни мана шу қўлларим билан амалга оширдим, — фиръавн қўлини силқитди, — асрлар мобайнида худди шундай бўлади. Бакурро, фақат шундай бўлади! Ёруғлик ҳамма нарсадан кучли. Бизнинг худойимизда ана шу ёруғлик бор. Олов ҳамма нарсадан иссиқроқ. У олгининг алангасида, олгин эса чидаб бўлмас алангага ўхшайди. — Жаноби олийлари тантанавор равишда шеър ўқиди:

Унинг юрагида улуг аланга.
 Ёниб турар абадий лов-лов.
 Миясида эса тилла гулхани,
 Сўнмайдиган,
 Ўлмайдиган,
 Ҳаётбахш олов!

У тугата олмади. Фиръавн кеча мобайнида нечанчи бор юрагини чангаллаб қолди. Сўнг гуноҳқорона кулимсиради.

- Бакурро, нега юрак санчади?
- Жаноби олийлари, чарчадингиз. Ўзингизни аямай меҳнат қиласиз.
- Менга отам шундай буюради...
- У сenga узoқ умр тилайди.
- Билаган.
- Юрагим санчиётганини билса хафа бўлади.

Фиръавн бир қадам юрди. Кейин орқага қайтиб келди, чуқур-чуқур нафас олди.

— Энди санчимаяпгими?

Марҳаматли худо мамнун эди: юрак санчиши босилганди. Қўларини кўкраги устида чалишгирди. Даҳанини том четига — тўсиққа қўйди. Олтин билан ороланган шиппагининг товонида оҳиста бурилганча ўз қўларининг кашфиёти — шаҳарни томоша қилди. Ҳамма томонни кўздан кечиргач:

— Шаҳар ухляяпти. Юр, биз ҳам ухляйлик... — деди.

МУКОФОТЛАР

Эртаси куни қоқ пешинда Фиръавн йўли яқинидаги кўприк олдига ҳар томондан мансабдор кишилар оқиб кела бошлади. Уларнинг баъзилари пиёда, бошқаларини замбилда кўтариб олиб келишарди. Саркардалар ҳарбий аравада ташриф буюришди. Тез орада Фиръавн йўли тикилиб кетди, у ёққа ҳам, бу ёққа ҳам ўтиб бўлмасди. Фақатгина кўприкка яқин жойда ўн қадамлар чамаси доирада бўш жой қолган.

Йўлнинг чап ва ўнг томонларини сарой деворлари эгаллаган. Деворлар аён-аёнда гул устунлар билан бўлиниб туради. Гул устунларга ҳар хил рангли байроқлар осилган. Кўприкнинг икки томонидан жой олган сарой соқчилари фиръавн жанговор байроқларини баланд кўтариб олишган. Байрамона кийинган оламон енгил гувиллаб турарди.

Сарой аёнлари бу ерга йиғилишидан муддао нималигини камдан-кам одамгина биларди. Шоҳ кимларгадир ташаккур айтиб, мукофотлаши мумкинлигини ёхуд қандайдир муҳим қарорни эълон этилишини тахмин қилиш мумкин. Аллақачонлардан бери оқсоқоллар кенгаши билан ҳисоблашмай қўйганига, ҳар сафар ўз ихтиёрига кўра маслаҳатчилар танлаганига ўрганиб қолишганди. Ҳарқалай, бу тантана қандай муносабат билан чақирилдикин? Ҳатто Эйе ҳам бунинг сабабини билмасди. Лекин у ўзини ҳамма нарсадан хабардордай тутарди.

— Ҳазрат, — мурожаат этди унга шоҳ хонадони ҳайкаллари қурилишининг бошлиғи Тефнахт, — бир неча дақиқадан кейин бу ерда қандай ҳодиса рўй беришини айта олмайсанми?

— Буни билишни жудаям истайсанми, Тефнахт?

— Йўқ, ҳақиқатан ҳам, — гапга аралашди шоҳ соҳибкорларининг бошлиғи Нехемпаатон. У ўз мавқеига кўра шоҳнинг пайдо бўлиши кутилаётган кўприк яқинида турарди. — Ҳақиқатан, нима бўлади ўзи? Эҳтимол, кимнидир мукофотлашса керак...

Эйе истехзоли кулиб қўйди.

— Наҳотки, бизларни калтаклаш учун бу ерга йиғишган бўлса?

Яна унинг эҳтироссиз — донишмандона юзида истехзо зуҳур этди. “Подшоҳимизда қандайдир ёмон ўзгариш рўй берапти. Яқин вақтларгача кенгашсиз бир қадам босмасди. Маслаҳатга юрмаслиги, бошқача йўл тутиши эса бўлак масала. Хаёлига келган томонга оғиб кетиши. Энди-чи?.. Ҳатто ўтакетган садоқатли Мерира ундан хафа бўла бошлади. Фиръавн ҳоким билан маслаҳатлашмаслиги бетоб Мериранинг ҳафсаласини пир қиялпти... Нима қилмоқ керак? Эҳтимол, бу жаноби олийларига аёнроқдир...” Мерира Биринчи Атоннинг бош қоҳини бўлган. Уни шахсан Атон Ахетатондаги бош ибодатхона Пер-Атон-Эм-Ахетатонга — ўз ўрнига қўйиб кетган. Ана шу Мерира мана бир неча ойдирки, оғир хаста. Касалини ҳеч ким билмайди. Лекин касал бўлса-да, у билан маслаҳатлашиш мумкин эди-ку. Йўқ, унга Кийа бўлса кифоя... Энди Кемини у идора қилади...

Эйега жаноби олийларининг бош заргари Мериптах, кекса меъмор Бек, димоғдор амалдор Яхмес, баҳайбат гавдали коҳин Панехси, подшоҳнинг қўлига сув қуовчи Пареннеферлар суқилиб келишарди. Барчаларининг ҳозирги тантанага қизиқиши чексиз эди. Эйе ўзини ҳар нарсани биладиганга, ҳатто билмайдиган нарсаларини ҳам биладиганга ўхшатиб кўрсатарди.

Улардан сал нарироқда такаббур, айёртабиат, чет мамлакатлар билан алоқаларни бошқарадиган, ҳукмдорнинг икки хазиnasi бошлиғи Туту турарди. У маънодор сукут сақлар, бу нарсалардан беҳабарлигини заррача сездирмасди. Эйе зимдан уни кузатар, балки бу айёр ҳозирги ишлардан хабардормикин деган хаёлга борарди.

Хоремхеб Туту томон энгашиб қулоғига нимадир деб шивирлади. Туту бош қимирлатди. Хоремхеб тиржайиб кўйди. Яна нимадир деди. Туту яна бошпни қимирлатди...

— Муҳтарам Эйе, биздан ниманидир яширяптилар, — деди Пареннефер. У сўзларни чучукланиб талаффуз этар ва шу боисдан нима деётганини ҳаммавақт ҳам тушуниб бўлмасди. Қачонлардир у саргарошлик қилган. Саргарошлиқдан мансабга кўтарилган. Лекин ўша-ўша саргарош — тўнкалигича қолган...

— Ҳа, яширяпман, — такаббуруна жавоб берди Эйе.

— Аминманки, сен ҳам ҳеч нарсадан хабардор эмассан...

Озғиндан келган, кекса, ҳаётнинг пасту баландини кўп кўрган ҳайкалгарош Бек гапга аралашди:

— Ниятини яшириш ҳукмдорнинг ҳуқуқи. Хизматкорнинг ҳуқуқи эса сўраб-суриштириш.

— Мен шундан фойдаланаяпман, — тўнғиллади Пареннефер.

— Ҳозирча муваффақиятсиз. Мен эса бошқа нарсани афзал кўраман...

— Нимани?

— Сабр қилишни.

Пареннефер кулди. Бек эса:

— Нима, сабр қилиш ёмонми, Пареннефер?

— Шундай, худди шундай, муҳтарам Бек!

Ниҳоят катта амалдорлар йиғилган оламон орасидан ғовур-ғувур овозлари учиб ўтди. Кўприк тагига ўрнашиб олган созандалар куй бошлашди. Коҳинлар хори тантанавор ашула айтишга тушди. Бир дақиқа ўтмасдан тепалиқда ҳазрати олийлари Нефхура Нефер — Хеперура Уенра Эхнатон кўринди. Ундан ярим қадамча орқада Кийа келарди. Бу ерда ҳозир бўлганларнинг барчаси обдон энгашиб эҳтиром билан узоқ таъзим бажо келтиришди. Эгилмаган, ҳазрати олийларига тобелиги ва чексиз муҳаббатини изҳор этмаган бирор кимса қолмади. Ансамбл тантанавор ва баланд овозда куй ижро этишга тушди...

Фиръавн кўзини қисиб йўлга диққат билан тикилди. Қандай ёқимли кўриниш! Кемининг энг аслзода кишилари таъзим бажо келтириб туришибди. Ҳаммининг фақат елкаси кўринади, бошлари қаердадир, пастда.

Музыка тамом бўлди. Эгилиб турганлар қалларини ростлай бошлашди. Шу дақиқадан подшо хонадонининг бошлиғи Ипининг овози янгради. У фиръавннинг орқа томонида турганча ўроқлик қоғозни очиб ўқий бошлади.

Эйе ўйлади:

“...Яқин вақтларгача бутунлай бошқача эди... Фиръавннинг ёнида Нафтита турарди. Уларни ажойиб қизлари қуршаб олишарди. Ўроқлик қоғоз ҳеч қачон манави томоғи қирилгудай бўлиб ўқиётганнинг қўлига теккан эмас. Лекин вақт жуда тез ўтяпти. У ёқ-бу ёққа қараб улгурмасингдан тепангда янги ҳукмрон турибди-да...”

Эйе лабидаги одатий табассум билан атрофга тикилди. Кўзлари олазарақ. Бошидан турли фикрлар кезади. Бу фикрлар орасида бўлғувчи ҳукмдор ҳақидаги хаёллар ҳам бор... Ким бўларкин? Ким? Жаноби олийлари шаҳзода Семнех кўринмаяпти. Гўдак Тутанхатон тош ўйнаш билан оворадир. Нафтита ҳузурида, Шимолий саройда... Хўш, келгуси ҳукмдор ким бўларкин?

Эйе атрофда турганларнинг юзларига нигоҳ ташлайди: йилтираган, озгин, кекса, ёш, гўдак чехралар. Ким бўларкин? Ким? Манавими? Ҳеч қачон! Семиз Хоремхеб гранит ҳайкалдай йўлда қотиб турибди. У ҳеч кимга қарамайди. Тепага, пастга, ўнгу сўлга ҳам... Хоремхеб, Хоремхебмикин... Эйе “йўқ” деди

ва нигоҳини доира шаклида турганларнинг нарироғига қаратди. Шаҳзода Семнех ҳозир қаердайкин? Ҳамҳукмдорлик унга ваъда қилинган эди-ку?! Тахтнинг ҳақиқий вориси у Эмасми ахир?

Ипи фиръавннинг буйруғини эълон қилди. Шоҳнинг карами кенг. У хоҳ узоқда, хоҳ яқинда бўлсин, ҳар бир қулидан марҳаматни дариг тутмайди. Ҳукмдорнинг кўзлари атрофга тийран боқди. Сахийлиги ҳаммага маълум. Мана ҳозир, баланд кўприкка яқин жойда, маросимда қатнашаётган қуллиридан марҳаматини аямабди.

Эйенинг номи тилга олинди. Шоҳ ўз устозига табассум қилди. Кийа ўз қўллари билан олтин сочди, куёшда оловдай ёнадиган соф олтин. Юмалоқ, янги чиққан ой каби эгилган олтинлар, қуйилган олтинлар. Буларнинг ҳаммаси тепадан сахийлик билан сочилапти. Эйе мамнун, у мукофотларни илиб олаётир. Ҳукмдор кулади. У ўз хайрихоҳлигини изҳор қилаётир, олтин улашаётир. У ҳам содиқ қулига илтифот кўрсатаётганидан хурсанддай.

Тутунинг номи тилга олинади... Хоремхебнинг номи. Оғир хасталанган Мерира Биринчининг номи айтилади... Папехси, Пауах, Хотийей, Нехемпаатон, Усер, Пенту, Апиларнинг номлари тилга олинади...

Булар ва буларга ўшаб ҳаммага, Кемининг икки тарафига маълум кўпгина исмлар тилга олинади. Номи чиққан одам подшоһи, жаноби олияларини, марҳаматли худонинг Улуғ хонадонини баланд овоз билан алқийди, дуо қилади... Мукофотланганларнинг кети кўринмайди. Юлдузлар ёғилгандай тиллалар ёғилади. Бутун дунё ҳазрати олийларини олқишлайди. Фиръавн осмондаги ўз отасига шукрона билдиргандек қўлларни тепага кўтаради. Унинг ҳар бир нури ердаги барча мавжудотларга ҳаёт бағишлайди. Ипи Бакурронинг номини эълон қилади.

— Ким у? — сўрайди Хоремхеб.

Туту ҳайрон бўлиб елкасини қисади:

— Ким бу?

Эйе уни зўрга эслайди. Ким эди у? Мукофотга, фиръавннинг марҳаматига қандай сазовор бўлди? Қайси Бакурро? Эҳтимол сарой мирзасидир. Агар у бўлмаса, ким ахир?

Доиранинг ўртасига ҳаяжондан рангида ранг қолмаган Бакурро чиқади. Ерга ётиб таъзим қилади. Шу ётганча то фиръавн индамагунча ётаверади: Мана ниҳоят ҳукмдорнинг қисқагина “Тур ўрнингдан!” деган овози эшитилади.

Мирза ўрнидан туради. Ҳукмдорнинг кўзларига тик боқишга журъат эта олмайди.

— Бакурро, — фиръавннинг овозини эшитди Бакурро.

— Бакурро, — деди Кийа.

— Сизларнинг қулингиз шу ерда, — деди Бакурро.

Унинг оёқлари остига мукофотлар ёғилади. У ердаги олтинларни йиғиб улгура олмайди. Ҳамма бу мўъжизага ҳайрон бўлиб тикилади. Зеро номи чиқмаган мирза мукофотланаётган эди. Ҳамма ўзига нима учун? деб савол беради. Баъзилар бу саволни улуғ бир қизиқувчанлик билан беришса, бошқалар ҳасаддан ичлари ёниб берарди.

Бакурро хижолатдан эзилиб кетганди. Буни кутмаган. Лекин буни ким кутганди дейсиз? Мирза орқаси билан юриб, улуғ амалдорлардан бирортасига бехосдан тегиб кетишдан чўчирди! Яна ансамбл ишга тушди. Хор Атонга бағишланган тантанавор мадҳияни айтди.

Жаноби олийлари секингина юриб саройнинг гарбий қисмига келди. Ундан салгина орқароқда эса Кийа. Бугун у айниқса соҳибжамол кўринарди. Жаноби олийларига ва осмондаги улуғ худога муносиб малика.

Най овози қулоқларга хуш ёқарди. Арфада чалинаётган куйлар юракни эзарди. Атон худосига бўлган муҳаббатни янада кучайтирарди.

Юқори амалдорлар чап томондаги дарбоза томон секин юриб боришарди. Улар очиқ ҳавода кенг бостирма остида жаноби олийлари билан биргаликда тушлик қилишга боришаётганди.

Бакурро ёлғиз қолди. Катта, оғир мукофот билан. Назарида у туш кўраётгандай эди. Тўғироғи, кечаси фиръавн билан суҳбатдан кейин уйига қайтгач, кўрган тушининг давомини кўраётгандай.

Бакурро ёлғиз эди.

Жудаям ёлғиз..

Қ А Р О Р

Нефтеруф эҳтиёткорлик билан остона ҳатлади. Шер ўрмондан ялангликка чиқаётганда худди шундай секин ва ҳар бир хавф-хатарга тайёр ҳолда ҳаракат қилади.

— Хоним, ўзингизмисиз?

Канефер бошини “ҳа, ўзимман” дегандай қимирлатиб қўйди. Ахтой Фиръавн йўлини кесиб ўтган Гўзал кўприкнинг очилиш маросимига таклиф этилганди.

— У ерда мукофотлар улашишяпти, — ахборот берди Нефтеруф. — Хоним, сизниқига меҳмон ташриф буюрди.

Нефтеруф орқасидан Шери чиқиб келди. Кўриниши вазмин, диққати бир жойга жамланган, кўзлари тийрак.

Канефер унга иккала қўлини узатди. У жуда хурсанд эди. Анчадан бери Шерини кўрмаганди. Шери унинг устози, ҳалоскори эди. Канефер тиззасигача эгилиб таъзим қилди.

— Хуш келибсиз, муҳтарам Шери, — деди аёл.

Шери ишдан ҳаракат билан аёлни ўрнидан тургизди, пешонасини оталарча ўпиб қўйди, бағрига босди.

— Сен гўзал аёл бўлиб етишишингни билардим. Лекин ўзинг ҳам, юрагинг ҳам пўлатдай мустаҳкам бўлишини билмагандим.

Аёл эъзозли меҳмонни ўтказди. Кўзада муздек пиво, буғдой нон ва пишпирилган бузоқ гўшти келтирди. Шери овқатга қўл узатмади. Дарҳол ишга ўтди. Гўё бирор дақиқа ҳам бўш вақти йўқдай.

— Мен гапирмоқчиман, Канефер.

— Бу ерда биздан бошқа ҳеч ким йўқ.

Хона қоронғироқ ва шу туфайли салқинроқ эди. Учалалари бўйрада ўтиришарди. Деразага тутилган енгил парда дарё томондан келаётган шамолдан ҳилпирарди.

— Канефер, менинг фикримни билиб қўйишингни истайман. Гапимда бирор ноаниқлик сезсанг мени тўхтат. Бошлаган ишимиз ниҳоятда нозик, улуғ иш. Шу туфайли ҳар томонлама пухта ўйланган бўлмоғи керак. Қандай бўлишидан қатъий назар, фикр айтишдан ҳеч ким ўзини олиб қочмаслиги даркор. Яна қайтараман: биз киришган иш ҳалдан зиёд улуғ иш. Маслақдошларимиз бизга умид кўзларини тикиб туришибди. Калондимоғлик ёхуд нодонлик туфайли ишни расво қилсак уят ва лаънатлар остида қоламиз.

— Сиз тамомила ҳақсиз, Шери!

— Минг маротаба ҳақлар, — тасдиқлади Канефер.

Шери худди ўроғлиқ мактубни очиб ўқиётгандек оҳиста гапирарди.

— Аввало тахминларни чамалаб кўрайлик. Фараз қилайликки, тез орада фиръавнни худолар ўз ҳузурларига чақирдилар дейлик. Бу ҳодиса рўй бериши мумкин. Худонинг иродаси билан ҳам, биз билан сизга ўхшаган одамларнинг иродаси билан шундай бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Шундай қилиб, фиръавн орадан кўтарилди дейлик. Унинг ўрнига ким келади? Ворисийлик ҳуқуқи асосида? Ким?

— Жаноби олийлари шаҳзода Семнех, — жавоб берди Канефер.

— Тутанхатон-чи? — деди Нефтеруф.

Дарҳақиқат, шуларнинг иккаласи Кеми тахтининг асосий даъвогарларидай туюларди. Фақат Канефер уйда ўтирганларгина эмас, кўпчилик шундай фикрдайди. Лекин Шери негадир “Фараз қилайлик, фараз қилайлик” деб такрорларди.

— Фараз қилайлик, сизларнинг айтганларингизча Семнех ва Тутанхатонларни асосий даъвогарлар дейлик. Уларнинг биринчиси ҳали ёш бўлса-да, нималардир қўлидан келар дейлик. Иккинчиси эса ҳали жудаям гўдак. Неча ёшга кирди? Еттигами?

— Тўққиз ёшга, — жавоб берди Канефер.

— Майли, ўн биргаёқ кирди дейлик! Боринг, ўн бешга кирди дейлик. Бу ҳали ҳукмдор дегани эмас-ку. Шаҳзода Семнех ҳам ҳали тажрибасиз. У ҳали йигирма учга ҳам қирмаган шекилли.

— Шу нарсани ҳисобга олиш керакки, ҳозирги ҳукмдор тахта ўтирганда... Қачон ўтирган тахта?..

— Ўн етти ёшида.

— Мана кўрдингизми? Демак, ёш унчалик аҳамиятли эмас экан-да.

— Бу тўғри, — рози бўлди Шери. — Лекин барибир улар ҳали пишмаган. Гўдак улар. Ҳозиргига ўхшаш газанда эса юз йилда бир марта дунёга келади. Розимисиз гапимга?

Канефер бошини қимирлатди.

— Демак, — деди янада пастроқ овозда гапини давом эттириб Шери, — улар орқасида кимлар турганини аниқламоғимиз қолади. — У гапини тўхтатди, Нефтеруф ва Канеферга тикилди.

— Ким! Эйе?! Тутуми? Хоремхебми? Пентуми?.. Эҳтимол Мерира Биринчидир? Лекин оғир хасталикдаги бу одам энди ўрнидан туролмаса керак.. Мана улар қанча! Эйе жуда айёр, иккиюзламачи, хавфли. Атонга сифиниши мумкин. Фақат унгагина эмас. Зарур бўлса Амонга ҳам сифинаверади. Гапимга ишонаверинглар, худди шундай...

У билан ҳеч ким баҳслашмоқчи эмасди.

— Туту... Сарой фитналари тўғрисида гап кетганда ҳеч кимни назардан соқит қилмаслик керак. Ҳатто Тутудек галварсни ҳам. У чет тилларни билади. Хетгчасига бижирлай олади, митанни тилида фикрини тушунтиради, арамейлар, ҳабашлар унинг сўзларини тушунишади. Унинг қобилиятларига гап йўқ. Ҳамма иш кўлидан келади деб айта оламан. Унинг ҳокимиятга чиқиб қолиши Кемининг инқироzi деяверинг. Лекин уни ёқтирмайдиганлар анчагина. Барибир тайин номзодлардан бири шу.

— Агар Хоремхеб ёки бошқа бирортаси билан иттифоқ тузмаса.

— Бу эса эҳтимолдан узоқ, Нефтеруф. Лекин кучга тўлган манжалақи, жанжални пулга соғиб оладиган, ҳиссиётсиз олифта сизларга ёқадими?

Канефер уни яхши биларди. Аёлни у ёқтиради, шу боисдан учрашиб туришади (албатта Канефер бу тўғрисида чурқ этмади). У аёллар билан ҳам кўпол муомила қилади. Куч дегани айқириб ётибди. Бамисоли буқа ёки шер дейсиз. Эркак эмас, шайтон. Канефер беихтиёр кулиб қўйди. Бунинг Нефтеруф назардан қочирмади.

“...Хоремхеб номи тилга олинганда Канефернинг лаби бекорга қимирламади. Мен у галварсининг дидини тушунаман. Жумладан, аёлнинг ҳам. Бунақа одамлар аёлларга ёқди. Куч ҳаммавақт аёлларни ўзига тортади. Бунинг устига у ҳарбий, жанговар аравада. Яна нима керак?”

Шери гапини давом эттирди:

— Мана шу одам хавфли. Сарой ичида саросима пайдо бўлса яхшигина қуролланган ҳарбийлар саркардаси тахтга тамомила қутилмаган одамни ўтказиши мумкин. Шунинг учун Хоремхеб эътиборимиздан четда қолмаслигини истаيمان. Кейинги навбатдагиси Пенту. Лекин у жуда қартайиб қолди. Билармонлик қилишга мойилроқ. Кўпинча булутлар тепасида учиб юради. Умуман олганда инсонпарвар. Бунақалар ҳокимиятни эгаллашга қобил бўлишмайди.

Шери пойтахтда ахён-ахёнда қисқа муддатда бўлишга қарамай шунча нарсдан хабардорлигига Канефер қойил қолди. Демак, бу ерда унинг айғоқчилари бор. Бўлганда ҳам битта-иккита эмас. Акс ҳолда сарой ҳаёти ҳақида шунча маълумотни қаердан оларди?

— Тушунаёпсизми? — давом этди Шери. — Айтайлик, аллақачон мамлакат ва халқни тинч қўйиши керак бўлган фиръавн бу оламни тарк этди. Унинг ўрнига шаҳзода Семнех ўтирди дейлик. У ҳолда ким ҳақиқий ҳукмдор бўлишини билиб олишимиз керак. Эйеми, Хоремхебми ёки Тутуми? Бу ҳолатда биз қандай йўл тутишимиз керак?

Нефтеруф мушгини тугди:

— Мен ҳамма нарсага тайёрман. Ҳозиргидан кейин ким бўлиши мен учун барибир! Фақат бизни бутун дунёга дарбадар, қашшоқ, оч кимсаларга айлантирган ҳозирги фиръавн бўлмаса кифоя! Наҳотки ким бўлиши шунчалик муҳим! Менимча, энг муҳими, уни ўртадан кўтариш. Бу захил, хотинчалик мавжудот қонимни қайнатади. Ундан кейин нима бўлишни муҳокама қилиб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Менинг ҳозир нима қилишим кераклигини айт, қанақа йўл тутай? Ўз ҳаётимни қурбон қилишга тайёрман. Уни сизларга

бағишлайман. Фақат нима қилишим лозимлигини айтинглар! Қўлимга қилич тутказиб қачон ва қаярга боришимни кўрсатинглар!

Унинг газаби гўё алангадай тобора авж оларди. Катъийлигига эса гап йўқ. Шери қўлини унинг елкасига қўйди. Индамай ушлаб турди, дўстини хотиржам қилди.

— Нефтеруф, газабинг таҳсинга сазовор ва ўринли. Лекин гапимни охиригача эшит, мен билан бирга мулоҳаза юрит. Оғир-вазминлик билан.

— Бир ойдан бери шу ерданман. Бекорчилик жонга тегди.

— Тушунаман, жонга теккан бўлса теккандир. Лекин сен ҳаммаси бир кунда ҳал бўлади-қўяди деб ўйлаганмидинг?

— Йўқ, бир кунда эмас...

— Салгина хато қилсак, кулимиз кўкка совурилади. Биз бошлаган иш, ҳаётимизни беришга тайёр турган вазифа барбод бўлади.

— Мен ҳаммасини тушунаман, Шери. Мен бир нарсани айтишни истайман, фиръавндан кейин нима бўлиши мени қизиқтирмаслигини айтмоқчиман холос. Нефтеруф кейин сўзини алоҳида талаффуз билан айтди. Муҳими унинг бўлмаслиги!

— Шери, тахтга ким келишидан қатъий назар, бундан бадтар бўлмайди! Ҳеч қачон! Розимисан гапимга?

— Сен ҳақсан.

Канефер гап қотди:

— Муҳтарам Шери, Нефтеруф шубҳасиз ҳақ. У чин ҳақиқатни айтаяпти. Осиёга таъсиримизни ким барбод этди? Фиръавн. Ким Кемининг аслзода одамларини хонавайрон қилди? Фиръавн. Ким улуг худоларга қарши бош кўтарди, ибодатхоналардан марҳаматли Омон номини ўчириб ташлади? Фиръавн. Йўқ, Шери, ҳақиқатан бундан кўра даҳшатлироқ фиръавнни тасаввур қилиш мумкин эмас!

Шери бетоқатлик билан қўлини силтади. Буларнинг ҳаммаси аллақачонлардан бери ўзига маълумлигини, жонига текканини билдириб бошини лиқиллатди.

— Худолар номи билан қасамёд қиламанки, сизлар очиқ эшикни очишга интиляпсизлар. Канефер, сен ҳам, Нефтеруф, сен ҳам. Ундан қутилиш жуда муҳимлиги тўғри. Лекин келажак ҳақида ўйлаш керак. Ёки аввалгидай ит ётиш, мирза туриш бўладими? Тасаввур қилиб кўрайлик. Тахтга қандайдир Хоремхоб келиб ҳаммамизни, барча маслақдошларимизни Хапи сувларига фарқ қилиб юборса нима бўлади? Биз буни эътиборда тутишимиз керакми ёки йўқми?

Шери Нефтеруфга таънали ва савол аломати билан тикилиб қолди. У жавоб кутарди. Ўзига ишонч туйғусини кутарди.

— Шери, сен кўпни кўрасан ва ундан ортиқроқ нарсани биласан. Мен ва Канефер ҳадеб мақтайвермайлик. Лекин сен ҳам сабр-тоқатимнинг чеки борлигини тушунишинг керак.

— Тушунаман.

— Тоғларда, ер остида чеккан азобларимни.

— Чуқур ҳамдардлик билдираман.

— Менга бир сўз айт... Буюр... Юрадиган йўлимни кўрсат. Қўлимга қилични олиб ҳеч иккиланмай ўша йўлдан юраман.

Шери ҳамон фикрида қатъий эди:

— Йўқ, Нефтеруф, мен буйруқ бермайман. Муддатидан олдин йўлни кўрсатмайман. Нега дейсанми? Негаки, муваффақиятсизликка учрасак ҳаммаси барбод бўлади...

— Муҳими уни гумдон этиш!

— Ўйлаброқ иш тут. Ғалаба биз томонда бўлишига шубҳа қилмасанг ҳам бўлади.

— Ўз-ўзидан келадими ғалаба?

— Сен, бу, мен, бизлар келтираемиз ғалабани, — деб Шери бармоғи билан Канефер, Нефтеруф, ўз кўкрагини кўрсатди ва иккала қўли билан чор атрофга ишора этди. — Тушунарлими?

— Ҳа, тушунарли, — деди собиқ сургунчи.

— Энди икки оғиз гап сени ғоят қизиқтираётган нарса ҳақида, Нефтеруф.

Демак, гап бундай: шаҳзода Семнех ва Туганхатонларнинг тахтга даъвогарлик қилиш эҳтимоли кўпроқ. Яна такрорлайманки, улар ўзларича катта кучга эга эмас. Ҳатто фиръавн сифатида ҳам. Биз Эйе ёки Хоремхеб, Тугу ёки Пенгунни назардан қочирмаслигимиз даркор...

Нефтеруф биз дейилаётганда кимлар кўзда тутилишидан хабардор эди. Гап гоят яширин равишда иш олиб бораётган йирик оппозицион партия ҳақида борарди. Лекин фиръавн ва унинг яқинлари бу партиянинг мавжудлиги ҳақида тахмин қилиш у ёқда турсин, баъзи маълумотларга ҳам эга эдилар. Сарой аъёнлари орасида оқсуяклар ва Амон қоҳинлари партиясини маълум даражада қўлаб-қувватлайдиганлар топилиб қоларди.

— “Асосий” нарса нимадан иборат, — давом этди Шери шошқилмай, гўё болаларга Синехут ва одам тилини тушунадиган даҳшатли илон ҳақидаги эртакни айтиб бераётгандек. — Гапимга яхшилаб қулоқ солинг. Мен айтадиган гапларни ҳатто ичингизда ҳам такрорламанг. То алоҳида белгиланган ишорамиз бўлгунгача эсингиздан чиқариб юборинг. Буни на девор, на дераза, на эшик, на пол, на шифт эшитмаслиги керак. Одамларни эса қўяверинг.

У тоза сув сўради. Шароб ёки пиво эмас, сув сўради.

“Демак, унинг ичи ёнапти, — ўйлади Нефтеруф. — Юраги қуёш тифида қолган тошга ўхшайди — ҳозир ёрилиб, майдаланиб кетгудай. У зоҳирангина совуққон. Шу боисдан бизга қараганда унга қийинроқ...”

Шери бир неча қултум сув ичиб, пиёлани курсичага қўйди. Шунда Канефер унинг қўли билинар-билимас титраётганини сизди. Шери худди ўзига-ўзи гапирётгандек оҳиста сўзларди:

— Мен фиръавн ҳақида сўз юритаяпман. У нариги дунёгами, ундан нарироққами, жуфтакни ростлаши керак. Худоларга раҳм қилмаган, Кемининг табаррук одамлари, шонли шаҳари Уасетни хор қилган хукмдорга шафқат бўлмаслиги керак... Келинг, ўйлаб кўрайлик, нималар содир бўлиши мумкин?..

Шери бош бармоғини эгди.

— Уз ажали билан ўлиши мумкин, — деди Канефер. — Эҳ, бу аёл фиръавнни шу қадар ёмон кўрадики! Бу нафрат аёлга устози Шеридан ўтган эди...

— Тўғри, Канефер.

— Нега у ўлиши керак? — сўради Нефтеруф уй соҳибасидан.

— Ҳам жонли одамлардай. Уз вақтида.

— Қачон? Бугунми ёки ўн йилдан кейинми?

— Буни ҳеч ким айта олмайди.

— Нега энди? — деди Шери. — Фиръавн ҳам тош эмас. Нефтеруф, сен фиръавнни кўрдингми?

— Анчадан бери кўрганим йўқ.

— У хаста. Эҳтимол у шу дақиқаларда бандаликни бажо келтираётгандир.

Нефтеруф ҳайронликдан, қувончдан ўрнидан туриб кетай деди. У Шерини ўпиб олишга тайёр эди.

— Йўқ, йўқ, — уни тўхтатди Шери. — У ҳозир ўлишни хаёлига ҳам келтираётгани йўқ. Лекин ҳар бир банда сингари исталган кун ва соатда ўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Бугун, эртага ёхуд ўн йилдан кейин...

Нефтеруф норози оҳангда оҳ уриб қўйди. Канефер азбаройи ҳаяжонланиб кетганидан шароб хўплади...

— Ёхуд ўн йилдан кейин. Буни нимага гапиряпман? Ўз ажали билан ўлишига қараб ўтирмасдан ўзимиз ҳаракат қилмоғимиз керак. Жаноби олийлари Тети қандай ўлдирилганини эслаб кўрайлик...

— Уни нариги дунёга ўз қўриқловчилари жўнатишган, — луқма ташлади Нефтеруф.

— Тўғри. Олий ҳазратлари Аменемхет Биринчи-чи?

— Ётоқхонасида ўлдирилган.

— Ҳа, шундай!

— Сен жуда қадимги даврларга кетиб қолдинг, Шери. Биз янги даврда яшаяпмиз. Мен ўйлайманки, фиръавн анча ҳушёр.

— Эҳтимол. Лекин мен шундай фикрдаман...

Нефтеруф унинг гапини бўлди.

— Тўхтаб тур, Шери. Гапимни эшит. Ичим тўлиб кетди. Гапиришга рухсат эт... Мен қандай жавоб бераман? Менга қара, қўлимни кўряпсанми? Мен бу қўллар билан буқани ҳам йиқита оламан.

Нефтеруф кўйнидан яхшилаб беркигилган, қоронғида худди юлдузлардек ярақлайдиган ханжар чиқарди.

— Мана у! Бу ханжар худди асалари гулнинг ич-ичларига кириб борганидай юракнинг тубигача етади. У бир дақиқада жонни ҳалқумга келтиради. Менинг кўлимда ҳамма нарсани қила олади... Мана менинг кўлим, мана мен ҳамма нарсага тайёрман.

Шери мамнун эди, қўлиларини артди. Канефер эса бир зарб билан қадахдаги шаробни ичиб юборди. Бу Нефтеруф тушмагур нақадар баҳодир-а!..

— Дўстин Нефтеруф, сен бизга қандай қилиш кераклигини кўрсатдинг. Лекин сен қачон ва қарда бу ҳодиса рўй беришини айтмадинг...

— Бу ҳақда биргаликда ўйлашиб кўрмоғимиз керак... Мен фиръавн ҳайкалгарошлар устахонасига бориб туради деб эшитдим.

— Ҳа, шундай, — тасдиқлади Канефер.

— Жехугимеснинг устахонасида мен сув таширман, лой қораман. Жамики қора ишларни бажараман. Нима учун бундай ифлос ишларни қилишга тайёрлигимни яхши биласиз. Мен уни пойлайман. Кўлим лойда бўлганда ҳам, сув ташиётганимда ҳам уни пойлайман.

— Нефтеруфни устахонага сен жойлаб қўйдингми, Канефер?

Канефер тасдиқ маъносига бош қимирлатди.

— Жудаям яхши!

— Шери, фиръавнни айни устахонада учратиш осонроқ деб ўйлайман.

— Фақат устахонада эмас, саройда ҳам учратса бўлади, — деди Шери.

— У ерга кириш қийинроқ.

— Кимга? — Шери саволини яна қайтарди: — Кимга?

— Мен Нефтеруфни кўзда тутяшман...

“...Ҳаммасини ҳисобга олган. Ақли бало! Бунақа ишда ҳаммаёққа қараш-у етти ўлчаб бир кесиш керак. Деворнинг нариги томонини кўра билиш, бошқалар эшитмаган товушни илғай билиш лозим. Фиръавн бутуноқ нариги дунёга рихлат қилгудек бўлса мен ҳайрон бўлмайман. Маху ҳам қўл қовуштириб ўтирмагандир? Эйенинг нима қилмоқчилиги эса номаълум. Ёки Хоремхеб. Бир нарса кундай равшан: фиръавнни ёқтирмайдиганлар оз эмас. Ҳа, шундай! Лекин бундан не фойда? Ахир ҳадеб чўзавериш ҳам яхшимас-да...”

Нефтеруф овоз чиқариб гапирди:

— Агар бўри ҳамма томондан қуршаб олинган бўлса, ҳали тутилганини билдирмайди. Овчилар қилар ишни қилдик деб дам олишга, вақтичоғликка берилмасликлари керак.

— Ҳа, гапинг тўғри, Нефтеруф, — тасдиқлади Шери.

— Бўрилар охирги дақиқа, ўлим олдидан ҳам ташланиб қолишга тайёр туради. Буни мен яхши биламан. Айниқса она бўрилар.

— Ҳақ гап.

— Мен яна ўз фикримни қайтараман: биз ҳаддан ташқари судралмаяпмизмикин? Келиши қийин бўлган фавқулудда қулай фурсатни бекорга кутиб ётмаётимизмикин?

— Нима қилмоқ керак?

— Мен айтдим, ҳаракат қилмоқ керак, Шери!

— Шошилишнинг ҳам, секин ҳаракат қилишнинг ҳам ўз қусурлари бор. Биз учун мақбул ва зарур бўлган ўрталик қани? Фиръавннинг қулоқлари ўткирлигини, қўллари узунлигини эсдан чиқармаслик лозим. Ким уни гафлат уйқусида ётибди, биз ҳақимизда ҳеч нарса билмайди деб айта олади? Ана у Маху-чи? Ахир у худо бўптими? У ҳам одам. Хиёнат йўлига кириб кетиши ҳам мумкин. Агар ҳаракатимизни фаҳмлаб қолишса ҳамма иш расво деяверинг.

Лекин Шери бу тахминга қатъий қарши чиқди. Бошқалар майли-ю аммо Маху ўз ишини билиб қилади. Хиёнат унга қимматга тушишини билади. Бу унга ойдек равшан... Шери собиқ сургунчига мурожаат қилди.

— Мен бир нарсани итгимос қиламан. Сен ўзинг ижозатсиз қатъий ҳаракат қилмайсан... Тушундингми? То бизни — мени ёки Канеферни хабардор қилмагунча ҳеч қандай ишга қўл урмайсан. Агар фиръавн устахонага келса уни яхшилаб кузат, ҳамма нарсани тарозига солиб кўр, совуққон бўл, ўзингни қўлга ол!

Нефтеруф нимадир деб минғирлади.

— Нима дединг, Нефтеруф?

— Ҳеч нарса.

— Мени тушундингми?

— Ҳа, тушундим.

— Шопилма. Мен шундай деяётган эканман, демак бир нарсани билиб туриб гапиряпман. Гапимни эшитяпсанми, Нефтеруф?

“... У ҳаддан ташқари ғазабнок. Бамисоли йиртқич ҳайвон. Ҳеч нарсани эшитгиси келмайди. Эшитмоқчи ҳам эмас...”

Шери собиқ сургунчига узоқ тикилиб қолди. Уасетнинг машҳур уруғларидан бирининг фарзанди бўлган бу зот аламининг чеки йўқ. Нефтеруф ўз ишини қилади. Барибир қилади... Нима бўлса бўлар!

СУЮКЛИ МАСЛАҲАТЧИЛАР

Хоремхеб Эйенинг уйига жанговар аравада келди. Туёғидан ўт чақнайдиган отлар бамисоли қадимги эртақлардаги қушлардек ўз қанотларида олиб келгандай бўлди.

Лашкарбошини яшнаб турган боғ орқали ичкарига бошлашди. Дарахтлар чор атрофга қуюқ соя ташлаб турарди. Бу ердагига ўхшаган анорларни бошқа бирор ерда учратиш қийин эди. Айқириб ўсиб ётган пальма дарахтлари ҳам бир-биридан чиройли эди. Маймунлар қамалган қафасларни айтмайсизми? Эҳ-ҳе, бу ерда қанақа маймунлар йўқ дейсиз? Кичик-кичик итга ўхшаган маймунлар дейсизми, мушуксимон момикдайлари дейсизми, орқаси қизил маймунлар дейсизми — уларнинг ҳамма туридан топиларди. Жаноби олиёларининг ҳайвонот боғида ҳам бу ердаги маймунларнинг баъзи турлари топилмасди.

Хоремхебни кутиб олган уй хизмати бошлиғи Эйенинг маймунлари фиръавннинг маймунларидан кўпроқ ва хилма-хилроқ, деди.

— Нима дединг? — қайта сўради Хоремхеб.

— Ҳазрати олиёлари, мен фиръавн маймунларидан кўпроқ деяпман.

Эйенинг уй хизмати бошлиғи ёш, оқсоқ йигит эди. У кўпмаънолироқ гап оғзидан чиқиб кетганини фаҳмлаб қолиб қизариб кетди. Хоремхеб мушги билан йигитнинг қорнига секингина туртиб, кулиб юборди.

— Яхши айтилган гап, — фиръавннинг маймунлари-я! Худо ҳаққи, яхши айтдинг! Исминг нима сенинг?

— Нахтиу, жаноби олиёлари.

— Ажойиб, айтдинг, Нахтиу! Сен ҳақсан: биз ҳаммамиз фиръавннинг маймунларимиз! Фиръавннинг маймунлари. Ҳа, ҳа, ҳа! Ахир сен ўзинг ҳам маймунсан!

Нахтиу уялганидан қизариб кетганди.

— Ҳазрати олиёлари, мен ҳақиқий маймунларни, фиръавннинг ҳайвонот боғидаги маймунларни кўзда тутган эдим.

Хоремхеб оёқларини елкасидан кенгроқ керганча, қўлларини белига қўйиб, гўшгдор кўкракларини олдинга чиқариб турарди. Катта-катта кўзларини айёрона ўйнатиб, овозсиз куларди.

— Нахтиу, мен нимани кўзда тутибман?

— Сенинг бечора хизматкоринг буни қайдан билсин.

— Қани, менинг кўзимга қара-чи!

“...Хоремхеб Эйега ўхшаб фиръавннинг суюкли маслаҳатчиси. Фақат Эйе кексайиб қолди. Хоремхебнинг эса кучга тўлган пайти. Унинг бир сўзи билан Нахтиу йўқ бўлиб кетиши мумкин! Нега у маймунлар ҳақида бунчалик эҳтирос билан сўраяпгייкин?”...

— Кўзимга қара, кўзимга!

Нахтиунинг башараси деярли осмондаги ойга ўхшаш чорбурчак — Кемининг ҳақиқий фарзанди. Фақат оқсоқ экан, бу жангчи учун катта камчилик. Уй хизмати бошлиғи учун эса эҳтимол фазилатдир. Эйе уни бекордан-бекорга ушлаб турмагандир... Нахтиунинг кўзлари кўмирдай қоп-қора. Деярли олакўз. Ҳалол одамларникидек чўчимай қарайди.

— Нима, кўрқингми, Нахтиу?

— Й-йўқ, — дея олди у зўрға.

Хоремхеб ёш болалардек унинг даҳанидан ушлади.

— Сен ҳаммамизни маймунлар дединг. Ва тўғри айтдинг!

— Йўқ, йўқ! — бундай демадим, — хитоб қилди Нахтиу саросималаниб.

Лекин Хоремхеб уни эшитмасди. Саркарда эшпик олдидаги кенг пиллапоя томон юрди. Нахтиу қандай ҳодиса рўй берганини англолмай серрайиб турар, бу кўпол саркарда “фиръавн маймунлари” деган сўзларга қандай маъно беришини ҳам билолмасди. Хоремхеб бу иборани жаноб Эйега бошқачароқ маънода етказса не ҳодиса рўй бераркин? Йўқ, у хўжайинга нима дейишини албатта эшигиши керак.

Нахтиу шимолий пиллапоя яқинидаги дарахтзор томон илдамлади.

Эйе машхур меҳмонни катта залда кутиб олди ва кейин сокин, дарё шабадасидан ҳолироқ пиллапоя томон бошлади.

— Хизматкоринг галати экан, — деди Хоремхеб.

— Қайси бири? — сўради Эйе.

— Нахтиу.

— Ҳа, у болакайнинг калласи ишлайди.

— Бунни мен дарров фаҳмладим. У бизларни фиръавннинг маймунлари деб атади.

— Қанақасига? — сергак тортди Эйе.

— Фиръавннинг маймунлари деди, вассалом...

Нахтиу бундан бошқа ҳеч бир сўз эшитмади. Шунинг ўзи етарли эди. У яширинган ўт-ўланлар орасидан оҳиста чиқиб, оқсоқ оёқлари билан қанчалик тез чопа олса, шунчалик тез бу ердан кетди: бундан кейин ўзини қандай тутиш лозимлиги ҳақида маслаҳатлашиб олиши лозим эди.

Эйе ва Хоремхеб “фиръавн маймунлари”ни бутунлай эсдан чиқариб суҳбатни давом эттиришарди.

— Муҳтарам, Эйе, олдингизга маслаҳат учун келдим. Дўстона маслаҳат учун, — уқтирди саркарда. — Осиёдан бизни сиқиб қўйишяпти. Бу аҳволда аввали мулкларимиздан ҳеч қайсиси қолмайди.

— Сиқиб чиқаришяпти дейсанми?

— Ҳа, муҳтарам зот. Биз ҳеч қачон осиеликлар томонидан бу қадар таҳқирланган эмасмиз.

— Шунақами?

— Тамомила шундай.

— Даҳшат-ку.

“...Чол айёрлик билан ўзини билмаганга соляпти. Аслида у ҳаммасидан хабардор. Билганда ҳам аниқ манбалардан билади. Кемиди унинг одамлари ғиж-ғиж. Ўзини эндигина эшитаётгандай тугмоқда...”

— Ҳа, муҳтарам Эйе, мен бу тўғрисида бир неча бор олий ҳазратларига маълумот бердим...

— Натиха нима бўлди?

— Мен унинг жавобларидан ҳеч нарса англай олмадим.

— Улар шу қадар кўп маъноли эканми?

“...Чол менга тузоқ қўймоқчи. Лекин бундан ҳеч нарса чиқмайди...”

— Эҳтимол, олий ҳазратларининг сўзлари унинг мадҳиялари сингари образли ва чуқур маънолидир. Лекин мен кўпол одамман. Буйруқни тушунишим осонроқ.

Эйе, ўзингни гўлликка олма, қари буқани лақиллатишга уринмай қўя қол, дегандай кўз қараш қилди.

— Ҳа, фиръавннинг сўзларига биз ҳаммавақт ҳам тушунавермаймиз. Унинг номидан йўлимизни ёритувчи ва бизни иситувчи худо гапиради. Бу сўзларнинг маъносини тўла чақиш учун анча тер тўкиш керак.

— Муҳтарам Эйе, жаноби олийлари тилидан чиқадиган ҳаёт, соғлиқ, куч сўзларининг маъносини ҳеч қачон тўла англай олмастимиз эҳтимол. Зеро, биз худонинг ўли олдида қандай одам бўлдиқ ўзи? Дарҳақиқат, Нахтиу айтганидек, маймунлармиз холос. Ҳаёт, соғлиқ, куч! — жаноби олийлари бутун оламни кўриб турибди, юракларимиз уришини сезиб турибди. У мана шу ерда, остонамизда ҳам ҳозир нозир: хизматкорларим, кулларим сизларга тинчлик ва осойишталик тилайман!.. деб турибди.

Эйе гап қотди:

— Гап бундай, муҳтарам Хоремхеб: ё биз иккиюзламуҳчилик қилиб вақтни бекорга ўтказаверамиз ёхуд Кемининг гуллаб-яшнашидан манфаатдор одамлардек гаплашамиз. Мен шундай ўйлайман. Биламанки, сен ҳам шундай фикрдасан. Бошқача бўлиши мумкин эмас. Шундай эмасми?

Хоремхеб бир-биримизни алдаб ўтиргандан кўра очикчасига гаплашганимиз маъқул дегандай қўл силтаб қўйди.

— Аллақачондан бери, — деди Эйе.

“...Ё Эйе мени сотиб қўяди, ё бўлмаса у ҳақиқатан ҳам нимадандир норози. Ҳар эҳтимолга қарши эҳтиёт бўлмоғим лозим. Бу чол гапни тўғридан-тўғри айтиб қўя қоладиганлар тоифасидан эмас. Ҳар бир билдирган фикрининг орқасида яна икки фикр ётади. Бири зарур бўлган тақдирда ўзини оқлаш учун, иккинчиси ҳужумга ташланиш учун. Шундай қилиб бирданига уч маъно...”

“...Жасур қиличбозми? Жангарими? Қўпол одамми, ким ўзи бу? Қанотини ўз вақтида қирқиб қўйилмаса узоққа кетиши мумкин. У ўтирган жойида Ҳабашистон ва Синай ярим оролидан нарироқларни ҳам кўра олади деб бекорга айтишмаган экан. Агар саркардаларни ўз эрklarига қўйиб берилса улар манманликларининг чеки-чегараси бўлмайди. Бундай саркарда Душратту ёхуд Суппилулиумеларнигина эмас, ўз дўстларини ҳам душманга чиқариши мумкин...”

Эйе деди:

— Сен ҳақсан, Хоремхеб. Осиёни биз қўлдан чиқарямиз. Тўғри, ҳозирча бутунлай эмас. Уни сақлаб қолишнинг имкониятлари бор.

— Бор, ҳазрати олийлари, бор!

Назокатли Эйе меҳмондан, — қовурилган ғоз ёки товуқ гўшти ейсизми, мол гўшгидан тайёрланган кабоб ёхуд қизил мевасининг бутасида пишпирилган бузоқ юрагини ейсизми? — деб сўради. Хоремхеб атайлаб ўйланиб қолгандай бўлди. У Пенту кўпам гўшт ейвермасликни, иложи борица камроқ гўшт еб, кўпроқ кўкат истеъмол қилишни маслаҳат беради, деди. Эйе: у ҳолда одам ҳайвонга айланиб қолмайди? — деб сўради. Хоремхеб Пенту бу саволни очик қолдиради деб жавоб берди. Маълум бўлишича, Митаннида яхши одат бор экан: гўшт фақат қайнатилган ҳолда истеъмол қилинаркан, фақат айрим ҳоллардагина кабоб қилиб ейиларкан. Эйе, бу ҳақиқатан ҳам ажойиб одат, деди. Чамаси гўшт сувда қайнатилганда унинг таркибидаги қандайдир зарарли моддалар чиқиб кетаркан. Шундагина гўшт соф табиий ҳолатда бўларкан... Лекин Пентунинг маслаҳатига бутунлай қулоқ солинадиган бўлса ҳаётбахш Хапи сувидан ҳам, саҳродаги воҳалар сувини ҳам бутунлай ичмаслик керак экан. Нега ахир? — деган савол туғилади. Пенту уқтиришича, одам сув ва оловдан иборат экан. Сув ва олов ўртасида манту қарама-қаршилик бор. Олов ғолиб чиққанда одам сув истади, сув ғолиб келган одам семириб кетади. Сувга яна сув қўшиш ҳожат эмас. Бу гапга нима дейсиз, муҳтарам Эйе?

Маслаҳатчи кулди, саркардага сирли қараб қўйди. Ахир бу алоҳида изоҳни талаб этадиган нарса эмас-ку? Агар сув ичиш керакми ёки йўқми дейилпудек бўлса, унинг ўрнига шароб ёки пиво деб жавоб бериш мумкин.

— Ҳо! — хитоб қилди саркарда чапак чалиб. — Ақлингнинг чеки йўқ, Эйе. Агар ҳадеб сув ичавериш яхшиликка олиб келмаса, шароб ёки пиво икки хил изоҳлаб ўтириладиган ичимлик эмас. Шундай экан, шароб ичиш эркаклар учун ҳақиқий лаззат. Шароб ичидаги, айниқса яхши шароб ичидаги сув ва олов бир-бирлари билан шунчалик апоқ-чапоқ бўлиб кетишганки, бу инсонга ҳеч қачон зарар келтирмайди.

Хонадоннинг меҳмондўст соҳиби ўзича тушунди. Ўтган йилги узумдан тайёрланган шароблар солинган кўзаларни очишни ва бир неча идишда энг яхши оқ ва қизил шароблардан келтиришни буюрди. Агар шароб танлаш унчалик қийин бўлмаса-да, меҳмон овқат танлашда шўшилмади.

Эйе янглишмаган эди: Хоремхеб икки пиёла шаробни ичиб бўлиши биланоқ арамейликлар ҳақидаги хангомалардан бошлади. Бир арамей ёшгина асиранинг эпини қилолмагач, аламиндан ўзига таппи чаглабди...

Лекин Хоремхеб баъзилар ўйлашгандек унчалик гўл эмас. Хизмат пиллапояларидан тобора кўтарила бориши тамомила ҳазрати олийларининг

марҳамати. Унинг уруғи машҳурлиги билан ажралиб турмайди, қаҳрамонлиги билан донг қозонмаган. Жаноб олийлари ундаги қандайдир фазилатни сезиб: Хоремхеб саркарда бўлади! — деди вассалом. Ҳозиргача шундай. Унчалик маълум бўлмаган зобит фиръавннинг маслаҳатчиси бўлди кўйди. Табиийки, буларнинг ҳаммасига кўпол ҳазиллар орқалигина эришиб бўлмайди. Хоремхебнинг кўлидан кўп ишлар келиши маълум. Агар зарур бўлса дўстларининг бошидан ҳам юра олади. Шунда ҳам виждони салча азобланмаслигига ишонаверинг. Яна нима дейиш мумкин? Жасур. Қатъиятли. Довйорак. Шунингдек ҳар бир аскар каби кўпол. У билан ҳисоблашмаслик ҳеч мумкин эмас. Унинг ихтиёрида армия, кўлида эса қилч бор!

Хоремхеб олдидаги гўштни худди кийик гўштини ғажийттан бўридек чайнарди. Ва тез орада кайфияти кўтарилиб хушчақчақ қиёфага кирди.

Сарой фитналарини кўравериб сочи оқарган тажрибали ва айёр Эйе Хоремхеб ташрифининг асосий муддаси бўлган гапни куярди. Лекин у асосий гапни бошлашнинг мавриди келаятганини сезса-да, унчалик шошилмасди...

Хоремхебнинг ҳазиллари кутилмаганда узилди, у пиёладаги шаробга тикилиб қолди, сўнгра олхўрисимон қоп-қора кўзларини осмонга қаратиб:

— Эйе, ҳазрати олийларига нима бўляпти ўзи, шуни тушунтириб беролмайсанми?

Эйе бошини секингина сарак-сарак қилди. Ахир Хоремхебнинг ўзи жаноби олийларига нима бўлаётганини билмаса? Шу билан бирга кекса маслаҳатчи саркарда очикчасига гаплашишга мойиллигини сездди. Уни нимадир, шубҳасиз, ташвишга солаётганди. Эйе уни нима ташвишга солаётганини билишни жудаям истарди. Лекин Хоремхеб ундан бирор нарса эшита олмайди. Эйе фақат эшитади... Лом-мим демасдан эшитаверади...

“...Қари тулки ҳамма нарсадан хабардор. Лекин энди туғилган чақалоқдек ўзини билмаганга солади. Эйе фиръавн учун кўп хизмат қилди. Унинг маслаҳатлари фиръавннинг барча ишларида асосий йўриқ бўлди. Унинг ва нариги дунёга жўнай деб турган (бу шубҳасиз, яхшиликка) Мериранинг маслаҳатлари. У мен ҳаммасини оғиздан гуллаб қўйишимни кутяпти. Мен ҳамма нарсани тўкиб солаверишим керак-ку у бошини қимирлатиб ўтираверса. Агар жаноб олийлари бизнинг ҳозирги суҳбатимиздан хабар топгудай бўлса Эйе бир чеккага ўтиб тураверади... Йўқ, бундай бўлмайди”.

Хоремхеб шаробдан бир хўплаб қўйди...

— Мени унинг саломатлиги ташвишга соляпти.

— Мени ҳам ташвишлантиради бу, ҳурматли Хоремхеб.

— Муҳтарам Эйе, жаноби олиялари Кийа мукофотлар тарқатилган кун ҳаммага ёқиб қолди-да.

— Шунақами?

— Жудаям. У ўзини улуғвор, шу билан бирга ғоят камтарона тутди.

— Ҳа, Хоремхеб, камтарлигига гап йўқ.

— Қирмизи кийими ва олгин тожда жудаям гаройиб кўринди.

— Ҳақ гап, Хоремхеб, тўғри айтдинг.

“...Бу маслаҳатчи Нафгитани болалигидан биларди. Кекса малика Тиига ҳам бегона эмас. Фиръавннинг ҳозирги даражага келишида унинг хизматлари катта. У ҳамма вазиятларда ҳам, шубҳасиз, фиръавннинг ишларини маъқуллаб, бош қимирлатиб турган. Лекин Эйенинг муайян ишга бевосита алоқадорлигини аниқлаш амри маҳол. Бунинг учун алоҳида характерга эга бўлиш керак!...”

— Муҳтарам Эйе, мен ҳаммадан жаноби олийлари ўзига хўп муносиб маликани топибди-да, деган гапларни эшитдим.

— Эҳтимол, Хоремхеб, эҳтимол.

— Олги қиз кўриб, бирорта ўғил туғмаслик ҳам яхши эмас-да. Шимолий саройга беркиниб олган бечора Нафгита буни тушунмоғи керак.

— Албатта, албатта.

— Жаноби олийлари уни севиб, кечаю-кундуз ўғил кўриш орзуси билан яшаган.

— Ҳа, шундай.

— Лекин ўғил ҳалигача йўқ...

— Ҳа.

— Жаноби олийлари энди шуни танлади.

— Ҳа, Хоремхеб. У Кийани танлади...

Эйе меҳмонга буғи чиқиб турган, қизғиш қилиб қовурилган катта бўлак гўштни тугди. Хоремхебнинг кўзлари ўйнаб кетди.

— Кўявер, муҳтарам Эйе, кўявер гўштни.

Эйенинг ишораси билан барваста бўйли хизматкор чаққон ҳаракат билан гўштни сихдан чиқарди ва гўшт катта сопол идишга шалоқ этиб тушди.

— Денгиз ортидан келтирилган манави кўкатлардан ол. Уни менга Иси оролидан келтиришган. Айтишларига қараганда, хеттлар уни жудаям хуш кўришармиш.

— Улар нимани хуш кўришмайди ўзи?! — деб сўради Хоремхеб. — Улар гарчи Ретегу аҳолиси ва вавилонлардан озодароқ бўлишса-да, ҳамма нарсани еяверишади.

— Митаннийлар ҳам кўкатларни яхши кўришади.

— Ҳа. Уларнинг кўкатлари ўткир ҳидлироқ, нордонроқ.

— Аччиқлари ҳам бор.

— Кўкатларнинг фойдалилигига ишонтира олдинг, Эйе: мана бу боғлам кўкатни олдимга оламан. Бузоқчага айланиб қолгудай бўлсам ўзинг жавоб берасан.

Улар ҳазрати олийларининг саломатлиги, Ахетатон ва бутун Кемининг гуллаб-яшнаши шарафига қадаҳ кўтардилар. Хоремхеб қисқагина, Эйе эса ундан узоқроқ ва чиройлироқ гапирди. Худди уларнинг орқасида фиръавннинг ўзи ёхуд соқчиларининг бошлиғи Маху тургандай. Хоремхеб ердаги худонинг шаънига мақтов сўзлари айтди. Эйе сабр-тоқат билан (бу нарса унда етиб-оргарди) эшитди.

— Тўғри, Хоремхеб, тўғри, — деди унинг сўзини қувватлаб Эйе.

Хоремхеб жаноби олийларининг ўзи тўқиб чиқарган ҳарбий лаёқати тўғрисида сўзлади. Аслида Осиёдаги, Ливия саҳролари ва Ҳабашистондаги шармандали чекинишдан бўлак бирор ҳодиса рўй бермаганди. Сарой олдидаги майдонда уюштириб туриладиган ҳарбий машқлар бундан мустасно албатта.

Эйе ўзини гўлликка солиб ўтирарди, шаробни ҳўплаб-ҳўплаб суҳбатдошининг гапини маъқуллади. Фақат бир маротабагина Хоремхебнинг ҳеч қачон тугамайдигандай туйилган нутқига сўз қистирди. Фиръавн даҳолигининг чеки-чегараси йўқ, — деди Эйе. — Лекин унинг энг катта хизмати армиянинг жанговар жасорати...

— Нимаси? — сергакланиб сўради Хоремхеб.

— Жанговар жасорати.

— Қандай жасорат дейсан, Эйе?

— Жанговар. Жанговар жасорат.

Саркарданинг бўйнидаги томирлари ўйнаб кетди. Юзига қизиллик югурди, тишлари орасидаги суяк қасур-қусур қилиб кетди. Бу овоздан ҳатто Эйе чўчиб тушди.

“...Эйе масхара қиляпти. Масхара қилаётгани аниқ. Лекин кимни масхара қиляпти у? Ҳазрати олийлариними ёхуд меними?..”

— Эйе, жанговар жасорат деганда сенинг ўткир ақлинг чекинишни кўзда тутадими?

— Чекинишни ҳам.

— Шундай бетартиб қочишними, Эйе?

— Бошқа иложи бўлмагач, нега шундай бўлмас экан?

— Ўз ерини душманга қолдириб-а, Эйе?

— Ҳа.

— Мол-ҳолларини ҳам-а, Эйе?

— Бахтга қарши, ҳа.

— Одамлар ҳам-а, Эйе?

— Ҳаммаси бўлиши мумкин, Хоремхеб, бўлиши мумкин. Фақат ақлий жиҳатдан фиръавндан анча баланд турган одамгина унинг ишлари, ғалабамизнинг моҳиятини англаши мумкин.

“...Бу ерда кимдир муқаррар ўтирипти. Ўт-ўланлар орасида ёхуд эшикни тўсиб турган парда орқасида. Акс ҳолда Эйе бунақа фирибгарликни ўйламасди. Лекин бу қандай фирибгарлик? Нима учун? Менга панд бериш учунми?”

Атрофни қоронғилик қоплаётганди. Эйе шамчироқларни келтиришга амр этди. Унинг ёруғидан ҳам кўра ҳарорати керак эди. У паони ойининг салқинидан кўра ўтлоқлар ва далалар, ҳосил ташилаётган араваларнинг гижир-гижери эшитиладиган иссиқ эпифи ойини хуш кўрарди. Иссиқ бўлса-да катта елпигични ишга тушириб муздек пиво ичсанг олам гулистон. Паони ойи эса иссиқ кийинишни талаб этади, кечалари салқин бўлади, дарё томондан совуқ эсади. Паони ўзидан аввалги фармути ойидан дурустроқ бўлса-да, барибир иккаласини бирини-бирита урадиган.

Учга шамчироқ овқатланаётганларнинг атрофига қўйилди. Шамчироқлар бу ерга файз ва ёруғлик олиб келди. Хоремхеб чироқларни ўзидан узоқроққа қўйишларини илтимос қилди. У совқотиш у ёқда турсин, исиб кетаётганди. Ахир шароб ўз ичига иссиқликни обдон яширган-ку! Шамчироққа не ҳожат? Эйе эса барра пўстин билан ўранди, оёқларини йўлбарс териси билан ёпди.

— Одам фармути ва паони ойларида эҳтиёт бўлгани маъқул, — деди у.

Хоремхеб кулиб туриб қўшиб қўйди:

— Эпифида иссиқдан, тот ойида сувдан, хойяк ойида ўпка касаланишидан, бир сўз билан айтганда, бутун йил мобайнида эҳтиёт бўлган яхши!

— Фармути ва паонида айниқса. Инсондаги сув оловни енгган пайтларда, — деди у. Пенту шундай таълим беради.

Хоремхеб қўлини силтади:

— Агар донишмандларнинг гапларига кирилгудек бўлинса, одам туғилиши биланоқ тош тобутга етиб олиши керак! Мен кўҳна китобларни яхши билмайман, ҳозиргиларини эса бугунлай ўқимайман. Лекин ақли одамлар бошқалар қилган ва сенга роҳат бағишлайдиган ишни қил дейишади. Мен шу қоидага амал қиламан.

Ширинлик еб бўлингач, Хоремхеб тўғридан-тўғри сўради:

— Катта уйнинг янги соҳибаси нималар қилмоқчи ўзи?

Эйе қўлларини ёзиб ҳайронлигини билдирди.

— Мен эса биламан, — деди Хоремхеб.

— Нимани?

Эйе ҳали қўл урмаган ширинликни нарироққа суриб қўйди.

— Биламан, — қайтарди саркарда.

— Кулоғим сенда.

— Очиқчасига гапирайми?

— Ҳа, очиқчасига.

Хоремхеб худди бир бўлак ширинлик — жўнгина нарса тўғрисида сўз кетаётгандек бамайпихотир гапирди:

— Худди жўжалардек каллани узиб ташлаш керак. Аввал сени, кейин мени, сўнгра Маху, яна Пенту, яна...

— Тўхта, тўхта, — Эйе унинг гапини бўлди. — Эртақ сўзляяпсанми?

— Қанақасига эртақ бўларкан?

— Оддий эртақ. Болаларга айтиладиган.

— Муҳтарам Эйе, сенга маъқул келмайдиган гап айтган бўлсам узр. Лекин менинг бурчим ҳаммавақт ҳақиқатни айтмоқ. Айниқса сенга. Лекин... — Хоремхеб пиёлани кўтариб унинг тагига қараб қўйди. — Эҳгимол, буларнинг барчаси эртақдир. Жаноби олийлари сени қанчалик яхши кўришини биламан-ку. У ҳеч қачон ўзининг сеvimли маслаҳатчисини хафа қилиб қўймайди.

Эйе тумшайиб қолди:

— У фақат менигина яхши кўриб қолмайди. Сенга ҳам жуда яхши муносабатда. Менга ҳаммаси маълум-ку ахир, муҳтарам Хоремхеб.

— Жаноби олийларининг икки сеvimли маслаҳатчиси бирга бўлган вақтларида нима қилишади? Хоремхеб пиёлани баланд кўтарди: — Улар ҳаёт, саломатлик, куч тимсоли жаноби олийларининг соғлиғи учун қадаҳ кўтаришади. Марҳаматли худойимиз ўзининг Катта Уйида юз йил давру даврон сурсин. Фақат юз йил. Кам эмас!

Улар пиёлаларидаги шаробни сипқоришди.

“...Хоремхеб ўзини тута билди: ташрифининг сабаби ҳақида миқ этмади. Лекин баъзи нарсаларни тахмин қилиш мумкин. Бу ҳарбийга Катта Уйдаги вазият унчалик яхшимасдай туюляпти. Бунга асослар борлиги аниқ. Хоремхеб

менинг ёрдамимга кўз тутяпгими ёхуд ўзининг менга дўстлиги, яқинлигини изҳор қилмоқчимми? Ё бўлмаса бирор хавфу хатардан мени огоҳлантирмоқчимми? Лекин қандай хавф-хатар бўлиши мумкин? У билан эҳтиёткорлик билан муомила қилмоқ керак. Сени сотиб юборса ҳам бир туки қимирламайди. Кўкрагинга ханжар қаласа-да, кулишдан тўхтамайди... Лекин сирасини айтганда, у нимадандир жуда ташвишда кўринади...”

“...Бу Эйе ўзини галати, худди Меннофер яқинидаги қумликларда қад кўтариб турган ҳайкаллардай совуқ тутяпти. Менинг виждоним тоза. Унинг олдига очиқ юз билан келдим. У эса?...”

— Муҳтарам Эйе, сенинг донолигинг Кемига маълум. Одамлар сени бекордан-бекорга донишманд дейишмайди. Фиръавнга биринчи маслаҳатчи бўлишга чинакамига муносиб одам деб бекорга айтишмайди. Жаноби олийларининг қулоғи сенда, зеро сен Кемининг ақли ва виждонисан. Бошқа маслаҳатчилар сени ўзларига устоз деб биладилар. Муҳтарам Эйе, бу гапларни уйингда туз тотганда, ажойиб шаробингдан ичганим учун айтаётганим йўқ, балки юрагим тубида ва тилимда бўлгани учун айтаётирман.

Коронги тушиб қолган ҳозирги пайтда икки маслаҳатчи, фиръавннинг икки суюкли кишиси шундай суҳбатлашишарди. Кемидаги бирорта башоратгўй, бирор инсон, паони ойининг шу оқшомида улуғ салтанатнинг бўлажак фиръавнлари бир-бирларига рўбарў ўтиришганини билишмасди.

МУҲАББАТ...

Тихотеп усиз яшай олмасди. Сорру ҳам Тихотепни лоақал узоқдан кўриб турмаса нимадир етишмаётгандай туюлаверарди. Тихотеп Сорруни хонадонининг бекаси қилишни истарди. Чамаси Усерхет бунинг учун яхшигина қалин сўрайди... Арамей қизлари жуда камгар ва итоаткор хотин бўлишади деб тўғри айтишади. Ҳазилкашлар агар бахтли бўламан десанг учта хотин ол: мисрлик аёлинг хўжаликни саранжом-саришта юритади, арамей аёлингга истаганинча захрингни сочаверасан, ер юзида митанний қизларидай қувноғи топилмайди.

Дўстлари Тихотепга масалани тезроқ ҳал этишни маслаҳат беришди. Дўкандорга совчилик қилишга тайёр эканликларини билдиришди. “Сорру қийинчиликни обдон кўрган, ундан яхши хотин тополмайсан”, — дейишди. Бу кеча қиз унинг олдига ўзининг энг яхши кийимларини кийиб келди: нозик вавилон ипагидан тиктирилган кўйлак қизғиш-қўнғир ясама соч, Жахидан келтирилган маржон, қимматбаҳо билагузукда офатижон кўринарди.

Тихотеп уни биринчи маротаба кўраётгандек бошидан оёғигача разм солди. Унинг жамолига боқиб бу дунёда тенгсиз Сорруни яратганига шукрлар қилди. Нега у кундан-кунга гўзалроқ, назокатлироқ, тиниқроқ, нозикроқ, жозибали ва истараси иссиқроқ бўлиб бораётти? Ё у осмондан тушган фариштами ўзи?

Тихотеп сеҳрлар кампирлар ўз жодулари билан кўз кўриб қулоқ эшитмайдиган мўъжизалар ярата олишини эшитганди. Улар эркакларни эшакларга, гўзалларни хунукка, бадбашара қизларни офатижонларга, соғломларни хастага, моховларни гўзал одамларга айлантиришаркан. Сорру ундай кампирларнинг хизматларига зор эмас. Бу мутлақо шубҳасиз. Лекин унинг кун сайин гўзаллашиб, мафтункор бўлиб бораётганига ишонини қийин эди.

Тихотеп бир вақтнинг ўзида ҳам ҳайрон бўлди, ҳам эсанкиради, ҳам ўзини йўқотиб қўйди. Қизнинг наздида йигит ўзини тан олмаётгандай ёки унутиб қўйгандай туюлди.

Улар бир-бирларига шундай қараб қолишди. Тихотепнинг уйида, остонасининг олдига. Хонани бироз ёритиб турган шамчиروқлар орасида.

— Бирор нарса де, — илтимос қилди Сорру.

У сўз қотди:

— Сенмисан, Сорру?

— Ҳа, менман. Ўзимман.

— Айт-чи менга, ким сени бунчалар гўзал қилиб яратган?

— Наҳотки мен гўзал бўлсам?

— Сен мислсиз гўзалсан! Кун сайин очилиб бораётсан.

Сорру қувонганидан йиғлаб юборай деди. Йўқ, у ҳақиқатан йиғлаяпти. Қўз ёшлари унинг қизғиш юзларидан пастга думаламоқда.

— Бу сеҳргар ким ўзи?

— Айтайми?

Сорру бахтли эди. Севинчидан йиғларди. У гўё учишга тайёр эди.

— Айт.

Ва у шивирлади:

— Муҳаббат.

— Ким?

— Муҳаббат — сенинг муҳаббатинг!

Тихотеп маъюс бўлиб қолди. Жехутимес ва Юти ҳайкалларига ўхшаб кетадиган тиниқ ва таранг юзи бироз бўшашди, бироз оқарди.

— Сенга нима бўлди? — шивирлади Сорру. Икки қадам босди, секингина елкасига бош қўйди.

Йигит худди уйқудан уйғонаётган отдай, қанотини ёзаётган қушдай бошини силкитди. У қизни бутун жозибаси, бутун ҳарорати, денгиз устидаги камалакдай бутун ранглари билан кўрди. Қизни бағрига босди, сўнг қўлида кўтариб Жанубнинг ёввойи дарахтларининг хушбўй ислари келиб турган ложага олиб борди.

Улар ёнма-ён ётишди. Йигит қизнинг бармоқларини ўз қўлига олиб синчиклаб тикилди. Бармоқларнинг ниҳоятда ингичка ва нозиклигидан ҳайрон бўлди.

“Булар маликанинг бармоқларига ўхшайди. Нозик чеварлик ишлари ва муҳаббат учун яратилган бармоқлар. Уларнинг биринчи вазифаси эркалаш. Уларнинг иши севиклиларни эркалаш. Жўшқин эҳтиросдан кейин эркакка янги куч ато этиш... Жўшқин ва жиловлаб бўлмас эҳтиросдан кейин...”

Йигит шифтга қараб ётарди. Ҳамон маъюс бир алпозда қизгин бармоқларини ўйнардди. Сорру унинг хаёли қаёқлардадир кезиб юрганини ҳис этди. Қиз буни сезмаслиги мумкин эмасди, зеро у эркакларни кузатишни, юз ифодасидаги салгина ўзгаришдан одамнинг кайфиятини аниқлашга одатланган эди. Бунга ўз ихтиёридан ташқари, худди шербачча турли товушларни узоқдан эшитиш, ҳидни сезиш инстинктини тобора ривожлантиргани сингари ўрганган.

Қиз чидаб туролмай ундан сўради:

— Бу ерга келганимдан чамаси мамнун эмассан шекилли.. Тобинг йўқроқми дейман?

— Топдинг.

— Демак, касалсан.

— Ҳа. Лекин бу алоҳида касал.

— Қандай?

— Ҳатто касал деб бўлмайди.

— Нима бўлмаса?

— Сенга қандай тушунтирсам экан, Сорру? Бу юракнинг алоҳида бир ҳолати. Ҳеч қаеринг оғримаётганга ўхшайдию, лекин бутун тананг зирқирайди.

— Бунинг яхши давоси бор, Тихотеп.

— Шаробми?

— Ҳа.

— Йўқ, Сорру. Шароб ёрдам бермайди.

— Нега?

Йигит қизнинг бармоқларини бирма-бир қўлидан ўткази туриб қўзларини юмди. Сўнг секингина сиқди... Кейин янада қаттиқроқ сиқди.

— Оғримаяпти, — деди Сорру.

Ҳайкалгарош шу ондаёқ қизнинг қўлини қўйиб юборди.

— Мен оғримаяпти, деяпман-ку.

Сорру унга яқинлашди, сал ўрнидан туриб лабларини йигитнинг лабларига босди. Улар қарахт бўлиб қолгандай ҳолатда эдилар. Унга ливиялик савдогар бир куни: “Сорру, сенинг бўсаларинг ўликни ҳам тирилтиради” деган эди. Буни Сорру яхши эслаб қолган. Ҳар хил эркаклар — йигитлар ва ўрта ёшлилар, ўспиринлар ва кексалар унга жуда кўп эркаловчи сўзлар айтишган... Лекин бу сафар унинг маҳорати иш бермаётганди.

Сорру Тихотепдан қўзини узмасди. Йигитнинг нигоҳи бир оннинг ўзида

нурсизлангандай лоқайдлашиб қолди. Сорру хафа бўлди. Наҳотки, муҳаббат шунчалик тез тугаса?

Йигит уни бағрига босди, қулоғига оғзини олиб бориб шивирлади:

— Хафа бўлма, Сорру. Кайфиятим шунақа...

— Бунга сабаб...

— Сен эмас.

— Ким бўлмаса?

Тихотеп ўрнидан турди, аёлни ёнига ўтказди.

— Эҳтимол, худонинг ўзи айбдордир.

— Худо?

— Ҳа, Сорру. Бошқа айбдорни мен кўрмаяпман. Яхшиликни ҳам, ёмонликни ҳам у юборади. У одамларни бир-бирига меҳрли ҳам, қаҳрли ҳам қила олади.

Сорру айтди:

— Сенга менинг ўйчанлигим ёқмади шекилли? Энди бизнинг ролларимиз алмашди. Мен севгидан енгилтақ бўлиб қолдим, сен эса хафасан...

Ёш ҳайқалтарош бошини сарак-сарак қилди:

— Ким Кемини севса, жаноби олийларига садоқатли бўлса хафа бўлмаслиги мумкин эмас. — Тихотеп аёлнинг тушунолмай ҳайрон бўлиб қараб турганини кўриб батафсил тушунтириб бериши лозимлигини тушунди. Лекин ҳозир бунга кучи ҳам, хоҳиши ҳам йўқ эди. Шу боисдан секингина шивирлади: Жаноби олийлари билан Нафлита ўртасидаги жарлик кутилганидан кўра чуқурлашиб бормоқда. Уй ёрилса бу ёриқ қаёққа кетаётганини кузатиш керак...

— Қаёққа кетаяпти ўша ёриқ, Тихотеп?

— Бу ёриқ фақат чўзилиб кетаётгани йўқ, унда қоп-қоронғи жуда катта бўшлиқ ҳам пайдо бўляпти.

— Жуда даҳшатлику-а?

— Бу бўшлиқ ҳаммамизни ўз домига тортиши мумкин.

Башорат ҳаммавақт ҳам ёқимли бўлавермайди. Сорру қандай ҳодиса рўй бериши мумкинлигини дарров фаҳмлай олмади.

— Қандай бўшлиқ ҳақида гапираяпсан, Тихотеп?

Қандай бўшлиқ вужудга келаётганини қанақасига тушунтирса бўлади ўзи? Унинг ватанига ва севгисига бевосита алоқадор бўлмаган бирор нарса уни ташвишга солармикин? Масалан, Кеми тақдири?

— Нима? Нима дединг? — ҳайрон бўлди Сорру.

— Кеми тақдири, — қайтарди у.

— Жоним, жонгинам, — тўнғиллади аёл, — сен мени малика ёхуд фиръавннинг ўзи билан чалкаштираяпсан шекилли. Тўғрисини айт, чалкаштираяпсан-а?

— Чамаси сен бундай майда нарсалар билан бошингни оғритмайсан шекилли?

— Тўғрисини айтсам, йўқ. Мен ким бўлибман. Ўз ташвишларим ўзимга етиб ортади. Мен сени танимаяпман. Ҳаммавақт қувноқ юрардинг. Ҳозир-чи? Фиръавн бўлмаган тақдирингда ҳам унга маслаҳатчиликка лойиқсан. Мен бўлсам қандайдир гўзал ошиқ бўлиб қолган деб ўйлабман. Айтақол: севиб қолмадингми ахир? Йўқ деб қасам ич!

— Сорру, наҳотки сен ўзинг яшайдиган мамлакатнинг келажаги ҳақида ҳеч қачон ўйламасан?

— Нима ҳақида?

— Келажаги ҳақида.

— Буни ким мендан сўраб ўтирарди? Мен ким бу ерда? Ва унинг келажагига қарашим ёки қарамаслигимнинг қандай аҳамияти бор?

Аёл юзидаги болаларча содда ва нозик ифодани кўриб йигит беихтиёр кулиб юборди.

— Сенга нима бўлди? — деди аёл. — Энди нимага кулаяпсан?

— Шунчаки... Сен ё жуда ақлисан?... — У жим бўлиб қолди.

— Ёки... Давом эт. Гапингни тутатиб қўй, Тихотеп.

— Ёки жудаям тентаксан.

Сорру хафа бўлмади:

— Майли, тентак бўла қолай! Менга барибир. Фақат мени севсанг бўлгани. Севганимда мен ҳеч нарсани ўйламайман. Назаримда бахтлидайман.

Хўш, унга нима дейиш мумкин? Аёллар ўтлоқдаги кўкатдай бир нарсалиги маълум-ку. Кўкатга эса сув, ёруғлик, қуёшнинг ҳарорати керак. Эҳгимол, яна унга қушларнинг чуғурлаши ҳам керақдир. Бошқа нарсалар билан унинг иши йўқ. Аёл учун муҳаббат — ҳамма нарса. Бусиз у яшай олмайди. Муҳаббатли аёл ҳар қандай синовларга бардош бера олади. Севимли кишиси билан бўш кемага ўтказиб қўйсанг Танетер, балки ундан узокроққа ҳам сузиб кетаверади! Муҳаббатли аёлга Фарбий саҳродан яёв ўтиш ҳам ҳеч гап эмас.

— Сорру, гапимга кулоқ сол. Ҳаётда муҳаббатдан кўра муҳимроқ нарсалар бор.

— Билмадим. Эҳгимол, муҳаббатдан муҳимроқ нарса нималигини айтиб берарсан?

— Айтаман.

— Эшитаман бўлмаса.

— Масалан, давлат ишлари.

— Булар тўғрисида фиръавн бош қотиради.

— Шундай бўлдиям дейлик.

— Унинг маслаҳатчилари.

— Яхши!

— Сарой аъёнлари.

— Бу ҳам тўғри!

— Кўрдингми! — хулоса ясади Сорру. — Давлат ишлари билан шуғулланидиган қанча одамлар бор.

— Сен тамомила бошқа нарсани гапирясан. Мана, бошқачароқ тушунтириб кўрай... Тасаввур қилиб кўрки, биз эртага уйимиздан ажраб қолдик дейлик...

Йигит жавобни кутиб турди. Сорру бу саволдан унчалик ҳайрон бўлмади. Ҳамманинг ҳам уйи бор дейсанми? Мен каламушлардай ер остида яшайдиган немхуларни биламан. Улар паст овозда фиръавн ва маслаҳатчиларини сўкишгани сўкишган.

— Шунақами? Нега улар сўкишади?

— Чунки тимсоҳ ичида яшагандай яшашади-да. Тимсоҳ ичига кириб кетган одамнинг аҳволини ҳис этасанми? Тўғри, немхулар аввалига юқори табақа одамларига қирон келди, энди биз яшайдиган замон келди деб ўйлашганди. Йўқ, ундай бўлмади. Авом халқ овқат ўрнига терини сўряпти, гўшт ўрнига ҳўл терини еяпти. Ахир шу ҳам ҳаётми?! Сен эса уйни гапирасан. Уйсиз яшаса бўлади, нонсиз яшаб бўлмайди.

Тихотеп бўзариб кетди.

— Сорру, сен беками кўст турмуш кечирасан-у бу маълумотларни қаердан олдинг?

— Ахир менинг кўзларим йўқми?

— Кўз менда ҳам бор.

— Демак, кўзларинг яхши кўрмайди.

— Мен басир эмасман!

— Басир бўлмасдан туриб ҳам кўрмаслик мумкин.

— Мени ҳайрон қолдираясан!

Сорру қўллари билан йигитнинг бўйнини қучоқлади. Унга жуда яқин келди.

— Тихотеп, сен менга очигини айт-чи: немхулар ҳаётидан нимани биласан? Бошқа шаҳарлардаги ҳаёт ҳақида нимани биласан. Узоқ ва яқин жойлардаги қишлоқ ва шаҳарлар ҳаёти ҳақида-чи?

Аёл унга жуда кучли ва шижоатли туюлди. Қаттиқ ухлаётган одамни уйғотмоқчи бўлгандай уни силқитди.

— Менга бирор нарса дея оласанми?

Тихотеп кулди.

— Мен сени севаман.

— Йўқ. Энди бу камлик қилади. Сен яна ақлимни киритиб юбординг. Немху ҳозирги ҳаётдан ҳам ёмонроқ ҳаёт кечирishi мумкинми?

Йигит индамади.

Ит ҳам, уй ҳайвонлари ҳам, саҳродаги йиртқичлар ҳам ҳаёт кечиради.

Немхулар кун чиқишдан кун ботишгача ўлганидан кейинги яхши ҳаёти учун тиним билмай меҳнат қилади. Шундай эмасми?

— Сенга равшанроқ бу.

Аёл лабларини чўччайтирди. Қўлларини тиззасига қўйиб, бошини эгди:

— Тихотеп, сен ҳайкалларинг тўғрисидаги ҳаёлларинг билан бандсан.

У қулди.

— Тош сен учун ҳаёт.

Тихотеп кулишда давом этди.

— Сен саройда худди фиръавн маслаҳатчиларидай яшайсан.

Йигит кулаверганидан нафаси ичига тиқилиб қолай деди. Бугун бадани титраб ётиб қолди.

Аёлнинг газаби тобора ортиб борарди.

— Атрофга қара, қанчадан-қанча қашшоқлар, қанчадан-қанча ғам-алам!

Ҳайкалтарош уни эшитар, ҳамон куларди.

— Уларнинг ичида ҳаммадан бахтсизроғи менман!

Тихотеп дик этиб ўрнидан туриб, аёлни кучоқлади.

— Жоним, — деди у, — агар жаноби олиялари Нафтита бўлмаганда сени дунёдаги энг гўзал аёл деган бўлардим.

— Сен жудаям олимона гапиряпсан. Сўзларингни у қадар тушунаётганим йўқ.

— Тушунишга ҳаракат қилмай қўяқол. Ўз сўзларимни баъзан ўзим ҳам тушунмайман. Мен айтмоқчиманки, сен хотин-қизларга хос назокатлилиқнинг тимсолисан.

— Мен шундайманми? — ҳайрон бўлди Сорру.

— Барча фазилатларини нуқсонлари билан шундайсан.

“...Тихотеп билимли, ақлли, кўп нарсаларни биладиган одам. Айтишларига қараганда, улуғ ҳайкалтарош бўлган Жехутимес уни бекорга ўзига яқин тутмайди. У бизнинг дўконимизда ҳаммавақт иззат-икром билан кутиб олинади. Тихотеп унинг яқин ўртоғи. Негадир у хафароқ кўринади...”

— Сен Нафтитани севасанми?

Ҳайкалтарош чапак чалиб юборди:

— Нималар деяпсан?

— Ахир ўзинг айтдинг-ку.

— Мен нима депман?

— Нафтита мендан кўра азизроқ эканлигини айтдинг-ку. Шунинг учун кайфиятинг ёмон.

— Ўз оғзингдан чиққан бемаъни гаплар ўзингни чалкаштирмаслиги учун баъзи нарсаларни тушунтириб қўяй. Тасаввур қилки, бир одам Хапининг нариги қирғоғига ўтиб олиш учун тимсоҳлар кўп жойдан кемага ўтиради. Кемага ўтирадию балога дучор бўлади — кучли оқимга дуч келади. Сув югургандан югуради. Нариги қирғоқда эса бу одам учун дунёдаги энг гўзал, сеvimли ва вафодор қиз кутиб турибди. У шу қизга уйланмоқчи. Лекин кема билан нариги қирғоққа етиб боришнинг иложи йўқ. Оқим уни сув қаърига тортиб кетмоқда. Очофат тимсоҳлар унга ташланай деб турибди. — Тихотеп жим бўлди. Сўнг савол айлади: — Сен бунга нима дейсан?

Аёл тўсатдан ўзгариб кетди. Сорру севгилисини кутаётган бахтсиз аёлнинг ҳолатини тасаввур қилди. Эҳ, Хапининг нариги қирғоғидаги бечора аёл! Наҳотки у севгилисининг ҳалокатига гувоҳ бўлса?.. Сорру қўллари билан юзини беркитди. Кўз ўнгида севгилисидан жудо бўлаётган аёлнинг қиёфаси гавдаланаётгандай, кулоқларига юракни орзиқтирувчи даҳшатли оху ноласи эшитилгандай туюлди... Тихотеп аёлнинг юзидан қўлларини базўр олганда Соррунинг чеккаларидан катта-катта кўз ёшлари оқаётганди.

— Йиглаяпсанми, Сорру?

У хўрсиниб, бошини қимирлатди.

— Хафа бўлма, илтимос қиламан.

— Аёлга раҳмим келади.

— Йигитга-чи?

Сорру жавоб бермади. Соддалиги ва табиийлигининг чеки йўқ, қалби эса янги қурилган оқ қоғоздай тоза эди. Тихотеп ёш аёлга кучли таъсир этган ҳикоянинг таассуротини юмшатишга уринарди.

— Сорру, мен кема ҳақида гапираётганимда Кемини кўзда тутган эдим. Кемада сузаётган одам қиёфасида эса ўзимни тасаввур этгандим...

— Соҳилда кутаётган аёл қиёфасида-чи?

— Сени.

Шу сўзлардан кейин аёл ҳўнграб йиглаб юборди. Йигит аёлни тинчлантиришга анча куч сарфлади. Энг содда, синовдан ўтган усулгина ёрдам берди, узоқ жўшқин бўса воситасида тинчитди. Шундан кейин ўз ҳикоясини давом эттириш имкони туғилди:

— Агар Кеми билан бирор қор-ҳол юз берса, биз унинг қисматидан айро турармидик. Бу ҳалокат олдида севги кўшиқлари нима деган гап? Буни мен кеча, босиб келаётган хавфни билганимдан кейин тўсатдан ҳис этиб қолдим.

— Муҳаббатни ҳеч нарса билан солиштириб бўлмайди. У худодан ҳам юқори.

— Динни таҳқирлама!

— Мен эса худодан ҳам юқори дейман, — тихирлик билан қайтарарди Сорру.

— Сиз осиеликлар учун худо билан муҳаббат бир нарса!

— Йўқ, бир эмас, Тихотеп: муҳаббат ҳар нарсадан улуг! Сизлар бу ерда, Кемиде эски китоблар-у ёзувларга ружу қўйгансизлар. Сирасини айтганда, энг яхши ёзувлар севги ёзувларидир.

Сорру бу сўзларни чуқур ишонч, эҳтирос ва кучли ҳарорат билан айтди.

— Сизлар ҳаддан ташқари эҳтиёткорсизлар, — давом этди у. — Билимларингиз энг яхши ҳиссиётларингизни сиқиб чиқаради. Дўконимизда худди бугун эрталаб икки жаноб баҳслашиб қолишганидек. Бир-бирларини ҳақорат қилишгача бориб етишди. Улар икки бурчакка чўк тушиб олганларича қозига шикоят ёзишди. Ахир эркалар ҳам шундай йўл тутагани бўлмаса!

— Қандай йўл тутиши керак, Сорру!

— Бунақа баҳсни қўл жанги билан ҳал қилади қўяди.

Тихотеп аёлга: нима бало, зеҳни пастроқ аёлмисан, дегандай разм солди. Наҳотки баҳсни суд йўли билан ҳал этишга қараганда қўл жанги афзалроқ бўлса? Эй, қодир худо, нақадар қолоқ, жаҳолатпараст бандаларинг бор-а. Ҳатто соҳибжамол Сорру ҳам баҳсни нозик қўлчалари билан ҳал этишга тайёр.

Уша баҳс бошланган икки кишига Соррунинг газаби чексиз эди:

— Қаргага ўхшаб обдон қагиллашгач, шикоят ёзишга тушишди. Сўнг қозига бориб адолат қилишини сўрашди.

— Сорру, улар тўғри қилишган.

— Шунақами?

— Жудаям!

— Сен ҳам шундай шикоят ёзган бўлармидинг?

— Агар шикоят ёзишга эҳтиёж сезилса.

— Бир эркак хотинини ўйнаши билан тутиб олибди...

— Таассуф.

— Сўнг нима бўлибди, Тихотеп?

— Билмадим.

— Мен эса биламан.

— Билсанг айтақол, Сорру.

— У ўйнашни суд жавобгарлигига тортибди. Гувоҳларни йиғиб, ўйнашнинг қабих иштини фош этибди.

— Сорру, у қонун бўйича иш тутибди. Шундай эмасми?

— Йўқ, бу ҳол аёлнинг рашк ва вафо ҳақидаги тасаввури доирасига сиғмайди. Эри хотини ва ўйнашнинг қалласини олиши лозим эди!..

— Нақадар шафқатсизлик! — хитоб қилди ҳайкалтарош.

— Йўқ, — қатъий эътироз билдирди Сорру, — агар чинакамига севсанг ҳамма нарсага тайёр бўласан! Инсон муҳаббатсиз йўлдаги оддий тош холос. Ҳиссиз одамларни бугун вужудим билан ёмон кўраман.

“...Бу аёл бамисоли шербачча. Унинг қаҳри ҳам, меҳри ҳам қаттиқ. Бундай одам Хемииуннинг улуғвор мўъжизаси Хуфу эҳромларини ҳам, Иртисен ҳайкалларини ҳам муносиб қадрлай олмайди. Зеро, улар Соррунинг вужуд-вужудига сингиб кетган туйғулар билан мушгарақ эмас. Мен олдин уни барча аёллар сингари майса, кўкатга қиёс этгандим. Йўқ, у шербачча экан. Бугун фикрлари, ҳаракатлари худди шердай жиловланмайди. Мана шундай!..”

— Яхши, — деди у муросага келгандай, — майли, биз, Кеми аҳолиси ҳаддан зиёд эҳтиёткорроқ, қонунларга ёпишиб қолганроқ, рашиқ тушунчасидан, жанговарликдан узоқроқ бўла қолайлик.

— Сизлар қозибозсизлар, — мулоимлик билан деди Сорру.

— Оғирроқ ботадиган сўз бу.

— Сизларга нон-овқат бермай шикоят ёзиш, қозихоналарни кезиш имконини берилса кифоя. Ерларидан озгинасини тортиб олишса қозига ёзасизлар, хотинларинг вафосизлик қилса ҳам, кўшнилариинг ҳақорат қилса ҳам, кул қочиб қолса ҳам қозига арз қиласизлар.

Тихотеп бошини ушлади.

— Сорру, эркак бўлганинда нима қилардинг? — хитоб айлади у.

— Нима қилардим? — Соррунинг кўзлари йиртқич ҳайвонларникидек ёниб кетди. — Мени хафа қилганларни шартта бўғизлаб ташлардим. Ўз қўлим билан!

— Ҳа, Сорру, чакана эмассан, Изидага ўхшамайсан.

— Унга ўхшашга интилмайман ҳам.

— Изида ҳам, Ашгоретга ҳам...

— Мен айтдим-ку ахир, уларга ўхшашни истамайман.

Аёл йигитнинг қўлини нарироқ сурди, қўлларини белига қўйиб, бошини роз кўтарди.

— Ҳа, мен ор қилмайман! Ҳа, мен Ашгорет сингари аёлман. Худди у сингари вафо тимсоли бўлишни истайман.

— Мен сени айна ана шу фазилагинг учун ҳам ёқтираман, — деди Тихотеп. Бу учрашув ҳам аввалгилари сингари хотима топди. Аёл устидаги ипак кийимларини аста-секин ечди. Йигит унга ёпишди. Аёлнинг қорни янги ёпилган нондай иссиқ ва таранг эди.

Тихотеп ечинди. Худди бўйини ўлчамоқчидай аёлнинг ёнига чўзилди. Сорру унга қараганда жуда кичик ва ихчам эди. Аёл йигитнинг белидан кучоқлади, нола қилди...

Йигит уни қўлларида кўтариб олди. Шу ҳолатда уни ўпа-ўпа хонани уч маротаба айланди.

— Мен сени машғаладай кўтариб юрибман, — деди у.

— Қўлларинг катта-катта, бақувват экан.

— Сени сирли, хушбўй ислай, тасаввур этиб бўлмас гўзал мўъжизадай кўтариб юрибман.

— Сен пайдан яралгансан, Тихотеп.

— Кўкракларинг учишга тайёр турган икки қушчага ўхшайди.

— Улар сенга интизор.

— Ўзинг саҳрода қолган тошдай қайноқсан.

— Қайноқлигимнинг ҳоврини ол бўлмаса!

— Нима билан? — сўради титроқ овоз билан.

— Ўзинг яхши биласан...

Йигит лаблари билан аёлнинг лабларини қидирди. Аёл ҳолдан тойиб пичирлади.

— Муҳаббат... Муҳаббат...

ҲАЙКАЛТАРОШЛАР ДАВРАСИДА

Фиръавн кутилмаганда Кийа билан биргаликда кириб келганда Юти ва Бек Жехутимеснинг устахонасида эдилар. Жехутимес ўз дўстларига плитага чизиладиган рельефнинг қораламасини кўрсатарди. Шоҳ худди ёруғлик ва иссиқлик худоси шаънига қасида ўқийтгандек қўлини ҳазрати олийлари Атон томон чўзиб турарди. Ахтой ва Тихотеп Жехутимеснинг тушунтиришларига эҳтиром билан қулоқ солганча меҳмонларнинг орқа томонида турарди. Шу вақтда фиръавн Кийа билан бирга пайдо бўлди. Уларни сарой соқчилар гуруҳи кузатиб келарди.

Ҳайкалтарошлар олий мартабали меҳмонларни кечроқ пайқашди. Ҳазрати олийлари ўтирган аравани тортаётган отлар туёқларининг овози эшитилди. Зум ўтмай фиръавннинг ўзи ҳам кўринди. Унинг орқасида Кийа. Кекса Бек ҳаммадан олдин чўк тушиб фиръавнга таъзим қилди. Бошқалар унга эргашишди

— У! — деди баланд овозда қўшни хонада лой қораётган кимдир. “У” шундай ифодали талаффуз этилдики, “у” кимни англатишини сўраб ўтиришга ҳожат ҳам бўлмади.

Нефтеруф ҳақиқатан “у” лигига ишонч ҳосил қилиш учун парда ёнига шошилди. Собиқ сургунчи оғир пардани оҳиста бир томонга сурди. У улугвор табассум билан устахонага ва таъзим бажо келтираётган ҳайкалтарошларга қараб турган шохни кўрди. Бу қиррадор юзли кўримсизгина жуссада, унинг кўзларида, бутун қиёфасида қандайдир фавқуллода бир нарса зуҳр этиб турарди. Йлоҳийликми бу? Эҳтимол. Ёки қатъиятмикин? Балки бу ҳамдир. Эҳтимол кучдир. Буларнинг барчаси унда мужассамдир балки.

Кийа ўзини вазмин тутарди. Унинг юзида қандайдир кўтаринки кайфият акс этарди. Эҳтимол, бу ҳолат унинг фиръавнга яқинлиги боисдир. Нима бўлганда ҳам у малика ахир. Унга турлича муносабатда бўлиш мумкин, лекин Кийанинг улугворлигига гап йўқ эди...

Нефтеруф нигоҳини яна фиръавнга қалади. Мана у қаршимда. Мана у ҳозир қандай бўлибди. Унинг биргина сўзи билан Нефтеруфлар ажойиб сулоласининг кули кўкка совурилди. Оғзининг ели билан Нефтеруф етти қават ернинг тагига кириб кетди. Қаламушдай ер қазиш, унга олтин топиб бериш учун...

Собиқ сургунчининг қўли беихтиёр кечасию кундузи тақиб юрадиган ханжар қинига бориб қолди... Йиртқич ҳайвонлардай бир сакраса бўлгани. Ҳаммаси тамом бўлади, қасос олинади. Кўз очиб юмгунча Кеми янги ҳукмдорга эга бўлади. Янги ҳукмдор билан эса...

Асабий ҳолатдан Нефтеруфнинг пешонаси терлаб кетди. Собиқ сургунчи чекка томирлари оғригудай бўлиб фиръавнга тикиларди. Уни фиръавндан бор-йўғи уч-тўрт метр масофа-ю парда ажратиб турарди холос. Ахир шу ҳам тўсиқ бўлганими? Бу бор-йўғи бир сакрасалик масофа холос...

“...Бу учрашувни саккиз йилдан бери орзиқиб кутаман... Кечасию кундуз ўйлайман. Шу дақиқада қандай ҳаракат қилишни пишитиб қўйганман. Узимга ўзим сўз берганман. Менинг ҳамлам яшнн тезлигида бўлади. Сўз берганман...”

Шу дақиқада кимдир қўлини Нефтеруфнинг елкасига оҳиста қўйди. Лекин қўл оғир, жудаям оғир бўлиб, бундан оғирроқ қўлни тасаввур этиш қийин эди. Нефтеруфнинг орқасидан пишиллаган овоз эшитилди. Яқинлашаётган хавфни сезиб қолган каркидон одатда шундай пишиллайди.

Нефтеруф орқасига кескин бурилди ва қоп-қора башара ва оппоқ тишларга кўзи тушди. Қўллари узун, мускуллари ўйнаб турган, жингалак сочли баҳайбат ҳабашнинг лаблари қизил, кўзлари оппоқ эди. Мийиғида табассум қилганча Нефтеруфга тикилиб турарди. Нефтеруф гап нимадалигини ҳам дарров фаҳмлай олмади.

Қоратанли жуда секин гапирди:

— Ҳазрати олийлари жуда яхши кўриняптилар-а.

— Ҳа, — деди беихтиёр Нефтеруф.

Қоратанли давом этди:

— Жаноб, сен ҳаёт, саломатлик, куч тимсоли ҳукмдоримизга қандай муҳаббат билан қараганингни кўриб қолдим. Мен ҳам уни яхши кўраман. Ҳаммамиз яхши кўрамыз. У худди улуг Хапининг ўзи.

Ҳабашдан чеснок ва гўшт ҳиди анқирди. У баъзи товушларни нотўғри талаффуз қилганидан гапини англаш қийин эди. Устига-устак, жуда секин гапирётганди...

— Ҳа, ҳа, — деди Нефтеруф.

— Қара, анавини қара-чи, — маслаҳат берди ҳабаш Нефтеруфнинг елкасидан қўлини олмай. Нефтеруф чамаси ҳукмдорнинг кўрикчиси бўлган ҳабашнинг исқанжасида эканлигини тушунди. Шунингдек у фиръавнга етиш қийинлигини, Сотис юлдуздай олислигини, олдинга ҳам, орқага ҳам, ўнга ҳам, чапга ҳам қимир этиш мумкинмаслигини англади... Алвидо, орзуларим!..

— Қара, қарасанг-чи! — қаҳр билан шипшиди қоратанли.

Ҳазрати олийлари таъзим бажо келтириб турганларга диққат билан синчиклаб тикилди. Эҳтимол, унга нимадир ёқмаётгандир. Лекин нима ёқмаётган бўлиши мумкин. Ахир фиръавннинг бу ерга ташриф буюриши маълум эмасди. Шу боисдан ҳайкалтарошлар бундай пайтларда кийиладиган

либосларини кийишмаганди. Бундан бу ерга меҳмон бўлиб келган Бек ва Юти мустасно эдилар. Жехутимес афт-ангорини чанг босган, Ахтойнинг қўли лой, Тихотеп чангдан сарғайиб кетганди.

Фиръавн Кийа томон сал қайрилиб деди:

— Мана бу одамлар ҳайкалтарошлик қилишади. Кемида буларга тенг келадигани йўқ. Жаҳоннинг барча ҳайкалтарошлари ҳам улар билан ёнма-ён туришга муносиб эмас.

Фиръавн бу гапи билан улар шундай улуғ одамлар бўлишларига қарамай, менинг қаршимда тупроқ билан баробар демоқчи эди.

Кийа фиръавнга бош қимирлатиб қўйди. Кўзларини салгина қистанча ҳамон жим турарди. Унинг бутун кўриниши ҳукмрон ва маликага садоқатли ва итоатли Кемининг бу машҳур кишиларига эҳтиромни билдириб турарди.

Кейин ҳазрати олийлари ҳайкалтарошларга мурожаат этди. У ўнг қўлини ўйнатганча оҳиста, худди бировдан хафа бўлгандай таъна билан гапирарди. Унинг нутқи равшан ва вазмин. Фиръавн икки ёки уч маротаба ўз фикрларини маликага етказиб қўйиш учун унга қараб қўйди. Бамисоли асосан унга гапирмоқчи бўлгандай. Чамаси фиръавнликдай юксак, илоҳий лавозимга бутун Кемида жаноби олийларидан бошқа муносиброқ одам йўқдай эди. Барча ҳайкалтарошлар ўринларидан туриш учун фиръавннинг имосини кутишарди. Ҳозирча атайинми ёки хотиридан кўтарилибми ижозат берилмаган экан, ҳамон эгилганларича туришарди. Лекин тез орада фиръавннинг хотиридан кўтарилмагани, барча ишларидагидек ҳозир ҳам ўйлаб иш тутаётгани маълум бўлди.

У шундай деди:

— Биз ҳаммамиз ҳазрати Атон томонидан яратилганмиз. Зеро у ердаги бор нарсаларнинг худоси — эгаси. Осмонга учиб кетган ҳазрати отам мен билан суҳбатлашиб туради, менинг сўзларим эса у билан қилинган муқаддас ва сирли мулоқотларнинг моҳияти, хулосаси. Кеми ҳамма нарсани кўрувчи, ҳамма нарсани яратувчининг энг яхши ижодий маҳсули. Кемининг энг яхши одамлари эса унинг ҳайкалтарошлари ва мирзалари, меъморлари ва созандалари. Зеро, улар томонидан яратилган асарлар бебаҳодир. Буни мен, осмоннинг кўм-кўк йўлларида олгин аравада еладиган отам номидан гапираяпман. Унинг муносиб одамлари бўлишга арзийдиган сизлар эса ҳатто менинг олдимда мана шундай тиззалаб турунлар. Буни мен умид қиламанки, охириги маротаба айтмаяпман. Бу ерда ҳозир бўлган донишманд ва кўп иззатли Бек, шу жойда ҳозир бўлганларнинг барчаси, бошингизни баланд кўтаринг. Чунки бу бошларга шоҳингиз ва унинг осмонларда учиб юрган отасининг марҳамати ёғилгай.

Шоҳнинг шу сўзларидан кейин унинг истагига кўра қуллари ердан кўтарилишди. Чунки ҳазрати олийларининг хоҳиши унинг қуллари учун қонун. Кийа бир неча қадам ташлаб олдинга чиқди ва машҳур ҳайкалтарошлар ўртасига тушиб қолди. Малика ҳазрати олийларига шундай мурожаат этди:

— Ҳозир бу ерда ҳар бир сўзи адолат ва донолик билан йўғрилган ажойиб нутқни эшитдик. Бундан буён ҳам давлатимиз ва марҳаматли худоимизнинг қароргоҳи бўлган Улуғ Уйни шарафлайдиган қўли олгин ҳайкалтарошларнинг шаънига ана шундай мақтов сўзлар янтрайверсин.

— Жехутимес, — деди жаноби олийлари, — биз кўришга улгурмаган асарларингни кўрсат. Болганг сеҳри билан жон ато этган тошларни кўрсатиб кўзларимизни қувонтир.

Жехутимес Бек ва Ютиларга ўхшаб ҳазрати олийларининг насиҳатларига қандай қулоқ солишни яхши биларди. Маи сингари бу насиҳатларга яхши амал қилмайдиганлар эса ҳозирги кунда узоқ саҳройи биёбонларда мешда келтирилган бадбўй сувни ичмоқда, кечалари ажойиб шаҳарларимизни, бундай устахоналарни туш кўрмоқда. Фиръавнлар Ретену ва Ливия сингари жойларни забт этишлари мумкин, аммо ҳайкалтарошларнинг устахоналарида уларнинг ҳокимиятлари чекланган. Ҳайкалтарошлар лойдан фавқулудда ажойиб нарсаларни ясай олиш истеъдодига эга бўладилар. Бу гапни фиръавн бир неча бор ўз нутқларида таъкидлаган. Ҳозир эса ҳукмдоримиз ўз фикрларини янада равшанроқ ифодалаб берди...

Жехутимес тошга йўнилган ва гипсга қуйилган ишларини кўрсатди. У бир

ишини кўрсатиб бўлгач, иккинчисига ўтарди. Ҳазрати олийлари ҳар бир ҳайкални синчковлик ва улуғ қизиқиш билан кузатарди.

Ҳабаш эса Нефтеруфни қўйиб юбормасди. Шундоққина орқасида нафас олиб тургани эшитиларди. Собиқ сургунчи бу давангирдай одамнинг кучоғидан чиқиб кетолмаслигини тушунди. Шунингдек у устахонанинг турли бурчакларида бир неча соқчи сергак турганлигини кўрди. Бу соқчилар қандай пайдо бўлиб қолишганини ҳам билолмай қолди. Лекин фиръавннинг кўриқчилари етарли даражада ишончли эканлиги аён бўлди. Шу вазиятда суиқасд ҳақида ўйлаш ўтакетган бемаънилик бўларди... Шу дақиқадан эътиборан Нефтеруф ўзини фиръавнга ўта садоқатли қилиб кўрсата бошлади. Ҳазрати олийларига ҳаддан зиёд қойил қолаётганини кўрсатишга зўр бериб ҳаракат қиларди. Ялтоқлик билан хўрсиниб кўярди. Ҳабашга мурожаат этиб:

— Эҳ, қандай улуғ-а! Қандай донишманд-а! — деб қайтарарди.

Ҳабаш эса унга бақрайиб қараганча: Ҳа, ҳа, деб жавоб қайтарарди.

Жаноби олийлари ҳали тугалланмаган ва шу боисдан устига дағал мато ташлаб қўйилган ҳайкал ёнига келди. Жехутимес фиръавн ҳайкал устидаги матони олиб ташлашни буюради деб ўйлади.

Сезгир фиръавн бегоналар кўзидан яшириб қўйилган ҳайкални мато ортидан кўргандай турган жойида бошқа томонга қайрилиб деди:

— Одамларнинг бошқаларга ўхшамайдиган, оригинал юз ва тана шаклини янада бўрттириброк кўрсатиш, сайқал беришдан воз кечиш зарурмасмикин?

Бу савол ҳайкалтарошлардан кимга қаратилгани номаълум эди. Бек ҳайкалтарошлар ичида ёши энг улуғи бўлганлиги туфайли жавоб берди:

— Жаноби олийлари, бу масала ҳамма даврларда ҳам ҳайкалтарошликнинг ўзак масаласи бўлиб келган. Энг қадимги даврларда, масалан, Имхотеп замонларида ҳам нарсаларнинг асосий моҳиятини акс эттириш тарафдорлари бўлган ақлли кишилар топилган.

Жаноби олийлари кулиб туриб илова қилди.

— Ҳа, шундай бўлган.

— Нега?

— Чунки жаноби олийлари, бу ҳақиқатни охиригача англаб бошқаларга етказадиган одам топилмаган. Ҳозир сен тушунтирганингдақа қилиб.

Фиръавн кекса ҳайкалтарош сўзларидаги ҳақиқат билан хушомадгўйликнинг нисбатини аниқламоқчи бўлди. Бекни яхши билгани учун бундай қилишнинг ҳожати йўқлигини сездди. Бу ҳол Бекни таҳқирлаши, ўзини ҳам хурсанд қилмаслиги мумкин эди. Демак, Бекнинг сўзлари аини ҳақиқат. Очиғини айтганда, одамлар ва нарсаларнинг муҳим бўлмаган хусусиятларига эътибор бермай ўзларига хос томонларини акс эттириш тарафдори бўлмаётганими ахир Эхнатон. Йўқ, Бек хушомадгўйлик қилаётгани йўқ. Бир қадами ерда-ю бир қадами гурда бўлиб турган одамга хушомадгўйлик не ҳожат? Ҳатто ҳайкалтарош Маини тош йўнувчилар бошлиғи қилиб тайинлаш ниқоби остида сургун қилинганидек даҳшатли воқеа ҳам жасур Бекка таъсир этмаган бўларди...

Шундай қилиб жаноби олийлари Бек ҳақиқатни айтаётганига ўзини ишонтирди. У самимий гапиряпти ва шу боисдан тўла ишонмоқ керак.

— Агар шундай одам топилганда-чи? — сўради фиръавн Бекнинг сўзларига қайтиб.

— У ҳолда жаноби олийлари, Жехутимес бундан минг йил авваллари туғилган бўларди.

— Биз билан бўлмасди-да?

— Ҳа, жаноби олийлари.

Фиръавн қўлларини осмонга қаратиб хитоб қилди.

— Жехутимес аини менинг давримда яшаётгани учун сендан миннатдорман, отагинам! — У бу ерда ҳозир бўлганларга синчиклаб қараб чиқди. — Сен ҳам Бек. Юти, сен ҳам. Сен ҳам Ахтой. Сен ҳам...

Ҳазрати олийлари тутилиб қолди.

— Тихотеп, — ёрдамга келди Жехутимес.

— Сен ҳам Тихотеп! — Яхшиямки, сизлар ҳозир шонли шаҳар Ахягида яшаяпсизлар! Ўз фикрини тасдиқлаш учун Кийага қаради.

— Тўғри, бу жудаям яхши, — деди малика.

— Айтгандай, пойтахт тўғрисида, — гапида давом этди фиръавн. — Очигъ эътироф этишимиз керакки, шаҳар унчалик мустаҳкам қилиб қурилмади-да.

— Сен тез қуришни талаб этгандинг, — деди Юти.

— Тўғри.

— Шаҳар уч йилда қад кўтарди, — қўшиб қўйди Бек.

— Тўғри. Унчалик мустаҳкам эмас.

Жехутимес деди:

— Айни шундай.

— Исботлаб ўтиришга ҳожат йўқ, — деди фиръавн. — Юринглар, мен шошқалоқлик оқибатларини кўрсатаман. Ҳар қадамда, деярли ҳар қадамда. Шундай эмасми?

Бу савол қимга қаратилгани номаълум эди.

— Шундай, — тасдиқлади Жехутимес. — Худди шундай.

Фиръавн бетоқатлик билан томоқ қирди. Қийа ҳукмдор томон шошилди. Иккалалари устахонадан чиқишди. Уларни орқароқда таъзимкор қиёфада келаётган ҳайкалтарошлар кузатиб боришарди. Фиръавн жанговар машинага ўтириш олдиан Жехутиместа деди:

— Мағрурроқ бўлинглар. Сизлар ўз ишингизнинг фиръавнлари эканликларингиз ёдингиздан чиқмасин. Аравага ўтиргач, фикрита яқун ясади:

— Хуфудан бошлаб бирон Кеми фиръавни сизлар қилаётган ишни қила олмайди.

У қўлини Қийанинг елкасига қўйди ва юришга имо қилди.

Ҳайкалтарошлар эгилиб таъзим қилишди.

ХАТТУТАШГА МАКТУБ

Тахура хатни ярим кечаси ёзиб тугатди. Ўзиям хат узундан-узоқ бўлди. Ахир бошланаётган иш ҳам кичкина иш эмас. Тахуранинг фойдалари фақат талант¹лар билангина ўлчанмайди. Бу ерларда олтин қуйда кўзга ташланавермайди. Олтин деган кўп талант ва жудаям кўп дебен дегани. Ҳозирча эса улар йўқ. Лекин улар бўлади. Бунинг учун хеттларнинг, жаноби олийлари Суппилулиуменинг ғалабаси зарур. Бу эса ҳақиқий фойда! Моллар карвони ва бир халта олтин бунинг олдида сариқ чақа. Шоҳ Суппилулиуме шахсан қадрлайдиган Тахура учун арзимас матоҳ.

Тахура бу хатни чопар орқали жўнатади. Лекин хеттларга эмас, Бобилга, ўз юртига юборади. У Бобилдан жаноби олийларининг қўлига боради ва у мамнун бўлиб: “Менинг содиқ хизматкорим, гапларимни қулоғига қуйиб олган Тахура мудраб ўтиргани йўқ экан”, — дейди. Улуғ Суппилулиуме муқаррар равишда шундай деб айтади. Зеро унинг ғалабасини, тўғрироғи, ғалабасининг калитини унинг қўлига бу ерда савдогар қиёфасида юрган Тахура тутқзади...

Мактубни арамей ёзувида битди. Мактубни тугатиб охирига имзо чеккач Усерхетни қақирди. Дўкондор хатнинг катталигини кўриб ҳайрон қолди. Унинг фикрича, бу бутун бошли китоб эди.

— Савдо ишлари тўғрисидаги ҳисобот батафсил бўлгани маъқул, — деди Тахура.

— Тушунаман.

— Токи хўжайиним — энг катта хўжайин ҳамма нарса қандай бўлса шундайлигича билгани яхши.

— Албатта, албатта.

— Ахир молларни ё ёқдан бу ёққа кўтариб юрмайсан-ку.

— Бундан ҳеч қандай наф йўқ.

— Усерхет, эшитиб кўр-чи, мен сенга хатни ўқиб бермоқчиман, йўқ, йўқ, кўрқма, ҳаммасини эмас. Ҳаммасини ўқисам ўзим ҳам қийналиб кетаман, сен ҳам чидай олмайсан. Лекин асосий фикрларни сен билан маслаҳатлашмасликнинг ҳам иложи йўқ.

Дўкондор бош қимирлатди, бўйрага ўтирди. Савдогар эса шамчироқни ўзига яқинроқ сурди ва Усерхетга савол назари билан қаради.

¹ Қадимги пул бирликлари (тарж.).

— Ҳамма ухляяпти. Ҳаммаёқ тинчлик, — деди дўкондор.

Тахура мактубни ўқий бошлади.

“Муҳтарам хўжайиним Ташшуг! Бу хатни сента содиқ хизматчинг Тахура муқаддас Хапи бўйидаги улуғ Кемининг муҳташам шахридан йўллаяпти. Худолардан марҳамат кутиб ёзаяпти бу хатни...” Шу жойини тушириб қолдирамиз. Давом этамиз: “Ахетатон шахри ғоят гўзал ва унда яшайдиган аҳоли учун қулай. Бу ўз ҳукмдорига муносиб олам пойтахтидир. Жаноби олийлари Нефер Хаперу-Ра Уен-Ра Эхнатон соғ-саломат — улуғ Атон унга юз йиллик бахтли ҳаёт ато этсин!..” Бу шунчаки йўлига, хатни ўқиб қолиш эҳтимолига қарши, Усерхет, энди асосий масалага ўтаман. Мана бу жойда (савдогар жимгина хатга кўз югуртирди) гапимни эшит, Усерхет. Тилланинг баҳосига келадиган бўлсак уни жуда ҳам юқори ёки жуда ҳам арзон деб бўлмайди. Унчалик йилтироқ эмас. Нега бундайлиги маълум: атрофда олтин кам, нозик кўзалар эса кўп. Бу дўконга сиғмайди. Ё кўзалар синиб кетади ёки тиллалар тўкилади”. — Савдогар дўкондордан сўради: — Хаттушашда тушунарли бўлармикин?

— Менимча, тушунарли бўлар.

— Ундай бўлса мана бу жойларини ҳам эшит. Бу хатнинг жудаям муҳим жойи. Тилланинг ранги чанг ва губорлар туфайли анча хиралашган бўлса-да, ҳаммавақт қадрли. Лекин қанчагача йилгираб туриши номаълум. Хўжайин, бу ернинг шамоллари айниқса ёзда иссиқ ва тўзонли эканлигини эсдан чиқармаслик лозимга ўхшайди, емби ҳамма шароитда ҳам ярқираб туравермайди. Худди шу гапни кўзалар тўғрисида ҳам гапириш мумкин. Мен уларни жон-жон деб сотиб олардим-у лекин улар жуда қиммат-да.

Ниневия ёки Бобилда улар анча арзон. Миганнида ҳам шундай. Ҳар эҳтимолга қарши иложи борича кўпроқ пул тўплаб қўявер. Улар, эҳтимол, бозор кунни керак бўлиб қолар...”

Савдогар Усерхетга қараб қолди.

— Ҳўш?

— Ҳаммаси тўғри.

— Шунга ишонасанми?

— Жудаям. Ҳақиқатан худди шундайлигига ишонаман. Бошқача эмас. Ишончли одамлар тилла жаноби олийларининг нозик кўзалари орасида дейишди. Кўзалар билан иш кўриш анча мушкул. Улар қуруқликда синиб қолади, сувда эса чўкади. Нафгита шунчаки хотин эмас. Кийа ҳам саройнинг аёллар салтанатида истиқомат қилувчи шунчаки жазман эмас. Булар бир-бирларига қарама-қарши икки куч.

— Мен ҳам шундай фикрдаман, Усерхет. Мен ҳам сездим буни. Тиниб-тинчимас сичқондай ҳаммаёқни титиб чиқдим. Фикримиз бир жойдан чиқаяпти. Шундай эмасми?

— Ҳақиқатда шундай, Тахура!

— Хатнинг сента ўқиб бермоқчи бўлган яна бир жойини эшитиб кўр, Усерхет: “Мен ўз молимни жуда кўп немхуларга таклиф қилиб кўрдим. Лекин улар сотиб олишдан воз кечишди. Қимматлиги учун эмас. Ақчалари йўқлиги учун холос. Бир танга ҳам улар учун бойлик. Немхулар шундай хароб яшашади. Улар молларининг ҳақини келажакда тўлаш шарти билан олмоқчи бўлишди. Лекин мен кўнмадим”. Сен нима дейсан, Усерхет?

— Бу ҳам ҳақиқат. Чунки немхулар ярим оч яшашаяпти. Фиръавн аҳдини бажармади. Бажармадигина эмас, уни бузди.

Савдогар фикрлари бир хил чиқаётганидан хурсанд эди. Бу жудаям яхши. Зеро Суппилиуменинг бу ерда кўз ва қулоқлари жуда кўп эди. У Тахурадан эшитганларини бошқалардан эшитганлари билан солиштириб кўради...

— Энди менга айт-чи, Усерхет, хат фиръавннинг мирзалари қўлига тушиб қолди дейлик

— Ҳўш, нима бўлибди?

— Мирзалар нима дейишади?

— Хатингни ўқиб кўришади.

— Тўғри.

— Савдогар савдо-сотикқа жуда берилган одам экан дейишади. Яна нима дейишарди?

— Билмадим.

— Бошқа нима ҳам дейишарди, Тахура! — Усерхет калласи иссиқдан ёниб кетаётган одамдай кафтини пешонасига қўйди. Бироз жим тургач деди: — Мен яна бир нарсалар қўшган бўлардим...

У жим қолди. Савдогар уни шошилтирмади. Ўзига муздай сув қуйиб томоғини ҳўлади. Буни яна бир маротаба такрорлади.

— Муздай сув фойдали, — деди у.

Усерхет ҳамон жим ўтирарди.

— Қўшиб қўйишим мумкин, Усерхет. Хатда бўш жой бор.

— Ҳа, Тахура...

Яна жим бўлди.

“...Бу дўкондор ақли одам. Хатгушащда одам танлашни билишади. Бу дўкон Усерхетга Хатгушащдан келадиган ақчаларга қараганда камроқ даромад келтиради. Суппилулуиме фойдали ишга ақчани аяб ўтирмайди. Усерхет эса шубҳасиз ақли ва фойдали одам...”

— Тахура, — деди дўкондор худди қаттиқ уйқудан уйғонган одамдай. — Бир нарсани маслаҳат бермоқчиман. Агар рози бўлсанг хатта тиркарсан. Мабодо рози бўлмасанг буни ҳам айтарсан.

Савдогар маъкул деган маънода бош қимирлатди.

— Хатгушащдаги ҳазрати олийлари хатингни ўқитандан кейин: “Худолар фиръавнни ўз ҳузурларига чақириб олганларидан кейин Кемни қай аҳволда бўлади? Улуғ Кемини ким бошқаради?” деб сўраб қолгудай бўлса нима деб жавоб берасан, Тахура?

Савдогар қийин аҳволда қолди...

“...Бу савдогар узоқни кўради. Унинг кўзлари кўз эмас, Жахида қуйилган ва илгаш қийин бўлган нарсаларни катталаштириб кўрсатадиган сеҳрли ойна. Бу дўкондор ҳақ, жудаям ҳақ!..”

— Усерхет, агар сен бу саволнинг жавобини айтгудай бўлсанг хатта тиркайман.

Савдогар букланган хатни очди ва қаламдонга солиб қўйилган ёзув куруллари оиди.

Дўкондор айтди:

— Кийа ҳамҳукмдор деб эълон қилинган. Сен бундан хабардорсан, Тахура. Ҳукмдор ўлгудай бўлса кўп нарсалар содир бўлади. Кўпинча ҳеч қутилмаган ҳодисалар рўй беради. Аввалдан тайёрлаб қўйилган ҳукмдор ўрнига ҳокимиятга қутилмаганда бошқаси келади. Малика Хатшепсутга тож қайлиғидан мерос қолган.

— Кийа билан қандай ҳол рўй бераркин?

Савдогар елкасини қисди.

— Шунинг учун, Тахура, қутилмаган нарсаларни ҳам ҳисобга олмоқ керак. Кийа тахтга ўтирмади дейлик. Унда ким ахир? — Дўкондор чап қўлининг катта бармоғини букди. — Биринчидан: шаҳзода Семнех тож эгаси бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас. Ахир шаҳзода Семнех бўлмаса ким бўлади? Шаҳзода Тутанхатонми? Балки? Мана энди ўйлаб кўр: Кийа, Семнех, Тутанхатон... Менимча, бу аёл иккала эркакдан кучлироқ. Мен худолар Кийани аёл қилиб, бу икки шаҳзодани эркак қилиб яратишганда хато қилишган деб ўйлайман. Аслида аксинча бўлиши лозим эди.

— Юрагимдаги гапни айтдинг, Усерхет.

Тахура шундай деб ўз хатига қуйидаги қўшимчани киритди.

“Ҳушбўй ҳид тарқатадиган ҳамма ёғни сотиб олишга ваъда берган савдогар шундай деди: “Агар мен бирор сабабга кўра ёғни сотиб олмасам ўз ёрдамчиларимни ёхуд хўжалигимни юритадиган хотинимни ёки икки яқин қариндошимни бунга мажбур этаман. Тўғри, улар ҳали ёш, тажрибасиз, лекин мол уларга ҳам маъкул бўлади деб ўйлайман”.

— Ҳақиқий эркак ҳамма нарсани олдиндан кўра билиши керак, — деди Тахура хатдан мамнун бўлиб. Мамнун бўлганидан қўлларини ишқаб, томоғини гарғара қилди.

Дўкондор жим қолди. Ҳар қачонгидай қовоғини уйди. Усерхет ўйлар, хаёл дарёсига гарқ эди.

“ХУДДИ МАҚБАРАДАГИДЕК.”

Шаҳзода Семнех жаноби олийлари эшикни оҳиста очди. Хона бўшга ўхшаб, нимқоронғи ва саранжом-сарипта эмасди. У эшикни энди ёпмоқчи бўлиб турганда чақириб қолишди. Бу унинг овози эди.

Шаҳзода Семнех Нефертитини аввалига пайқамасди. У бурчакда, баланд курсида, худди тахтада ўтиргандек қоматини ғоз тутиб ўтирарди.

— Ёлғиз ўзингмисан? — сўради Нефертити.

— Ҳазимман.

— Меригатон қани?

— Уйда. Дам оляпти. Жаноби олиялари ўзларини қандай ҳис этаётгилар?

— Менми? — Нефертити қўлларини кўкраги устида қайчи қилди. Очигини айтаверайми?

— Агар юрагингга қаттиқ олмасанг.

— Худди мақбарада ётгандек, азизим Семнех.

— Мақбарада ётгандек? — қайтариб сўради у. Шаҳзода жуда ғамгин, ҳорғин ва хаёлчан кўринарди.

— Ҳа.

Шаҳзода нима дейишини ҳам билмасди. Нега энди мақбарадагидек? Тирик одам ҳеч қачон ўзини гўрга тикмаслиги керак. Бу душманларни хурсанд қилади холос...

— Кимга дединг, шаҳзода Семнех? Душманларгами?

— Ҳа. Душманларга.

— Душманлар қани ўзи?

Жаноби олийлари яна ҳам кўпроқ довлдиради. Энди у нимқоронғиликда ҳамма нарсани: хонимни, суяниб ўтириладиган баланд курсини, чироғи ўчирилган, алебастрдан қилинган шамчироқларни кўриб турарди. Кичкина-кичкина, шифта яқин жойга ўрнатилган деразалардан кечки кўкиш нур тушар, янада аниқроқ айтилса осмоннинг бир бўлаги кўриниб турарди. Уччала деразанинг ҳажми бир хилда, тўртбурчак ва кичкинагина эди.

Шаҳзода Семнех курсига ўтирди. Унинг чап томонида жаноби олиялари. Шаҳзода маликанинг саволига жавоб айлади:

— Душманлар — бу кечаги дўстлар.

Маликанинг ранги бўзариб кетган, хаёли нимагадир қаратилган, фавкулудда ҳорғин кўринарди. Худди узоқ вақт безгак билан оғригандай. Инсоннинг бутун қувватини сўриб оладиган даҳшатли безгакни бошдан кечиргандай. У аввали гузаллигини сақлаган бўлса-да, анча кексайиб қолгандай. Эй, улуғ ва марҳаматли худо, Нефертитидай соҳибжамол ҳам қарибди-я! Бу даҳшатли сўз унга нақадар номуносиб бўлмасин, қандайдир бир ой мобайнида шундай аҳволга тушибди.

— Сен буни яхши айтдинг, Шаҳзода Семнех. Душманларни энг яқин дўстлар орасидан қидирмоқ керак. Олий ҳокимиятнинг қонуни шундай. Ахир Танетерда яшайдиган бирор одам ёхуд бирорта шардан сенга ўзидан-ўзи душман бўлмайди-ку? Энг биринчи душманларинг — ўз ёрдамчиларинг. Доимо бирга овқатланадиган, кунига юз марта хушомад қилишга тайёр турган одамлар. Душманларни шулар орасидан қидирмоқ керак! Ҳатто хетгилар ҳам улар олдида иш ешолмайди. Ахир улар эмас-ку мени бундай турқи совуқ хоналарга қамаб қўйган. Душманларим Митанни ёхуд Ретену ё бўлмаса Вавилондан келишиптими ахир? Арамейлар, ливияликлар ёки ҳабашлар душманми менга?

Шаҳзода Семнехнинг юзи бужмайди, боши эгилди. Тўғри, у ҳеч қачон дурқун бўлмаган, лекин ҳозир жудаям кичрайиб кетди.

— Ўзингни қандай сезаяпсан? — сўради Нефертити. — Мен сени икки ҳафтадан бери кўрганим йўқ.

— Ёмон, — эътироф этди у.

— Нега ёмон?

— Нега яхши бўлиши керак? Хурсанд бўлишга бирор асос борми ўзи? Анави аёлни кўришга кўзим йўқ. Лекин кўришиб туришга тўғри келади!

Нефертити хўрсиниб қўйди.

— Менинг унга ҳавасим келмайди.

— Сенинг олижаноб ва нозик юрагинг бор.

— Йўқ.

— Нима йўқ?

— Гап юракда эмас. Шунчаки баъзи нарсаларга ақлим етиб қолди. Баъзи нарсаларни кўрдим. Бахтимиз шундаки, совуқ тошлардан фарқли ўлароқ, биз баъзи нарсаларни ўргана оламиз. Тўғриси айтсам мен ўзимга ачинмайман. Лекин ҳаётимни бахшида қилишга тайёр турган улуғ ишнинг тақдири нима бўлади?

У қўлини тираб ўрнидан турди. Чопишга тайёр турган кийикдек олдинга интилди.

Шаҳзода Семнех саволга “ҳа” ёхуд “йўқ” деб шунчаки жавоб беролмасди. Масалаларнинг ечими одамларга боғлиқ. Одамлар эса ўлимга боғлиқ. Уларнинг ҳаётлари қатъий ўлчаб берилган. Одамларнинг умри худди пўст ичидаги жўжа мисоли — вақти бўлгани ёрилади кўяди!

Хоним ўнг қўлини кўтариб, қатъий эътироз билдирди:

— Мен майда, шахсий иш тўғрисида гапирётганим йўқ. Кўпларнинг юрагидаги, мамлакатни маълум йўл билан олға бошлайдиган масала тўғрисида гапиряпман. Бу йўл бир одамнинг умри, яшайдиган кунлари билан боғлиқ бўлганда арзимас, бошқаларга алоқаси йўқ нарса бўларди. Ўзинг айт-чи, мен ҳақманми ёки йўқми?

Шаҳзода Семнех бу саволга ҳам “ҳа” ёки “йўқ” деб жавоб беролмасди. Чунки бу жуда нозик, гоёт чалкаш масала эди. Сенинг орқандан минг-минглаб одамларнинг жон-жон деб эргашишининг ўзи етарли эмас. Шу билан бирга душманларнинг қўли қисқа бўлмоғи керак. Бу уларнинг камлиги учунгина эмас. Ёки яксон қилингани, кули кўкка совурилгани, чўлу биёбонларга ҳайдалгани, тириклайин кўмиб юборилгани учунгина эмас. Душманлар ўз-ўзидан кучсизланиши керак. Сента, сенинг фикрларинг, ҳаракатинг, донолигингга қарши ҳеч нарса қилолмаганидан ўз-ўзидан кучсизлансин.

Дунёда кўчқор урушгиришнинг ишқибозлари кўп. Бундай жангда кўчқорлар орқага тисарилиб туриб рақибга узоқдан чопиб келиб ҳамла қилади, шохларини шохларига уриб, бир-бирларига калла уришади. Қайси бири голиб чиқади. Қайсинисининг пешонаси қаттиқроқ бўлса енгади. Лекин одам қўй эмас. Гарчи қачонлардир инсон ҳайвонларга жуда яқин бўлган бўлса-да, у ҳеч қачон қўй бўлолмайди. Фикр фикр билан урушмоғи даркор. Кимнинг фикри тантана қилади? Жанговар арава қанчалик оғир ва жиҳозланган бўлмасин, унинг ёнида, аниқроғи, унинг олдида фикр чопиб юрмаса ўзининг ҳақиқини ҳеч қачон тасдиқлай олмайди. Фикр бўлганда ҳам ёрқин, ҳаққоний, юракни ларзага келтирадиган гўзал фикр.

Шаҳзода Семнех қизгин ва қатъий, лекин сал жаҳл билан гапирарди. Табиатан мулоғим Семнехнинг бундай гапириши ўзига унчалик ярашмасди. Малика доимо унга оналарча мулоғим муносабатда бўларди. Зеро у маликанинг кўз ўнгида улгайганди. Лекин унинг тахтда ўтиришини тасаввур эта олмасди. Албатта тахтга яқин бошқа одамлар сингари унда амр-фармолик хусусияти етарли эди. Лекин мамлакатни идора этишга ақл-идроки етармикин? Тўғри, ҳеч қайси подшо ақл-заковатининг етишмаслигидан ҳеч қачон шикоят қилган эмас. Бу нарса унчалик аҳамиятли ҳам эмас. Эхнатоннинг яқинларидан бирортаси унинг тирноғига ҳам арзимади. Фиръавннинг иродаси ва ақлини айтмайсизми? У туғма подшо. Фикрлаши, иш тутиши подшоларники эканлигига тан бермоқ керак. Бунинг устига соғлиғи ҳам мустаҳкам бўлганда нур устига аъло нур бўларди. Соғлом бўлмаган подшо пуштсиз аёлнинг ўзи...

Бахтга қарши инсон умри оқар дарёнинг ўзи — оқади кетади. Одамнинг розилигини ҳам сўраб ўтирмайди. Ҳамма ишини бажариб бўлдингми, ўзингта мақбара куриб битказдингми деб суриштирмайди. Эхнатон ҳам шу қоидадан истисно эмас. Бу қоида жуда шафқатсиз, шу билан бирга адолатли. У билан ҳисоблашишга тўғри келади. Эхнатон ҳам шундай қилипти. Эҳтимол қилиш мумкинки, Эхнатондан кейин тахтда Кийа қолади. Бу нима дегани? У Кемини олға бошлайдими? Қаёққа бошлайди? Унинг атрофида Эйе, Хоремхеб, Маху, Тутулар бўлишади... Лекин улар қолишармикин? Аслида мамлакатни ким

бошқараркин? Агар Кийа тахтта ўтирмаса шаҳзода Семнех ўтирар. Ёки ёқимтой болакай Тутанхатон бошқарармикин? Балки шундай бўлар. Яна ўша одамлар билан биргаликда. Ким ҳақиқий ҳукмдор бўлади: шаҳзода Семнехми, Тутанхатонми ёхуд уларни ўраб турганларми? Осмонда нур сочиб турган марҳаматли Атон Кеми ва улуғ сарой тақдирини қай томонга буриб юбораркин?

Шаҳзода Семнех болалигиданоқ ёқимтой, мулоҳазакор ва атрофдагиларга эътиборли бўлганлигини гапиряди. Саройда уни деярли ҳамма хуш кўрарди. Тож даъвогари унчалик калондимоғ эмасди, мағрурлиги ҳам меъёрида эди. Шаҳзода Семнехнинг мулозим характери ҳаммани ҳам қаноатлантирарди. Атоннинг тарафдорлари ҳам, унинг ашаддий мухолифлари ҳам Семнех тахтта ўтиргудай бўлса ўз таъсирлари остида бўлишига умид боғлашарди. Амон издошлари эса Семнех фиръавн бўлган тақдирда ўз худолари Амон, унинг қоҳинлари ва ҳаддан зиёд таҳқирланган аслзодаларнинг илгариги мавқеини тиклашни мўлжаллашарди.

Пенту Семнехнинг мулозимлигининг сабаби унинг билимдонлигида деб ҳисобларди. Ун ёшида яхшигина саводли эди, ўн беш ёшида эса эски мақбаралар ва талон-тарож қилинган эҳромлардаги қадимги ёзувларни бемалол ўқирди. Йигирма ёшида у ақлли Меритатонга уйланди, шундан кейин уни бўлғувси фиръавн деб ҳисоблаша бошлайди. Эхнатон ҳеч қачон бу фикрни инкор этмаган. Яқинда уни ҳамҳукмдор деб эълон қилишига бир баҳя қолди. Лекин фиръавн Кийага уйланганидан кейин ҳам Семнехга мойиллигини ҳар хил йўллар билан ошкор этарди.

Катта Уйдаги ҳар қандай кескин ўзгариш ҳаммавақт ҳам кўпчиликни ларзага келтиради. Айниқса сарой аҳлини. Буни истисно ҳоллардагина халқ оммаси ҳис этади. Очигини айтганда, олий ҳазратлари билан Нефертити орасининг бузилиши Семнех назарида зилзилага ёхуд қуёш тутилишига ўхшаш бир ҳодиса эди. Лекин бундай бўлмади. Ҳаммаси кутилмаганда жуда осон кечди. Ҳаддан ташқари осон кечди. Гуё ҳеч нарса рўй бермагандек, соҳибжамол малика “мақбара”га кирмагандек. Бу хотиржамликнинг сабабини шаҳзода халқ ҳақиқий ҳолатни, малика ҳақидаги бор ҳақиқатни билмаслиги туфайлишига ишонарди. Бу фикрни у Нефертитига қизгин тушунтирарди.

Малика унинг соддалигига ҳайрон қолди. Саройдаги тўнтариш ва фитналар билан халқ оммасининг неча пуллик иши бор? Ахетатоннинг бу баланд деворлари орқасида нималар содир бўлаётганини ким билиб ўтирибди? Бир соатдан кейин мамлакатни ким бошқаради? Асир олинган шарданларнинг айгишларича, Фарбдаги мамлакатларнинг бирида, Улуғ Кўкаламзор оролларида шоҳ умумхалқ томонидан сайланаркан. Лекин булар худди эртакка ўхшайди. Кеми эса қадим замонлардан бери мутгасил фиръавнлар ҳокимияти остида ҳаёт кечиради. Халқ бу ерда ҳеч нарсани ҳал қилмайди. Кемига раҳна соладиган куч эса йўқ...

— Гикслар-чи? — сўради шаҳзода Семнех.

— Нима гикслар?

— Улар ҳам мамлакатни анча вақтгача идора этишмаганми?

— Йўқ, идора этишган. Икки юз йил идора қилишган. Қадимги кўлёмаларда шундай ёзилади.

— Сен эса мутгасил деяпсан!

— Икки юз йил мангулик эмас-ку, ахир. Фиръавнлар ҳокимияти эса наслдан-насла ўтаб келадиган, асрлардан асрларга барқарор бўладиган ҳокимиятдир!

Шаҳзода Семнех яна шарданларнинг уйдирмаларига қайтди.

— Улар кўп нарсаларни валдирашади, — деди ҳафсаласизлик билан.

— Буларнинг ҳаммаси бемаъни гаплар! Ким ўз ҳокимиятини кўшқўллаб бировга тутқазди? Ким? Шоҳми?

— Ҳа, шоҳ. Шарданлар шундай дейишади, Нафтига.

Жаноби олиялари Кемиде қандайдир ғалати нарсалар содир бўлмоқда, — деди. — Бу ердаги ёшлар чет эллардан келганларнинг игволарига учишади. Бундай одамлар ёшларни алдашларини бу гўрлар англашмайди.

— Йўқ, ундай эмас! — эътироз билдиради шаҳзода. — Ливия саҳроларининг нариги томонида худди шундай одамлар яшашлари менга яхши маълум. Улар ўз подшоларини сайлашлари билан машҳурдирлар.

— Сайлашади? — ҳайрон бўлди малика. — Қанча муддатга?
 — Уч карра уч йилга.
 — Тўққиз йилгами?
 — Улар уч карра уч дейишади. Ҳар уч йилда ўзига хос текширув ўтказиб туришади. Худди бир вақтлар бизда ўтказилган ҳебсед байрамга ўхшаган.

— Айтишларича, ўшанда подшоларини ўлдиришаркан.

— Ҳебсед байрамидами?

— Ҳа.

— Таассуфки, ўлдиришган ва ўзларига янги подшо сайлашган.

— Қандай даҳшат!

Маликани тўсатдан титроқ босди.

— Бир замонлар бизда шундай эди, — давом этди шаҳзода Семнех. — Ливия саҳроларининг нарёғида яшовчилар подшоларини ўлдиришмаган. Синовдан ўтолмаган подшоларни шунчаки ҳайдаб юборишган.

Шаҳзода Семнех мулоимгина ва маънос жиммайиб қўйди. Йигирма беш ёшлик навқирон йигида бу маънослик қаердан пайдо бўлди экан? Назаримда, ўзи соппа-соғдек.

Нефертити фиръавн жаноби олийларига бирорта ўғил софга эта олмаганлиги жуда афсусланарли ҳолдир. Кетма-кетига олтита қиз туғди. Ҳукмдор ўғил кўришни қанчалик истаганини айтмаса ҳам бўлаверди. Малика ҳар сафар ҳомиладор бўлганда фиръавн ўғил кўришга умид қиларди. Лекин кетма-кетига қиз туғилаверди. Меритатон, марҳума Мактатон, Нефернефру-Атон-Ташери, Анхесенспаатон, Нефернефура, Сетепенра сингари бир-биридан яхши, бир-биридан чиройли қизлар кўришди... Энди яқинлардан кимга умид боғлаш мумкин? Нимжонгина Семнехгами ёки ҳали жудаям ёш Тутанхатонгами?..

Нефертити ўзини қўйгани жой топа олмас, додлаб юборишдан аранг ўзини босиб юарди. Йўқ, унинг кўз ёшларини кўрмасликлари лозим. Ҳатто шаҳзода Семнех ҳам буни билмаслиги керак. У ҳам, бошқалар ҳам, яқин ёки узоқликларидан қатъий назар, бундан воқиф бўлмаганлари маъқул.

— Мен фиръавннинг узоқ яшашини, касали ариб кетишини жудаям истайман, — деди Семнех.

— Қанақа касал? — сўради Нефертити.

— Фиръавннинг касали.

— У соппа-соғ... У жуда соғлом, — кескин гапирди Нефертити. — Ҳукмдор ўзини ҳеч аямайди. Кечаю кундуз ҳаёл сургани сурган... Бир ўзи ҳамма учун куйиб-пишади. Унинг ҳам ҳамма қатори биргина юраги бор холос.

Шаҳзода Семнех биров ҳайрон бўлди. Ахир эри ташлаб кетган аёллар -бамисоли йўлбарсдай ҳаммага ташланадиган бўлишади-ку? Ахир уларнинг юрагида ташлаб кетган эрига қарши ғазаб алангасию алам авж олмасмиди...

— Нафтита, мени жуда ҳайрон қолдираяпсан?

— Нима ҳайрон қолдираяпти?

— Айтга олмайман...

— Айтишинг керак.

Шаҳзода Семнех ўрнидан туриб маликанинг яқинига келди. Ҳозир унга хона унчалик қоронғи эмасдек туюлди. Балки хонани Нефертити ёритиб юборгандир? Ёхуд осмон ёришиб кетдими? Деразалардан уйга ёруғлик юбораётган осмонми ё?

Шаҳзоданинг жуссаси худди ўспиринларникидек кичик эди. "...Эй, кўп жафо чеккан Кеми! Сенга таянч одамларнинг ўзлари таянчга муҳтож..." Нефертита ўз куёвини — ингичка оёқларидан бошлаб нозик елкаларигача бўлган ихчамгина гавдасини кўриб турарди...

— Нафтита, — шивирлади Семнех.

— Эшитаман...

— Сен улуғ маликасан.

Маликанинг кулгиси келди.

— Қаердан топдинг бу гапни, Семнех?

Лекин шаҳзода куладиган аҳволда эмасди. У шундай деди:

— Рўй берган ишларга қарамай ҳамон фиръавнни севасан!

Нефертити қатъий ишонч билан гапирди:

— Биз уни севмоғимиз керак, шаҳзода Семнех. Зеро биз ҳаммамиз Кемининг, ягона ва улуғ Атоннинг болаларимиз!

— Дарҳақиқат шундай, Нафтига!

Шаҳзода худди ҳақиқий ва улуғ маликаларга таъзим бажо келтирилаётгандай эҳтиром билан Нафтигага эгилди.

ЖЕХУТИМЕСНИНГ ИЛТИМОСИ

Усерхетнинг дўкони одатда ҳувиллаб қоладиган кечки пайтда бу ерга кутилмаганда ким кирди денг? Жехутимеснинг шахсан ўзлари, ҳайкалтарошлар сардори, олий ҳазратларининг севимли кишилари ёлғиз ўзлари, дўстларисиз ташриф буюрдилар.

Бу дўконга кимлар келиб кетмайди дейсиз? Ахир бу ерда лаззатли таомлар тайёрланади, мижозлар роят катта эътибор билан кутиб олинади, уларга назокат билан муомила қилинади. Шаҳар соқчилари ўзгарган пайтда ҳам, юлдузлар нури хиралашган вақтда ҳам аҳвол шу. Осмоний жисмлар ўз йўлига, ердаги ишлар ўз маромида давом этаверади. Усерхетта келадиган бўлсак, у бутунлай ухламасдан ҳам юраверади. Бир соатгина мизғиб олса-ку олам гулистон. У умрини шундай ўтказиб келаяпти ва шу билан обрў-эътибор топаяпти. Тўплаган бойлиги ҳам меҳнати ва иштиёқи туфайли. Калласи роса ишлайди...

Дўкондор ҳайкалтарошни таъзим, тавозе ва табассум билан кутиб олди.

— Мен кун бўйи ишладим, — деди Жехутимес. — Ишга жуда берилиб кетибман, тошдан бошқа нарса билан ишим бўлмади. Ҳатто ёрдамчиларим қачон кетишганини пайқамай қолибман.

— Улар сен билан хайрлашишмадими?

— Эҳтимол, хайрлашишгандир. Лекин мен ҳеч нарсани сезмадим..

— Бу қанақаси? — Дўкондор ҳайрон бўлди. — Ишга берилган одам наҳотки ҳеч нарсани эшитмаса, кўрмаса? Шунақаям ишларканми?

— Ҳаммаси бўлиши мумкин, Усерхет... Келатуриб дўконга кирман, хушфёъл хўжайинда бир бўлак роз гўшти топилиб қолар деган хаёлга бордим.

Дўкондор Жехутимесни ўтказди. Дўконда овқатланиб бўлаёзган қандайдир бир эркақдан бошқа ҳеч ким йўқ эди. У барваста қоматли ўрта ёшлар чамасидаги одам эди. Кўриниши роят бақувват, ишлаб чарчамайдиган, бошини рўмолча билан танғиб олганча эртадан-кечгача далада тиним билмайдиган одамга ўхшарди. Ювиниб олишга ҳам улгурмаган, йўлдан чарчаб келган бу одам қардан пайдо бўлиб қолди ўзи?.. Жехутимес бундай вақтда Усерхет билан ҳоли гаплашарман деб умид қилганди.

Дўкондор гап нимадалигини дарҳол фаҳмлади. Унинг касби арзимас белгиларга қараб одамлар кўнглидаги гапни, катта нарсаларни сезиб олишга одатлангирганди.

— Муҳтарам Жехутимес, ишгаҳа билан гўшт еяётган бу одам менинг қариндошим. Этсук деган туманда туради. Озгинагина ери бор. Исми Ипи.

— Ипи?

— Ҳа. Худди ҳукмдор соқчилари бошлигининг исми шарифига муқобил. Бу Ипи у Ипига қараганда ночор яшайди.

— Эҳтимол, Усерхет, эҳтимол, — рози бўлди ҳайкалтарош.

— Нималар деяпман ўзи?! Бу Ипи лой ва кум ейди. Шохнинг Иписи эса ейдиган нарсани ҳатто қимматбаҳо оёқ кийими билан ҳам босмайди.

— Эҳтимол, Усерхет, эҳтимол.

— Нималар деяпман, Жехутимес?! Бу бўйрада ётади, қишин-ёзин уни бургалар талайди. Шохнинг Иписи эса бурга нималигини билмайди, отда юради.

— Эҳтимол, шунақадир.

— Нималар деяпман ўзи, Жехутимес? Бу Ипи қорнининг музыкасини эшитади. Анави Ипи эса арфа, най овозини, фақат ажойиб хонандаларнинг ашуласини эшитиб ўрганган.

— Ҳаммаси бўлиши мумкин, Усерхет.

Дўкондор тутоқиб кетди, қўлларини мушт қилди, томирлари ўйнади, пешонасида тер томчилари пайдо бўлди.

— Мен нималар деяпман, Жехутимес?! Фақат Ипининг ўзигина эмас, унинг бугун оиласи лой ва тош кукунларини еб тирикчилик қилишади. У Ипи эса болаларини ёввойи ўрдак, каклик ва парранда гўшт билан боқади.

Жехутимес жим турарди.

— Мен нималар деб вайсаяпман?! Унинг қанча боласи борлигини биласанми? Эттита.

— Йўқ, саккизта, — деб тузатди уни деҳқон.

— Ҳа, ҳа, саккизта-я? Саккиз оғиз, саккизта қорин. Ҳаммаси ейман дейди. Нон сўрайди. Гўшт талаб қилади. Уларга ёғ керак. Усерхет деҳқонга мурожаат қилди: — Ипи, мана бу улуғ зотга таъзим бажо келгир. У ҳар куни фиръавнни ҳозир мени кўриб турганингдек кўриб туради.

Ипи ўрнидан туриб бир қадам олдинга юрди ва пешонаси ерга теккудай бўлиб таъзим қилди.

— Муҳтарам улуғ зот, — деди у, — Усерхет ҳозир айтаётган гапларнинг ҳаммаси чин ҳақиқат. Мен эллик йилдан бери ер юзида умргузаронлик қилиб келмоқдаман. Албатта яшаётганимнинг ўзи гаройиб. Бу нимадан далолат беради? Бу менинг яшаётганимни кўрсатади. Яна нимадан далолат беради? Инсоннинг ярамас бир мавжудотлигини билдиради. У яшаши мумкин. Шунинг учун туғилган у. Қорнини бирор нарса билан тўйдириб қўйсанг бас, яшайверади. Биз кун бўйи бутун оиламиз билан ўт йиғамиз, қичитқи ўт терамиз, ҳатто пашшани ўлдирадиган ўтгача қолмайди бизнинг дастимиздан.

Дўкондор сўз қотди:

— Энди ҳамма гапни ўзинг эшитдинг, Жехутимес.

Ҳайкалгарош курсига ўтирди. У ҳақиқатан жуда ҳорғин кўринарди. Деҳқоннинг ҳикояси эса дард устига чиққан чипқон бўлди. Эй, марҳаматли худо, тақир ерда кўз очиб-юмгунча ажойиб шаҳарлар қад кўтараётган бу улуғ давлатда нақадар қашшоқлик ҳукм сураяпти-я!

— Сен яшайдиган қишлоқнинг номи нима, Ипи?

— Оилам билан яшайдиган қишлоқми?

— Ҳа.

— Муҳтарам зот, у жуда содда ном билан Қурбақа Ахлати деб аталади.

— Қандай?

— Қурбақа Ахлати, улуғ жаноб.

Ҳайкалгарош дўкондорга ишонқирамайроқ қараб қўйди. Лекин у бош қимирлатди:

— Ҳа, шунақа Жехутимес. Қишлоқ худди шундай аталади, зеро у шу номга муносиб. Бўлмаса кўрсичқонларга ўхшаб ер остида яшайдиган, тупроқ чайнайдиган жойни қандай атамоқ мумкин?

— Ипи, сен ўзинг қурбақа ахлатини кўрганмисан?

— Йўқ, улуғ жаноб.

Деҳқон аввалги жойига ўтирди, ёғлиқ қўлини ялади.

— Ипи, — деди Жехутимес, — мен сенинг ҳайкалингни ишлашим мумкин. Тош ёки гипсдан ҳайкалингни ясашим мумкин. Қимматбаҳо тоғ жинсларини инъом этишим ҳам ҳеч гап эмас. Лекин бир қарич ерни ҳам олиб беролмайман сенга.

— Илтимос қилиб кўриш-чи? — умидворлик билан сўради деҳқон.

— Кимдан илтимос қилинади?

— Кимдан бўлса-да, барибир, жаноби олийлари — ҳаёт, саломатлик, кучдан! Саройдаги барча ерлар нозиридан. Кимдан бўлса ҳам. Озроқ мурувват қилишларини.

— Ипи, сенинг бутун қишлоғинг очми?

— Қарийб барча, улуғ жаноб!

— Қўшнилариңгта ҳам ер керакмасми?

— Эҳтимол керакдир.

— Фараз қилайлик, сен ер олдинг-у улар олишмади?

Деҳқон ўйлаб қолди. Тўғрироғи, уларнинг бу ишга қандай алоқаси бўлиши мумкинлигини тушуна олмай ҳайрон эди. Лекин кутилмаганда фаҳми етди шекилли:

— Улуғ жаноб, менинг қолган ҳаётим кунлар билан, уларники эса ойлар

билан ўлчанади. Мана шундан хулоса чиқаравер: қишлоқда кимнинг аҳволи энг ночорлиги ҳақида хулоса чиқаравер.

— Сенинг аҳволинг ёмон! — қичқирди дўкондор. — Сенинг аҳволинг! Мен ҳаммасини биламан!

— Эҳтимол, шундайдир, — тинғирлаб қўйди эзилиб кетган ҳайкалгарош. — Эҳтимол, шундай...

Деҳқон Жехутимеснинг оёқлари остига тиз чўкди. Ҳайкалгарош уни ўрнидан тургазишга уринар, лекин эпини қилолмасди. Суяқдор бу деҳқон гоят огир эди. Устига-устак, ҳайкалгарошга қаршилиқ кўрсатарди.

— Улуғ жаноб, — давом этди Ипи йиғлагудай бўлиб, — биргина саволимга жавоб беринг: ер ҳайдовчи, молларни, одамларни боқувчи, болаларингизни нақд ўлимга юборувчи бизлар наҳотки очликдан ўлиб кетаверсак? Нега бизнинг еримиз йўқ. Ахир бусиз биз яшай олмаймиз. Бу қоҳинни жойнамоздан, этиқдўзини болгадан, балиқчини тўрдан жудо қилишдай гап.

— Сизнинг албатта ерингиз бўлиши керак, — деди ҳайкалгарош. — Мен ерсиз тирикчилик ўтказишим мумкин.

— Рост гап! Ҳақиқат бу! — хитоб қилди деҳқон. Фиръавнимиз — ҳаёт, саломатлик, куч ҳам худди шундай дегандилар! Тўғри бу гап анча аввал айтилган.

— Мен эртагаёқ жаноб Тутунинг ҳузурига кираман, — ваъда берди Жехутимес. — Унга деҳқон Ипининг ери йўқ экан деб айтаман...

— Бор, лекин жудаям кам, — уни тузатди синчков Ипи.

— Бор, лекин жудаям кам...

— Агар унда мен турадиган бўлсам товук ҳам сифмайди.

— Буларнинг ҳаммасини жаноб Тутуга гапириб бераман. Кейин бу гапнинг натижасини Усерхетга айтиб қўяман.

Деҳқон йўл халтасидан бир парча ифлос бўлиб кетган хат чиқарди ва уни ҳайкалгарошга узатди:

— Бу ерда ҳаммаси ёзилган. Уни қишлоқ мирзаси ёзиб берган.

— Яхши, Ипи. Шикоятингни олиб қоламан.

Деҳқон ҳайкалгарошнинг оёқларини ўпа бошлади. Уялиб кетган Жехутимес дўкондорга илтижо билан тикиларди. Бу билан ўзини гоят ноқулай, ёмон сезаётганини билдирмоқчи бўларди.

— Нега энди? — эътироз билдирди дўкондор. — Қўявер, Ипи юрагини тўқиб солаверсин. Шундай улуг одамнинг оёғини ўпса ҳеч нарса қилмайди.

Ниҳоят Ипи ўрнидан туриб стол ёнига борди. Ҳайкалгарош ўзи ва Ипи учун шароб буюрди. Жехутимес қадаҳни бўшатиб бўлгач дўкондорга: Усерхет, сен билан гаплашиб олишим керак.

— Қулогим сенда.

— Каерда гаплашамиз?

— Шу ерда-да!

Улар шу сўзларни айтишаётганди, деҳқон ғойиб бўлди. Ҳайкалгарош Ипи ўз фаҳми билан чиқиб кетдими ёки дўкондор унга имо қилдими — билмай қолди.

— Усерхет, қаршимга ўтир. Шуниси қулайроқ. Сенинг олдинга бекорга келганим йўқ.

— Жехутимес, қўзичоқ ўз онасининг маърашига қулоқ солгандан, тиришқоқ ўғил ўз отасининг насиҳатларини эшитгандан кўра диққат билан эшитаман.

— Ташаккур, Усерхет. Мен сенга бир нарсани айтгани ва сен бу ишга эътибор бериб, илтифот кўрсатишингни сўрайман. Мен учун севимли укамдай одамга яхшилиқ қилишингни истайман.

— Эй, Жехутимес! — хитоб қилди дўкондор. — Бу сўзларни сендан эшитиш нақадар ёқимли. Оғзингдан чиққан ҳар қандай истакни хизматкоринг бажаришга ҳозир нозир. Чунки сендай улуг одам истагини бажаришдан қувончлироқ нарса йўқ мен учун.

Жехутимес ўзини худди айқириб оқаётган Хипининг овозини эшитиб турган қамишдай сезд. "...Дўкондор ҳаддан ташқари сертакаллуф-да! Мен нимани илтимос қилишимни билмасданоқ катта ваъда бериб юбораяпти. Демак, гапимиз анча чўзилади шекилли..."

— Усерхет, — тантанавор бошлади ҳайкалтарош. Устахонамда ёш дўстим ишлайди. Исми Тихотеп. Сен уни биласан. У ҳам сени тангиди. Сен уни ҳурмат қиласан. У ҳам сени эъозлайди.

— Тўғри! Ҳақиқат! — қизгин фикр билдирди дўкондор. — Мен ҳам уни ҳурмат қиламан. Зеро у шунга лойиқ одам. Унинг мендан хафа бўладиган жойи йўқ... У қарзини ўз вақтида тўлайди. Қозига чошиб юришга, шикоят ёзишга ҳожат йўқ. Тихотеп ишчан, у менинг юрагимдан ўрин олган.

“Майли, муҳтарам Усерхет, ошхона пири, капгир ва сих устаси! Кўрамиз, менинг таклифимдан кейин нима деркансан...”

“...Хўш, муҳтарам ҳайкалтарош, каттагина тош билан муомила қиялман деб ўйлама. Биз ҳам гарчи ҳайкалтарошлик қилмасак-да, жаноби олийлари олдида гирдикапалак бўлмасак-да, баъзи нарсаларни тушунамиз. Ичингдагини чиқара қол, фикрингни айт, сенга нима керак ўзи? Иккаламиз яхшигина савдолашамиз. Бундай улуғ кишилар шунчаки жўн иш билан ташриф буюришмайди ахир!..”

— Дўконингда Сорру исмли қиз хизмат қиларкан.

— Тўғри, Жехутимес, шунақа қиз хизмат қилади. Жуда меҳнаткаш қиз, болалигидан меҳнатта ўрганган. Унинг фазилати шугина эмас, жуда хушмуомила. Ҳузуримга келганларнинг ҳаммаси бир оғиздан унинг чинакам гўзаллигини айтишади. Мен унга анчагина тилла тўлаганман. Арамей савдогарлари жуда хасис олдамлар. Улар саҳрода қум сўрасанг ҳам беришмайди.

“...Вой сен-эй! Кемининг ҳақиқий фарзанди, жаноби дўкондор тушмагур-эй! Уруғ-аймоғи билан савдогар ўтган қурумсоқлар-эй! Ҳозир сахийлигингни, юрагингни бир текшириб кўрайлик-чи...”

— Шундай қилиб Усерхет, дўстим ва иним — мен Тихотепни шундай атайман — Сорруни ёқтириб қолибди. Сорру ҳам сенга маълум мана шу Тихотепни хуш кўраркан.

Дўкондор ўзини бу маълумотдан гоят ҳайрон бўлгандай тутди. Қанақасига бу Тихотеп Сорруни севаркан, Сорру эса уни? Бир-бирларини яхши кўришга қачон улгуришди экан. Улар буни бир-бирларига изҳор этишдимикин? Ёхуд хат ёзишдимикин? Ёки орага қандайдир учинчи одам аралашдимми?

“...Эҳ, қари муттаҳам Усерхет! Ҳаммасини ипидан-игнасиғача тушуниб олгансан-а! Пойтахтнинг биринчи муттаҳами бўлган сен дўконни енгилтак ва бузук қизлар учун очгансан-ку ахир?..”

— Муҳтарам Усерхет... — Ҳайкалтарош анча вақтгача жим қолди. Сўнг шу мурожаатни яна такрорлаб, яна жим бўлди (бу дўкондорлар билан бошқача муомила қилиб бўлмайди.) — Улар бир-бирлари билан танишгина эмас, бир-бирларини севишади ҳам. Фақат севишадигина эмас, бир-бирлари билан бир неча бор кўришиб гаплашишган. Оддий кўришишмай дийдорлашишган...

— Қанақасига?! — ҳайрон бўлди Усерхет. — Менга билдирмасдан-а?

— Нега сенга билдирмасдан бўларкан? Сенинг кўз ўнгингда, Усерхет. Чўнтагинга тушган пуллар ҳисобига.

— Чўнтагимга?

— Ҳа.

— Сорру учун-а?

— Баайни Сорру учун.

— Шундай бўлиши мумкинми, Жехутимес?

— Хафа бўлма, Усерхет. Барибир у қизнинг доврўғи кетган.

— Гапинг тўғри, менда ажойиб қизлар хизмат қилишади.

— Дидинга ҳамма қойил.

— Бу тўғри.

— Улар бир-бирларини севишади, Усерхет. Тихотеп олтин ва кумуш пуллар ваъда қилапти. Биз бу масалада келиша оламиз деб ўйлайман.

Усерхет мингирлаб Соррунинг барча фазилатларини санай кетди.

— Аёллик фазилатларини батафсил гапирмай қўяқол, — унинг сўзини бўлди ҳайкалтарош, — буни яхши биламиз.

— Хўш, — қўшилди Усерхет.

— Ўйлайманки, бунга Тихотепдан бошқалар ҳам тан берган. — Жехутимес кулиб қўйди.

— Балки шундайдир.
 — Мабодо ўзинг унга яқинлашмаган бўлсанг...
 Дўкондор иржайиб қўйди.
 — Жехутимес, анча кексайиб қолдим.
 — Барибир-да.
 — Мендаги аёллар ёмон эмас. Хотинимдан бошқа барчаси бир-биридан гўзал.
 — Хотининг кексайиб қолдимми?
 — Устига-устак, хунук. Бўрон ағдарган пальмадай қуп-қуруқ. Лекин бошқа гўзаллар у билан иноқ яшашади.

“...Қари маймун! Сенга жаноби олийларининг орқаси қизил маймуни муносиб. Аёлларни сен қандай ажратардинг? Сен яхшиси, гўзаларингни пишир, кабобингни сот. Сенинг хунаринг шу...”

— Сорруни ҳаммамиз яхши кўрамиз. Мен ҳеч бир иккиланмай хоҳлаган қулимни сотишим мумкин. Лекин Сорру?.. Сенга нима деб жавоб беришга ҳам ҳайронман.

— Нега билмас экансан? Баҳосини айтавер. Мен эса ўз баҳоимни айтаман. Ва биз обдон савдолашамиз.

— Ҳозирми? — сўради дўкондор.

— Ҳозирнинг ўзида. Шу ерда.

— Ундай бўлса мен шароб келтирай. Шаробсиз савдолашиб бўларканми? Ишимиз тигиз эмас-ку.

— Шаробни келтира қол!

Дўкон нимқоронғи эди. Бор-йўғи иккита шам ёниб турарди. Қовурилган балиқ ҳиди келарди. Дўконнинг тупроқ ери гиламдай юмшоқ эди. Ундан иссиқ чиқарди. Деворнинг нариги томонида қимдир секин-секин хуррак отарди.

Дўкондор қадаҳларга шароб қўйди. Қўймасдан аввал эса шароб шишасидаги сўрғичланган тиқиндаги ёзувни кўрсатди. Жехутимес ундаги: “Ахетатоннинг энг яхши шароби” деган ёзувни ўқиди.

“...Усерхет ҳазилакам савдолашмайдиганга ўхшайди. Шундай шаробни келтириши бежиз эмас! Эй, марҳаматли худо эрталабгача тортишамиз шекилли.” Кўзанинг катталигига қараганда гап узоқ давом этади.

Усерхет ўртага мева-чева, қуритилган хурмо, яхна гўшт қўйди. Гўшт шунчалик катта эдики, гўё у одамга эмас, шерга мўлжалланганди.

— Гўшт билан шаробнинг ўзи бўларди, — деди ҳайқалтарош кўзлари билан пичоқни қидириб.

— Ҳаммасининг ўз вақти-соати бор, — деди дўкондор.

— Бу ҳам тўғри. Хуррак отаётган ким, Усерхет?

— Қаерда?

— Деворнинг нарёғида.

Дўкондор бироз қулоқ солиб тургач, ҳафсаласизлик билан қўл силтади:

— Бобилликми, ниневияликми бир савдогар. Назаримда, Бобилдан. Бобиллик савдогарлар худди қаргалардек дунёга ёйилиб кетган. Улар жаҳонни кезишади, сувда сузишади, савдо-сотик қилишади, алдашади.

— Ҳамма қатори-да, Усерхет. Ҳамма қатори! — деди ҳайқалтарош ва дўкон соҳибига стол устида жудаям зарур нарса — пичоқ йўқлигини эслатди.

Қ А Б У Л

Фиръавннинг чақирғига биноан Пенту ва Эйе Бош қабулхонага кириб келишди. Улар ҳозир фиръавн муқаррар равишда хуш кайфиятда бўлса керак деган қатъий фикрда эдилар. Аввалига ҳақиқатан шундай туюлди. Ҳукмдор мўйсафидларни ҳурмат билан кутиб олди, курсига ўтиришга таклиф этди. Ёки буйрада ўтирасизларми, шуниси қулайроқ ва норасмийроқмикин деб сўради. Зеро, бу курсилар одамни эзади. Қачонлардир бу нарса билан шугулланиш, мақбулроқ бирор нарса ўйлаб топиш керак. Буни жудаям орқага сурмай ўйлаб кўриш керак. Нима бўлганда ҳам Ахетатоннинг кўпгина ибодатхона ва иморатларини мустаҳкам, тошдан қурилган бинолар билан алмаштирмақ керак. Фалокат оёқ остида деганларидек, кучли сел келгудек бўлса пойтахтдан асар қолмаслиги эҳтимолдан ҳоли эмас...

Эхнатон бўйрага ўтирасизларми ёки курсигами деган сўроғига жавоб ололмади. Шунда у огир ва қулай курсиларни таклиф этди.

Мўйсафидлар жойлашиб бўлишгач, жаноби олийлари сўз қотди:

— Шаҳар масаласида шунчаки бир гап бўлди-да. Бу тўғрисида кейин гаплашамиз. Сизлар билан бошқа масалалар хусусида фикрлашмоқчийдим. Менга сизларнинг маслаҳатларингиз керак.

Пенту ва Эйе аввалгидан ҳам кўпроқ ҳайрон қолишди. Қанақа маслаҳат? Нима ҳақида? Шаҳар тўғрисида бўлмаса нима ҳақидайки?

— ...Яқинда... — деди ҳазрати олийлари, — янада аниқроқ қилиб айтадиган бўлсам сўнги кунларда кўримсизгина бир мирза билан гаплашиб қолдим. Эйе, сен ҳам, Пенту, сен ҳам уни танимасаларинг керак. Гарчи уни кўрган бўлсаларинг ҳам. Эҳтимол, айтиб туриб унга хат ёздиргандирсизлар. Унинг исми Бакурро...

— Қандай?

— Бакурро.

— Жуссаси кичик, қотмагинами? — сўради Эйе.

— Ҳа, ўша.

— Нимжонгина, ўз соясидан ҳам қўрқадиган мирзами?

— Ушанинг ўзи... Мен у билан деярли ярим тун гаплашиб ўтирдим.

— Ярим тун?! — ҳайрон бўлди Пенту.

— Ҳа.

— Тунги бедорликни таққилаб қўйганимга қарамай-а, жаноби олийлари?

— Ҳа. Таққилашингга қарамай.

— Жаноби олийлари, бу ақлсизлик.

— Гапингга розиман. Лекин шундай дақиқалар бўладики, бирор суҳбатдошга зор бўласан...

— Биз сенинг хизматингга ҳозир нозирмиз-ку. Кеча ва кундузнинг истаган вақтида...

— Ташаккур, Пенту. Лекин менга айни ўша Бакурро керак эди. У менга бир нарсалар айтди. Унинг айтганлари хаёлимдан ҳеч кетмаяпти.

Фиръавн маслаҳатчиларининг атрофини айланиб чиқди. Гапини давом эттиришдан олдин яна бир неча бор айланди. Ниҳоят гапга тушди:

— Уша мирза Бакурро жуда фикрчан одам экан. Дастлаб у менга фақат бошқаларнинг гапларини шундоққина ёзаверадигандай туюлган эди. Лекин унга синчиклаб разм солганимдан кейингина бундай эмаслигини фаҳмладим. Уни суҳбатга торгдим. Очиқчасига гаплашдик. Сен суҳбатлашаётган одам ё жуда самимий, очиқчасига гапириши ёки бутунлай ҳеч нарса демаслиги керак. Шундай эмасми?

Пенту “Шундай” деди, Эйе эса елкасини қисди.

— Иккаламиз обдон суҳбатлашдик. У ўз фикрларини ҳеч нарсдан ва ҳеч кимдан ҳайиқмай очиқчасига баён этди... Оддий одамлар нимаси билан хавфли? Нимаси билан? — қайтарди фиръавн.

— Жаноби олийлари, — деди Эйе, — биз сени жон қулоғимиз билан эшитяпмиз.

— Бўлмаса мен ўзим айтақолай. Уларнинг қўлдан кетадиган ҳеч нарсаси йўқ! Пенту сен ёки Эйе сен, ўз фойдаларингни кўзлаб “ҳа” ёки “йўқ” дейишдан олдин минг томонни ўйласаларинг бу Бакурронинг йўқотадиган бирор нарсаси йўқ. Маслаҳатчидан фарқли ўлароқ мирза ҳамма жойда керак.

Фиръавн ўз маслаҳатчиларига истехзоли қараб қўйди. Лекин улар жаноби олийларининг сўзларидан чўчиб кетишмади. Улар ўз қадрларини биладиган одамлар эди...

— Уша Бакурро нима деди ўзи?

— Бу қизиқ, — деди Эйе.

— Жудаям, — қувватлади уни Пенту. — Бу мирза Бакурро тушмагур нима деганини билиш жудаям қизиқ-да.

— Подадан олдин чанг чиқариб Бакурро устидан кулманг. — Фиръавн сўзларидаги нохуш оҳанглар шундоққина сезилиб турарди. — Бакурронинг фикрича, ҳокимиятимиз қанчалик кучли бўлса Кеми шунчалик тезроқ таназзулга учраркан.

— Нима таназзулга учраркан?

- Кеми.
- Ҳокимиятнинг кучли тигиданми?

— Шундай бўлиб чиқади... Сизларнинг фикрингизни эшитмоқчиман. Унинг сўзларига эътибор бермай, ҳа энди бир гапирди қўйди-да, десам, мирза жудаям ишонтирарли қилиб гапирди. Гапларига қўшилиб, мардларча тан олиб “Сен ҳақсан” деяй десам, улар ҳаддан ташқари даҳшатли ва қайғули.

Фиръавн тўсатдан ҳаяжонланиб кетди, юзлари қизарди, жағи қисилиб, томирлари ўйнади, кўзлари ёнди.

— Уша Бакурро қадимги ривоятни айтиб берди. Митаннидами, ундан нарироқдами ёғоч бочка яса шаркан. Шароб ёки пиво соладиган. Бу бочкалар темир ҳалқалар билан мустаҳкамланаркан. Бакурро бочкани қаттиқ сиқиб турган темир ҳалқалар ҳақида гапирди. Менинг тушунишимча, ана шу темир ҳалқалар давлатимизни хароб қиларкан. Мана унинг фикри. Энди сизлар гапирасиз, мен жим туриб эшитаман.

Фиръавн суянчиқсиз курсида қоматини тик тутиб, маслаҳатчилари не дейишини пойлаб ўтирди.

— Кулоғим сизларда, — деди фиръавн. “...Улардан қайси бири гап бошлайди? Эйеми? Лекин Эйенинг қондаси кутиш, ўйлаб кўриш. Ўйлагандан кейин ҳам сабр қилиш. Шароит шуни тақозо этгудек бўлса. Бунинг иложи бўлмаганда эса сиз ҳам, кабоб ҳам куймайдиган силлиққина бир гап айтиш... Пенту-чи? Эҳтимол у бошлар. Бу тажрибали ва ҳалол мўйсафид ҳаётнинг пасту баландликларини кўп кўрган. У ҳеч нарса йўқ жойдан ҳам бирор нарса топишпа уриниб кўради... Шундай қилиб менинг бу суякли маслаҳатчиларим аввал бошқалар бошлашини пойлашади, шунда ҳам ўз фикрларини оҳангжамадор сўзлар орасига яшириб юборишади... Мана Пенту чуқур хўрсиниб қўйди. Чуқур нафас олди. Нимадир дейди шекилли... Мана ҳозир бошлайди...”

Сукунат чўзилиб кетди. Ноқулай вазият пайдо бўлди. Жаноби олийлари ўз маслаҳатчилари тўғрисида ёмон фикрларга бориши мумкин эди. Бошқа илож йўқ, барибир гапириш керак... Пенту гап бошлади:

— Жаноби олийлари, тушунишимча, қандайдир мирза Бакурро...

— Қандайдир мирза эмас, Пенту. У саройда ишлайди ва яхшигина мирза.

— Шундай экан, мирза Бакурро жаноби олийларини ҳаяжонга солган фикр айтибди. Унинг фикри, тасдиқлашим мумкинки, янгилик эмас. Мен Нахтнеб Тейнефер Иниотеф Иккинчи замонида бўлиб ўтган бир жинорий иш тўғрисида ҳужжатларни ўқиганман. Бу қарийб саккиз юз йил аввалги гап. Мен ҳаммасини ҳисоблаб чиқдим. Усер Кичкинанинг юлдузлар тўғрисидаги таълимоти билан солиштириб ўқиганман.

— Хўш, ўша қадим замонларда қандай ҳодиса рўй берибди, Пенту? — Фиръавн Эйега қараб қўйди. Сарой аъёни мийғида кулди. Буни қандай баҳоламоқ керак?

— Қандай ҳодиса рўй берганини ҳозир айтаман. Ўша замонларда Бакуррога ўхшаган қандайдир одам яшаган экан. Уни бошқачароқ Ани деб аташаркан. Аждодлари темирчилик қилишганакан. Ўзи ҳам темирчилик билан шуғулланаркан. Чамаси зўр ҳунарманд бўлган шекилли. Лекин калласи сал бундайроқ бўлганми... Ўз ишини барча усталари сингари. Шунга ўхшаш бу ҳам...

Фиръавн маслаҳатчисининг гапини бўлди.

— Шошилма, — деди у. — Қайтар-чи.

— Нимани қайтарай?

— Ўз ишининг барча усталари сингари деганингда нимани кўзда тутаясан?..

— Нимани бўларди? Мен тўғри айтдим. Ажойиб усталарнинг ўз калласи бор. Ҳамма нарсани ўзи кўради, ўзи фикр қилади.

— Ҳамманинг ҳам ўз калласи бор, Пенту.

Маслаҳатчи сув ичаётган ҳачирдай калласини силкитди.

— Йўқ, жаноби олийлари. Шунини айтишга журъат этаманки, ҳаммавақт ҳам шундай эмас. Ажойиб усталарнинг эса ҳаммавақт ўз калласи бор. Масалан, Жехугимесни олиб кўринг.

— Унинг калласи жойида, — мамнуният билан хитоб қилди фиръавн.

— Бекнинг-чи?

— Унинг ҳам калласи ишлайди.

- Юти...
- Уники ҳам.
- Мана кўрдингми, жаноби олийлари! Менинг сўзларим тасдиқланяпти.
- Улар каллаларини нима қилишади?
- Эйе кинояомуз тиржайди: дарҳақиқат нима қилишади?
- Улар бировнинг эмас, ўз каллалари билан. Бировларнинг эмас, ўз фикрларини баён қилишади. Бўлгани шу!
- Фиръавн иккала кафти билан денгиздаги тўлқинни эслатадиган ҳаракат қилди:
- Ўз калласи. Ўзининг фикрлари. Ўз калласи. Ўзининг фикрлари...
- Бакурро сени хафа қилибди. Анави темирчи Ани эса Нахтнеб Тейнефер Иннотеф Иккинчини хафа қилган экан. Уларнинг бир-биридан фарқи нимада? Ўртадаги вақтда, жаноби олийлари!.. Ани қачонлардир нишонланадиган хебсед байрамини аввалги ҳолича тикламоқ керак деган. Бу нима дегани? Фиръавнларни ўлдириш керак дегани. Чунки темирчи Анининг фикрича, бир кишининг мамлакат устидан ҳукмронлик қилишига чидаш мумкин эмас эмиш. Бир кишининг сўзи ҳамма учун қонун бўлиши, ҳамманинг қўли ва тилини боғлаб қўйишига тоқат қилиб бўлмасмиш.
- Бу унга нима учун керак бўлган, Пенту?
- Уша кўҳна ёзувларда бу ҳақда ҳам айтилган. Ани фақат бир нарсани — озодликни истаган.
- Нимани? Нимани дединг?
- Озодликни.
- Озодлик унга нимага керак?
- Билмадим.
- Ёки у қул бўлганми?
- Йўқ. У немху бўлган. Лекин унга эркинлик берсанг, — Пенту бармоғи билан деворни кўрсатди, — унга эрк берсанг яна нималарнидир даъво қилаверади... Давлатни нима ушлаб туради ўзи? Давлатни жаноби олийларининг, барча олий зотларнинг, Кеми ҳукмдорларининг тошдай қаттиқ сўзи ҳозир ҳам, бундан кейин абадулабад ҳам ушлаб туради! Ҳа, худди шундай!
- Пенту ўз сўзини тутатди.
- Сен Бакурро ҳақида қандай фикрдасан?
- Қандай фикрдаман? — Маслаҳатчи қўлларини ёзди: бу билан у фикримни аниқ тушунтирдим шекилли дегандай бўлди. — Қандай фикрдаман?! Бакурро Анидан узоққа кетгани йўқ. Улар гўё ўзаро аҳдлашгандек. Сўзлари деярли бир хил уларнинг. Бу Бакурро Митаннидаги қандайдир идиш ҳақида ривоят ўйлаб топибди. Унинг Анидан бугун фарқи шунда. Лекин бу масаланинг моҳиятини ташкил этмайди. Бакурро “озодлик” сўзини айтдимми?
- Эслай олмайман. Эҳтимол айтгандир.
- Агар айтмаган бўлса барибир айтади. Ахир у жаноби олийларига менинг қатъий эътиқодимча, Кеми учун зарарли гапни айтишга журъат этибди-ку.
- Фиръавн аввалига бошини эгди, сўнг бошини кўтариб ғоз ўтирди.
- Энди сен гапир-чи, Эйе.
- Эйе боши билан маъкул ишорасини қилди, бурнининг учини, миясини қашиди, худди ажинларини кеткизмоқчи бўлгандай икки бармоғи билан пешонасини силади.
- Уша Бакурро яна нималар деди?
- Кўп гапларни айтди. Лекин мени бочка ҳақидаги ривоят қизиқтирди, — деди фиръавн.
- Чунки бу энг муҳим нарсами?
- Ҳа, муҳим.
- Чунки жаноби олийлари айни шу нарсада қандайдир маънони кўргандир-да?
- Ҳа.
- Эйе худди ўзи билан гаплашаётгандай давом этди:
- Шоҳнинг мирзаси, унинг сўзларини эшитиб қоғозга битадиган одам кутилмаганда эътиборингни эртақ ёки ҳикоятга қаратибди. Ҳикоят азалда бормиди ёхуд уни мирзанинг ўзи ўйлаб чиқарганми? — буниси номаълум.

Зеро, мирзалар азалдан бери бундай нарсаларни ўйлаб топишга устаси фаранг бўлганлар. Ақллари доимо чархланган. Кўзлари олма-кесак теради, тунлари эса улар бедор. Ҳамма замонларнинг мирзалари ҳам қандайдир ғайрли нарсаларни ўйлаб топишган.

— Сен барча мирзаларни кўзда тутяпсанми?

— Жаноби олийлари, савод ҳамма даврларда ҳам... Нима десам экан?.. Саводли одамлар доимо ўзлари тўғриларида нималарнидир тўқиб чиқаверишади. Буни назарда тутмоқ даркор. Агар уларнинг ўзлари бу нарсани тан олмаган тақдирларида ҳам барибир шундай. Мен шу нарсани айтмоқчиманки, гийбатчиларга доимо кўз-қулоқ бўлиб турмоқ лозим. Гийбатчининг қўлида қалам ва қоғоз бўлса хавfli одамга айланади. У гапингни бошидан охиригача итоаткорона ёзиши мумкин. Лекин сўзларинг унга ёқмагудай бўлса кўнглида сени мазах қилиши ҳеч гап эмас.

— Шундайми! — хитоб қилди фиръавн гўё бу нарсаларни ўзи билмагандай, илк маротаба эшитаётгандай.

— Жаноби олийлари, гапимга ишонавер, мирзалар ишончсиз халқ бўлади. Уларнинг кўнглини билиш керак. Нима учун? Ҳукмдорнинг йўлига гов бўлмаслик учун. Уларни жиловлаб туришнинг бир йўли бор.

— Бу қандай йўл экан? — сабрсизлик билан сўради фиръавн. Пенту буни билиш жудаям зарур дегандай бош қимирлатди.

Эйе чап қўлининг бошмалдоғини эгди:

— Ягона йўл: бўғмоқ керак...

— Қандай? Қандай?

— Бўғмоқ, — ўз гапини бамайпихотир қайтарди Эйе.

— Кимни бўғмоқ керак? — Фиръавн ҳаяжонидан ўрнидан туриб кетди. Бу гапни у сира кутмаганди.

Эйе кулимсиради:

— Тўғри маънода эмас. Лекин қарийб тўғри маънода эмас. Шундай қилиш керакки, токи аҳмоқона фикрларга уларда вақт қолмасин...

— ...Аҳмоқона фикрлар, — фиръавн бу сўзларни худди акс-садодай қайтарди.

— Иш билан бошини айлангириб ташламоқ керак. Тўхтовсиз ёзишга мажбур қилиш, бош қашишита имкон бермаслик керакки, токи қаддини ростлашга вақт тополмасин, ҳукмдорнинг улуг сўзларига тобе бўлсин. Фаламиснинг қисмати шу. Узоқни кўрадиган ҳукмдорлар, тадбиркор подшолар уларга шундай қисматни раво кўришган. Шундагина тахт дахлсиз бўлган!

— Бошқа йўли ҳам бор, — деди Пенту.

— Қандай?

— Бу ҳам аниқ йўл, — жавоб берди Пенту. — Лекин унда ҳам катта камчилиги бор.

— Қизиқ.

— Инсон — фикрлайдиган мавжудот. Фитначилар эса айниқса. Шу туфайли меъёр сақлангани маъқул.

Эйе меъёр ҳамма нарсада ҳам бўлмоғи лозимлигини билдирди. Ҳатто ҳаётбахш Хапи худо томонидан белгиланган чегарадан чиқиб кетса ҳаммаёқни вайрон қилади.

— Меъёрни қандай белгиламоқ керак? — сўради Пенту.

— Қандай меъёрни?

— Тафаккур меъёрини.

— Уни жаноби олийлари фиръавн белгилайди, — тантанавор гапирди Эйе.

— Қандай қилиб?

— Хоҳиши ва буйруғи билан.

Бу жавоб Пентуни қаноатлантирмади. У айтди:

— Тухум ичида жўжа пайдо бўла бошлаганини аниқлаш қийин эмас. Буни аниқлаш учун тухумни ёруққа тутиб кўриш ёки қулоққа тутиб салгина силкитиш ё бўлмаса уни ёриш кифоя... Лекин фикрни қандай билмоқ керак?

— Қайси фикрни?

— Фитначилар миясидаги фикрни?

Фиръавн маслаҳатчиларнинг баҳсини қизиқиб кузатарди... "...Униси ҳам, буниси ҳам, шубҳасиз, ақлли одамлар. Бунинг устига ҳар иккаласи ҳам айёр! Айниқса Эйе. Донишманд ва тажрибали улар. Ишдан гаплашишади. Гарчи фикрлари бир-бирига унчалик мос келмаса-да, лекин пировард-натихада асосий масалаларда фикрлари бир жойдан чиқади. Нега бир жойдан чиқмасин!"

— Пенту, сен бошқа йўл тўғрисида гапирмоқчи эдинг. У қайси йўл экан?

— Жудаям содда йўл, Эйе! Фирибгарни яхшилаб боқ, олий нав шароблар ичир, аямай ҳақ тўла, ҳаётини яхшила.

— Ўшанда нима бўлади?

— Ўшанда у сенинг қулинга айланади. Ўзини буткул сенга бағишлайди, садоқат билан хизмат қилади. Хаёлига ҳеч қандай миганний бочкаси келмайди. Бир гапни қаердан топдинг деб сўрашга ҳақлисан. Бу фикрни мен кашф этганим йўқ. Пиопи замонларидан бери яхши маълум бўлган гап бу.

— Мен тушунмаяпман, — гапга аралашди фиръавн. — Мен тушунмаяпман, наҳотки ҳаёт ўзгармай турган бўлса? Наҳотки Пиопи ҳам ўз замонида қандайдир мизанинг миясидаги фикрни билиш учун бош қотирган бўлса?

— Ҳа, жаноби олийлари, — жавоб берди Пенту. — Ҳатто Пиопи Иккинчидай улуғ ва донишманд фиръавн ҳам қайси йўл мақбуллиги тўғрисида бир қарорга келолмаган.

— Учинчи йўл йўқмикин? — Фиръавн Пенту худди гапини эшитмайдиган кардай учта бармоғини кўрсатди. — Учинчи йўл йўқмикин?

— Учинчи? Сарой аёни иккала қўли билан худди оғриқдан тарс ёрилиб кетаётгандай калласини ушлади. Учинчиси нимага керак, жаноби олийлари? Ахир ҳар иккала йўлни бир-бири билан мувофиқлаштириб бўладими? Тўғри, аввалига оғзини мойлаб, кейин яхшигина тарсаки тортиб юборса ҳам бўлади. Бу ҳам ёрдам беради дейишади.

Фиръавн маъқул маъносида имо қилди. Бу имо донишманд сарой аёнини руҳлантриб юборди шекилли, Пенту қўлларини намоёнишкорона ёзди:

— Эй улуғ ва ҳар нарсага қодир худо! Оғзини мойлагандан кейин тортиладиган тарсакидан ҳам ибратлироқ нарса бормикин? Ҳикоя қилишларига қараганда, қадим замонда кунлардан бир кун улуғ Дедкараасеса шунга ўхшаш нарсани қўлаб кўрибди. Мен бу ҳақда қояларга битилган ёзувларни ўқиганман. У шу йўл билан ўз мирзасига танбеҳ берган. Ва шу туфайли ҳам йигирма саккиз йилгача омон-эсон ҳукмронлик қилган.

Жаноби олийлари қўллари билан тиззаларини шапатилади. Бу билан бўлар-бўлмас сўзларни роса эшитганини, энди эса ўзи гапирмоқчилигини билдирди. У бир неча бор у ёқдан бу ёққа юрди. Сўнг қутилмаганда устун олдида тўхтаб бошини унга қўйди.

— Гапингизни диққат билан эшитдим. Тўғрисини айтақолай. Бу гаплар ҳаммага ҳам ёқвермаслиги мумкин. Отамнинг руҳи шохидлик бериши мумкин, мен шу тўғрисўзлимдан бир неча бор азият чекканман. Шундай бўлишига қарамай...

Фиръавн худди осмондаги худодан маслаҳат сўрагандай жим бўлиб қолди. Ҳақиқатан у осмонга қулоқ соларди. Фақат унгагина эшитилаётган сўзларга қулоқ тутарди. Лаби билан пичирлаб осмондан келаётган сўзларни гўё такрорларди. Фиръавн қимир этмай, суҳбатдошларига заррача эътибор бермай турарди...

— Ҳа, мен мирза Бакурронинг сўзларини мулоҳаза қилдим, тарозуга солиб кўрдим. Унинг сўзлари юрагимга жудаям таъсир этди. Эси бор одам атрофга зийраклик билан қулоқ осгани маъқул. Акс ҳолда инсонга қулоқнинг нима кераги бор? Нимага керак деб сўраяпман? Агар қулоқ оддий одамларга бир марта керак бўлса, ҳукмдорга юз мартаба зарурроқ. Зеро, дунёнинг тақдири унинг қўлида. Шунинг учун мен Бакурронинг сўзларига қулоқ солдим.

Мен Бакурронинг сўзларига қулоқ солишимнинг сабаби унинг одатдан ташқари гапларни айтишидир. Бундай сўзларни авваллари ҳеч кимдан эшитмаганман. Эҳтимол, шунга ўхшашроқ ҳодиса илгари ҳам Кемидо содир бўлгандир. Анча илгарилари. Агар шундай бўладиган бўлса вақт ўзгармай туришини тан олмоғимиз керак. Яна шуниси ҳам маълумки, ҳали жаҳон аҳли Аҳятига ўхшаган, яшин тезлигида қад кўтарган шаҳарни ўз тарихида кўрмаган. Йўқ, жаҳон бундай шаҳарни билмайди.

Жаноби олийларининг овози тобора қатъийроқ бўлиб борарди. Фиръавннинг нигоҳи таъзимкор қиёфада ўтирган маслаҳатчиларига қаратилганди. Бу нигоҳ бургутнинг кўзидек шафқатсиз ва ҳаммаёқни кўрарди...

— Бу улуг шаҳарда яратилган қасидалар-чи? Шунгача Кемида шу сингари қасидалар ҳеч қачон эшитилганми?

— Йўқ, — деди Эйе.

— Йўқ, — тасдиқлади Пенту. Ва бу ҳақиқат эди. Жаноб олийлари буни яхши биларди. Буни унинг ашаддий ҳамда яширин душманлари яхши билишар ва тан беришарди. Дарҳақиқат, ким бундай жарангдор қасидалар тўқий олган? Қасидаларга жўр бўлган мусиқаларни-чи? Арфа, сивизга, дўмбираларга ким қайта ҳаёт бағишлади? Буларнинг ҳаммасини фиръавннинг содиқ хизматкорлари ҳукмдорнинг маслаҳатларига қатъий амал қилган ҳолда бажаришди. Ёхуд Жехутимес, Юти, Бек ҳайкаллари олиб кўринг. Бу асарлар Кеми Меннофер яқинида бунёд этилган эҳромлар давридан анча олдинга кетганини кўрсатмайдими ахир? Йўқ, Кемида ҳеч нарса ўзгармаяпти деган фикрга қўшилиб бўлмайди. Демак, Бакурро ўша тунда худди шундай гапларни айтган бўлиши эҳтимолдан узоқ...

Жаноби олийлари нима қилиб бўлса ҳам Нармер, Жосер сингари фиръавнлар ва уларнинг авлодларидан ажралиб туришни истайди. Мабодо Пенту уни бу фикрдан қайтармоқчи бўлса улуг газабга дучор бўлади. Улуг аждодлар билан уйғун томонларию тафовулларини фиръавннинг ўзи айтиб беради...

— Мен Бакурронинг сўзлари устида мулоҳаза юритдим. Бошқача бўлиши мумкин ҳам эмасди. Сизларнинг сўзларингизга, нур таратувчи отам Атоининг истакларини инобатга олиб мен буйруқ чиқармоқчиман...

Залнинг нариги томонидаги устунлар орасида сарой кўриқчиларининг бошлиғи Ипининг шарпаси кўринди. Ҳукмдор унга икки мирзани чақиритишга амр этди. У буйруқни бажариш учун чошиб чиқиб кетди.

Жаноби олийлари худди устунни ўз жойидан жилдирмоқчи бўлгандай қўлларини тиради. Жаҳл билан сўз қотди: Мана ҳозир буйруқ бераман. Бугун Кеми бошидан-охиригача метинга айланади. Биз ҳозир ҳам мустаҳкам, кучли ва энгилмасмиз. Лекин мен Кемини ҳарбийларнинг ягона лагерига айлантираман. Унда одамларнинг қадам ташлашларигина эмас, ҳатто нафас олишларигача бир хил бўлмоғи керак. Мана ҳозир мен шундай буйруқ бераман-у айтганларимни амалга ошираман!

Ҳукмдор муштини тутди. У қўл жангига киришаётган аскарга ўхшарди. Бундайларни Осиенинг Ниневиясида жуда хуш кўришарди.

Даҳшатли заиф шоҳни кўриш жуда ажабланарли эди! Лекин энг муҳими у қандай буйруқ бермоқчи? Нима ҳақида?

ЎША ТУНДА

- Кийа.
- Эшитаман.
- Кийа.
- Жаноби олийлари, мен шу ердаман...
- Кийа... Сен мени бундай атама...
- Бўлмаса қандай атай, севгилим.
- Мана шунақа, ҳозир атаганингдақа.
- Хўп бўлади, севгилим.
- Бу сенинг кўкракларингми?
- Йўқ, сеники. Улар сенга тегишли.
- Шунинг учун уларни яхши кўраман.
- Чунки сен менинг хўжамсан.
- Улар олмадай таранг.
- Бу ёмонми?
- Мен уларни яхши кўраман.
- Олмаларнимми?
- Йўқ, кўкракларингни...

— Бу кўкраклар сеники, севгилим.

Эхнатон унинг кўзларини қидиради, аёлнинг лабларига интилади. Улар ўрнига катта-катта, силлиқ ва қандайдир сеҳрловчи анорлар.

Эркак бугун вужуди билан аёлга ёпишади, бағрига босади. Лекин аёл ўрнига қандайдир куйдирувчи вазисиз алангани кучоқлаётгандай.

— Эй, Кийа, сени ким туққан ўзи? Нақотки у аёл бўлса? Ёки сен самода, улуг Атоннинг отаси ёнида туғилганмисан? — Баъзан сен эртақлардаги париларга ўхшаб туюласан.

— Менинг нима эртақлардагига ўхшайди?

— Ёки илоҳийга ўхшайсан.

— Бу яна нима деганинг?!

— Сенга қўл теккизишга кўрқаман.

— Мени кучоқла.

— Назаримда, бир уни уйғонганимда сени кўрмайдигандай, ҳаммаси тушда бўлаётгандай туюлаверади.

— Каттикроқ кучоқла!

— Эҳтимол, менинг ўзим тушдирман.

— Каттикроқ кучоқласанг-чи... Баданларимни қасир-қусур қилиб оғригудай кучоқлашингни яхши кўраман.

— Ёки бир уни уйғонганимда мен бўлмайман.

— Бундай дема...

— Сен йиғлайсанми?

— Ўтинаман, жим бўл.

— Кийа, сен мен учун йиғлайсанми?

— Мана бундай қилиб оғзингни беркитаман...

Жаноби олийлари кун ўтган сари усиз яшай олмаслигини ҳис этарди. У жаноби олийларининг юрагида яшарди. Ҳозиргача усиз қандай яшади экан-а ўзи?..

Фиръавн лабларини унинг қулоғига яқинлаштириб эшитилар-эшитилмас деди:

— Сен ўғил туғиб берасанми?

— Мен кўп ўғил туғаман, чунки ҳали жуда ёшман. Биз кўп ўғил кўришимиз керак. Жудаям кўп.

— Айни ўғил туғасан-а? Чунки мен сени яхши кўраман... Севганларнинг эса ниятлари рўёбга чиқади.

— Ҳа, бу чин гап.

— Эҳтимол, мен ўғилга ҳозироқ ҳомиладордирман.

— Эҳтимол. Мен ҳозиргача ўғил кўрмаганман. Фақат қизлар.

— Мен уни нима қилишни ҳам билмайман.

— Ўғилними?

— Ҳа.

— Уни суннат қилиш керак...

— Буни биламан.

— Уни паҳлавон қилиб ўстирмоқ лозим.

— Қандай қилиб?

— Бу ишни менга ишонаверасан, севгилим.

— Ишонаман...

Фиръавн аёл қулоғининг таранг солинчагини ўпди. Бундай қулоқни қаердан олгансан?

— Ширинми?

— Асадан ҳам ширин.

— У ҳам сеники, севгилим.

— Бу-чи? — У бармоғининг учи билан оппоқ қорнидаги киндигини кўрсатиб сўради...

— У ҳам меникими, Кийа?

— Албатта.

— Бугунлайми?

— Ҳа, бугунлай.

Жаноби олийлари бахтдан, туйғулар уммонидан жинни бўлгудай эди.

Қайноқ юзлари билан аёлнинг қорнини силади. У ўзини худди гулдаги асаларидай сезарди.

Аёлга бу хуш ёқар, куларди. Эхнатон ҳозир бахт тахтида эканлигини малика яхши ҳис этарди!

Фиръавн муғомбирона савол берди:

— Агар мен ўлиб қолсам-чи?

— Аввал мен ўламан.

— Агар мен ўлсам-чи?

— Лекин сен мен учун мақбара қуришни буюрдинг-ку?

— Нима бўпти?

— Демак, мен олдин ўламан.

— Ёлғон!

У яна маликага ёпишди. Ўзига қайта-қайта савол берарди. Буни қайси ҳайкалтарош ясаган ўзи? Қани у улуг ҳайкалтарош? Шундай деб сўрайди-ю лекин кимлигини ўзи билади. Билмаслиги мумкин эмас. Бу осмондаги борлиққа нур таратувчи!..

Хукмдор малика билан бир жисмга айланиб кетгунча кучоқлайди... Лекин у қаердан пайдо бўлиб қолди? Уни ким яратган? Нега у билан жуда кеч учрашди?

Кийа қўллари икки ёнига ташлади. Унинг қизғиш, оқ-қизғиш кўкраклари ҳам қўллариининг орқасидан эргашгандай, ҳаракатга келгандай бўлди.

Кўзлари ярим юмуқ. У севгидан маст. Чунки у кучли, зеро у севимли. Малика унга ўғил туғиб беради, кейин яна ўғил туғади. Кўп ўғиллар кўришади. Хукмдор қанча истаса шунча ўғил туғиб беради...

Тун. Бутун борлиқ уйқуда. Фақат соқчиларгина бедор. Кийа ҳам, жаноби олийлари ҳам уйғоқ.

— Чарчадингми?

— Мутлақо.

Улар тепага қарашади. Липиллаб турган ягона шам ёруғида хобхона шифти худди осмонга ўхшаб кўринади. Унинг тагида Юти ишлаган қушлар учиб юргандай...

Орадан анча вақт ўтди... Шоҳ сўз қотди:

— Мен гапириб ўтирмайман: мангуга севаман. Буни илгари бир марта айтгандим. Тўғри, сенга эмас. Лекин бу сўзимни исботлашни истайман...

Улар ҳамон ётишарди. Жим эдилар. Бахтли эдилар.

Фиръавн шароб ичкиси келди. Малика ҳам. Улар ярим яланғоч ҳолда ўтиришди. Улар севгидан лаззатлангандай шаробни хўплаб-хўплаб ичишарди. Бирам ёқимли шаробки. “Атоннинг энг яхши шароби...”

— Гапимни эшит, — деди хукмдор, — мен фармон тайёрляпман. Уни барча туман ва вилоятларга жўнаттираман. Бу фармонни гранит устунларга ўйиб ёзишни буюраман. Бундай устунларни ҳамма жойга ўрнатишга амр этаман. Шу устунлар, шу ёзувлар бор экан Кеми завол топмайди, мангу барҳаёт бўлади!

Фиръавн фармонни эслаб азбаройи хурсандлигидан қадахни қўлига олди, қаддини роз тутди, сўнгра қадахни бир зарб билан кўтариб юборди...

— Агар биз илгари бундай бўлсак, — деди фиръавн муштини қаттиқ қисиб.

— Фармондан кейин янада мустаҳкамроқ бўламиз. Бу фармон бундан кейин бизнинг қандай яшашимиз ҳақида. У Кемини ягона ҳарбий лагерга айлантириб юборади, енгилмас мушт бўлади. Чет ўлкаларнинг хукмронлиги заифлашади, фиръавн ҳокимияти мислсиз мустаҳкамланади!

Жаноби олийлари муштини шундай сиқдики, ҳатто суяклари оқариб, бўгинлари қирсиллаб кетди. Кичикроқ эса-да салобатли мушт пайдо бўлди. Кийа уни ушлаб силади.

— Зўр мушт!

Фиръавн мамнун, жуда мамнун эди. Кўрамиз, Суппилулиуме оға, Душратта оға, Узиру оға ва уларга ўхшаш оға-душманлар нима дейишаркин? Кеми ҳар қачонгидан кўра мустаҳкам ва бутун. Лекин бу ҳам кам. У худди тоғ

жисмларидай, метиндай бўлиб кетади. Жаноби олийлари бирорта ифво гапни, алжирашни эшитмайди. Худди кўшинлардагидек, йўқ ундан-да мустаҳкамроқ интизом бўлади. Бу Кеми учун ягона йўл. Бошқа йўл йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас!..

Фиръавн ўз мушгига тикилиб ҳузур қиларди. Кийа билан бирга. Малика ҳукмдорнинг фикрига қўшилди. Ҳа, давлатда битга калла бўлиши керак. Қадим даврда қандайдир донишманд айтганидек: “Бошқа каллалар ё унга сўзсиз итоат этиши ёки мулоимгина бўлиб қабрдан жой олиши керак”. Бир бош бир фикр ва бир ирода дегани. Ушандагина хотиржам ухлаш, Кемининг тинчлигини таъминлаш мумкин. Ҳазрати олийлари улуғ Атон осмонда нур сочиб турар экан Хапи ҳам оқаверади.

— Ҳа, шундай! Ҳа, шунақа! — тасдиқлади Фиръавн.

Бу фармойишга ким сабаб бўлганини Кийа билармикин? Албатта, билмайди-да. Унга ҳеч нарса гапирмаган, мирза Бакурро тўғрисида бир оғиз ҳам сўз айтмаган бўлса у қаердан билсин? Баъзан шундай бўладики, яхши маслаҳат тамомила бошқача фикрлайдиган одамлардан чиқади. Маслаҳатлашаётган одамнинг бутунлай бошқача фикрда, сента эса тескари фикрини айтади. Сенинг эътиқодинга мос келадиган, ўз фикрига зид гапни айтади...

— Сента энди бу мирза керакмасдай туюлмаётганими?

— Йўқ, нега энди Кийа? Аксинча мен унинг мансабини кўтармоқчиман.

— Бу энди нимаси?

— У менинг норасмий доимий маслаҳатчим бўлади. У бир нарсани маслаҳат берса, эҳтимол мен бунинг тескарисини қиларман. У тўғрисида одам, худди яхшилаб силлиқланган бронза кўзгуга ўхшайди. Кўзгусиз тирикчилик ўтказиш эса мумкин эмас. Тўғрими ахир?

— Шундай шекилли.

— Бакурросиз ҳам мумкин эмас. Унинг сўзларига қарама-қарши ўлароқ Кеми гуллаб-яшнашини ўз кўзи билан кўриши керак.

Фиръавн овоз чиқариб фикр юритади. Ҳамма нарса Фиръавннинг қўлидан келади. Истаса Суппилиуменинг кулини кўкка совуради, Душраттанинг овозини ўчиради, илонбалиқ Узирунинг тухумини ер юзидан қуритади. Фақат бунинг ҳозирча Фиръавн истамай турибди. Тутмос Учинчи Митанни орқасидаги тоғ ёнбағирларигача келиб қолди. Нима учун келди у. Ўлпон учунми? Шундай бўлса керак. Лекин яқин ўртада кўшин бўлмаса ҳаммаси чиппака чиқиши мумкин. Бепоён чегараларга қачонгача кўшин етказасан. Агар жиддий гапириладиган бўлса ҳар қандай ўлпон ниқоби остида душман мамлакатни эгаллаш мақсади ётади, унга мамлакат халқини ўзига тобе қилиш муддаоси туради. Кеми халқининг қайси вакили Осиега боришни хоҳларди? Бир сўз билан айтганда, Кеми душманларнинг кавишини тўғрилаб қўяди.

Малика ҳукмдорнинг гапларидан ғоятда қувонди. Тўғри-да, қачонгача ҳукмдор қўрқоқлик қиляпти, урушдан қўрқади, ҳужумдан кўра мудофаани афзал кўради деган гапни кўтариб юриш мумкин? Нега энди Хоремхеб қўлидаги картани уриб туширмаслик керак ўзи? Бу...

Фиръавн унинг гапини бўлди:

— Йўқ, мен уруш бошлайман деганим йўқ. Бу тўғрисида оғиз ҳам очмадим. Мен бошқачароқ гап айтдим: Кеми худди муштга ўхшаш мустаҳкам, халқи бир хилда нафас олувчи, юраги бир хилда урувчи, бир хилда фикрловчи одамлардан иборат бўлади. Ана шунда Кемининг душманлари васвасага тушади, урушсиз ҳам ундан қўрқади. Бекордан-бекорга урушишдан на ҳожат? Ахир ҳар бир урушни ҳам эртами-кечми, барибир тугатиш керак. Лекин қандай қилиб? Ё ўзинг уни қандай хотималашни ўйлаб қолсан, ё сента тазйиқ ўтказиб хотималаш йўлини кўрсатишади. Биласанми, Кийа, уруш жудаям машаққатли иш!

Ҳа, урушнинг нималигини Кийа ҳам билади. Лекин шундай бўлса ҳам Хоремхебни қачонгача тизгинлаб туриш мумкин? Агар унинг қўли қичишаётган бўлса тўсқинлик қилмаган, йўлни очиб қўйган маъқул.

— Уруш йўллари ҳаммавақт очик, — маънодор гап қотди олий ҳазратлари.

— Хапи ҳар доим тошавермайди. Тошадиган маълум вақтлари бўлади. Бунинг учун муқаддас дарё Эпифи ёки месоре ойини эмас, тот ойини танлаган. Бунинг ёдинда тут, Кийа.

Унинг фикрларини изоҳлаб ўтиришнинг ҳожати йўқ эди.

— Кийа, сен бир нарсани назарда тут: бошқа мамлакат ва халқларни ўзинга тобе қилиш учун қурол, жанговар арава, ўқ ўтмас қалқон, найза, ўқ, палаҳмон ва гурзиларни ўзигина етарли эмас. Биз илгариги зафарли юмушларимизда ҳар бир аскар ўзи билан фақат қуролгина эмас, ўз худоларини ҳам олиб юришган. Фақат душманларимизгина эмас, ўзимиз ҳам жанговарлигимизнинг сабабини тушуниб етмаганмиз. Ҳозир-чи? Ҳозир эса ҳаммамиз барчага баробар нур сочиб турган ва мени ягона ўғли деб биладиган улугъ худомизга эгамиз.

Малика ҳукмдорнинг қўлини ушлади, ўпди.

— Мен сенга улугъ Хапи тошадиган ой қилиб тот ойини танлаган деб айтдим, Кийа. Мен ҳам аскарларим Хапи мисоли ҳар томонга — Такефт, Ҳабашистон, Митанни ва ундан олис-олисларга, Шарққа ҳам, Фарбга ҳам тошиб кетадиган ойни ўзим белгилайман. Денгизлар ҳам бизларга бўйсунди. Кефтну ва Иси денгизлари ҳам Саи ва Ейнара денгизлари сингари бутунлай бизга қарайди.

— Ҳа, шундай бўлади, — деб шивирлади Кийа ҳукмдорнинг пинжига кириб.

Жаноб олийлари Танетернинг худудсиз кенгликлари, Фарбий денгиз, Шарқий давлатлар ва Такефт бой ва кўп халқли барча давлатларни кўз олдига келтирди...

Бу ишларнинг ҳаммаси амалга оширилгандай деди:

— Буларнинг барчаси не туфайли содир бўлди?

— Сен туфайли!

— Унчалик эмас. Фармон туфайли. Ҳамма нарсани ўрни-ўрнига қўядиган фармон туфайли.

Ҳукмдор маликага қаради. Унинг жажжи-жажжи кўкраклари ўзига тортарди. Ярим яланғоч ҳолда эдилар. Ҳукмдор бармоқлари билан аввал бирини сўнг иккала кўрагини ушлади.

Жаноби олийлари бахтли эди.

ТАХУРА ЯНА ХАТ ЁЗАДИ

Муҳтарам ва доно соҳибим! Улугъ Кемида савдо-сотик билан шуғулланаётган, сенга сўзсиз итоаткор ва сени севувчи каминаи камтарин Тахурадан деб билурсан!

— Тахура худолардан илтижо қилиб сенга ва оила аъзоларингга ўз марҳаматини дариф тутмаслигини сўрайди. Бунга фақат сенгина лойиқсан. Худолар эса қулинг бўлган савдогар Тахуранинг илтижоларини муқаррар амалга оширгусидир. Молларни сотаятман. Жуда тез ҳам, унчалик секин ҳам эмас. Мен учрашган ва бу жойларнинг энг улугъ савдогари бўлган одам соғу саломат. У молларни яхши нархларга сотиб оляпти. Илоҳим, доимо шундай бўлсин! Бу жойларнинг савдогари соғлиги яхшилиги ҳаммага маълум. Унинг ёрдамчилари: “Бизнинг жанобимиз савдо ишларида гоят моҳир, руҳи ва қалби кучли” сўзлари била савдогарга хизмат қилишга умид боғлашади. Қачонлардир ўз хўжайинларини алмаштирмакчи бўлган ёрдамчилари тарвузлари қўлпиқларидан тушиб кетди. Зеро уларнинг хўжайинлари узоқ яшашга сўз берган. Агар худоларнинг иродаси билан бирор ҳодиса рўй бермаса унинг ёрдамчилари тўғрисидаги аввалги хатимда айтилган гаплар тўла ўз кучида қолади. Гарчи бу ёрдамчилар ўзаро бир-бирлари билан кучли рақобатда бўлишса-да. Улар кимга умид боғлашади? Ўз харидорларигами? Лекин шу нарсани қувонч билан айтиб қўйишим мумкинки, харидор улугъ савдо бозорида ишгирок этмай ё ухляпти ё мудрапти. Бу ерда бозор хўжайини ўз ташвиши билан, мамлакат харидорлари эса ўз ташвиши билан овера.

Энди эса жаноби олийларидан зиғир сотиб олиш ва унинг нархи масаласида бирор кўрсатма берасизми деб сўрамоқчи эдим. Агар шунга ижозат бўлса, сахийлигингни дариф тутмасанг имконият даражасида олтин ёки кумуш юборишингни камтарона илтимос қилган бўлардим. Чунки бу ерда ҳаёт кечириш у қадар осон эмас. Савдогарларнинг ноз-неъматга бой дастурхонлари у ёқда турсин озиқ-овқатнинг ўзига ҳам мўмайгина пул сарфланади.

Сенинг хизматкор қулинг яна бир нарсани айтиб қўйишга шошилади. Мен

сўз юригаётган бош савдогар дўконининг ёнига яна қўшимча хоналар қурмоқчи, бу билан қўшни савдогарларнинг кўзини куйдирмоқчи, қўрқитмоқчи. Бу қўрқув қўшни савдогарларнинг ниҳоятда бойиб ва кучайиб кетишидан ҳайиқиш, савдо ишларида атрофдагиларни эзиб қўйишидан чўчиш туфайли келиб чиқади.

Кўп нарсаларга ақли етадиган савдо аҳлининг фикри шундай.

Камоли эҳтиром билан сендан хабар келишига умид боғлаб содиқ кулинг

савдогар Тахура.

“Мактуб Ахетатон шахрида

жаноби олийлари Нефер Хатер-Ра

Уен-Ра Эхнатон ҳукмронлигининг

17-йили пиони ойида ёзилди”.

ТҶЛА ТАЙЁРГАРЛИК

Сеннефер хонага жимгина кириб келди. Хонадон соҳибаси билан бош қимирлатиб, сўрашди. Зинапоядан аста-секин юқори кўтарилиди.

Канефер зиғир поясида қилинган пардани четга сурди. Хона ичи ёришди. Кечки осмон ойнада акс этди.

Нефтеруф бир бурчақда ўтирарди. Унинг ўтирганини аввалига Сеннефер сезмади. Сезиши биланоқ бош қимирлатиб саломлашди.

— Уйда ўзимизмиз, — деди Канефер. — Эрим Тихотепникига кетган.

— Нега? — сўради эҳтиёткор Сеннефер.

— Уни Усерхет дўқонидаги қиз билан унашпиришаётган экан.

— Демак, биз ёлғиз эканмиз-да?

— Биз бу ерда уч кишимиз. — Канефер кулиб қўйди.

“...Гўзал, жудаям гўзал аёл. Гўзалликка гўзал-у сал ҳавойироқ-да. Шери унга қандай қилиб ишондийкин? Нефтеруф-чи? Куч-қувватта тўлган эркак билан гўзал аёлнинг муҳим юмушни бажаришда иттифоқ бўлиши ишнинг расво бўлгани деяверинг. Бу хетт билан кемилик одамнинг бир кемага тушиб қолишидай, Амон ва Атоннинг бир ибодатхонага киришидай гап...”

Сеннефер ғоят жозибадор аёл ва шердек бақувват Нефтеруфга диққат билан бошидан-оёғигача тикилди. У собиқ сургунчи бундай гўзал, жаҳон ҳукмдорларидан истаганининг саройини безайдиган аёлга ишонганини тушуна олмасди.

“...Ё мен унга жудаям ёқиб қолдим, ё бўлмаса мендан жаҳли чиқаяпти. Нима сабабдан? У жудаям эҳтиёткор одам, сув ичишга ўрмондан чиққан шердай сергак. У ҳеч қачон кўрмаган уйига кириб келди. Ҳамма нарсага шубҳа билан қарашга одатланган. Пишиб кетган, ғоят тажрибали...”

Сеннефер чўчиб кетгандай, лол қолгандай ҳолатда эди. Бамисоли тилдан қолгандай. У миқ этмай ўтирганича атрофни кузатади. Қўрқиб кетгани кўзларидан, бутун вужудидан сезилиб турибди...”

Пастда қадам товушлари кулоққа чалинганда Сеннефер ҳатто чўчиб тушди. Бу Шери эди. Донишманд ва совуққон Шери. У ўргимчакка ўхшаб пайт пойлашга уста эди. У остонадан ичкари кириши биланоқ:

— Шу ердагиларнинг ҳаммаларига саломлар! — деди.

Унинг овози қатъий эди, бронзадай жарангларди. У яхши хабарлар келтиргандай туюларди. Худди ҳозиргина осмони фалақдан тушгандай эди.

Шери Канеферни ўз ёнига ўтказди. Худди ўз қизидай елкасидан кучди. Мўйсафид ва собиқ сургунчини имо билан яқинроқ ўтиришга даъват этди. Улар бир-бирларига жуда яқин ўтиришди. Азбаройи яқин ўтирганларидан ҳатто юракларининг гупиллаб уриши ҳам эшитилиб турарди. Энди бу ерда эркак ёки аёл сўзларининг маъноси йўқ эди. Улар суиқасдчи эдилар холос!

Шери ёнидан бир парча қоғоз чиқарди. Тўртбурчакли белгилар чизилган қоғозни ерга ёзди. Шери қора ва қизил рангли тўртбурчақни кўрсатди.

— Кўряпсизми?

Шери бармоғи билан энг катта тўртбурчақка имо қилди.

— Бу нима? — сўради Нефтеруф.

— Бу саройи. Бу ерда эса, — Шери бармоғини суриб кўрсатди, — ҳаво

кўприги. Биласизларми бу кўприкни? Шу кўприк тагидан Фиръавн йўли ўтади. Биласизларми шу кўприкни?

Нефтеруф шивирлади:

— Менга тошгарошларнинг оддийгина болғасини беринглар. Уч кундан кейин кўприкдан ному нишон кўрмайсизлар.

— Гапимнинг давомига кулоқ солинглар. Эртага эрталаб шу дарвозадан биз бу ерда йигилиб ўтиришимизга сабаб бўлган одам чиқиб келади. Дарвозалар қизил ранг билан белгиланган. Бу эса Йўл бўйлаб давом этадиган девор. Эшиклардан кўприккача ўн қадам. Булар тор эшиклар. Жанговар аравача уни эшиклар олдида кутиб туради. Эътибор беринг: эшиклардан жанговар аравачага беш қадам, бешта катта қадам ёки олти кичикроқ қадам. Мен бу жойни қизил билан белгилаб қўйганман. Бу қон ранги. Мени тушундингми, Нефтеруф?

Собиқ сургунчининг бурун катаклари кенгайди. У гўё бирор нарсадан лаззатланаётган одамдай кўзларини юмди ва шивирлади:

— Мен унинг қонини ичаман. Қонини ичаман.

— Ҳа, Нефтеруф, сен ўч оласан. Кемини бу ярамасдан тозалайсан.

Шери шундай деди. Бу кимларнингдир эмас, Шерининг сўзлари эди. Ҳамонки, Шери шундай фикрга келган ва ўз фикрини ҳаммага эшиттириб айтаётган экан, шундай бўлмоғи керак. Зеро, у нимани, кимга ва қачон гапиришни билади.

Нефтеруф изоҳ берди:

— Мен дарахт панасида тураман. Дарахт билан арава ораси юз қадам. Дарахт панасидан чиқиб арава томон шошилмай, лекин исталган дақиқада қадамни тезлаштиришга шай ҳолда юраман...

— Агар шароит шуни тақозо этса, — аниқлик киритди Шери.

— Агар шароит шуни тақозо этса, — қайтарди собиқ сургунчи. — Пичоқни кўкрагимга яширганман. Уни бир ҳафта чархладим. Тоза темирдан ясалган хетт пичоғи. Соқол олса бўлади. Пичоқмисан пичоқ. Хеттларнинг пойтахти Хаттуашдан келтирилган. Уни менга Тахура исмли савдогар сотган. Мен унга қассобман дедим. У эса: “Бу пичоқ бир сонияда бегемотни ҳам ағдаради”, — деди. Мен унга: “Ўша бегемотнинг овчиси мен бўламан”, — дедим.

— Менга ўша пичоқни кўрсат. Пичоқни қерда сақлашингни бизларга кўрсат.

Нефтеруф худди сачрагандек ўзини орқага олди. Хатдан икки қадамча нари кетди. Бошини гоз тутиб, кўкрагини кериб, тиззалаганча ўтирарди.

— Пичоқ мен билан!

Лекин ўша хетт пичоғи кўринмади. Қани у? Кўкрагидами? Ёнидами? Кўлтигининг тагидами? Савдогар Тахура сотган пичоқ қани?

Нефтеруф пичоқни чиқарди, уни тиги гоят ўткир эди, кечки ғира-ширада ярақлаб кетди.

— Уни тошда чархлаганман.

Нефтеруф пичоқни дағал кафтига қўйиб ҳаммага кўрсатди. Эркакларнинг фикрича, пичоқ ҳар жиҳатдан ажойиб эди. Канефер эса титраб кетди.

— Бу ўлим! Бу ўлим дегани, — деди у.

— Ҳа, ўлим! — Нефтеруф пичоқни яшириб қўйди. — Бу эса қадах.

Нефтеруф қердандин яширган жойидан жажжигина сопол қадахча чиқарди.

— Мен унинг қонини ичаман, — деди у завқланиб.

Шери сергакланди.

— Қандай ичасан қонини?

— Оппа-осонгина: шу қадахчани унинг қонига тўлдираману ичаман қўяман. Мен учун асадан ҳам ширин бўлади у.

— Майли, — деди Сеннефер, — ича ичақолсин.

— Унинг иссиққина қонини соқчилари мени ўлдирмасларидан олдин ҳўплаб-ҳўплаб ичаман...

“...Қандай даҳшат! У ўз ўлими тўғрисида худди бошқаларнинг дафн маросимига бораётгандай бамайлихотир гапиряпти. Мен бундай қила олмасдим. Ҳеч қачон бундай қила олмасдим. Шери ёки Сеннефер шундай қилиша олармиди?.. Бундай қилиша олмас. Ҳа, қилиша олмас...”

— Мен яқинроқда бўламан, — секин гапирди Шери. — Сенга қўлини кўтараётган соқчини мен тинчитаман.

— Йўқ! — эътироз билдирди Нефтеруф. — Бундай қилиш мумкин эмас.

Хамманинг ўлиши шарт эмас-ку ахир! Ким бундан кейин қасос олади? Йўқ, Шери, сен бу ишга аралашма. Мен хато қилсам, мўлжалга ололмасам, ёхуд мени ушлаб қолгудай бўлишса бошқа гап.

Бу сўзларни ҳар бирлари ўйлаб кўришди. Бу ҳақ гап эди. Соғлом ақл айни шундай йўл тугилишини талаб этарди. Бошқача бўлиши мумкин эмас. Ишбошисиз қолиш мумкинмас!

Канеферни бошқа нарса қизиқтирарди. У бошқа нарса устида бош қотиради. Муҳим нарса тўғрисида. У Шерига мурожаат этди:

— Агар... Агар фиръавн мўлжалланаётган жойда бўлмай қолса-чи? Сўнги дақиқада фикри ўзгариб саройда қолиши ҳам эҳтимолдан ҳоли эмас-ку ахир? Шундай бўлиши мумкинми, Шери?

Шери ўйлаб ўтирмай жавоб берди:

— Эҳтимол, Канефер. Шундай бўлиши ҳам мумкин! Шу боисдан чора кўриб кўйганмиз. Ҳазрат Маху воқеаларнинг боришини диққат билан кузатиб боради. Бунақа вақтда унинг пешонасига яна ўнга кўз тикилиб турибди деяверинг. Агар бу ҳаромзода саройдан чиқмасликка қарор қилса уни ё ётоқхонасида, катта ёки кичик залда, коридорда, пешайвонда ё бўлмаса боғдаги йўлда ўлим кутади. Бунга қарор қилинган!

Шери ҳар бир сўзни чертиб-чертиб гапирарди. Шу дақиқаларда у ўзининг кучли ва йирик инсон эканлигини кўрсатди.

Мана у бамайлихотир ўтирганча вазмин гапиряпти. Нафас олиши ҳам рисоладагидек. Юзида ҳаяжонланишнинг нишонаси ҳам йўқ.

Нефтеруф бошқа дунё. Кўзлари газабдан ёнади, ботқоқликка тушиб қолган буқадай пишқиради, тишларини ғижирлатади. Фиръавнни тириклайин еб юборишга, ҳар бир суягини чайнаб ташлашга, қонини ичишга тайёр. Унинг нафрати шундай кучли эди! Нефтеруфнинг қаҳр-газаби гарбаги сахродай чексиз-чегарасиз эди... Сеннефер овоз чиқариб хаёл сурарди:

— Эшик олдида... Ҳаво кўприги олдида. Жанговар арава ёнида... Елкасига урилган зарба... Курақлар ўртасига. Маху тайёр туради: — Мўйсафид тўсатдан кўзини катта-катта очиб ердаги қоғозни кўлига олди. — Агар у бўлмаса-чи?

Худди унга ташланмоқчи бўлган одамдай Шерига тикилди.

— Нимани бўлмаса-чи деясан, Сеннефер?

— Маху... Агар Маху тайёр турмаса-чи?

— У қасам ичган, Сеннефер.

— Қасам ичганлиги яхши. Лекин агар...

— Бу мумкин эмас, Сеннефер.

— Барибир-да?

— Мумкин бўлмаган нарсани гапирясан!

— Шери, агар?.. Барибир-да, Шери?.. Ўйлаб кўр. Бу нарса ҳаётда бир марта бўлади, яна ўйлаб кўр...

Шери қатъиятли, ўз ишига ишончи кучли одам.

Уч жуфт безоват, ҳаяжонланган кўз унга тикиларди. Нафасларини ичларига ютганларича жавоб кутишарди. Худди қутурган йўлбарснинг сакрашини кутгандай. Ахир шундай эмасми? Шоҳ, аслида қутурган йўлбарсдан ҳам бадтар-ку! У ҳолда ҳеч кимга шафқат бўлмайди. Қолга солиб Ҳапининг тагига чўкгиришади. Гарчи у муқаддас дарё бўлса-да, сув барибир сув. Бўғиласан, ўзингдан кетасан, чўкасан.

Суиқасдчи Шерининг мантиқи равшан эди. Кўзланган иш муваффақиятсиз чиққудай бўлса биринчи навбатда Маху ҳаёт билан хайрлашади. Хиёнат бўлиши эҳтимоли борми деган савол туғилиши мумкин. Хиёнат бўлмайди деб ҳеч қачон ваколат бериш мумкин эмас. Хиёнатчилар ҳаммавақт ҳам етарли даражада топилади. Махута келганда унга нисбатан ҳар қандай гумонсираш асоссиздир. Бу шабҳасиз. Бундай деб ўйлашга тўла асос бор. Фитнада жуда кам одам иштирок этаётир. Бу омманинг кўзғолони ёки қулларнинг исёни эмас. Сарой фитнаси деб аташ мумкин бунди. Бу фитначилардан бўлак ҳеч кимга тааллуқли эмас. Сарой фитнасининг қулайлиги ва сирлилигининг боиси шунда! Албатта, сал ҳаракат қилинса шоҳдан норози одамларни қилич остига бирлаштириш мумкин. Лекин бу йўл ярамайди. Омма аралашган ҳар бир иш ҳам хайрли бўлавермайди. Бу ерда гап муайян бир нарса: фиръавн томонидан ҳақоратланган юқори табақа кишиларининг шафқатсиз ўчи ҳақида кетаётир. Фитна жуда оз

кишилар томонидан уюштирилаётганлиги туфайли унинг муваффақиятли чиқиши шу одамларнинг ўзигагина боғлиқ. Бошқа ҳеч кимга тааллуқли эмас! Худди шу боисдан Шери ишнинг муваффақиятли яқунланишига ва сотқинлик содир бўлмаслигига ишонади.

— Агар фақат, — яқунлайди қовоғини уюб Шери, — ичимизда сотқинлар бўлмаса. Кутилмаганда жуда кўпол, кескир ва таҳқирловчи шаклда сўради: — Сен сотқин эмасмисан, Нефтеруф?

— Менми? — дейди собиқ сургунчи. — Мен?.. Ҳеч қачон!

— Эҳтимол, сендирсан, Сеннефер?

Сеннефер тошдай вазмин эди.

— Йўқ, Шери, йўқ.

— Эҳтимол, сендирсан Канефер?

Жувон инкор маъносида секингина бошини қимирлатди.

— Мен ҳам бундай эмасман, — деди Шери. — Маху ҳам хиёнатчи эмас! Бизга яна нима керак?

“...Бахтимизнинг чопгани шуки, ёнимизда донишманд ва улуғ Шери бор. У билан солиштирганда чиройли йигит — Нефтеруф жуда кулгили туюлади. У жудаям қизиққон. Ҳиссиёти ақлидан устун туради... Сеннефер эса жудаям қари ва заиф. У мулоҳаза юригишни, маслаҳат беришни яхши кўради...”

Канефер Шерининг сўзларини яхшилаб ўйлаб кўрди ва унинг сўзларига ишонди. У Шери қаёққа бошласа ҳам боришга тайёр. Энди сизлар ишнинг хайрли яқунланишига ишонасизларми? — сўради Шери.

— Ҳа! — бараварига жавоб беришди Нефтеруф ва Сеннефер.

— Ундай бўлса барча шубҳаларни ўзингиздан даф этинг. Юраклар қаттиқроқ урсин! Қўлларингизни мушт қилинг. Бизнинг кўчада байрам бўладиган кун яқинлашди.

Шери секин гапирарди, лекин шунга қарамай уни бутун Кеми — Дельтадан биринчи остонагача ҳамма эшитиётгандай туюларди. Эҳтимол, ундан узоқларга ҳам эшитилаётгандир. Унинг юраги вазмин урар, айни мана шу ҳолат уни оддий одамлар тўдасидан анча баланд тутарди. Нефтеруф фиръавннинг асосий душманини айни шундай тасаввур этганди.

— Мен унинг қонини ичаман, — собиқ сургунчи ўзидаги енгиб бўлмас эҳтиросни тасдиқлагандай гапини, ҳалиги сўзини қайтарди. — Мени бу ишдан қайтаришга қанчалик уринмасинлар, барибир қайтмайман!

— Биз сени бу йўлдан қайтармоқчи эмасмиз, — деди Шери.

— Бу яхши! Бу яхши!

Кўчада қадам товушлари эшитилди. Кимдир эшикни тақиллатди. Канефер ўрнидан илдам туриб пастга ошиқди. Шери билинар-билинмас табассум қилди.

— Келди, — деди у. — Маху сўзининг устидан чиқди.

Шери бу сўзни кўчага қарамасдан туриб айтди.

Мана хонага гўшгдор Маху кириб келмоқда. Куллар унинг эшикдан ўтиб олишига кўмаклашишди. Эшик унинг учун тор экан-да?..

Шери ҳали бу сўзларни айтиб ҳам бўлмагандики, хонага Махунинг ўзи кириб келди. У хонага аввал Канеферни ўтказиб юборди, лекин остонадан бу ёққа ўтмади. Ўша жойда қолди. Кейин секингина бу томонга қаради. Нефтеруф ва Сеннефер эса ҳурмат билан бошларини эгишди.

Маху одатдагидай пишилларди. У жуда одми, ҳатто кўримсизгина кийиниб олганди. Лекин бармоқларида олгин ва кумуш узуклар, сердоликдан қилинган маржон, ёнига олгин суви юритилган қилич тақиб олганди.

Миқ этмай хонага разм солди. Улуғ иш олдидан уни кайфияти қандайлиги маълум эмасди.

— Буни муҳокама қилдингларми? — деди ўртадаги қоғозга ишора қилиб.

— Ҳа, — жавоб берди Шери.

— Нефтеруф тайёрми?

— Ҳа, тайёр.

— Сен-чи, Сеннефер.

— Мен ҳам.

— Сен-чи, Шери?

— Бу қандай савол бўлди?

— Ҳамонки сўраяманми, демак керак экан-да.

— Мен ҳам тайёрман.

— Канефер-чи?

— Мен ҳам, ҳазрат.

Маху савол берган сари тантанаворроқ тус олар, овози тобора дадиллашаётганди.

— Гапимга кулоқ солинг! — Маху кўлини кўтарди. — Диққат билан эшитинг. Бирор сўзимни ҳам эътиборингиздан соқит қилманг. Унинг нигоҳи, овози, кўринишидан бирор шафқатсиз, шу билан бирга қувончли, фавқулудда қайғули, шу билан бирга қандайдир юксак нарсдан хабар берадигандек эди. — Гапимни эшитинг: жаноби олийлари... Юқори ва Қуйи Кеми ҳукмдори... Жаноби олийлари ўлди!

— Нима? — Шери ўрнидан туриб кетди. — Нима дединг, Маху?

Бошқалар худди тилларини ютиб юборгандай лол эдилар. Канефер йиқиблиб тушмаслик учун деворга суяниб қолди.

— Ҳали унинг бадани совугани йўқ, — деди заҳархандали кулиб. Яна ҳам ишончлироқ бўлиши учун ўтирганларнинг ҳаммасига бирма-бир қараб гапини давом эттирди. — Кийа дард-алам билан тинмай йиғлаяпти, руҳий тушкунликда. Эйе худди сизларга ўхшаб лом-мим демайди.

Шери шивирлади:

— У ўлдимми?.. Ўз ажали билан ўлдимми?

— Ҳа. Нимадир демоқчи бўлди-ю томоғи хириллаб, юрагини ушлаганча тош қотди. Аъзойи баданидан тер чиқиб кетди, қоғоздай оқарди. Кийа энгашиб қараганда ҳаммаси тамом бўлган эди...

Э П И Л О Г

Яқинда Париж Луврида таниш қиёфага кўзим тушиб қолди. Уни узоқдан пайқадим. Уни илгари қаерда кўрганийдим ўзи?..

Унга тобора яқинроқ келдим...

Ҳа, бу ўша эди!

Пешонасида чуқур ёруқ излари кўзга ташланарди. Бир неча бўлакка бўлиб ташланган калла кимдир томонидан ҳафсала билан йиғилганди. Гипсдан ясалган калла опшоқ эди...

У бирор нарсдан чўчигандай эшикка қараб турарди. Кўзлари чақчайган, бўйни олдинроққа чиқиб турарди...

Жаноби олийлари Эхнатон яна бир қиёфаси билан намоён бўлди. Доктор Ҳасан Басрининг Қоҳира музейида фиръавннинг улкан бюсти олдида менга айтган сўзлари эсимга тушди: “Энди уни жуда кўп маротаба учратасиз.” Бу ҳақ гап эди: мен уни турли шаҳарларда турли китобларда худди тирик одам билан учрашгандай кўрялман...

Ҳа, фиръавн ўша кунни дўстлари ва душманлари учун кутилмаган бир паллада вафот этди. Лекин Кемида ҳаёт давом этди. Тўғри, кейинги йилларда олдинги эпкини бўйича бўлди бу.

Миллоднинг бошларида эса қачонлардир қўшнилари учун даҳшатли бўлган Кеми тамомла ҳолсизланди.

Кўшлар унинг кучи қайга кетди деб ўзларига савол беришарди. Даҳшатли фиръавнлар томонидан қаттиқ тартибга ўргатилган халқ қаерда қолди? Умуман шундай халқ бўлганмики ўзи? Гарчи Жосер, Хуфу, Хефрен баҳодирлари сингари баҳодирлар ҳамон топилса-да, шундай деб сўрашарди! Кемининг аввали улугворлиги ўрнида даҳшатли бўшлиқ пайдо бўлди. Коинот заррачалари — Эхнатон ва Нефертитининг гарди чўл-биёбонларнинг гарди билан қоришиб кетди. Амон-Ра ўзининг зафарли тахтидан яна жой эгаллаб, қоҳинлари ўз мавқеларини яна тиклагач, уларнинг номлари лаънатлана бошлади. Шамол ва қумлар ихтиёрига ташлаб қўйилган Ахетатон гўё ҳеч қачон бўлмагандай изсиз йўқолди. Устига-устак, Эхнатон ва Нефертити мартабаларини улуглаб турган мангу масканлари — мақбараларидан ҳам маҳрум этилдилар. Мисрликлар етти ухлаб тушига кирмаган ишлар бўлиб кетди. Энди эса ярим чириб кетган скелетга қараб: бу скелет Эхнатонникими, шаҳзода Семнехникими ёки бошқа одамникими деб бош қотираман.

Лекин қандай бўлишидан қатъий назар, беш миллионли халқ — қадимги мисрликларнинг бевосита ворислари яшада давом этди. Улар ўз ўтмишларини элас-элас эслашар, истиқболга боқишга ҳаракат ҳам қилишмасди.

641-йилда Хапи соҳилларида уч минг кишилик арабий отлиқ аскарларининг пайдо бўлиши улуғ Кеми даврига хотима берди. Ва мирзаларга бой юртда бундай пайтларда айтиладиган “ҳаммаси тамом” сўзини рақам қиладиган, мардона тан оладиган мард солномачи топилмади.

ИЛОВА

...Унинг ўзи — Нефер Хаперура Уенра.

Таниқли мисршунос профессор Ю.Я.Перепелкин менга шундай деди:

— ...Сизга кулгили туюлса ҳам шундай савол қўяман. Археология бошқа фанлар орасида қандай ўрин тутади? Бу ҳам фанми? Шубҳасиз. Икки карра икки — тўрт дегандай гап. Бунга ҳа деб ҳам, йўқ деб ҳам жавоб бериш мумкин. Биз, мисршуносларга узоққа бориб юришнинг ҳожати йўқ. Ижозат этинг...

Асримиз бошларида Шоҳлар водийси — Фив яқинида хилваттоҳ топилган. Ер остидаги бу жойда қадимги тош тобут сақланаркан. Тош тобутда қадимги мисрликларда одат бўлганидек турли ёзувлар битилган. Бу ёзувлардан биз тош тобутда ётган одамни кўмганлар шоҳ Нафхурара — Эхнатон Нефер Хаперура Уенрани дафн этишмиз деб ўйлашганини билиб оламиз... Тўғри, бу ҳалигача номи машҳур бўлиб келаётган малика Нефертити — Нафтити, яна ҳам аниқроғи, Нефретнинг қайлиғи Эхнатондир. Хилваттоҳда тош тобутдан ташқари Эхнатоннинг онаси малика ТиИ қўйилган супача ҳам бор.

Шундай қилиб, хилваттоҳда фақат икки исм учрайди. МаликаТиИнинг исми ва марҳум устига қўйилган тўртта катта тошда шоҳ Нафхурара исми қайд этилган. Демак, шоҳ бу ерга бевақт ўлиmidан кейин дафн қилинган.

Хилваттоҳга кирган сувлар туфайли мўмиё жуда айниган. Лекин шунга қарамай, шоҳ ҳайкалларда ифодаланган қиёфага жуда ўхшаб кетади. Бир сўз билан айтганда Эхнатоннинг ўзгинаси. Тош тобутдаги ёзув ҳам шундан далолат беради. Археология ҳа, бу ерда Эхнатон ётибди деб айтаётгандай.

Лекин тиббиётнинг айтганига кирғудай бўлсанг буларнинг барчаси барбод бўлади. Тиббиёт бу Эхнатон эмас, дейди. Бўғимларга қараганда у йиғирма уч-йиғирма тўрт ёшлардаги йиғитнинг жасади экан. Эхнатон вафот этганида неча ёшда эди? Ўттиз беш ёшларда. Ўн етти ёшида тахта ўтириб яна шунча йил ҳукмронлик қилган бўлса бу ҳақиқатга тўғри келади. Ўн йилдан ошиқроқ вақтни қайга ташлаб юбориш керак? Демак, бўғимлар Эхнатонга қарши. Бўғимлар бу жасад фиръавн Сменхкара, аниқроғи, шаҳзода Семнехники эканлигини исботлайди. Хилваттоҳдаги қабр тошидаги ёзувда эса бу ерга Эхнатон кўмилган дейилади. Жасадни мўмиёлаган одамлар эса чамаси Эхнатонни дафн этаётганларига шубҳа қилишмаган. Айни душманлар бахтига тўсатдан қазо қилган Эхнатонни кўмпимиз деб ўйлашган...

Сизда ҳам, менда ҳам археология ҳақми, тиббиёт ҳақми деган изтиробли иккиланиш бўлиши табиий. Ҳақиқат қайси томонда?

Сиз қайси йўлни танлайсиз?

Ёхуд бундай йўлнинг ўзи йўқми?

Бўлмаса, ким экан у, деган савол туғилади.

Т а м о м.

*Раҳматилла ИНОҒОМОВ
таржумаси.*

Андрей ЗУБОВ

Кавказнинг сиёсий истиқболи

Ретроспектив-қиёсий таҳлил тажрибаси

КАВКАЗДА ШИМОЛИЙ УСТУВОРЛИКНИНГ ИККИНЧИ ДАВРИ (1921-1991 йиллар)

Грузия ва Озарбайжоннинг миллий ҳукуматлари ҳамда Кавказнинг шимоли-шарқдаги тоғлиқлар большевиклар Шимолий Кавказ адирларига қуюндай ёпирилиб кела бошлагандан кейингина Оқлар ҳаракати билан иттифоқ бўлиш йўллари ни излаб қолдилар. Оқ армия минтақа халқларини “янги ҳаёт”дан ажратиб турган бирдан-бир реал тўсиқ эди. Бу тўсиқ кулаб тушди ва бир неча ой мобайнидаёқ қизил ҳокимият бутун Кавказни бўйсундириб олди. Миллий армиялар ҳеч қанақа реал қаршилик кўрсата олмадилар, Антанга Кавказдаги ёш демократик давлатларни ҳимоя қилмоқ учун бирон взвод ҳам аскар юборгани йўқ, ҳолбуки, Антанга уларни Деникин кўлига тушиб қолмасликлари учун кўз қорачигидай асраб-авайлаб эҳтиёт қилган эди. Большевиклар Камол пошо билан оғиз-бурун ўпишиб, бутун-бутун халқларнинг қисмати ҳамда арманлар ва грузинлар ҳисобидан тезгина битишиб олдилар ва Кавказ яна етмиш йилга шимолий устуворлик тизимига тушиб қолди.

Албатта, Кавказдаги совет ҳокимияти чор ҳукуматига асло ўхшамас эди. Бу — инсондан нафратланувчи тоталитар ҳокимият эди. Бутун жаҳонда Коминтерннинг ҳукмронлигини ўрнатишдек телба бир ғоя қаршисида совет ҳокимияти учун бир одамнинг тақдири ҳам, бутун-бутун халқларнинг қисмати ҳам сариқ чақалик қимматга эга эмасди. Агар “эски тартиблар” замонда асосий эътибор империядаги барқарорлик ва империянинг гуллаб-яшнашига қаратилган бўлса, совет ҳокимияти даврида унинг тасарруфидаги ерлар ҳам, халқлар ҳам янги жойларни босиб олмоқ йўлидаги бир восита деб қаралган, холос. Фармонбардорликни жонидан яхши кўрадиган коммунистик элитанинг назарида инсоннинг ўз-ўзича олганда ҳеч қандай қадри йўқ эди, балки инсон фақат бир восита ёки курул сифатидагина қадрланади. Албатта, унга ғамхўрлик қилинарди, аммо бу ғамхўрлик чавандознинг отига ёхуд учувчининг ўз самолётига кўрсатадиган ғамхўрлигидан фарқланмасди.

Бу давр кўп марта лаб зўр истеъдод билан тавсифлаб берилган. Шунинг учун унга батафсил тўхташнинг ҳожати йўқ. Кавказдаги шимолий устуворликнинг янги давридаги асосий тамойилларини кўрсатиб ўтамиз, холос.

Минтақада жуда тез фурсатда диний эътиқодлар ва миллатлараро низолар соҳасида тинчлик тикланди, бу тинчлик 1988 йилдаги арман-озарбайжон ихтилофига қадар, яъни Москвадаги ҳокимият сезиларли даражада заифлашиб қолгунга қадар бузилгани йўқ эди. Шуниси эътиборга лойиқки, бу тинчлик фақат куч билан ўрнатилган эмасди. Куч халқлар ўртасидаги ҳамкорлик ва ҳамжиҳатликка бўлган интилишни таъкидлаб кўрсатарди, холос. Кавказда миллатлараро никоҳларнинг кўпайиши, шу жумладан яқин-яқинларда бир-бирлари билан “ашаддий душман” бўлган халқлар ўртасида, масалан, арманлар билан озарбайжонлар, осетинлар билан ингушлар, шунингдек, ҳамма Кавказ халқлари билан шарқий славянлар ўртасида никоҳлар кўпайгани бу ердаги тинчлик ва барқарорликдан гувоҳлик берувчи муҳим фактлардир.

Давоми. Боши ўтган сонда.

Кавказ халқлари орасидаги сулҳга, мурсою мадорага интилишнинг яна бир қирраси большевикларга қарши биргаликда олиб борилган кураш бўлди. 1930 йилларда Кавказда содир бўлган исёнларда интернационал репрессив совет тузумига интернационаллиги жиҳатдан ундан қолишмайдиган аксибольшевик кучлар fronti қарши турган эди. Масалан, 1934-1935 йиллардаги машҳур Доғистон исёнида ҳамма миллатларнинг вакиллари иштирок этган эди. Кўпгина исёнчи отрядларнинг тепасида руслар, грузинлар, арманлар турарди. Кўзғолонга эса фуқаролар уруши йилларида имом Гоцинскийнинг сафдоши бўлган атоқли овор Абубакир раҳбарлик қилган. Унинг штабининг бошлиғи бир вақтлар Бичерахов отрядида “кўнгилли” бўлиб хизмат қилган рус зобити Александров бўлган. Жилда овулида кўзғолончиларга грузин Борис Хоталашвили, Гимри овулида инженер-механик В.Степанов, Ках қишлоғида кубанлик казак хорунжий С.Василенко раҳбарлик қилган. Хунзаҳда исёнчилар ўртасида кўзга кўринарли лавозимда кубалик армени В.Григорьянц хизмат қилган. Исёнчилар штабига яқин турган одамлардан яна бири Анатолий Орлов бўлган эди. Бу рус йигити ўзининг қуролдош дўстларининг мислсиз жасоратларини бутун жаҳонга ҳикоя қилиб берган эди.

Доғистоннинг 20 дан ортиқ тоғлиқ районини қамраб олган кўзғолон русларга ёхуд Россияга қарши қаратилган эмасди. “Халқимизнинг ғайриинсоний коммунизмга қарши қаратилган қуролли инқилобий кураши ўз олдига коммунистик тузум устидан ғалаба қозонишни мақсад қилиб олган, — деб таъкидлаган кўзғолон раҳбарлари ўз хитобномаларида. — Большевиктик тузум мағлубиятта учрагандан кейин Россияда истиқомат қиладиган халқларнинг ҳаммаси ўз иродасини эркин изҳор қилиш йўли билан ўз тақдирини белгилаши мумкин... Мабодо, Россия Федератив Демократик республикаси тузиладиган бўлса, Федерация ҳудудида ҳамма халқлар тенг ҳуқуқлидир...”

1920 йилнинг май ойидаги Елизаветполдаги исён ҳам, Зангезурда 1923 йилгача давом этган партизанлар уруши ҳам таркибига кўра байналмилал характерга эга эди.

Елизаветполдаги исённи бостиришда большевиклар шаҳар аҳолисининг деярлик ҳаммасини қириб ташладилар — ўшанда қирқ минг одам ўлдирилган эди.

Чеченистонда 1922 йилнинг ёзида содир бўлган исён ҳам миллий озодлик ҳаракати эмас, большевикларга қарши йўналтирилган исён эди. Бундай исёнлар 1925, 1929, 1930, 1937 ва 1969 йилларда яна такрорланди. Бу исёнлар ўта шафқатсизлик билан артиллерия ва авиацияни қўллаган ҳолда мунтазам ҳарбий қисмлар иштирокида бостирилган эди. Исёнларни туедирган сабаблар коллективлаштириш, диний эътиқоди учун таъқиб қилиш, ҳурматли ва мўътабар одамларни ҳибсга олиш бўлган эди.

1942 йилда Шимолий Кавказ герман кўшинларини руслар зулмидан эмас, большевиклар зулмидан озод қилувчи халоскорлар сифатида кутиб олди. Қорачойлар, балкарлар ва чеченларнинг миллий қўмиталарида русларга қарши кайфиятлар йўқ эди. 1944 йилда уларга нисбатан қўлланган жазо тадбирлари ҳам тоғлиқларнинг онгида рус халқи билан эмас, балки айни коммунистик тузум билан боғлиқ эди.

Амалда бу фуқаролар урушининг давоми эди — унда мағлубиятта учраган миллатлар тегишли хулосалар чиқариб олдилар. Бу хулосаларга кўра, ўзининг миллий қобилига бурканиб олиш, ўзаро душманликлар, ўзаро ихтилоф ҳамма халқларни бўйсундириб, эзиб келаётган кучларнинг ғалабасига олиб келади.

Кавказ тоғлари шўро ҳокимиятининг дастлабки ўн йилида кўпгина тузумдан норози одамларга бошпана берди, бу эса халқларнинг бир-бирлари билан яқиндан танишувларига йўл очди. Уларнинг ҳаммалари ҳам бошларига тушган кулфатлар жиҳатидан қаралса, баб-баравар оғир қисматларга учраган эканлар.

Хрушчев бошлаб берган “илиқлик”, кўчириб юборилган халқларнинг Кавказга қайтарилиши совет тузумининг юмшаб бораётганига кўникишнинг бошланиши бўлди. Маълум бўлдики, совет тузуми шароитида ҳам яшаса бўлар экан. Айниқса, мафкуранинг муайян қоидаларини қабул қилса ва советларнинг марказлашган ва масъулиятсиз иқтисодиёт тизимидан фойда чиқаришни билиб олса, тузуккина яшаса ҳам бўлар экан. Кавказ 1960-1980 йилларда совет тузуми

билан чиқишиб, муроса қилиб яшади ва унинг халқлари унча қатта бўлмаган айрим зиёлилар гуруҳини мустасно қилганда мавжуд тартибларни норма сифатида қабул қила бошладилар. Бу нормал совет воқелигининг қирраларидан бири бепоён ва улкан байналмилал давлатда умргузаронлик қилмоқ эди.

2. Совет тузуми Кавказга миллий-худудий мухторият ва халқларнинг давлат мустақиллиги ғояси билан келди. Аммо “иттифоқдош республикалар”нинг мухторияти ва мустақиллиги ҳақидаги гапларнинг бари ёлғон эди. Маҳаллий ҳокимиятларнинг исталган ҳаракати, ҳатто маҳаллий рақс ва кўшиқ ансамблларининг репертуарларигача ёхуд қишлоқ хўжалик фаолиятида қайси шакллар ҳамда усулларнинг устуворлиги масалаларигача — ҳамма-ҳаммаси марказ томонидан жуда қаттиқ назорат қилинарди. Таълим-тарбия дастурлари ҳам қаттиқ назорат қилинарди. Шунга қарамай совет ҳокимияти йўл қўйиб қўйган шакллар ва ҳажмларда муайян даражада миллий маданий қурилишни амалга ошириш мумкин эди ва бу ҳатто рағбатлантирилар ҳам эди. Айниқса, 1920-1930 йилларда шундай бўлганди. Мактабда ўқиб савод чиқариш, рус тилини билиш, она тилида ёзувни кенг жорий қилиш Кавказ халқлари учун одатий тус олди. Халқларнинг маданий яқинлашуви учун Куролли кучлар сафларида хизмат қилиш қатта аҳамият касб этди. Империя давридагидан фарқ қилароқ СССРда ҳарбий хизматга ҳамма миллатларга мансуб йигитлар чақирилди ва ҳарбий хизматни ўташ жойи яшаш жойидан имкони борича узоқроқ бўлмоғи керак деган эски қоидага қаттиқ риоя қилинарди. Ёш йигит-яланглар ўртасида табиий равишда туғилдиган дўстлик миллий худудларни осонгина енгиб ўтар ва содир бўлиши мумкин бўлган этник можароларнинг олдини олиши мумкин эди.

Миллий дунёвий адабиёт майдонга келди, ўзининг она тилида ўз халқининг ичида иш юритадиган миллий зиёлилар шаклланди. Совет ҳокимияти йилларида амалда Кавказдаги кўпчилик халқларнинг конфессионал онги эмас, балки айни этник онги шаклланди, этник онг билан бирга эса қайбир этносни ёқтириш ёхуд қай бирини ёқтирмаслик каби туйғулар ҳам кучайди (этник онг, шак-шубҳасиз, грузинлар ва арманларда авваллари ҳам мавжуд эди).

Минтақани большевиклар босиб олгандан кейин Кавказ халқларининг олий табақалари — зодагонлар, руҳонийлар, зиёлиларнинг, яъни миллий онгни ўзида тажассум этувчи ва барпо қилувчи асосий кучларнинг маҳв этилиши ёхуд уларнинг муҳожирликка кетиши минтақа аҳолисининг нисбатан паст савияда, жисмоний-маиший даражада маданий жиҳатдан бараварлашишини енгилаштирди. Зиёлиларга қарши 1920-1960 йилларда амалга оширилган қатлиомлар 1970-1980 йилларда халқларнинг янада кўпроқ даражада “содаллашиб араллашиб” кетишига олиб келди. Кремлда бу жараёни атайлаб йўлга солиб турадиган ташаббускорлар бор эди. СССРнинг емирилиши ва этник инқилоблар бу жараёни буткул тўхтатиб қўйди. Ҳолбуки, Кремлдаги ташаббускорлар бу жараён ёрдамида “совет халқи” деб аталмиш “янги типдаги инсонлар жамоасини” яратмоқчи эдилар.

3. СССРнинг ҳамма худудларида динга қарши аёвсиз кураш олиб бориларди. Кавказда дастлабки даврда бу кураш фақат православ динига қарши қаратилган эди. Большевиклар аксилинқилобчи казакларга қарши курашда тоғлиқларга таяниш мақсадида бир неча муддат мусулмон динига ва диний мактабларга тегишлилар. 1925 йилда Шимолий Кавказда 1650 тагача масжид ва 700 мусулмон диний мактаблари мавжуд эди. Бу мактабларда бир вақтнинг ўзида 15500 киши таълим оларди. НКВД ва маориф олий комиссарлигининг буйруғи билан 1928 йилнинг охирига келиб ҳамма диний мактаблар ёпиб қўйилди. 1930 йилдаги динларни қувғин остига олиш христиан, мусулмон ва буддавий ибодатхоналарнинг кўп қисмини ёпиб қўйишга олиб келди, кўпгина монахлар ва сўфийлар жамоалари тугатилди. Ўз-ўзидан равшанки, динга ишонувчи гуруҳлар амалда сақланиб қолганди, лекин доимий қатлиомлар ёшларни ота-боболарининг динидан ажратиб қўйди, онгли равишда динга ишонишни ёхуд руҳонийликни маиший одатга айлантирди, буларнинг бари Кавказ халқларининг араллашиб кетувини ва маданиятларининг ўзига хослигининг йўқолишини анча енгилаштирди. Динни ажратиб ташлаш Кавказдаги яқин-яқинларда жуда қаттиқ талабчанлик билан шакллантирилдиган оилавий, уруғчилик ҳамда худудий бирликларни ижтимоий жиҳатдан ўз қобиғига биқиниб олишга олиб келди.

4. СССР йилларида Кавказда амалга оширилган ҳудудий-миллий ўзгаришлар ҳам жуда катта аҳамиятга эга бўлди. Чор ҳукумати ҳеч қачон Кавказда миллий губерналар тузиш ҳақидаги илгиримосларга йўл берган эмас эди, чунки у жуда яхши англандики, бундай губерналарнинг ҳеч қайсиси ўз ҳудудида моноэтник губерна бўлиб қолмайди. Ҳолбуки, номи моноэтник бўлгани билан амалда кўпмиллатли тузилма бўлган жойларда ҳамisha ҳокимият масаласи ўртага кўндаланг бўлади, бу эса миллий устуворликка олиб келади. Бир миллатнинг бошқа миллатлар устидан устунлиги эса муқаррар тарзда вазиятни кескинлаштиради ва зўравонликларга олиб келади. Шунинг учун миллий тузилмалар эмас, соф ҳудудий тузилмалар кўпроқ афзал кўрилди. Уларда олий ҳокимият тепасига маҳаллий одамлар қўйилмасди.

Совет тузumi миллий-ҳудудий мухториятлар тизимини барпо этди, бироқ унинг чегараларини реал этник чегараларга мувофиқлаштириш устида кўп ҳам бош қотиргани йўқ. Бир қатор Кавказ мухториятларида шу мухториятга ном берган миллат мутлақ озчиликни ташкил қилар эди. (Абхазия, Адигея), аммо бу шу миллатнинг “ўз” республикасида ёхуд мухтор вилоятда маъмурий жиҳатдан устувор бўлишига халақит бермас эди. Кавказнинг кўпчилиги миллий-ҳудудий тузилмаларида етакчи бўлмаган миллатларни “тинч йўл билан” аста-секин сиқиб чиқариш жараёни содир бўлди. Масалан, Грузияда бир ўн йиллик давомида (1979-1989) русларнинг сони ўн фоизга, арманлар уч фоизга, Озарбайжонда руслар ҳам, арманлар ҳам 16 фоизга, Чечен-Ингушетия ва Дағистонда руслар 13 фоизга, Шимолий Осетияда руслар уч фоизга камайиб кетди. Айни чоқда бу “республикалар”да етакчи миллатларнинг миқдори тез суръатларда кўтая борди. 1979-1989 йилларда Озарбайжонда озарбайжонларнинг миқдори 23 фоизга, Грузияда грузинлар 10 фоизга, Чечен-Ингушетияда чеченлар ва ингушлар 21 фоизга, Шимолий Осетияда осетинлар 12 фоизга кўпайди.

Кавказнинг баъзи бир районларида етакчи миллатлар билан аҳолининг бошқа гуруҳлари ўртасидаги ихтилофлар жуда кескин тус олди (осетин-ингуш чегараси, Қорабоғ, Нахичеван, Абхазия, Жанубий Осетия), аммо совет давлати барпо этган тоталитар-репрессив тузumi туфайли бу низолар ўзаро очиқ уруш даражасига бориб етмади.

5. 1921-1971 йиллардаги шимол устуворлиги, айниқса, коммунистик лагер вужудга келтирган автократия шароитида Кавказнинг халқ хўжалиги учун қулай чиқиб қолди. Кавказ кўпгина субтропик ва иссиқни ёқтирадиган мевачева ва бошқа экинлар (чой, цитрус мевалар, узум, вино, тамаки, бошқа тур мевалар) етказиладиган муҳим минтақага айланди. Қора денгиз соҳилида умумиттифоқ аҳамиятига эга бўлган курортлар силсиласи майдонга келди. Агар СССРда Болтиқ бўйи “Эрзац Фарб” бўлиб қолган бўлса, Кавказ “Эрзац-Ўртаер денгизи”га айланди. Гарчи Кавказнинг ички қишлоқ хўжалик районлари қашшоқ ва камҳосил бўлиб қолаётган бўлса-да, шаҳарлар ва денгиз соҳилида яшайдиган аҳоли бойиб борди. Иқтисодий ривожланишнинг белгиси сифатида шаҳарларнинг тез ўсганини кўрсатиш мумкин. 1989 йилга келиб, Тбилисининг аҳолиси 1913 йилга қараганда тўрт баравар ўсди, Боку аҳолиси тўрт ярим баравар, Кутаиси беш марта, Ереван қирқ марта кўпайди.

Шимолий Кавказнинг тоғлиқ районларидаги ҳаёт анчагина қашшоқ эди. Бу ерда, шунингдек, Озарбайжонда ортиқча ишчи кучи анча кўп эди, яширин тарздаги ишсизлик мавжуд эди. Кўпгина эркаклар бошқа юртларга бориб, тирикчилик қилишга мажбур эдилар. Советлар қаричи билан ўлчаганда бу уларнинг оилаларига тузуккина даромад келтирарди. Халқ хўжалигининг тез суръатлар билан ўсиши Кавказни Россиянинг бошқа қисмлари билан битта ягона иқтисодий тизимга анча яқиндан боғлади. Кавказ халқлари “жануб тоғларидан шимол денгизларигача” чўзилган буюк мамлакатнинг фуқаролари эканлиги ҳақидаги тасаввур қайта қуришнинг бошланиши даврида (1985-1986 йиллар) сепаратистик кайфиятлардан ва марказдан қочувчи интилишлардан устун турарди.

Кавказ Россия империяси таркибида бўлганидан кўра кўпроқ даражада умумроссия давлат тизимига сингишиб кетган эди. Аммо оғизда миллий-ҳудудий тузилмалар мавжуд деб эълон қилинарди, миллатлар ўз-ўзини белгилаш

ҳуқуқига эга ва улар тўла ажралиб чиқишлари мумкин деб жар солинарди. Буларнинг назарий жиҳатдан мавжудлигини большевикларнинг ўзлари ҳам тан оларди. Бунинг устига реал ҳаётда миллатлараро низолар борган сари кескинлашиб борар ва совет турмуш тарзидан норозилик ҳам кучайиб борарди. Коммунистик тоталитар босим заифлашса ёки йўқ бўлиб кетса, бундай вазият муқаррар равишда жуда оғир этнодавлат инқирозига олиб келиши аниқ эди.

Бошқа минтақаларда ва ҳаётнинг бошқа соҳаларида бўлгани каби совет тузumi жамиятнинг ўз-ўзини изга солиб юборишини тақозо этмас эди. Ҳокимиятнинг ташқи қалқони ёрдами билангина зўр-базўр ушлаб турилган тартиблар бу қобиқ барбод бўлиб, йўқ бўлиб кетиши биланоқ дарз кетмаслиги мумкин эмас эди.

КАВКАЗ ЯНГИ ҒАЛВАЛАР ДАВРИДА (1988-1999)

СССРнинг парчаланиши Кавказдаги миллатлараро ихтилофлардан бошланди. 1989 йилнинг апрелидаги Тбилисидаги совет армияси билан грузин аҳолиси ўртасидаги ур-йиқит, абхазларнинг Лихнадаги қурулғойида Абхазия АССРнинг Грузия ССР дан мустақил деб эълон қилиниши, Еревандаги улкан митинглар, бутун Озарбайжон бўйлаб ўтган арман қирғини ва Арманистонда озарбайжонларнинг калтакланиши, Қорабоғ арманларининг ўз ўлкаларини Арманистон республикасига бирлаштириш ва Озарбайжон таркибидан чиқиш тўғрисидаги қарори дастлабки қонли ихтилофларга айланиб кетди. Москва бундай можароларни битиришни ёки муроса йўли билан ҳал қилишни билмас ва эшлай ҳам олмас эди.

1990 йилдан бошлаб Грузия ва Арманистон халқи СССРдан мустақил бўлишни талаб қила бошлайди. Бундаги асосий омил — ўзларининг миллий вазифаларини бажармоқлари учун бошқаларнинг халақит беришини истамаслик эди. Грузия — Абхазия ва Жанубий Осетияни тўлалигича ўзига тобе қилиб олмақчи, Арманистон эса Қорабоғни ўз таркибига қўшиб олиб, миллий давлат тузмоқчи эди. Москванинг Қорабоғдаги Озарбайжон ҳокимиятини куч билан тиклашга ожизлигини сезган Боку ҳам мустақилликка мойил бўла бошлайди. Шу йўл билан Боку “Озарбайжонда арман масаласини узил-кесил ҳал қилмоқчи” ва исёнкор мухтор вилоятда куч билан ўз ҳокимиятини тикламоқчи бўлади.

Мустақиллик фойдасига далил сифатида Россиядан ажралиб яшашнинг иқтисодий фойдалари катта экани ҳам айтиларди. Ҳолбуки, амалда бутун Кавказ 1917 йил инқилобидан аввал қандай бўлган бўлса, ҳозир ҳам дотация олиб яшайдиган минтақалигича қолмоқда эди. Аммо миллатчилик кайфиятидаги дохйлар мустақилликка эришган тақдирларида ўз халқларига “худди Қувайтдаги” ёки “бамисоли Оврўпадаги” каби мислсиз тарзда гулаб-яшнашни ваъда қилдилар. “Чеченистонда мустақилликка эришилгандан кейин ҳар бир чеченнинг уйида қувурлардан сув ўрнига туянинг сути оқади”, деб ваъда қилди Жоҳар Дудаев ўз қавмига.

Худди 1918 йилда бўлганидек, 1991-1992 йилларда Марказий Россия ҳокимиятининг бениҳоя заифлашиши амалда (de facto) Кавказнинг мустақиллигига олиб келди. Бу ҳол Кавказорти учун 1991 йилнинг декабрида СССР тарқалиб кетгандан кейин юридик жиҳатдан расмийлаштирилди. Шимолий Кавказ республикалари юридик жиҳатдан “янгиланган Россия” таркибида қолган бўлсалар-да, амалда ярим мустақил ҳолатда ҳаёт кечиршида давом этдилар, ҳатто улар Москвадан дотация олишларини ҳам қўймадилар. Бунинг энг ёрқин мисоли Чеченистон бўлади. Бу ерда генерал Дудаев парламентни тарқатиб юборди ва ўзини ўзи мустақил давлатнинг президенти деб эълон қилди. Россия унинг мустақиллигини тан олмади, лекин шу билан бирга унинг “ўз ихтиёри билан яшашига” ҳеч қанақа халақит ҳам бермади.

Мустақиллик Кавказга на тинчлик келтирди, на бойлик олиб келди. Минтақа кети-охири кўринмайдиган этнослараро урушлар оловига чулғанди, аҳолининг турмуш даражаси жуда тез суръатлар билан пастлаша бошлади. Яна

қайтадан, лекин бу гал янада чуқурлашган аҳволда 1918-1920 йиллардаги вазият такрорланди. Ҳатто можароларнинг жойлари ҳам аввалгидай қолган эди.

Арманлар билан озарбайжонлар орасида кўп йиллардан бери сўнмай келаётган ўзаро шафқатсиз уруш натижасида миллион-миллион қочоқлар оқими пайдо бўлди ва арманлар Озарбайжон ҳудудининг бешдан бир қисмини истило қилишди. Нахичеван АССРда (фактик жиҳатдан 1919 йилдаги Аракс республикаси ҳудудларида) уруш ҳаракатлари содир бўлгани йўқ, бироқ у арманларнинг орқа томонида жойлашган эди ва амалда Озарбайжоннинг асосий қисмидан бугундай ажралган ҳолда яшар эди. Шунинг учун у Эронга яқинлашишга мажбур бўлди ва амалда яна Эронга қарам бўлган Нахичеван хонлигига айланди. Қорабоғ муаммосини ҳал қилиш йўлида Россия ва жаҳон ҳамжамияти томонидан амалга оширилган ҳамма уринишларга қарамай, бу масала ҳамон очилмай қолиб келмоқда ва арманлар билан озарбайжонлар ўртасидаги фронт чизигида мўртгина, омонатгина сулҳ сукум суриб турилти.

Мустақил Грузиянинг биринчи президенти З.Гамсахурдиянинг мамлакатни унитар давлатга айлантириш ва абхазлар, осетинлар ҳамда бошқа майда миллатлар ва кичик халқларни (масалан, ажарларни) “жойига ўтказиб қўйиш” йўлидаги уринишлари биринчи қадамларидаёқ Абхазияда ва Жанубий Осетияда қирғинбарот урушларга олиб келди. Бу урушлар амалда шу республикаларнинг Грузиядан тўла ажралиб чиқишига олиб келди ва яна қочоқларнинг улкан оқимларини майдонга келтирди. Абхазияда 1999 йил 3 октябрдаги референдум абхаз сепаратистлари учун қай бир даражада ҳуқуқий замин яратиб берди. (Референдумда овоз беришда аҳолининг 87,7 фоизи иштирок этган, шундан 97,5 фоизи Абхазия конституциясига республиканинг тўла миллий мустақиллиги ҳақида тузатиш киритишни ёқлаб овоз берган.) А.Абашидзенинг узлуксиз ҳокимияти остида яшаган Ажариянинг Грузиядан ўзини олиб қочиши озми-кўпми силлиқ ва тинч кечди, лекин ҳозирги пайтга келганда Ажариянинг реал мақоми Абхазиянинг мақомидан кам фарқ қилади.

Амалда месхетилар ва турклар ўртасидаги ихтилоф ҳам қайта бошдан тикланди, чунки мустақил Грузия ҳокимияти месхети турклари, курдлар ва хемшинлар (мусулмон арманилар)нинг ота-боболарининг юртига қайтиб келишларига тўсқинлик қилмоқда. Улар ҳаммаси бўлиб 300 минг киши — 1944 йилда Сталин уларни минтақа ҳудудидан ташқарига кўчириб юборган эди.

Кавказортида истаган вақтда аланга олиб кетиши мумкин бўлган бошқа миллатлараро “совуқ” ихтилофлар Озарбайжонда — лазги, талиш ва курд ихтилофлари, Грузияда — Жавахдаги арманлар ва Мариуладаги озарбайжонлар ихтилофларидир.

Кавказортининг этник муаммолари қаторига Грузия ва Озарбайжондан деярли тўла таркибдан рус аҳолисининг чиқиб кетгани ҳам айтиш керак. Улар 1989 йилда Озарбайжонда 400 минг киши ва Грузияда эса 340 минг киши эди.

Этник ихтилофлардан ташқари Грузияга звиадчилар билан Шеварднадзе тарафдорлари ўртасидаги кўп йиллик фуқаролар уруши ҳам катта зарар келтирди. 1992-1995 йилларда Грузия амалда бир қатор ярим мустақил “князликларга” бўлиниб кетди. Уларнинг ҳар қайсиси ўз армиясига эга эди ва аҳолидан турли-туман солиқлар йиғиб оларди.

Озарбайжонда худди 1918-1920 йиллардаги каби буткул маъмурий хаос қарор топди. “Катта эмас, кичикроқ бир ишлаб чиқаришни ният қилган одам ҳокимиятнинг турли босқичларида уя курган порахўрликка рўпара келади. Ҳар қанақа майда-чуйда иш учун ҳам катта пора бериш талаб қилинади. Натижада ишлаб чиқарувчи одам 90 фоизгача даромадидан маҳрум бўлади ва синиб, ишини ёпишга мажбур бўлади. Озарбайжонда давлат хизматидаги истаган мансабдорни — оддий божхона ходимидан тортиб министрғача сотиб олиш мумкин. Озарбайжоннинг аҳолиси унчалик кўп эмас, лекин унинг полициячилари юз минг кишини ташкил қилади. Озарбайжондаги кўпгина полициячилар фақат битта мақсад билан — шахсий бойлик орттириш мақсадида ҳаракат қилади. Бадавлат одамнинг ҳужжатларини тортиб олиб қўйишлари ёки молларини мусодара қилишлари мумкин. Шуниси ҳам борки, мусодара қилинган моллар шу полициячиларнинг ҳамёнларида қолади”, деб гувоҳлик беради бу воқеаларнинг шохиди.

Маъмурий хаосдан ташқари Озарбайжоннинг хўжалиги ҳам буткул вайрон бўлган эди. Қишлоқда ҳам, шаҳарда ҳам ишсизларнинг сони ҳаддан ташқари кўпайиб кетган, нефть комплексидан ташқари деярлик бутун саноат талаб кетилган ва ёпилиб қолган мамлакат ҳудудининг 80 фоиздан ортиқроғида электр қуввати суткасига атиги 3-4 соат бериларди, “приватизация” деганлари турган-битгани қароқчиликнинг айни ўзи ва ҳозирча аҳолини қашшоқлаштиришдан бошқа нарсага ва давлат тасарруфидан чиқарилган корхоналарни синишдан бошқа нарсага олиб келаётгани йўқ, қишлоқ хўжалик ерларида экин экилмай қўйилди.

Грузиянинг иқтисодий аҳволи ҳам тахминан шунга яқин. Эҳтимол, Арманистонда маъмурий тартиблар биров тузукроқдир, унинг қишлоқ хўжалиги ҳам етарли даражада самарадорроқдир, бироқ унинг ҳам саноати мутлақо вайрон бўлган, қашшоқлик ва Озарбайжон амалга оширган блокада туфайли юзага келган электр қувватига эҳтиёж халқ хўжалигининг аҳволига жуда ёмон таъсир қилди.

Абхазияда ва Чеченистонда темир йўллар ҳамда шоссе йўлларининг тўсиб қўйилиши билан Кавказорги анча-мунча даражада Россиядан ажратиб қўйилди ва хўжалик ҳаётида у ўзининг шерикларини Туркияга (Грузия) ва Эронга (Арманистон, Озарбайжон) ўзгартиришга мажбур бўлди. Аммо жанубга бунақа мойиллик иқтисодийётнинг кўтарилишига олиб келмади. Масалан, бошдан-оёқ Эронга йўналтирилган Нахичеван ҳудудида ҳаёт даражасида ҳатто Россия билан баъзи бир алоқаларини сақлаб қолган Озарбайжондагига қараганда анчагина паст.

Ҳозирги пайтда Кавказ учун шу нарса характерлики, ўлканинг унча катта бўлмаган миллий бойликларининг ва молиявий тушумлар берадиган бошқа манбаларининг ҳаммаси тор миллий-бюрократик зодагонлар гуруҳининг қўлларига ўтиб кетган ва бу гуруҳларнинг ўта қашшоқ аҳволдаги ўз ватандошларининг жуда катта гуруҳларининг эҳтиёжларига бутунлай бепарқ қарайдилар. Чечен дала командири Балауди Мосаев 1995 йил 23 февралда В.А.Тишковга берган интервьюсида шундай деган эди: “Жоҳар Дудаев ва Жоҳарга ўхшаганлар ботқоққа ботиб қолишди. Уша нафақаларнинг ўзи, унинг теварағидегилар ютиб юборган нефть шунақа кўпки, бунга Қувайтга ўхшаган республика қуриш мумкин эди. Ахир, нефть сотишдан келадиган пулнинг лоақал 5 фоизинигина аҳолининг эҳтиёжларига сарфлаганимизда эди, бизнинг ҳаётимиз шунақа фаровон бўлардики... Болаларимиз ҳам оч қолмас эди, оналаримиз ҳам нафақа олмоқ учун Ингушетия ва Доғистонга бормаган бўларди. Гап йўқ — нефтни улар бутунлай ютиб юборишди, энди эса ўзлари халқ ишончини ифодаловчи ҳукумат сифатида ўтиришипти...”

Бундай шикоятларни Кавказнинг ҳамма давлатларида ва мухториятларида эшитиш мумкин. Яқин-яқинлардагина озчиликнинг бунақа бойиб кетиши мумкин эмасдек туюлар эди, ҳозир эса бу кўпчилик одамларнинг қашшоқлиги билан ёнма-ён бормоқда.

Грузия, айниқса, Озарбайжон “оврўпа”ликлар, яъни рус, украин, немис ва яҳудийларнинг кетиб қолишидан ҳам катта зарар кўрмоқда. Уларнинг иқтисодийётда тутган муайян ўринлари бор эди, одатда, бу ўринлар техника соҳасидаги ёхуд тиббиёт соҳаларидаги юксак малака талаб қилувчи соҳалар эди, улар махсус маълумотларга ҳам эга бўлишарди.

Ҳозир бутун Кавказортида амалда олий таълим тизими ва академик таълим соҳаси ишламай қолганда бу мутахассисларнинг ўрнини эгаллайдиган одамлар топилмай қолди.

Ўлкадан вақтинча ёхуд доимий равишда муҳожирликка кетиш жуда юксак даражада. Арманистон ўзининг “шўролар давридаги” аҳолисининг 40 фоизигача йўқотди, Озарбайжон ва Грузия 30 фоиз аҳолисидан маҳрум бўлди. Шуниси ҳам борки, кетиб қолганлар аҳолининг энг фаол ёшдаги малакаси юксак гуруҳларига мансуб. Уларнинг Ватанда қолган кекса қариндош-уруғлари, хотин, бола-чақалари улар жўнатиб турадиган пулларга тирикчилик қилишади. Лекин кўплар бутун оилалари билан жўнаб кетишяпти.

Ўз-ўзини мустақил деб эълон қилган Чеченистон республикасидаги вазият ҳам худди шунга ўхшайди. Ундан рус аҳолиси деярлик тўлалигича чиқиб кетган,

холбуки, 1989 йилда булар аҳолининг йигирма беш фоизини ташкил қилар эди. Маъмурий ва хўжалик тизими буткул ишдан чиққан, ерлар ташландиқ ҳола тушган, таълим тизими ва аҳолига тиббий ёрдам кўрсатиш деярлик йўқ даражада. Маҳаллий аҳолининг ҳам бир қисми амалда республика ҳудудидан чиқиб кетган (1999-йилнинг сентябр - октябридаги воқеаларига қадар) аҳолининг 45 фоизидан ортиқроғи Чеченистон ҳудудидан ташқарида яшар эди. Республикани тарқ этмаганлари натурал хўжалик юритишга ёки жиноий бизнес юритишга ўтди (наркотиклар ишлаб чиқариш ва сотиш, қалбаки пуллар ва қалбаки банк қозғоли чиқариш, одамларни ўғирлаб, эвазига ҳақ талаб қилиш, талончилик ва ҳоказолар). Ҳар бир чеченнинг дастурхонини тўкин қилиши керак бўлган нефть эса ҳарбий жиҳатдан жуда қудратли бўлган гуруҳлар қўлига ўтиб кетганди. Қолган халқ оммаси эса жуда тез суръатлар билан қашшоқлаша борди. “Кўз кўриб, қулоқ эшитмаган воқеа содир бўлди - чеченлар ўртасида тиланчилик қиладиган одамлар пайдо бўлди” - деб ёзади “Мустақил газета”.

Шимолий Кавказдаги бошқа жойларда аҳвол бир қадар тузук. Кубанда, Ставрополда, Доғистонда ва Россия таркибида қолган бошқа республикаларда қай бир даражада маъмурий тартиб сақланиб қолган, бироқ бу ерда ҳам бугунги Россиянинг қолган ҳамма жойида бўлгани каби порахўрлик жуда авж олган. Осетияда ва Қорачой-Черкассияда 1999 йилда иқтисодий соҳасида бир мунча кўтарилиш тамойили намоён бўлди, бу кўтарилиш, айниқса, қишлоқ хўжалигида, озиқ-овқат саноати ва енгил саноат соҳасида сезиларли бўлди. Таълим тизими ва тиббий хизмат кўрсатиш ҳамма жойда амал қилиб турипти.

Худди Кавказорти каби Шимолий Кавказ ҳам тоталитар тузумнинг емирилиши биланоқ этник ихтилофлар гирдобига тушиб қолди. Бу ихтилофлар қайдалир совуқ бўлганидек, қай бир жойларда қайноқ тус олди. Булар орасида энг мудқиши осетин-ингуш, чечен-доғистон ва рус-чечен можаролари бўлди. Ҳозирги пайтда Қорачой-Черкассияда маҳаллий этнослар ўртасидаги можаролар қайноқ тус олай деб турипти.

Худди 1918-1921 галаёнли йилларда бўлгани каби, XX асрда иккинчи марта содир бўлган Россия ғалвалари ҳам Кавказ халқларига на фаровонлик, на тинчлик олиб келди. Бу ғалвалар Кавказ халқларини тоталитар давлат асоратидан озод қилди, уларни диний таъқиблардан, иқтисодий ва маданий ҳаётнинг ҳамма соҳаларидаги бачкана назоратдан халос этди, истаган жойга бориш ва истаган жойда истиқомат қилиш эркинлигини қайтариб берди. Аммо диний эркинликни мустасно қилганда бу неъматлардан Кавказда баҳраманд бўлганлар унча кўп бўлмади. Бунга вайронагарчилик, хаос ва қашшоқлик, зўравонлик ва урушлар халақит берди. Кавказнинг баъзи бир мамлакатларида, айниқса, Чеченистон ва Озарбайжонда сиёсий ноэркинлик тузуми ҳукмрон тузум душманларини куч билан бостириш тартиблари ҳукмрон.

Кавказда ташкил топган янги давлат тизимлари сиёсий ва иқтисодий йўналишларнинг ўзгариши муносабати билан пайдо бўлган янги имкониятлардан ўз манфаатлари йўлида фойдалана олмадилар. Улар Туркия ва Эрон билан иттифоқ туздилар, аммо бу давлатларнинг ўзи бадавлат бўлмагани, нодемократик бўлгани ва ўзларининг ички этнослараро можаролари бошларидан ошиб-тошиб ётгани учун улар билан иттифоқ минтақа аҳолисининг ҳаётини бирор даражада бўлсин яхшилашга ёрдам бермади. Бундан ташқари Кавказ халқларининг ўзларининг жанубдаги қўшнилари билан этномаданий бирликларини тиклаш (мусулмон халқлари ўртасида бундай бирлик XIX асрга қадар мавжуд бўлган эди) бугунги кунда ғоят амримаҳол эди. Шимолга талпинишнинг биринчи ва, айниқса, иккинчи даврида Кавказ халқлари жуда теран даражада оврўпалашгириш жараёнини бошдан кечирдилар. Гарчи ҳозирги озарбайжонлар шиалар ва туркийлар бўлиб қолган бўлсалар-да, ўзларининг дунёқарашлари жиҳатидан уларга турклар ва эронийлардан кўра руслар ва украинлар яқинроқдир. Ҳатто Озарбайжон ва Доғистонда маданий-маънавий соҳада Россиядан буткул ажралиб, юзни жанубий қўшнилари томон бурмоқ учун бир неча авлод ўтмоғи керак.

Грузинлар билан арманлар тўла-тўқис равишда мўлжални Ғарбий Оврўпага олмоқчи бўлган эдилар, бироқ бу бутунлай самарасиз бўлиб чиқди. Оврўпа

ва АҚШга муҳожирликка кетса бўлади, аммо Россияни четлаб ўтиб, маданий ёхуд хўжалик ҳаёт бобида Оврўпанинг бир қисми бўлиб олиш Кавказ халқларидан ҳеч қайсисига насиб этмайди.

Шуниси эътиборга лойиқки, Кавказдаги этник муросаларнинг ҳаммаси Россиянинг фаол ишгирокида муросяю мадорага келтирилган. Кавказликлар ўзаро жанг қилаётган ҳамма қайноқ нуқталарда рус ҳарбий қисмлари уларнинг оралиғига жойлашиб олиб, мўртгина тинчликни сақлаб туришипти. Фақат Қорабоққина бундан мустасно. (Абхазия, Жанубий Осетия, осетин-ингушлар чегараси, чеченлар билан доғистонликлар ўртасидаги чегара.)

Грузия билан чегарадош Галь районининг (бу район Абхазияга мансуб бўлиб, у ерда кўпроқ грузинлар истиқомат қилади) раҳбари Руслан Китмрия “Мустақил газета” муҳбирининг рус сулҳпарвар ҳарбий отрядини грузин-абхаз чегарасида сақлаб туриш қанчалик мақсадга мувофиқ экани тўғрисидаги саволга жавоб бериб, шундай деган эди: “Сулҳпарварлар ҳозирча кетишлари керак эмас. Буни биз жуда яхши тушуниб турибмиз. Лекин буни грузинлар ҳам жуда яхши тушунишади. Сулҳпарварлар кетса, халқ яна ўзини нохотиржам ҳис қилиб қолади, Галь районига қайтиб келган одамлар яна Грузияга қараб жўнаб қолади. Бунга Грузия иқтисодиёти дош бера олишига ақлим етмайди. Шундоқ ҳам бу иқтисодиёт чок-чокидан сўкилиб кетаяпти. Шунинг учун ҳам Грузия учун сулҳпарварларнинг борлиги хотиржамликни сақлашга ёрдам берадиган омил бўлиб хизмат қилади, биз учун эса, бу, албатта, биринчи навбатда барқарорлик демакдир. Ҳозирги пайтда биз ишончимиз комилки, рус сулҳпарвар кучларининг мавжудлиги учунгина бу ерда кенг кўламдаги ҳарбий ҳаракатлар бошланиб кетаётгани йўқ”.

Турли сабабларга кўра на Америка, на Оврўпа, на Туркия бу юкни бўйинларига олгилари келди. Худди инглизлар 1919 йилда ҳамма нарсени Коминтерннинг ихтиёрига ташлаб, Кавказорғини тарк этганлари каби, ҳозир ҳам НАТО ва Бирлашган Оврўпа Кавказда биринчи солдатларининг қони тўкилгунга қадаргина тинчлик учун курашмоққа тайёрлар. Бу ерда Россиягина ўз солдатларининг қонини аямай тўкиб, аямай иш тутмоқда.

Кавказ халқлари учун Россия тирикликнинг асосий иқтисодий манбаи сифатида қолишда давом этмоқда, Россиянинг умумдавлат тизимига киритилган Шимолий Кавказда бу бевосита дотациялар орқали, иқтисодий интеграция ёрдамида, ривожланишнинг федерал дастурлари орқали амалга оширилади. Масалан, Доғистонда бюджетга Москвадан 80-90 фоизга қадар дотация берилади. Ҳозирги Россиядаги бошқа ҳамма нарса каби бу дотация ҳам етарли эмас, бунинг устига бу маблағ белгиланган жойига етиб боргунча анча-мунчаси ўгирланади, лекин шунга қарамай, бу дотация жиндай бўлса-да, Россия федерациясининг Кавказдаги субъектларининг турмуш даражасини чидаса бўладиган аҳволда тутиб туришга ёрдам бермоқда.

Кавказорғи учун ҳам худди Шимолий Кавказдаги аҳолининг кўпчилиги учун бўлгани каби Россия нафақат меҳнат қилиш жойидир, балки кўп ҳолларда яшаш жойи ҳамдир. Кавказ аҳолисининг 2/5 қисми ё вақтинчалик ёхуд доимийга минтақани тарк этган, уларнинг кўпчилиги айни Россиядан янги бошпана топган. Грузия, Озарбайжон, Арманистондаги қариндош-уруеларига ишлаб топилган пул биринчи навбатда Россиядан келади. Жиндай бўлса-да, бели бақувват одамларнинг кўпчилиги Россияда олий маълумот олишга, баъзан эса ҳатто ўрта маълумот олишга ҳам ҳаракат қилади.

Ҳозирги пайтда Россиянинг сиёсий сиймоси унчалик жозибадор бўлмаса-да, Кавказ фуқаролари унга яна майл қўйишга интилмоқда. Худди шу тамойилни оқлар Россиясига ва ҳатто большевиклар Россиясига нисбатан ҳам 1919-1921 йиллар охирида кузатувчилар пайқашган эди. У пайтларда Кавказнинг озод қилинган халқлари ўртасида чор Россияси давридаги ҳаётни қўмсаш анча авж олган эди. Ҳозирда эса шўро тартиблари мавжуд бўлган йилларни қўмсаш кучайди, мустақиллик эсриклари эса аллақачон тарқалиб битди. На Туркия, на Эрон, на АҚШ, на Оврўпа Кавказ одамларига Россия ва СССР давридаги ёрдамларининг кўламлари билан таққослаб бўладиган даражада кўмак берганлари йўқ. Кузатувчилар Грузия ва Озарбайжонда Россияга мойиллик кайфиятлари жуда тез ўсиб бораётганини қайд қилишади.

Чеченистонда 1999 йилнинг сентябр-октябр ойларининг охирида Россия кўшинларининг ҳужуми бошлангандан сўнг бир ҳафта мобайнида чечен ва

нўғой аҳолисининг деярлик учдан бир қисми Россияга кетиб қолган. Шубҳа йўқки, улар бомба ва тўп ўқларидан омонлик истаб у ерларга йўл олишган, аммо шуниси эътиборга моликки, одамлар Чеченистоннинг мустақиллигини “сўнги томчи қони” қолгунча Ҳимоя қилишга тайёр эмас эканлар. Бундан ташқари уларнинг тоғлиқлар исёнини қўллаб-қувватлаган (худди ХХ асрдаги биринчи ғалаёнли йиллардаги каби) Озарбайжон ёки Грузияга эмас, балки Россияга йўл олганлари ҳам ғоятда эътиборлидир. Абхазлар 1992 йилдаги Грузия билан уруш вақтида ўз ҳаётларини асраб қолиш мақсадида Грузияга, арманлар эса Қорабоғдан Озарбайжонга қочишлари мумкинми? Буни ҳаёлга ҳам келтириб бўлмайди, чеченлар эса узлуксиз равишда Россияга жўнаб кетмоқдалар. “Шу кунларда Ингушетияда Чеченистондан келган қочоқлар тўлиб-тошиб кетди. Уларнинг кўплари билан суҳбатлашганда, шунини айтадиларки, халқ мавҳум ғояларга тўйиб кетган... одамлар думини тутқазмайдиган мустақилликнинг кетидан қувишдан, ҳамма жойда жиноятчи унсурларнинг ҳукмронлигидан, ваҳҳобизм ва бошқа “изм”лардан безор бўлишган...” Мен республика миграцион хизматининг идораси жойлашган ҳовлида Чеченистон халқи биринчи марта кўчган кунларда бир аёл билан уррашган эдим. У шундай деган эди: “Энди ҳеч қачон бошқа қайтиб келмайман. Ўзларининг мустақиллиги билан ўзлари андармон бўлаверишсин”.

Бундан ташқари ҳозирги Россияда чечен, арман, озарбайжон ёки грузинларнинг катта-катта диаспораларининг мавжудлиги ҳам яна ўшандан далолат беради — одамлар ўзларини Россияда мусофир деб ҳис қилмайди, нафақат бундай, балки ўзларини душман мамлакатиде деб ҳам билмайдилар. Ҳозирги пайтда — абхазлар билан осетинлар Грузияда, озарбайжонлар эса Арманистонда яшай олмайдиган бир шароитда улар айна Россияда бир-бирлари билан бемалол учрашиб, тинч-тотув умргузаронлик қилишмоқда.

Худди ХХ асрдаги биринчи рус ғалвалари даврида бўлгани каби Кавказда 1991 йилдан кейин бир қатор халқлар Россияга янада кучлироқ интилишни намён этди, аниқроғи, Россиядан ажралиб кетмади. Булар ҳар томондан душманлик кайфиятидаги давлатлар билан қуршалган мамлакатлар ёхуд кичик миллатлар эди. Масалан, абхазлар, Жанубий Осетиянинг осетинлари, Ажариянинг аҳолиси, Жавахдаги арманлар, Озарбайжондаги лазгинлар ва талишлар, Қорабоғ арманлари шундай кичик халқлардандир. Буларнинг ҳаммаси ўзларини Россия Федерацияси таркибига қабул қилишларини илтимос қилиб, неча марталаб мурожаат қилганлар ва ўз-ўзидан аёнки, уларнинг бу илтимослари натижа берган эмас. Иккинчи тоифага Арманистон Республикаси киради. Бу республика Россия билан “стратегик иттифоқ”ни имкони борича қўллаб-қувватлайди. Бир қатор сўровлар ва сиёсий хатти-ҳаракатларга қараб ҳукм қилганда Арманистон аҳолиси ва ундаги юқори табақанинг анча-мунча қисми Россия билан бир давлатта бирлашишга тайёрдирлар.

Россияга хайрихоҳлик кайфиятлари Шимолий Кавказнинг маҳаллий аҳолиси ўртасида ҳам анча кучайди. Ҳозирги пайтда Доғистон аҳолиси ҳам Россия билан биргалликни яқдиллик билан ёқлаб чиқмоқда (1999 йилнинг августдаги сўралган одамларнинг 97 фоизи бунга тарафдор).

Шунингдек, қорачойлар билан черкаслар ўзаро можаролар билан банд эканлар, айна чоқда Москвага садоқатларини намоён қилишга ҳам интиладилар. Черкасларнинг раҳнамолари ҳатто уларнинг халқи Ставропол ўлкаси таркибига киришга тайёр эканини таъкидламоқдалар. Ҳозирги пайтда бир-бирига қарши турган осетинлар билан ингушлар ҳам батамом руспарастлик кайфиятидадирлар.

Грузия, Озарбайжон ва ўз-ўзини мустақил деб эълон қилган Чеченистоннинг олий табақалари кескин равишда русларга қарши кайфиятга эга эди. Чеченистонда 1995-1996 йилдаги қирғин учун русларни кечира олмайдилар, Грузияда эса русларни Абхазияни ва Жанубий Осетияни қўллаб-қувватлаганлари учун кечирмайдилар. Аммо 1998-1999 йилларда Кавказнинг бу районларида ҳам омманинг кайфияти муҳим ўзгаришларни бошидан ўтказди. Грузиядаги президентлик сайловларида Шеварднадзенинг асосий рақиб бўлган Ажариянинг раҳбари А.Абашидзе ўзининг сайловлиди тарғиботида Россия билан сиёсий иттифоқ ва иқтисодий ҳамкорлик ғоясини асосий мақсадлардан бири сифатида муҳим ўринга қўйди ва бундай қараш оддий грузинларга анча маъқул келди.

ЯНГИ ШИМОЛИЙ УСТУВОРЛИКНИНГ ИСТИҚБОЛИ

Кавказ ўн йил муқаддам халқнинг бир қисми томонидан рад этилган шимолий устуворлик тизимини қайта тиклашга деярлик тайёр бўлиб қолди. Бу ўн йил мобайнида Кавказда истиқомат қилувчи аҳоли турли-туман альтернатив моделларни синаб кўрдилар, аммо улар Кавказ халқларига на иқтисодий фаровонлик, на тинчлик, на маданий ривож келтирди. Бу тасодифий ҳол эмас, уни кимнингдир шахсий хатосининг натижаси, аллақандай манфаатдор кучларнинг найранглари оқибати деб баҳолаб бўлмайди.

Иқтисодий жиҳатдан Кавказ фақат бир ҳолдагина фаровонликка эришмоғи мумкин. Бунинг учун бирон-бир бозорда унинг товарлари ва хизматлари фарқлодда характер касб этмоғи зарур. Туркия учун, Эрон учун, Оврўпа учун Грузия рақобатчи бўлиши мумкин, аммо шунда ҳам фақат иккинчи даражали рақобатчи бўла олади. Кавказнинг субтропик мевалари, виночилиги, тамакичилиги Урта ер денгизи бозорида ҳеч кимни ўзига жалб қила олмайди, бу товарлар жаҳоннинг бошқа бозорларида ҳам етакчи ўринни эгаллай олмайди, чунки бу бозорлар Урта ер денгизи мамлакатлари томонидан етиштириладиган жуда юқори сифатли ва арзон товарларга тўлиб кетган. Кавказнинг курортлари, Қора денгиз соҳиллари, чанги учадиган жойларини Урта ер денгизи ва Альп тоғларининг курортлари ва чанги учиб базалари билан таққослаб ҳам бўлмайди. Кавказнинг асосий истеъмол марказларидан бирмунча олислиги, ер устидаги ва сув йўларининг ноқулайлиги унинг товарлари ва хизматларини Фарбда ва Жанубда рақобатбардошлик қувватидан маҳрум қилади. Шимолий устунлик майдонга келгунга қадар Кавказ Олд Шарқнинг қашшоқ ва овлоқ бир чеккаси бўлиб келгани тасодиф эмас. Фақат Кавказнинг товарлари ва хизматларига эҳтиёжманд бозор мавжуд бўлсагина, бу бозор минтақага фаровонлик келтириши мумкин. Кавказ учун эса фақат Россиягина ана шундай бозор бўлиши мумкин — Россия Кавказ билан бевосита чегарадош, у билан қулай йўллар орқали туташган, бундан ташқари сўнгги икки аср мобайнида Кавказнинг товарлари ва хизматларига анча кўниқиб ҳам қолган. Бироқ бугунги Россиянинг бозори ҳамма учун очиқ — бундай шароитда Кавказ товарлари муқаррар тарзда Греция, Италия, Туркия, Испания, Франциянинг сифатлироқ товарлари ва хизматлари билан муқаррар тарзда қақшатғич рақобатга киришишга мажбур бўлади. Шунинг учун ҳам божхона ва иқтисодий муҳити Россия билан муштарак бўлсагина, бу ҳолат Кавказ товарлари ва хизматларининг сифат жиҳатидан нуқсларини билдирмай кетиши мумкин. Бинобарин, Кавказ халқлари хўжалигининг муваффақиятли ривожланмоғи учун Россия билан иқтисодий иттифоқ ғоятда зарурдир.

Кавказ кўп миллатли минтақа, унда диний эътиқодлар ҳам турфа хил, бунинг устига этник жиҳатдан жуда олақуроқ. Бундан ташқари Кавказ халқларининг ўзаро аламлири, гиналари ва кеклари ҳам кўп. Бундай шароитда фақатгина ташқаридан бирон-бир сиёсий устуворлик мавжуд бўлсагина минтақада барқарор тинчлик ўрнатилиши мумкин. Араблар, турклар, византияликлар, форслар, инглизлар, руслар ҳар гал ўзларича Кавказдаги миллатлар ва қавмлар ўртасида куч билан тинчлик ўрнатганлар, негаки, ички барқарор тинчлик ҳар қандай давлатнинг мавжудлигининг энг зарур шартидир. Кўп миллатли империя учун эса бу зарурият яна ўн чандон ортади. Аммо барқарор тинчлик ўрнатиш учун жуда катта ҳақ тўламоққа, баъзан эса ҳаётини ҳам фидо этмоққа тинчлик олиб келувчи куч тинчлантириладиган минтақада жуда катта манфаатларга эга бўлмоғи шарт. Чинакамига ҳисоб-китоб қилиб қараганда Кавказ худудидан ташқаридаги биронта ҳам давлатда бунақа манфаатдорлик йўқ. Мабодо бўлган тақдирда ҳам бундай манфаатдорликни битта экспедицион корпуснинг кучи билан узокроқ муддат давомида таъминлаб туришнинг иложи ҳам йўқ. Фақат элита кучларининг сиёсий жиҳатдан бир олий синф бўлиб интеграцияга киришишлари орқалигина, фақат ёнма-ён кўшни бўлиб яшовчи халқларнинг муштарак манфаатлар йўлида кундалик ҳамкорликларини йўлга қўйиш орқалигина, фақат ҳеч қайси халқнинг миллий туйғуларини камситмайдиган полиция ва суд тартибларини сақлаб қолиш йўли билангина Кавказда барқарор тинчлик ўрнатиш мумкин. На АҚШ, на Оврўпа бунга мутлақо қобил эмас. Бу иш 1919-1920 йилларда Антантанинг ҳам қўлидан келган эмасди.

Америка Қўшма Штатлари Кавказни ўзларининг алоҳида манфаатлари мавжуд зона деб эълон қилишлари мумкин, Ғарб компаниялари Кавказ нефти концессияларига эгалик қилишга уриниб кўришлари мумкин, улар грузинларнинг марганецига, арманларнинг молибденига кўз олайтиришлари мумкин, аммо бу декларацияларнинг ҳеч қайсиси ҳеч қачон ўз мамлакатлари халқининг тақдирини Кавказ халқлари тақдири билан тенг ҳолда ҳал қилинмайди; улар ҳеч қачон Кавказ халқларининг муаммоларини ўз халқлари ҳисобига, уларнинг фаровонлиги ҳисобига ҳал қилишга рози бўлмайдилар.

Кавказдан энг кўп манфаатдор бўлган ва шунинг учун бу масалада ҳар қандай сарф-харажатларнинг юзига қарамайдиган мамлакатлар Туркия, Эрон ва Россиядан иборатдир. Бир-бирларининг наздида Кавказ улар учун жуда муҳим бир жабҳадир. Агар уларнинг чегараси Кавказ тизмалари орқали ўтадиган бўлса, империя чегаралари ҳеч қачон бехатар бўлмайди. Чегаралар ҳеч қачон Кавказ тизмаси орқали ўтган ҳам эмас. Катта Кавказнинг юксак тоғларида жойлашган сўқмоқларни назорат қилишнинг амалда иложи йўқ. Бунақа чегарани ҳеч қачон террористлар ёхуд наркокуръерлар учун беркитиб қўйиб бўлмайди, уруш бўлиб қолган тақдирда эса у душманнинг қуруқликдаги армиялари учун ҳам очиқ бўлади. Туркия ва Эроннинг хавфсизлиги учун улар Кавказнинг шимолий ёнбағирларини назорат қилмоқлари зарур (XV-XIII асрда шундай бўлган эди) Россиянинг хавфсизлиги учун Кавказда шимолий устуворлик мавжуд бўлмоғи шарт (XIX-XX асрдаги каби).

Аммо Туркия билан Эрон Кавказнинг христиан аҳолисига сира тўғри келмайди, сирасини айтганда, улар мусулмон халқларининг ҳам кўпчилигига тўғри келмайди. Туркларнинг ўзларига диндош курдларга қарши кураши Кавказ мусулмонлари ўртасида турклар сиймосининг анча-мунча хира тортишга олиб келди. Бунинг устига Кавказ мусулмонларининг кўпчилиги ўзларининг миллий қиёфаларидан воз кечишни хаёлларига ҳам келтирмайдилар. Шиа мазҳабидаги Эрон ҳозирги пайтда сиёсий интеграцияни амалга оширувчи куч сифатида Кавказда ҳеч қанча обрўга эга эмас. Бир вақтлар арманлар Туркия ва Озарбайжон қаршисида ўта ночор аҳволга тушиб қолганлидагина ноилож Эрондан мадад излашга тўғри келган эди. Ҳозирги пайтда Кавказда барқарор тинчлик ўрнатиш заҳматини фақат Россиягина самарадорлик билан ўз зиммасига олиши мумкин, негаки, Россия мусулмонларга ҳам, христианларга ҳам, суннийларга ҳам, шиаларга ҳам тўғри келади, бунинг устига Россия сўнгги икки асрда Кавказ халқлари билан мушпарак тарихга эга, шу жумладан, Россияда ўлкани бошқариш анъаналари ҳам мавжуд. Агар Россия сиёсий куч сифатида бутунлай тутатиб юборилмаса, Кавказда тинчликни қайта тиклаш вазифаси унинг зиммасига тушади.

Ниҳоят, маданий гуллаб-яшнаш Ғарбнинг етакчи илмий ва маданий марказлари билан яқиндан ҳамкорлик қилиш йўли билангина амалга оширилиши мумкин ва зарур. Аммо бу ҳамкорликда муҳим воситачи бўғин бўлиш вазифаси ҳам яна Россия зиммасига тушади. Иккинчи шимолий устуворлик йилларида рус тили Кавказда кундалик муносабатларда ҳам, илмий ва педагогик фаолиятда ҳам амалда жуда катта аҳамият касб этди ва уни бошқа бирон тил билан алмаштиришнинг сира-сира имкони йўқ. Россияда жуда катта кавказ диаспорасининг мавжудлиги, Россия ва Кавказ институтлари ўртасидаги мустаҳкам алоқалар Кавказ халқларининг маданий тақдирларини Россия билан янада мустаҳкамроқ боғлайди. Кавказ халқларини Россиядан ажратиб ташлаш биринчи ғалвали даврда ҳам, иккинчи ғалвали даврда ҳам илм-фан ва таълим-маориф соҳаларига ҳалокатли таъсир кўрсатди. Б.Байковнинг саксон йил аввал айтган қуйидаги сўзлари бутун ҳам замонавий қимматини йўқотган эмас: “Яқин-яқинлардаги ўтган кунлар ҳамма жойда шунини исбот қилдики, Россиядан ажралиб қолган, у билан алоқасини узган Кавказ ўлкалари Россиясиз, унинг тилисиз ва унинг маданиятисиз яшай олмайдилар, бу ўлкалардаги давлатларнинг фаолияти чинакамига олганда бирон-бир жиддий аҳамиятга эга эмас ва ҳақиқий халқ бунақа сиёсатдан ва давлатбозлик ўйинларидан азият чекади, холос.”

Аммо Кавказнинг асосий масаласи — Россиянинг ўзидир. Россия Кавказга қайта оладими? Унинг ўзи қайтишни хоҳлайдими-йўқми? Агар қайта олса ва қайтишни хоҳласа у қанақа шаклда қайтади? Биринчи ва иккинчи шимолий

устуворлик вақтида Россия Кавказда ҳар хил Россия бўлган эди, бу даврлардаги Кавказни бошқариш шакллари ҳам бир-биридан анча фарқланар эди. 1917 йилга қадар кўп миллатли вилоятлар ва губернаторлар олий рус маъмурияти қўли остида бўлган ва маҳаллий миллий ўз-ўзини бошқарувга ҳам эга бўлган, кейин 1922-1991 йилларда маҳаллий бошқарув остидаги миллий-худудий тизимлар бўлган, лекин уларга Сиёсий бюро узлуксиз кўз-қулоқ бўлиб турган. Агар Россия Кавказга қайтса, ана шу икки моделдан бирини қайтарадими ёки бу ердаги ўзгарган ҳаёт вазиятларига рўпара келиб, бирорта янги — учинчи нарсани ўйлаб топадими — буни ҳозирча айтиш қийин.

Шунга қарамай, бир зум хаёлотимизга эрк берайлик-да, баъзи истак-хоҳишларимизни баён этиб фарз қилайлик: Россия парчаланиб кетмайди, ҳалокатга учрамайди, хомашё етказиб беришдан бошқага ярамайдиган мамлакатга ўхшаб аянчли ҳаёт кечирмайди, ривожланган мамлакатлар учун арзон ишчи кучи етказиб берадиган манба бўлиб қолмайди, аксинча, ҳадемай у оёққа туради, куч-қудратини, кадр-қимматини, миллий бойлигини қайта тиклайди, чинакамига демократик эркинликларга эга бўлган мамлакатга айланади, унда бошбошдоқлик эмас, ўзбошимчалик эмас, қонун устувор бўлади, айни чоқда Россия унга хос бўлган миллий ва тамаддуний хусусиятларни йўқотиб қўймайди, яъни ташқи дунёга нисбатан Россиядаги эски чор тузуми XX асрнинг дастлабки ўн олти йилида қандай муносабатда бўлган бўлса, ўша мавқеини қайтадан эгаллайди. Агар Россия қайтадан шундай қиёфа касб этса ва шу қиёфада Кавказга қайтса, бундай Россия Кавказни қандай кўрмоқни истайди ва қанақа қиёфадаги Кавказни бошқармоқни ихтиёр этади?

Биринчидан, XIX-XX асрларда ўз жойларини тарк этиб, бошқа жойларга кўчиб кетишга мажбур бўлган одамлар ёки уларнинг авлодлари ўз ватанларига, ўз ота-боболарининг хоки қўйилган жойларга, ўз ер-сувларига ҳақиқатан ҳам қайтиб кетишни истасалар, демократик Россия, албатта, уларнинг қайтишлари учун зарур шароитни яратиб бермоғи керак бўлади. Шуниси ҳам борки, буни амалга ошириш жараёнида ҳозир муайян жойда истиқомат қилиб турган одамлар яшаб турган жойларини тарк этишни исташмаса, ҳеч қандай шароитда ҳеч қандай сабаб билан мажбурий тарзда уларни кўчириб бўлмайди. Бу вазифани амалга ошириш жуда қийин, лекин уни бажармаслик янада огирроқ машаққатларга, ихтилофларга, ижтимоий кулфатларга олиб келади.

Иккинчидан, бутун Россияда бўлиши керак бўлганидек, Кавказнинг ҳам ҳамма худудида ҳамма этник ва диний қавмлар тўла-тўқис тенг ҳуқуқли бўлмоқликлари зарур. Ҳеч қандай замин қайси халқ бўлишидан қатъи назар фақат бирон-бир халқниқигина бўлиб қолмаслиги керак. Бугун “Москва — фақат руслар учун” деган шиор нақадар ваҳшиёна ва бемаъни туюлса, “Ереван — фақат арманлар учун”, “Боку фақат озарбайжонлар учун”, “Тбилиси фақат грузинлар учун” деган шиорлар ҳам шу қадар ваҳшиёна ва бемаъни туюлмоғи даркор. Грузинлар, арманлар, руслар ва озарбайжонларнинг ҳақ-ҳуқуқлари ҳамма жойда — Тбилисида ҳам, Ереванда ҳам, Москвада ҳам, Бокуда ҳам мутлақо тенг бўлмоғи керак. Шундай тенгликни таъминлашга қурби етадиган ҳокимиятгина Кавказда ҳам, бутун Россияда ҳам барқарор тинчлик ўрната олади.

Учинчидан, ҳеч қандай иқтисодий қамаллар ёхуд иқтисодий жабҳалар чизиги Кавказни қисмларга ажратиб ташлаб, Россиядан кесиб қўймоғи мумкин эмас. Хўжалик жиҳатидан ҳам, маданий жиҳатдан ҳам минтақа бошқа дунёдан ўзини мутлақо ихоталанган ҳолда Россия бозорига бемалол кириб чиқа оладиган, Россиянинг маданий муҳитидан бемалол баҳраманд бўла оладиган бўлмоғи керак.

Ва ниҳоят, тўртинчидан, Кавказ яна қайтадан Россиянинг қудратли мулоффа қалқони бўлмоғи керак, Туркия ва Эрон чегараларида унинг жанубий худудларининг хавфсизлигини кафолатламоғи шарт.

Бу мақсадларнинг ҳаммаси СССР даврида Кавказ худудида партиявий ва жазо органлари томонидан жуда қаттиқ назорат ўрнатилиши натижасида рўёбга чиқарилган эди, шунингдек, бу мақсадга эришиш йўлида бутун иқтисодиёт давлат назоратига олинган, ҳамма жойда диний, маданий фаолият, таълим-тарбия соҳалари қаттиқ чеклашлар исканжасига олинган эди.

Бироқ тоталитар тузумда ўрин олиши мумкин бўлган нарсалар демократик давлатга ярашмайди, биз эса Россияни келажакда том маъноли демократик давлат сифатида кўришни истаймиз. Ана шу тўртта вазифанинг ҳаммасини демократик Россия уддалай оладими? Менимча, уддалайди. Аммо бунинг учун Кавказда миллий масалани ҳал қилиш борасида Россия советлар замонидан қолган мероснинг кўп қисмидан кечмоғи керак. Инқилобдан аввалги тажрибадан баъзи бир фойдалироқ жиҳатларни олиш мумкин. Негаки, инқилобдан аввалги Россия ҳар қанча нуқсонларига қарамасдан, тоталитар давлат бўлган эмасди. Унда ўз-ўзини бошқариш ҳам мавжуд эди, муайян эркинликлар ҳам бор эди ва бу аср бошидаги ўн икки йил мобайнида кўплаб марта таъкидланган эди. Шимолий Кавказдаги оқлар маъмуриятининг бу соҳадаги қисқа муддатли тажрибалари ҳам ибратли ва фойдалидир. Улар бу мингақада ва Кавказортидаги “янги пайдо бўлган тизимлар” билан муносабатда имкон қадар рус давлатининг анъаналарини давом эттиришга ҳаракат қилишган эди. Лекин ҳозирги пайтда кўп нарсани янгидан барпо этмоқ керак.

Кавказни Россия билан бирга қайта ташкил қилиш схемасини жуда мухтасар тарзда қуйидагича баён қилиб берса бўлади:

1. Бу Кавказдаги миллий давлатлар билан Россия ўртасидаги иттифоқ бўла олмайди, чунки юқорида айтилган икки шартни (халқларни жой-жойга қайтариш ва уларнинг тенг ҳуқуқлиги) Кавказдаги миллий давлатларда амалга ошириб бўлмайди. Озарбайжонда арманлар билан руслар ҳеч қачон етакчи халқ билан барабар ҳуқуққа эга бўлган эмас. Худди шунингдек, Грузияда осетинлар, Арманистонда озарбайжонлар, Чеченистонда ёхуд Осетияда руслар ҳеч қачон етакчи маҳаллий халқ билан барабар ҳуқуққа эга бўлмаган. Арманлар озарбайжонлар Бокусига қайтишга журят қила олмайдилар, шунингдек, руслар Чеченистоннинг Терек соҳилидаги станицаларига, грузинлар Сухумига, лазгинлар Горига қайтмайдилар, месхети туркларни эса грузинлар Ахалцихга қайтишларига йўл қўйишмаган ва қўйишмайди ҳам. Ҳозир Абхазиянинг Галь районида турган рус сулҳпарварлари каби номиллий ҳокимиятгина ўз юртларига қайтиб келганларнинг тинчлигига кафолат бера олади. Шунинг учун Кавказ миллий давлатларга тақсимланиши керак эмас, балки у ғайри миллий соф худудий, маъмурий бирликлар асосида ташкил этилмоғи лозим. Уларда олий ҳокимият аҳоли томонидан сайланмайди, (бундай сайловлар муқаррар тарзда миллатлараро тўқнашувларга олиб келади — 1989 йилда Қорачой — Черкасияда ёки ўша Абхазиянинг ўзида шундай бўлган эди), балки Россия томонидан тайинланади, тайинланганда ҳам номаҳаллий халқлар вакилиаридан тайинланади.

2. Худди шунингдек, судлар, полиция, солиқ хизмати, прокурор назорати ва бошқа назорат идоралари марказга бўйсунлишни сақлаб қолмасликлари муҳим аҳамиятга эга. Қуйи табақа судлари ва фуқаролар иштини кўрувчи судлар суд жараёнидаги ҳамма ишпирокчиларнинг розилигига қараб, одатда шу жойларда амал қиладиган бошқа ҳуқуқ нормаларидан фойдаланишлари мумкин (масалан, шариатдан), аммо томонлардан бири норози бўлган тақдирда умумрусия қонунчилиги ва суд тизими амал қилмоғи керак.

3. Кавказ минтақасида миллий ҳокимиятнинг самарадорлигини таъминлаш учун юксак даражада марказлаштириш принципига амал қилмоқ керак, аммо бундай тартиб марказнинг ўзбошимчилигига айланиб кетмаслиги учун маъмурий тизимнинг ҳамма даражаларида (бўлис-уезд-губерна) ва шаҳарларда маҳаллий бошқарув билан кенг кўламада мувозанатга келтирилган ва кафолатланган бўлмоғи керак. Ваколатли муассасалар миллий ва диний мансублигидан қатъи назар, муайян муддат давомида шу ерда истиқомат қилган бўлса ва эҳтимолки, минимал даражада мулкка эга бўлса барча фуқаролар томонидан сайланмоғи зарур. Маориф, соғлиқни сақлаш, маданият, маҳаллий алоқа йўллари, маҳаллий статистика, коммунал хўжалик, маҳаллий тартибни сақлаш органлари маҳаллий ўз-ўзини бошқарув органларининг тасарруфида бўлади, уларнинг молиявий фаолияти ҳамма учун тушунарли ва аён тарзда олиб борилмоғи лозим. Вилоят ҳокимиятини губернатор вилоят мажлисининг кўпчилиги ҳукумат таркибини маъқуллагандан кейин тасдиқлайди.

4. Ҳар бир халқнинг бевосита этник манфаатлари (маориф, маданият, этник ҳуқуқлар ҳимояси) экстерриториал миллий кенгашлар тасарруфида бўлмоғи керак. Россиянинг ҳамма фуқароларини бирлаштирадиган бундай кенгашлар

Ўзини шу миллатнинг мухтор вакили деб ҳисобламоғи даркор. Миллий кенгаш аъзолари демократик тарзда ўзини шу миллатнинг аъзоси деб ҳисобловчи ҳамма вакиллари томонидан сайланади. Миллий кенгашларнинг вакиллари Россиянинг қонун чиқарувчи органлари ишида (афтидан, парламентнинг юқори палатасида), шунингдек, шу миллат вакиллари аҳолининг сезиларли кўпчилигини ташкил қиладиган минтақаларда иштирок этмоқлари лозим. Умумрусия кўламида демократик тарзда шакллантириладиган бундай миллий кенгашлар республикалардаги миллий ҳокимиятларга қараганда мўътадилроқ, кўнгличанроқ бўлишлари аниқ, негаки, бундай миллий ҳокимиятлар ўз республикаларининг ҳудудларидан ташқаридаги миллатдошларининг тақдирига ҳам, ўз республикалари ҳудудида истиқомат қиладиган ўзга халқлар тақдирига ҳам бир хил даражада лоқайд қарайдилар. Масалан, агар умумрусия чеченлари миллий кенгаши мавжуд бўлганида, у Чеченистон ҳукмдорларининг 1994-1999 йилларда чечен халқининг номидан амалга оширган ҳаракатларини маъқул кўриши амримаҳол эди.

5. Кавказнинг ҳарбий тизими, шунингдек, чегара хизмати ҳам тўлалигича умуммиллий тизимга қўшилган бўлмоғи зарур.

Солдатлар ва офицерлар ҳарбий хизматни одатда ўзлари яшайдиган жойлардан олисда ўтамоқлари керак.

6. Кавказ аҳолиси умуммиллий сайловларда хоҳ фаол, хоҳ пасив шаклларда қатнашиш ҳуқуқидан, шунингдек, референдумларда ва халқ иродасини намойиш этишнинг бошқа шаклларида иштирок этиш ҳуқуқидан фойдаланишлари зарур. Кавказ аҳолиси Россиянинг ҳамма ҳудудида жамики фуқаролик ҳуқуқларига эга бўлмоқлари, шунингек, Россиянинг ҳамма фуқаролари Кавказнинг исталган қисмида ҳамма ҳуқуқларга эга бўлмоғи зарур.

Ўз-ўзидан аёнки, буларнинг бари осон мажбуриятлар эмас. Албатта, ўз давлатингга эга бўлиб ва унда мустақил халқ ҳуқуқларидан фойдаланиб, кўнглинг тусанган тарзда ҳаёт кечиришга нима етсин? Аммо Кавказ шароитида бунинг иложи йўқ. Бунақа ўзбошимчалик ҳозирнинг ўзидаёқ миллионлаб одамларни фожеага олиб келди, ўн минглаб инсонлар беҳуда нобуд бўлди, бир вақтлар гуллаб-яшнаган жойлар бугун хароб бўлиб, қашшоқлашди.

Болқонда мустаҳкам бўлмаса-да, тинчликнамо бир вазият ўрнатмоқ учун Оврўпа ҳамжамияти Албания, Босния ва Косовога йирик ҳарбий қисмларни олиб киришга мажбур бўлди, икки ой мобайнида Сербия устига бомбалар ёғдирди, миллионлаб одамлар туғишган жойларини, ота-боболарининг қабрларини тарк этишларига кўнишга мажбур бўлди. Лекин буларнинг барига қарамай, Болқондаги тинчлик ҳали жуда омонат.

Кавказ шундай бир ҳамжамият қурмоғи мумкинки, ундаги тинчлик Болқондагига қараганда мустаҳкамроқ ва барқарорроқ бўлмоғи мумкин. Бу йўлда Кавказ халқларининг талофати ҳам камроқ бўлмоғи мумкин. Бунинг учун Кавказ халқлари тинчлик ва фаровонлик йўлида этник эркинлик бобида эгоистик ҳуқуқларидан кечмоқлари зарур бўлади, Россия эса ўзининг жанубий сарҳадларини яхшироқ ҳимоя қилиш ва у ерда барқарор тинчлик ўрнатмоқ йўлида қадимий тарихга, шонли ва фожеали тақдирга эга бўлган ўнлаб катта ва кичик халқлар яшайдиган бу гўзал ўлка учун жавобгарлик юкени яна зиммасига олмоғи даркор.

“Знамя” журналининг 2000-йил
4-сонидан олинди.

МУЗАФФАР
таржимаси.

ҒабиТ МУСРЕПОВ

Дўстлар ҳазили

Абекенг. Ўрисчада болгани нима дейди, Қалаке?
 Қалеке нг. Нима, шуни ҳам билмайди, деб ўйлайсанми? Тапор дейди.
 Абекенг. Бекорларни айтибсан, Қалаке. Ўрисчада болгани маляток дейди...

*/Иттифоқ халқ артисти Қалибек Қувонишбоев билан Қозоғистон халқ артисти
 Абикен Ҳасеновларнинг ҳазилларидан./*

Ишгирок этувчилар:

М у х т о р.

Ғ а б и д е н.

М у қ о н.

И к к и б р и г а д и р.

У ч ш о ф е р в а...

К а м и н а и к а м т а р и н.

Умуман олганда бизлар уйдан кўп нарса олиб кетиб, оз нарса олиб келадиган овчилар сирасига кирамиз. Олиб кетиш — уйдан, олиб келиш — туздан¹. Тўғриси айтганда, аҳволи-зоримиз шу. Мабодо алоҳида-алоҳида тафтиш қиладиган бўлсак, орамизда битга-яримга уйдан кўп олиб кетиб, туздан кўп олиб келадиганимиз ҳам топилади. Аммо, уйдан кам олиб кетиб, туздан кўп олиб келадиганимиз орамизда йўқ ҳисоб.

Одатда овчилар бир нечта тоифага, яъни олифтароқ қилиб айтадиган бўлсак, класга бўлинади:

Отди — тегди. Бу биринчи класга киради.

Отди — баъзан тегди, баъзан тегмади. Бу — иккинчи класга киради.

Тушида отди — тегди, ўнгида отди — тегмади. Бу учинчи класга киради.

Отди — ароқ шишасига тегди, яна отди — коньяк шишасига тегди. Бу — тўртинчи класга мансуб.

Бу класларнинг ўзлари ҳам бир неча гуруҳларга бўлинади. Бизнинг гуруҳимиз ўша иккинчи класнинг учинчи-тўртинчи сафларида бўлса кераг-ов. Мабодо қора қуйруқли кийикни машинамиз билан қувлаганимизда ё эса ўтгиз-қирқ метр узоқликда барра қўзидай бўлиб чўкиб ётган тувалоқ дуч келиб қолгудай бўлса, биз ҳам биринчи класдаги овчилар сирасига кира оламиз. Шундай бўлса ҳам орамизда Тургенев ҳам, Новиков-Прибой ҳам, Пришвин ҳам, индус ёзувчиси Сур-Жапалоқ ҳам йўқ. Биз нари борса ит югуртириб, куш билан ов қилиб ўрганган юртнинг фарзандларимиз-ку ахир. Жон-дилимиз ов бўлгани билан жисмонан овчи эмасмиз. Эпақа масаласи сал чағоқроқ. Шундай бўлса-да, биз бутун вужудимиз билан табиат болаларимиз, ов қилишдан кўра тоза ҳавода кўпроқ юришни ҳуш кўрамыз. Масалан, мен то етмишга кирганимга қадар курорт нималигини билган одам эмасман. Дам олишни нуқул далада, дарё ва кўлларнинг бўйларида ўтказиб келаман.

Мана, машиналаримиз “Оқ-Сенгир” ўзани бўйига келиб тўхтади. Бизларни бошлаб келган Мухтор машинадан тушиши билан яйраб кетди.

— Ўҳ-ҳў... — деди ўзан қирғоғидаги ям-яшил қамиш ва қуроқларга ишора

¹ Т у з — дала.

қилиб. У каттакон бир дарё ва унинг теварак-атрофи тасвирини қоғозга туширгандай хурсанд бўлиб турарди. Ўзан деб турганимиз — бу беш яшар бола ҳам ҳатлаб ўтса бўладиган ингичкагина сой экан.

— ”Оқ-Сенгир” деганинг шуми? — деб юбордим мен.

Менинг бу сўроғимда қандайдир истехзо борлигини сезган Мухтор ”қийқ” этиб кулди. У шунақа куларди, раҳматлик.

— Шу! — деди Мухтор. — Агар билсанг, тувалоққа Эдил, Ёйиқ керак эмас. Худди мана шундай, думини сувга теккизмай сувсинлаб кетадиган саёз Ўзан керак.

Ғабиден менга пишанг берди:

— Нима, сен бу ўзани менсимамай турибсанми?

Мен унинг ўзини қайрай бошладим:

— Қайдам, кела келганимизча ана ундай, мана бундай деб мақтаб келганимга... — дедим. Шу билан гапни бас қилдик, нарёғига ўтмадик.

Сунбула тушганига анча бўлиб қолган бўлса-да, кун анча иссиқ эди. Машиналаримиз гоҳ исиб кетиб, гоҳ чангта ботиб, йўл-йўлакай бўладиганимиз бўлиб келган эдик. Бизлар ҳам машинадан тушиб, Мухторнинг кетидан ўзан бўйига қараб юрдик.

Кун ботар пайтида ҳаво бирам ёқимли бўладики, асти қўяверасиз. Қуёш бор иссиғини ерга тўкиб бўлиб, ”қалай, энди розимисизлар”, дегандай аста-секин уфққа бота бошлайди. Худди шу пайт қуёш тафтидан сарғайиб ётган ҳорғин даланинг ҳожарига гўё қон югуриб, қовжирай бошлаган ўт-ўланларга жон кира бошлайди. Бу тахлит манзаралардан хабари йўқ киши нима учун бу дунёга келганига пушаймон қилади.

Ўзан бўйида юриб, гап мавзуини овчиликка бурдик.

— Муқон, сен қачондан бери овчилик қиласан? — деб сўраб қолди Мухтор.

Муқон орамиздаги энг ёш кичитимиз. Ҳовлиқмайди, шошмайди, камтару камсуқум йигит. Ҳеч шубҳасиз истехдодли композитор. Чамаси уни Мухтор овда биринчи бор кўриши шекилли, сал ўзини эркинроқ тутсин, деб атай гапга соляпти.

— Биринчи қирғовулимни ўттиз тўртинчи йили олиб келганим эсимда, — деди Муқон.

— Ў-ў-ў, анча кекса овчи экансан-ку!

— Қалакент икковимиз Жумат оға билан Элаканга эргашиб чиққанмиз.

— Ҳа. Жумат Шанин, Элубойлар бизнинг қавмимиздан биринчи бўлиб чиққан моҳир овчилар... Милтигинг қанақа?

— Мухтор оға, менда шу кунгача милтиқ бўлган эмас...

— Ие, унда қирғовулни қўлинг билан овладингми?

— Қизиқ бўлганди-да ўшанда, Мухтор оға... қийқ... Ҳозирги истироҳат боғида икки қаватли ёғоч уй бўлар эди.

— Ҳа, у уй ҳали ҳам бор.

— Ўша уйнинг шох-шабадан тўқилган панжараси соясида пиво ичиб ўтирган эдик, худди ҳозиргидек, кун пешин пайтидан оққан маҳал эди. Бир пайт нариги сой томонидан худди меҳмондан қайтиб келаётгандай қора ола, қизил чипор қирғовуллар тизилишиб чиқиб қолса бўладими?! Иккита қўшоғиз милтиғимиз панжарага суёғлиқ турган эди... Бирдан қасира-қусур бўлди-қолди... Шу десангиз, менга ҳам битта қирғовул тегди...

— Буни қаранг-а, ўша пайтларда қирғовуллар ҳовлиларимизга ҳам кириб юрарди-я!

— Шунақа эди...

— Худди ўша сенлар пиво ичиб ўтирган қораёғочнинг тагидан мен ҳам иккита қирғовул отиб олганман, — дедим мен. Овчиларнинг ғалати одати бўлади — бир амаллаб гапнинг учини топиб олса бас, нариги ёғини ўзи қўшиб-чатиб роса олиб қочади. Менда ҳам ўша одатдан сал-пал бор, шекилли... Бўлмаса худди шу кезде, худди шу ерда уларнинг ҳаномасига қўшилиб кетадиган ўрним ҳам йўқ эди. — Иккаласи ҳам биққидай семиз, худди бўйинини гижинг қилиб қарайдиган айғирдай, оқ бўйин, қора кулранг қирғовуллар экан! — деб ўзимни аранг тўхтатдим.

Ғабиден пиқ этиб истехзоли кулди.

- Учга эмасмиди?
- Йўқ, иккита!
- Ҳўв бир гал учга дегандинг-ку...
- Йўқ, демаганман!

Овчиларнинг битга-яримга ошириб гапиришларига Мухтор қарши эмасди. Қайтанга буни ўзининг қўлидан келмайдиган бир ажойиб фазилатдай кўриб, жон қулоғи билан тингларди. Фақат рост-ёлғонлиги билинмай турса, бас.

— Сен-ку умрингда битга ҳам қирғовул отиб олган одам эмассан! — деди Мухтор Ғабиденга.

— Гапига қараганда, бу кишининг биронта отган ўқи бекор кетган эмас, — деб Муқон ҳам ҳазил-мутойибага қўшилди.

— Биз ғоз билан тувалоқдан кичик паррандани отмаймиз! — деди Ғабиден нописандлик билан. Мен:

— Теккиза олмайди-да! — деб уни сўз билан чимчиб олдим. Ғабиден бу гапларга парво ҳам қилмади.

Қуёш ботиб, илиққина оқшом тушди. Ҳаммаёқ жимжит: на бир товуш бор, на бир гиёҳнинг иси. Шофёрлар ўт ёқишиб, чой қайнатиш билан овора. Далада ёқилган оловни, ҳиди бурқсиб турган тутунни соғиниб қолган эканмиз. Саксовулнинг тутуни уёқда турсин, тезакнинг тутуни бўлса ҳам лак-лаки билан ютишга тайёр эдик.

Ўзимизга ўзимиз қулай жой ҳозирлаб, энди ёнбошлай бошлаганимизда, дала билан тузни гурсиллатиб, теварак-атрофни шовқин-суронга тўлдириб, иккита отлиқ тепамизга келиб тўхтади.

— Ким сенларга совхознинг ерига келиб, ўт ёқишга рухсат берди?! — Уларнинг бири қозоқчалаб гапирди, иккинчиси худди шу сўзларни ўрисчалаб қайтарди.

— Нимага бақир-чақир қилияпсанлар? Одамга ўхшаб гаплашсаларинг бўлмайдимми?

Бизлар ҳам шу тахлит ҳужумга ўтмоқчи бўлиб тургандик, Мухтор муомалани сал юмшатди.

— Аввало танишайлик, йигитлар... Қани, дастурхонга марҳамат.

Келганларнинг асли ниятлари ҳам шу бўлса керак, қайта таклиф қилишимизни кутиб ўтирмасдан отларидан туша бошлашди. Уловларини сал нарига олиб бориб тушовлашди-ю, тезгина даврага чўкишди. Бири — ўт ўрувчилар бригадири, иккинчиси эса — қўйчивонлар бригадири, келин туширган овулдан, тўйдан келишаётган экан.

Мухтор дастурхон устида бизларни уларга таништира бошлади:

— Мана буларнинг иккитаси каттакон ёзувчилар... Бу ёқдагиси — Мусрепов Ғабит.

— А-а, Абакенгми, биламиз, биламиз.

— Мана буниси — Мустафин Ғабиден.

— А-а, Мустафо!.. Биламиз, биламиз...

— Ёнларингда ўтирган йигит, мусиқа осмонида чарақлаб турган ёрқин юлдуз — Муқон Тўлабоев.

— А-а, Муқонов! Биламиз, биламиз...

Келганларнинг бири — ўрис, бири — қозоқ, умуман маданият кўчасига кириб чиқмаган одамлар экани маълум бўлиб қолди. Биз улардан хафа бўлганимиз йўқ.

— Мен эса, "Абай" романини ёзган Мухтор Авезов бўламан...

— Ҳа, Абай!

— Абай! Биламиз, биламиз...

Қозоқ йигитнинг бир кўзи кўр экан. Бошқаларга нисбатан гавдали, сохт-сумбатли кўринарди.

— Таклифларинг учун раҳмат. Ўзимиз тўйдан қайтиб келаётган эдик, ўзи қоринда бўш жой ҳам йўқ эди-ку... Шундай бўлса ҳам... мана буни сизларнинг соғлиқларингиз учун олиб қўймаслик бўлмас! — деб Мухторга қаради.

— Ҳа, ҳа, олиб қўяйлик.

— "Абай" романини ўқиганга ўхшайсизлар?

— Мен ўзим бош кўтармай ўқиб чиқдим. Туман марказида галабага бағишланган тўйга борганимда беришган эди. Тонг отгунча ўқиб, аранг тутатдим.

Менинг бригадамда "Абай" романини ўқимаган на бир эркак, на бир аёл, на бир бола қолмади. Қиш кунлари "Қонли Чангал" томонларга бир келсангиз, ўз кўзингиз билан кўрасиз.

— Биз ҳам эсларингдан чиқиб кетмайлик. Қийқ...

— Йўқ, ҳаммамиз тугал борамиз.

— Бошқа дўст-биродарларни ҳам олиб келаверинглар... Қани, сизларнинг бўлажак қадамранжидаларингиз учун. Олдик...

Шундан кейин кўйчивонларнинг бригадири ҳамма ола бўйин, оқ бўйин, сариқ бўйин шишаларни олдига йиғиштириб олди-да:

— Бутун мен сизларга бир хизмат қилиб юборай, — деди.

Беминнат хизматкорга ёлчидик-қолдик. У ўзи сиртлонсифат, азамат йигит экан. Ҳар хил баҳона-сабаблар топиб, қадаҳ кўтартиради-да, бўшаган шишани елкасидан ошириб орқасига отиб юборади. Бир кўзи ногирон бўлса ҳам кўли мерган экан, отилган шиша орқада оқиб турган ўзанга шалоп этиб тушади.

— Ёпирай, ўзинг жуда мерган экансан-ку, а? — деб Мухтор хурсанд бўлади.

— Шунақа ҳунарим ҳам йўқ эмас.

— Бу ерларда тувалоқ бордир-а?

— Худди қўйдаи ўриб юради.

— Биз ҳам ўша тувалоқни деб келдик-да.

— Э, ҳали ботиб қоласизлар тувалоққа.

— Тувалоқларнинг қайси кунлари қаёққа ўришини билмадим-у, аммо қаёққа юрса ҳам барибир, ўлжага ботиб қоласизлар. Ҳатто шу ердан бошқа ёққа жилмасанглар ҳам бўлади. Улар туш пайтида сув ичгани келади.

— Ана, мен бир нарсани билмасам сенларни бу ерга бошлаб келармидим? — деб Мухтор мақтаниб ҳам қўйди.

Бу гапдан кейин кўнгилиримиз кўтарилиб, хурсанд бўлиб кетдик. Ўзимиз тўрт овчи-ю, учта шофер — еттига эдик. Келган йигитлар ичиб-ейиш масаласида еттигатамиздан ҳам ўтиб тушар экан. Индамадик.

Тун ўрталаб, танамиз салқиндан жунжика бошлаганда, худо хайрингни бергур Мухтор гап тизгинини кўлига олди-ю, ҳеч қайсимизга сўз бермади. Аввало дастурхонимиз учун мўл-кўл таомлар тайёрлаб берган аёлларимизни мақтади... Хулласи, хангоманинг охири Абайга келиб тақалди. — Абай: Шўрлик Кўкбой хор бўлди-ёв, Шунча гапдан куруқ қолиб... — деган эди. Кўкбойни биларсанлар? — деди у йигитларга қараб. Улар яна ўргатиб қўйган тўтиқушлардай: "Биламиз, биламиз", дейишди.

— Агар билсаларинг, у Абайнинг энг яқин дўсти, ўзи ҳам яхшигина шоир бўлган. Абай дастлабки ўланларини ўша Кўкбой номида чоп эттирган...

Ғабиден менга қараб кўзини қисиб, орқа томонимизга ишора қилди. Бу — "энди бу ҳикоя тонг отгунча чўзилади, эвини қилиб жилайлик", дегани эди.

Туриб кетишга бирон баҳона тополмай, анча ўтириб қолдик. Мухтор гапни айлангириб келиб, Абай билан Тўғжонни учраштириб бўлган пайтда, Ғабиден мендан:

— Сенинг тайёр ўқинг кўлми? — деб сўраб қолди. Унинг топган баҳонасини дарров тушундим.

— Йўқ, бештами, олтигами бор... Далада тайёрлаб оларман деб ўқдориларимни ола келгандим, — дедим.

— Уни қачон тайёрлайсан?

Мен Мухторнинг ҳамийша ҳушёр ўтиришини биламан. Атайин:

— Қайдам... Эрталаб тайёрласаммикан? — дедим мен товушимни бир баҳа кўтариб.

— Йўқ, йўқ, — деди Мухтор. — Машинанинг чироғида ҳозир тайёрлаб олинглар. Тувалоқлар тонг соз бермай туриб ўра бошлайди!

Худо бериб қолди. Бизлар бир машинага ўтириб, сал нарироққа бордиг-у, атайин кичкина чироқларини ёқиб қўйиб, ёнбошлай бошладик.

— Қийқ... — Муқон ҳам келиб ёнгинамизга ёнбошлади.

Мухтор бизларни тонг бўзара бошлаган пайтда уйғотди.

— Какоий шорт сенлар охотниксанлар! Мен алақачон туриб чой қайнатиб қўйдим.

— Дуруст... Оқсоқоллар эрта туриши керак-да...

— Менинг ҳатто кўзим ҳам илинмаган бўлса-чи...

— “Мол оралаб айланиб,
Кўнгли яхши жойланиб,
Қадамлари қилпиллаб...”

юрадиган бир оқсоқол бор эди-ку, сени ўшанга ўхшатсак-чи? Нима дейсан?

— Муқон, пайқадингми, мана бу икки шум мени Абай билан енгмоқчи бўляпти.

— Абайга мурожаат қилмасликларингни иложи йўқ-да, — деди Муқон.

— Нима бало, мен билан учовлашиб олишишга келишиб олганмисанлар. Агар шундай бўлса, мен таслим бўлдим. Юринглар, чой ичиб олайлик.

Мухторнинг рости билан кўзи илинмаганга ўхшарди! Ранг-рўйи оқариб, сал синиқиброқ қолибди. Бизларнинг эса қовоқларимиз шишинқираб, хургайиб турибмиз. Бошимизни сувга тиқиб ювиниб олганимиздан сўнг сал ўзимизга кела бошладик.

Ҳаммамиз бир жойга тўпланган пайтимизда Мухтор гапини улаб кетди:

— Дастурхонда бир қултум ҳам ичимлик, бир тишлам ҳам гўшт қолмади. Икки ниша шампан билан бир дона қази қолган экан, “келинларингизга берган сарқитларингиз бўлсин”, деб анавилар олиб кетишди, — деди. — Бироқ ичган-еганларини оқлайдиган йигитларга ўхшайди. Ҳозир бу ерга икки йигит юборадиган, улар бизни тўппа-тўғри тувалоқнинг конига олиб боришадиган бўлди.

— Э, ундай бўлса, ичган-еганлари ош бўлсин!

— Бу ҳам майли-ку, мана бу “Оқ-Сенгир” ўзани бец-олги чақиримдан сўнг қамиш-қуроқли, қўғали қўлга бориб қўйилар экан. Ўша жойга ўн нафар йигит юбориб, камида бир тонна балиқ овлатиб берамиз, деб кетишди.

— Баракалло!..

— Чамаси ўша жойда бизларга зиёфат ҳам бериб, кузатиб қўядиганга ўхшайди-ёв! — деди Ғабиден.

— Шунақа бўлиши ҳам эҳтимолдан холи эмас.

— Мен анави кўзи ногирон йигит билан “Абай”ни ёзишдан илгарироқ учрашганимда борми, Қунонбойнинг образи ҳозиргидан кўра мукамалроқ чиққан бўларди. Ҳақиқий Қунонбойнинг ўзи-я!

— Ҳа, жуда хушсурат йигит...

— Бошини айтмайсанми, гавдасини айтмайсанми? Бундоқ чалқайиброқ қараганида ёлғиз кўзи худди “Ўқ етмас” тоғининг чўққисига қўниб ўтирган қироннинг кўзига ўхшаб кетади.

— Оти нима экан ўзи?

— Сайфулмаликми ё Шайхулмаликми, ишқилиб, пунга ўхшаш... Унинг отини ёнидаги ўрис йигит айтган эди, чалароқ айтди-ёв, англамай қолдим.

Чой ичиб бўлганимизча қуёш ҳам чарақлаб чиқиб, ҳаш-пан дегунча терак бўйи кўтарилиб қолди. Бундай пайтда тувалоқлар донга тўйиб, ўзларини ўт-ўланларнинг соя-салқинига урадиган пайт. Келиши керак бўлган овчилардан ҳамон дарак йўқ. Умуман уларнинг келиш-келмаслигини ўйлаб кўриш пайти ҳам етган эди. Бизлар Мухторга қараймиз. Мухторнинг ўзи ҳам типирчилай бошлади. Қуёш тиккага кўтарилди бошлади. Бу пайт тажрибали овчилар уйига қайтадиган маҳал.

— Қўй, энди кутгандан фойда йўқ.

— Бизга йўл кўрсатадиган овчининг ҳожати йўқ! Кетдик.

— Ҳа, юрайлик. Ақл-фаросатимиз бор, тагимизда машина. Ёзиқ далада сичқон ўрмалаб юрса ҳам кўрамыз-ку ахир.

Мухтор ахири кўнди.

— Овчиларни машинада юборамиз, деганди. Бир касир бўлиб, машина топилмадими ё эса машиналари йўлда бузилиб қолдими?.. — Мухтор ҳали ҳам ўша “ҳақиқий Қунонбой”га гард юқтиргиси келмас, бирор қор-қол бўлиб, ушланиб қолганига ишонар эди.

Уч машина уч томонга бўлиниб йўлга тушдик. Ҳозир соат саккиз. Ўн иккида шу ерда учрашмоқчимиз.

Сумбуланинг ўрталаб қолган кезлари, ўт-ўланлар қовжираб қолган. Дала шипшыйдам. Шундай бўлгач, бу ерларда ҳеч ҳам жон-жонворларнинг ёйилиб,

донлаб юришига ишончимиз комил эмасди. “Оқ-Сенгир”га яқинроқ жойда озгина бўлса ҳам беда экилган ер бор экан. Бу бедазорда ҳам на бир бегона гиёҳ ва на бир учган қуш кўринарди. Ёз пайтлари эриган қор суви силқиб оқадиган ўзанларнинг туби аллақачон қуруқшаб, қумлоққа айланган. Ўзаннинг ўнг тарафини ҳам обдон кездик. Шоферимиз ўз изларига бир неча бор дуч келганини, нариги машиналарнинг изларига ҳам кўзи тушганини айтди. Ўзаннинг нариги тарафига ўтай десак, кўприк йўқ. Қуёш найза бўйи кўтарилганида биз тувалоқдан умидимизни узиб, Мухтор айтган “беш-олти чақирим наридаги қамиш-қуроқли кўл”ни қидириб кетдик. Излаб кетяпмиз, кетяпмиз. Ўзан борган сари торайиб, саёзлашиб боряпти, бора-бора ўзан суви қумга сингиб, йўқ бўлиб қолди... Кўл йўқ...

Уч машина худди шу ерда учрашди. Бу пайтда Мухторнинг кўнглига қил ҳам сиғмасди. Ғабиден иккаламиз даҳанаки жанг қила бошладик:

— Овчиман, мен ундайман, мен бундайман, деб керилганинг керилган. Балони ҳам билмас экансан-ку, — деб Ғабиден менга тегиша бошлади. — Эсинг жойидами? Шу ерларда ҳам ов бўладими?

— Нега бўлмасин? Ёзда, қорлар эриб, ерлар кўкара бошлаганида, худо билади, бу жойларга тувалоқлар сиғмай кетса керак.

— Ундай бўлса, нега ёз пайтида олиб келмадинг? Овчи одам қайси овнинг қайси маҳалда бўлишини билиб юриши керак-ку, ахир!

У мени атайин ёниб турган оловга итарарди: “Сени бу ерга бошлаб келган мен эмас-ку”, дейишимни пойлаб турибди у шум. Мен ҳам: “...мен эмас-ку...” деган сўзга яқинлашгим келмайди. Бизларнинг нима учун бир-биримизга зарда қилиб, кекирдак чўзишимиз Мухтор учун унчалик жумбоқ эмас эди. У дарҳол тилга кирди:

— Ҳой, иккаланг нима деб валдираяпсанлар ўзи! Бас қилинглар! Кечаги кўнган жойимизга борайлик-да, бир чой ичиб олиб, уйга қайтайлик...

— Шундай қилганимиз маъқулдир.

— Боя бир ўтовга кўзим тушган эди. Атрофида ҳеч ким йўқлигини кўриб, бурилмаган эдим, — деди Муқон.

— Қаерда? Олисда қолдимми?

— Олис эмас, мана бу тепаликнинг нариги ёғида...

— Бўпти, юринглар, ўша ўтовга кириб ўтамиз.

Ўтовга аввало Ғабиден иккаламиз кирдик. Кирдим-у, ҳайрон бўлганимдан оғзим ланг очилиб қолди. Бундан қирқ йил аввал худди мана шундай алчайиб, устидаги кир-чир, увада кўрпаси очилиб, донг қотиб ётган бир йигит ҳақида ёзган эдим. Унинг ҳам гавдаси худди шундай бўлали, оёқлари жундор эди.

— Ие, манави кечаги йигит эмасми? — деди Ғабиден ҳайрон бўлиб.

— Худди ўзи!

Ғабиден эшикдан Мухторни имлаб чақирди. У кириб келди. Таниди.

— Эй, Сайфулмалик, ухлаб қолганмисан... Тур! — деди Мухтор.

“Ҳақиқий Қунонбой” ягона кўзини очиб, гўё бизни танимай тургандай, худди кўл остида ишлаётганларга қарагандай қаради-ю, нописандлик билан: “Эртага, эртага!” деди-да, бу ёнбошидан у ёнбошига ағдарилиб, хуррак ота бошлади.

Биз “ҳақиқий Қунонбой” билан Мухторнинг орасига тушмай, нарироққа бориб турдик.

Мухторнинг товуши бир баҳя кўтарилди:

— Ҳўй, сен ёлғондакам хуррак отмай кўя қол, оч кўзингни! Кимни алдамоқчи бўляпсан! Тур!..

“Ҳақиқий Қунонбой”имиз ягона кўзини очди.

— Кечаси берган ваъдаларинг қани? Юбормоқчи бўлган овчиларинг қани! Балиқчиларинг қани?

— Маст киши нималар демайди. Оқсоқол! Ўзингиз ҳам жуда ғалати одам экансиз-ку!

Шундан сўнг унинг гапларини эшитишга тоқатимиз қолмади, ташқарига чиқиб, роса хахолаб кулдик. Мухтор ҳам кўп куттирмади. Ҳалиги йигитга қаттиқ ўшқирди, нима деганини билмадик. Аммо шуни биламизки, у йигитни кеча қандай мақтаган бўлса, булун уни етти қават ер қаърига тикиб юборгудай ҳақоратлашига зарра шубҳамиз йўқ эди.

Бизлар жимгина кеча кўнган жойимизга қайтиб бордик.

Келсак, бу ер худди ёв теккандай ҳамма нарса тартибсиз: сочилиб ётган экан. Кеча дастурхонда тухум, сариёғ, чўчқачанинг тилидан қилинган йўғон қолбаса... қолган эди. Бирортаси ҳам йўқ. Ҳамма нарсамиз титилган, сочилган.

— Ия! Менинг сумкам йўқ, — деди Ғабиден ачиниби.

— Анави ерда ётган нарса сенинг сумканг эмасми?

Ғабиден сумкасини ўзан бўйидан топиб олиб, биз томонга кела бошлади:

— Дабдала қилиб ташлабди, — деди у ачиниби. Унга жуда алам қилиб кетган эди. Алам қилади-да! Сумкани у Ҳиндистонга борганида олган экан. Инглизларнинг қимматбаҳо моли экан.

Чойимиз, қандларимиз омон. Кийим-кечакларимиз жойида. Идиш-товоқларимиз у ер-бу ерда сочилиб ётибди. Нарсаларимизни бу аҳволга солган махлуқ маълум бўлиб қолди. Бу — ўша ярамас шум тулкининг иши-ку!

Гўшт билан ёғнинг ҳидини йигирма чақирим наридан сезадиган бу шум тулки бизларни кечаси билан пойлаган бўлса, ажаб эмас. Чунки бу унинг азалий хунари-да.

Или дарёси, Балхаш кўли теварақларида ҳар бир овчининг кетида бир неча тулки пайт пойлаб юради. Отган овингни тезроқ бориб олмасанг, олиб қочиб кетади.

Шу ерда ҳазил-хузул билан Мухторнинг адабини бериб қўйишнинг мавриди келганди-ю, аммо хафа бўлиб қолмасин дедик, аядик.

— “Қунонбой” имиз жудаям зўр эканми? — деб ўзаро ҳазиллашган бўлиб эдик, Мухтор рўйхуш бермади, эътибор ҳам қилмади.

Ишимиз бароридан келмаганига ачиниби турсак-да, сир бой бермай, сочилиб ётган идиш-товоқларимизни жимгина йиғиштира бошладик. Чой қайнатайлик десак, ҳамма насага тулки теккан, табиатимиз чопмади.

Муқоннинг шофери машинасига сув қуяётган экан. У қараб туриб бир ўринли ҳазил қилди:

— Ҳақиқий тулпор сув танлайди. Мен-ку уйга борганимда тулпоримни “Оқ-Сенгир” дан сугориб келдим, дейман. А, сизлар уйларингга нима ишни қойил қилдик деб борасизлар? — деди. Ичимизда димиқиб ётган ҳазил-мутойибаларимиз ташқарига бирдан отилиб чиқди: роса хаҳолаб кулишдик. Уртадаги, бирон гап айтсак фалончига тегиб кетмасмикан, деган нозик андиша пардаси ҳам кўтарилди. Ўзимизни эркин сеза бошладик.

Йўлга тушдик. Кун ниҳоятда иссиқ. Дала йўлидаги капалак қанот қоқса ҳам тўзонга айланишга ҳозир турган енгил чанг тўзонидан ташқарини кўриб бўлмасди. Машиналаримизнинг ичи ҳам худди булут қоплагандай чангга тўлиб кетди. Ойналарни очмасак бўлмайдиган, нафасимиз оғирлашиб қолди. Мабодо очгудай бўлсак, чанг тўзони ўпкамизга уриши аниқ.

Бир ярим соатлик йўлга аранг чидадик. Йўл-йўлакай, чамаси беш чақиримдай жойда бир овул қораси кўринди. Олдимизда бораётган Мухторнинг машинаси тўхтади. У пастга тушиб, ўша овулга ишора қилди. Бизлар тушундик дегандай бошимизни қимирлатдик.

Овулнинг четроғида қудуқдан сув тортаётган бир ёш қозоқ аёли кўринди. Таққа тўхтадик. Таққа тўхтадиг-у, гурр этиб машиналардан тушдик. Туша солиб, ҳозиргина қудуқдан тортиб олинган муздеккина сувга интилдик.

Ҳалиги аёл кўлидаги сув тўла челагини ерга қўйиб, хайрат билан қараб турарди. Биз унинг олдига яқинлашиб қолганимизда:

— Мухтор оға-ёв, шунча чангга ботиб қаёқдан келяпсизлар?! — деди.

— Бадишамисан, вай айланайин... Аввал чой қилиб юбор. Кейин бафуржа гаплашаврамыз...

— Қани, уйга марҳамат қилинглр.

Бу аёл — дорилфунунда Мухторнинг кўлида таҳсил олган муаллима экан. Ўзининг уйи йўқ экан-у, совхоз бухгалтериясининг бир хонасида вақтинча яшаб турган экан. Тезгина чой қайнатиб олиб келди. Чанг-тўзондан тинчиқиб ўлаёздик деганимиз сувсаганимиздан экан. Чойга қониб, жонимиз кириб қолди. Ҳазил-мутойибаларимиз яна авжига чиқди.

Асфальт йўлга чиқиб, машиналаримизни чанг-тўзондан тозалаб олганимиздан сўнг кенг кабиначларда чалқайиб жойлашиб олиб, Ғабиден иккаламиз яна “иғво”га изн бердик.

— Мана бу чолнинг бир адабини беришимиз керак! — дедик.

Бу маслаҳатнинг муаллифи Ғабиден, десам ҳам бўлаверади. Ғабиден ҳам бу маслаҳат Ғабитдан чиқди дейишга ҳаққи бор. Чунки бу гапни ҳеч ким эшитмади, ҳеч ким гувоҳлик беролмайди. “Мана бу чол бизларни тоза болади-ку, а?” — деб кулишдик-да, гапни бир жойга қўйдик: “Ўзини ҳам бир болаб, ўчимизни олмасак бўлмайди!” Бу чорамиз унга оғир ботадимиз, хафа бўладимиз, буни ўйлаб ўтирганимиз ҳам йўқ.

Уни қандай қилиб болашнинг йўлини тополмай бир ҳафта юрдик. Аллақандай катта одамдан ўч оладигандай, ўч бўлганда ҳам анов-манов ўч эмас, қонли ўч оладигандай бош қотирдик. Уйлана-уйлана охир-оқибат бу ҳазилнинг таги зил бўлиб кетмасмикан, деган хаёлга ҳам бордик. Уйлаб қўйган ҳазилимиз жўн ҳам, маза-матрасиз ҳам бўлмаслиги керак. Шундай бўлсинки, бу ҳазилимиздан аввал жаҳли чиқсин-у, сўнг ўзи ҳам бизга қўшилиб мазза қилиб кулсин. Уйлана-уйлана охири топдик, ўздан ўзи топилди.

— “Оқ-Сенгир”да кўрган азобларимизни ўзи ҳам бир кўрса эди, — деб кулишиб ўтирганимизда лоп этиб эсимизга туша қолди. Агар Ғабиден мендан илгари “ҳа” дедим деса, мен у билан талашмайман-у, аммо бу гапни мен топдим деган фикр ҳам йўқ эмас кўнглимда.

— Бу чолни болаб алдаб, “Оқ-Сенгир”га ёлғиз жўнатишнинг иложини қилишимиз керак.

— Гап ўша иложини қила олишимизда-да!

— Шунга келишдикми?

— Бўпти, келишдик. “Қунонбой”ини тагин бир бор кўриб келсин бу чол.

Энди чолни қандай қилиб тузоғимизга илинтиришнинг чорасини қидира бошладик. Ҳар бир ёзувчи хоҳ драматик, хоҳ фожий, хоҳ кулпий воқеаларни тасвирламоқчи экан, аввало унинг мангикий ривожининг табиий чиқишини пухта ўйлаб олиши зарур. Ҳар бирининг ўз мангикчи бўлади. Ёзаётган асарингдagi хоҳ у ёш бўлсин, хоҳ у катта бўлсин, барчасининг ўз дунёқараши, ўз мангикчи бор. Шунинг фарқига боролмайдиган ёзувчи асар ёзишга уринмаса ҳам бўлади.

Биз Мухторнинг одатларини яхши биламиз. Ўша одатларининг бири, бири бўлганда ҳам ўзига ҳам, ўзига ҳам энг зарарлиси — ишонувчанлиги эди. Биринчи кўрган одамига ҳам, биринчи эшитган ифво гапларига ҳам тез ишонарди, ишонганда ҳам болаларча ишонар эди.

Қирқ тўртинчи йилнинг ё бошидаги, ё охиридаги қиш кунлари эди. Биз Ўрта Осиё ва Қозоғистон ёзувчиларио санъаткорлари адабиёт ва санъат ўн кунлигини ўтказиш учун Тошкентга бордик. Бизларни “Тошкент” меҳмонхонасига жойлаштиришди. Бир кунги гира-шира маҳалда меҳмонхонага қайтиб келаётсам, Мухтор ташқарида, меҳмонхона эшиги олдида бир қозоқ йигитига пул санаб бераётган экан. Нуқул кўк, ола пулларни шиқирлатиб санаб туриб: “Бир ярим минг етадимиз?” — деб пулни йигитга узатмоқчи бўлаётган маҳалда этиб келдим.

— Ҳа, келганинг яхши бўлди. Мана бу инимиз бизларни эртага меҳмонга таклиф қилганми. Мен, иккаламиз борамиз, дедим. Маъқулми? — деди Мухтор.

Йигитнинг бошида худди кал одамларга ўхшаб ёпиштириб кийиб олган кепка, эгнида бесўнақай плаш, ундан резинка ҳиди анқиб турарди. У менга саломлашгани қўлини чўзди. Кафтлари совуққина, шилимшиққина, афт-башараси ҳам истарасизгина экан. Кўринишдан худди бозорда юрадиган кисавурларга ўхшарди.

— Бир ярим минг етадимиз? — деб Мухтор болага пулни чўзганда, у уялмай-нетмай.

— Тагин озроқ қўшсангиз бўларди. — деди Мухторнинг қўлидаги пулларни кўриб югиниб.

— Меҳмонга таклиф қилган одам пул сўрар эканми? — дедим мен.

— Эртанги зиёфатга сал пули етмайроқ турган экан-да.

— Таниш йигитми ўзи?

— Йўқ. Ҳўв анави машинани кўряпсанми? Ота-онаси мени яхши танир экан. Ўша машинада ўтирганмиш. Ҳозир уларни биз билан таништиради...

— Мен ҳозиргина ўша машинанинг ёнидан ўтдим. У ерда икки йигит билан икки ёш аёл ўтирибди. Тўртгаласи ҳам ўрислар... У ерда ҳеч қанақа ота-она йўқ.

Шу паллада машина ўридан жилди. Мухтор ҳам пул ушлаб турган қўлини тортди. Шу заҳоти йигит нима учундир зипиллаб жўнаб қолди.

Биз ҳам Мухторнинг ана шу ишонувчанлигига таяндик.

Келишиб олган кунги Ғабиден Мухторга телефон қилибди.

— Мухтор, биз тунов кунги “Оқ-Сенгир”га бориб келдик... Ўзиям шипириб олиб келдик-да! — деб бошлабди у сўзини.

— Ие, ит ҳам боролмайдиган жойга қандай қилиб бориб келдинглар?!

— Биз “Айдарли”га кетаётган эдик. Ҳўв анави узун оғочнинг бу ёқ томонида, тунов кунги кўр бор-ку, ўша сени пойлаб юрган экан... Машинасида қўй, қимиз, коньяк, шампан... Тўхта, тўхта, мени биров чақириб қолди. Узр. У ёғини Ғабитдан сўрарсан, — деб гўшакни қўйиб қўйибди Ғабиден.

Мухтор менга телефон қилди. Мен ҳам сўзни Ғабиден айтган гаплардан бошлаётган эдим:

— Бўлди, бўлди, бу гапларни Ғабидендан эшитдим. Анави кўр йигит нима учун йўлимни пойлаб юрган экан. Шундан гапир, — деди Мухтор.

— У бечора ўшанда қаттиқ мулзам бўлган экан... Мастлик сабаб бўлиб айтолмаган экан-да. Биз ҳам қаттиқ ранжиб, у бечоранинг гапларига унча кулоқ солмабмиз-да. Аслида бундай бўлган экан. Анави ёнидаги ўрис йигит бор-ку, ўша марказдан машина топиб, бизларга ваъда қилган овчиларни олиб келаман, деб овулга борса, раҳбарларнинг биронтасини ҳам тополмабди. Ўша кунни дам олиш кунни эди-ку, эсингдами? Бечора, оворайи-сарсон бўлиб, аранг кечкурун қайтиб келибди.

— Буни қара-я!..

— Шундан кейин бечора йигитлар айбини ювиш учун машиналарини у-бу билан тўлдириб йўлга чиқиб, сени пойлаб юришган экан. Буни қара-ки, бизларга дуч келиб қолиб, меҳмонга таклиф қилди. Бормай бўлармиди, бордик. Тўрт-бешта тувалоқ отиб олдик... Анчагина балиқ ҳам тутиб беришди...

— Анави кўр йигитни “ҳақиқий Қунонбой” экан, деганимда мени мазах қилган эдиларинг-а! Хўш, энди нима дер экансанлар?

— Узр. Энди ишондик...

Мухтор шўрлик бизларнинг бу шумликларимизга осонгина ишонди. Биз ҳам кўп ҳунар кўрсатмадик уни ишонтириш учун. Бизнинг ўйлаган ҳийламыз шу эдики, ўша ўзи қаттиқ ишониб қолган “ҳақиқий Қунонбой”га жиндек пардоз-андоз берсак бас, у ёғини Мухторнинг ўзи тасавури билан тўлдириб олади, деб ўйлаган эдик. Худди шундай бўлиб чиқди. Унинг ростдан ишонганига обдон кўзим етгач, гапимни давом эттирдим. — Мухтор оғани ҳар дам олиш кунни то кузгача кутамиз, албатта кутамиз, деб қолишди.

Машҳур ёзувчи Марк Твен Париж музейларини, кўрғазмаларини томоша қилиб юриб: “Мен бу ерларда одамлардан бошқа нарсага кўрмадим”, деган экан. Ҳақиқатан шунақа-да ўзи. Бу — ёзувчининг ҳақиқати! Ахир ёзувчи учун одамдан ҳам муқаддасроқ нарса борми ўзи? Бизлар ҳам Мухторни ишонтириш учун, одамларга таяниб, “ҳақиқий Қунонбой”нинг “фазилат”ларини бўрттириброк, ургу бериброк ёндошган эдик, севиниб кетиб, гапларимизга лаққа ишониб қўя қолди. Энди буёғи нима бўлар экан, деб иккаламиз икки ёқдан уни кузата бошладик. Бир ҳафтагача ҳеч садо бўлмади. Жума кунни тўсатдан Ғабиден телефон қилиб қолди:

— Кетибди!..

— Ови бароридан келсин!

Душанба кунни гўё сайр қилиб юрган бўлиб Мухторнинг уйи олдидан ўтдим. Қарасам, шофери машинасини хиёбондаги бетон ариқча бўйига қўйиб, юваётган экан. Қора машинага чунонам қуюқ чанг ўтирибдики, асти қўяверасиз. Ранг-рўйи билинмай кетибди.

— Ҳа, шунча чанг қаердан илашди? Бирон ёққа борганмидиларинг? Қанча олиб келдинглар?

— Да ну Вас!.. — деди шофер. Шунга қараганда Мухторнинг ҳам роса жаҳли чиққан бўлса кераг-ов!

Бизлар қилар ишимизни қилиб қўйиб, энди уни қандай андавалашни билмай юрган кезимизда, бирор ҳафта ўтиб, Мухторнинг ўзи телефон қилиб қолди:

— Икки дуррак, мени бошлаб алдаганларинг учун ўзларингча хурсанд бўлиб, энди кўзимга қўринолмай юрибсанларми? Мени билмайди деб ўйлайсанлар-да, а? Сен шумтакаларнинг қилғиликларингни эслаб, Валентина Николаевна иккимиз ҳар кунни куламиз. Менинг таваллуд куним эсларингдадир-а, келинглр, бир маза қилиб кулишайлик!..

Шолохов гурунги

Кечаси соат салкам ўн иккида Собит телефон қилиб қолди:

— Ётиш олдидан озгина боржомга тобинг қалай?

— Майли.

Иккаламиз “Москва” меҳмонхонасининг учинчи қаватидаги ресторанга кирдик. Музыка шовқин-сурон солаётган экан. Четроқдаги бир столга бориб ўтирдик.

— Битта шишаси етар-а! — деди Собит менга боржом олиб келишимни айтиб.

— Етиб қолар...

Мен энди Собитнинг ҳотамтойлигига ҳазил билан жавоб қайтарай деб турганимда:

— Ў-ў, қозоқларим, дўстларим! — деб қолди кимдир. Ялт этиб қарасак, Шолохов экан.

У чап қўлгига бир нарса қистириб олган, ўнг қўлини кўтарганича кулимсираб, астойдил кучоқлашмоқчи бўлиб келарди. Бирпасда кучоқлашиб, ўпишиб, орқаларимизга қоқишиб кетдик.

Михаил Шолохов ёзувчилар орасида энг одми кийинадиган одам: устида сур гимнастерка, эни бир суямча келадиган чарм белбоғ, қора-қўк галифе шим, қўнжи болдиргача келадиган, пошнаси ейилган этик. Ёнида Кирилл Потапов ҳам бор экан.

— Дўстларнинг дўстлиги бошинга иш тушганда билинади. Мана бу музиканинг шовқин-сурони жонимга теккан эди. Мени шундан халос қилдинглар! — деди Шолохов. — Хўш, энди мен сизларни бир меҳмон қилай. — У қўлгидан шиша олди. Коньяк экан, тагида бир қулгумгина қолибди. Қадаҳларга бўлиб қуя бошлади...

— Дуруст, — деди Собит. — Сенинг қозоқ ерида ўтказадиган кунларингнинг кўнгили ўтиши учун!

— “Чалқор” ғозларининг ғақ-ғуқи қулоғингдан кетмаслиги учун!

— “Чалқор” кўлининг бўйидаги кулбанг учун!

— Қозоқнинг ери учун, ғир-ғир эсган шабадаси учун!

— Сендан ҳам мерганроқ Мария Петровнанинг саломатлиги учун!

Бир хўшлам коньякни учга бўлиб ичгунча талай сўзлар айтилди.

Бу бир ажойиб учрашув эди. Тилаklarимиз ҳам кўп, айтадиган гапларимиз ҳам кўп. Бироқ, навбат кутиб ҳамма гапларимизни айтолмай шошиламиз.

Михаил Шолоховнинг бир ажойиб фазилати бор: дастурхон устида адабиёт ҳақида, айниқса, ўзининг асарлари ҳақида лом-мим демайди. Аслида овқат устида энгил ҳазил-хузул гапларга нима етсин! Шолохов шуни маъқул кўради. Шунинг учун бўлса керак, гап “Чалқор” кўли ҳақида борарди. У куз пайтлари ғоз қайтадиган маҳалларда қозоқ ёзувчиларининг бирортаси ҳам “Чалқор” га келмаслигидан ҳайрон бўлар экан. Шолохов шу ҳақда кўпроқ гапириб ўтирди.

Ҳақиқатан ҳам Шимолий Қозоғистонда ҳам, Орқда ҳам, Кўкчатовда ҳам “Чалқор” кўли бор. Кўллар жуда кўп. Сирдарё, Или каби дарёларнинг бўйларида қирғовулар кўп бўлади. Бу жойларга дунёга донги кетган ёзувчи Шолохов ҳар йили бир марта келади-ю, бизнинг ёзувчиларимиз сира из солмайди. Қизиқ-да!

Шолохов:

— Шухов ҳар йили ваъда беради-ю, келмайди. У асли милттиқ ушлайдимиз-йўқми? — деб сўраб турганида, “Хизирни йўқласа бўларкан” деганларидай Шуховнинг ўзи кириб келди. Биз бешинчи стулни сўраб олдик.

— Хўш, Ваня, мени қачонгача алдайсан? — деди Шолохов у билан кўришгач. Шухов бутун айбни менга ағдарди-қўйди:

— Мана бу-да... Нукул борамиз деган пайтимизда Африкагами, Осиёгами жўнаб қолади.

Бу учрашувимиз қиш кунларида эди. Биз келаси кузни “Чалқор” да ўтказишга аҳд қилдик. Шундан кейин ҳам тўрт-беш йил ўтиб кетди-ю, лекин ваъдамизга вафо қилганимизча йўқ.

— Ў-ў, Шолохов акам!.. — деган таниш овоз эшитилди. Бундай бурилиб қарасак, Ғафур Ғулом экан. Ёнида тагин учта ўзбек ёзувчиси бор. Улар ҳам кучоқлашиб, ўпишиб кўришишди. Ғафур ҳазил гапларни яна ҳам қизитиб юборди.

Энди иккита столни бирлаштиришимизга тўғри келди.

— Эртага бўладиган пленумни шу ерда очайлик-да, кўп чўзиб ўтирмай, тонг отгунча тутатиб қўя қолайлик, — деди Ғафур Ғулом.

— Э, йў-ўқ, мен унақа расмий гапларга йўқман, — деди Шолохов. — Мажлисга унчалик хумор эмасман. Мен мана бу қозоқларга Қозоғистонда “Чалқор” деган кўл борлигини, унда ўрдак-ғоз мўл бўлишини, ёзувчи учун овчилик зўр ҳордиқ эканини гапираётган эдим. Сенга бунақа гаплар маъқул бўладими ўзи? — деб Ғафурга қаради. Ғафур жилмайиб Шолоховдан сўраб қолди:

— Шу милтиқ отганингда қорнингга тираб отасанми ё кўзингга тирабми?

— Албатта, қорнимга тираб-да.

— Милтиқнинг оғиз томонини тирайсанми ё дум томониними?

— Албатта оғиз томонини...

— Ундай бўлса мени ҳам ола кетинглар...

Шу пайт Первенцев хотини билан кириб келди. У икки метрлик бўйи, улкан гавдаси билан бизга келиб қўшилди.

— Ҳа-а, “Кочубей”, келдингми?

Энди учинчи столни бирлаштирдик. Яна ҳазил мутойиба гаплар бошланиб кетди. Шолохов гапни Қозоғистонга бурди:

— Шимолий Қозоғистон ҳокимияти менга ҳамма имкониятни яратиб берди. Жуда яхши имконият. Ғозингни отавер, ёзувингни ёзавер, деб. Овчилик ҳеч қачон ижодга тўсқинлик қилмайди...

Овда юрганингда ҳаёлинг юксакларда парвоз қилади. Дала ҳавосидай тиниқ ўйлар туғилади, дала осмонидай кенг фикрлайсан. Ўзгалар ўйлаб берган тайёр фикрлар эмас, ўзинг топган бир мисқол асил ўй. Ахир бунга ёзувчи столида ҳафталаб саргайиб ўтириб излайди-ку.

Биз Шолоховни адабиёт ҳақидаги гапларга бурмоқчи бўлиб, гапни “Тинч оқар Дон” романидаги табиат тасвирларини эсига сола бошлаган эдик, у жилмайиб:

— Э, йўқ! Мени китобга етакламанглар! Бир қадам ҳам босмайман. Менинг учун мана шундай ажойиб кечада сиз азизлар билан гаплашиб ўтириш мароқли, — деди.

Ёзувчи кўп одамлар билан учрашиши керак. Одам образи расмий гаплардан, расмий тасвирлардан бунёда келмайди. Одамнинг феъл-атвори эркин суҳбатларда очилади. Ёзувчининг ижодий бисоти мана шундай гаплардан тўпланади.

Шолохов бир оз сукут қилгач, яна гапни Шимолий Қозоғистон ҳақида бошлади:

— Унутаёзган эканман. Мен Шимолий Қозоғистон раҳбарлари олдида қарздорман. Менинг Ўрол шаҳрига келиб учрашув ўтказишимни хошлашларини биламан... Начора, “Чалқор”га келишим олдида қоғоз-қаламимни яшириб келаман. Аслида овга чиққанда қоғоз-қаламни яшириб қўйиш керак. Ёзаётганда эса милтиқни.

Бу ҳам адабиётга алоқадор гап-ку аслида.

Шу пайт Самад Вурғун бошлиқ бир тўп озарбайжон ёзувчилари кириб келишди. Ҳаммалари кучоқларини кенг ёзиб келишяпти.

— Салом! Яшасин рус, қозоқ, ўзбек дўстлиги!

Улар билан бирга бир қанча Москва ёзувчилари, шоирлари келиб қўшилди. Москвада бошқа миллат шоирлари билан рус шоирлари тез-тез учрашиб туришади. Бири рус тилига таржима қилса, иккинчиси русчадан миллий тилларга таржима қилади. Келиб қўшилган сўнгги тўп ана ўшандайларга мансуб эди.

Яна бир столни бирлаштиришга тўғри келди.

Одатдаги салом-алиқлардан сўнг гап яна Қозоғистонга кўчди. Агар ёдимдан чиқмаса, гапни бу гал Ғафур Ғулом бошлаб берди:

— Кириб келсак, нуқул рус, қозоқ классиклари тўпланишиб ўтиришибди. Нима, сенларга поэзия адабиёт эмасми, дедим-да, мен ҳам аралашиб кетдим. Яшасин рус, қозоқ, ўзбек дўстлиги! — дедим.

Ғафур шундай демаса ҳам шундай деган ҳисоблаб, ҳаммамиз қадаҳ кўтардик. Бунинг устига:

— Яшасин рус, қозоқ, ўзбек, озарбайжон дўстлиги! — деган илиқ сўз кўшилди.

— Аммо менинг Шимолий Қозоғистон билан борди-келдим борлигини, қариндош бўлиб кетганлигимни унутманглар! — деб Шолохов кўшимча қилди.

Бу кезде ресторан бўшаб қолган, бизнинг худди кўчага ўхшатиб бирлаштирган узун столимиздан бошқа жойда ҳеч ким йўқ эди. Ҳамма официантқалар атрофимизни ўраб олишган.

— Яна лимонми? Қанча дедингиз? Ҳозир...

— Кабоб қанча дедингиз? Ҳозир...

Шундай қилиб катта бир гуруҳ ёзувчилар узоқ ўтириб қолибмиз. Ҳеч ким биримизни биримизга таништиргани ҳам йўқ. Эҳтимол, баъзилар даврада бири-бирини танимас, аммо уларнинг юзида Шолоховга нисбатан илиқ бир табассум, меҳр-оқибат нури бор эди. Шолоховнинг юзида ҳам ўша нур барқ уриб турарди. Одатда одам фикрини, айниқса ички ҳиссиётини тасвирлашга тил ожизлик қилади. Уша оқшом биз мана шундай аҳволда эдик. Энди ўйлаб қарасам, ўша кеча — эсда қоладиган адабий кечаларнинг бири экан. Зерикмабмиз ҳам, чарчамабмиз ҳам.

Михаил Шолохов жаҳонни ўзининг кўркем ўйлари билан забт этган ёзувчи. Унинг инсонлиги, қаҳрамонлиги, ёзувчилик соҳасидаги ростқаламчилиги кишини ҳайратга солади. Баъзан унинг оддийгина фикрларининг нариги ёғида катта бир теранлик, ростўйлик ётганлигини сезиб қоласан. Бафуржа ва узоқ ҳикоя қилувчи асар сюжетида қанчадан-қанча фикрлар тўқнашуви, ўқувчини қандай фикрларга олиб келишини шоша-пиша ҳукм қилишга ўрганиб қолган баъзи тадқиқотчиларнинг Шолохов асарларига яқинлашмаганлари тузук. Шолоховни бошқаларга тушунтириш учун, аввало, ўша одамнинг ўзи яхшилаб тушуниб олган бўлиши керак. Бу осон гап эмас. Кўркем фикр, бу — воқеалар тизмаси эмас. Асардаги тортишувлар фақатгина кимларнингдир тортишувлари, ҳаракатлари эмас, балки теран фикрларнинг пардали кўринишидир. Шолоховда бундай фикрлар кўпинча замон ҳақиқати, биттасини кўриб ҳаммасини танийдиган даражадаги жамият кучлари мисолида тасвирланади. Бизни кейинги авлодлар тушунади, деб кўкрагига мушглайдиган баъзи ёзувчилар Шолоховдай ёзсалар эди! Уқувчига сўз тумани эмас, фикр теранлигини ҳади этса эди!

Биз баъзан китобларимизга арзимас бир нарса кириб кетса халқимиз шаънига туҳмат қилинди, деб шовқин-сурон кўтарамиз. “Тинч оқар Дон” романидаги Аксинья билан Дарьянинг баъзи бир қилиқлари каби нарсалар китобларимизга кириб кетгудай бўлса, чўчиб қарашга ўрганиб қолганмиз. Ҳақиқий ёзувчи ўз халқининг нуқсонларини кўрсатганида халқини ёмон кўргани учун эмас, азбаройи яхши кўргани, жони ачигани учун қаттиқроқ танқид қилади, тузалсин, дейди. Чунки, бунақа ҳодисаларнинг ҳаммаси — эскилик қолдиқлари. Бу борада Шолоховдан кўп нарсани ўргансак бўлади. Жирканиб ёзиш, жиркантириб ёзиш, қизиқ қилиб ёзиш, қизиқтириб ёзиш — буларнинг ҳаммаси ёзувчини ўйлатадиган омиллардир.

Шолохов 1934 йили “Тинч оқар Дон”нинг инглизча нашрига мана бундай сўзбоши ёзиб берган экан: “Мабодо ёзувчи ўқувчининг ҳис-туйғусини аяган бўлиб, унинг аҳволи-руҳиясини истиҳола қилдим, деган сохта сабабни баҳона қилиб, ҳақиқатни бузиб кўрсатса, бўлмаган гапларни шишириб ёзса, у ёмон ёзувчидир...”

“Тинч оқар Дон” эпопеясининг сўнгги китоби дунёга келгунча Григорий Мелехов тақдирининг нима билан тугашини баъзилар ўзларича башорат қилиб кўрдилар. Барибир улар Мелеховнинг ҳозирги қиёфасини аниқ айтиб беролганлари йўқ. Уларнинг баъзилари бу образни қизил бўёққа бўяб тахмин қилишса, баъзилар қора бўёққа бўяб тасаввур қилишди. Китоб биттандан кейин нима бўлиб чиқди? Кўрдикки, Мелехов образи қарама-қаршилиқларга тўла инсон тақдирининг тимсоли сифатида бунёдга келди. Кўрдигу ишондик, қойил қолдик.

Бизнинг асримизда жаҳон адабиётига Шолоховдек теран ўй бахш этган ёзувчи камдан-кам топилади. Шунинг учун ҳам биз уни жаҳон маданиятига, жаҳон адабиётига таъсир кўрсатган ёзувчи деймиз.

...Михаил Шолохов Қозоғистон ёзувчиларининг III съездида иштирок қилди. У келган куніёқ:

— Дўстлар, менга бир қоп китоб берсаларинг. Адабиётларингиз билан танишиб боқар эдим, — деди.

Биз унга “Абай”, “Бўтакўз”, “Миллионер”, “Қозоқ солдати” каби романларимизни, Абай билан Жамбулнинг асарларини бердик.

Съезд очилишидан бир кун илгари, эрталаб Мухтор иккаламыз Шолоховнинг олдида бордик. Кайфияти яхши экан. Кўзларию мўйловларигача жилмайиб, қучоқ очиб кутиб олди. Мухтор сўзга чечан одам эмасми, сайраб кетди. Шолохов индамай, гап қўшмай тинглаб ўтирибди. Гўё икки даҳо топишиб, фикрлари бир-бири билан қўшилиб кетгандай. Мен бу икки даҳога қизиқиб қарайман. Бирпаснинг ўзида кўпгина ёрқин фикрлар айтилди. Бу бир ажойиб учрашув бўлди. Қулоқ эшитганларини унутса ҳам кўз кўрганларини унутмайдиган даражада учрашув эди.

Биз хайрлашиб ўрнимиздан турган кезимизда Шолохов қозоқ адабиёти билан имкони борича танишганини айтди:

— Ажойиб! Ўқийвердим, ўқийвердим. Ажойиб тасвирларни кўрдим, ажойиб фикрларни туйдим. Қозоқ адабиёти теран томир отиб, ўсиб, улғайиб келаётган адабиёт экан. Дадил одимлаб кетаётган экансизлар.

Ҳар гал куз келса, Шолоховни албатта шимолий Қозоғистонда, “Чалқор” кўлининг бўйида учратамиз. Қулоғида қозоқ шамолининг виз-визи, оққуш ва ғозларнинг сайраши, устида кенг осмони. У доим биз билан бирга.

*Носир ФОЗИЛОВ
таржимаси.*

Халқ донолиги хазинасидан

“Маънолар махзани”. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси
Давлат илмий нашриёти. Тошкент — 2001 йил.

Шундай китоблар бўладики, улардан давлат арбоблария олим ва фозиллар ҳам, ишчию деҳқон ҳам, санъаткору хунарманд ҳам бирдай истифода қилади, эъозлайди. Бундай китоблар нафақат уларнинг китоб жавонларини безайди, балки жамият ахлоқи мезонларини белгилайди, инсонлар дилини, онгини чароғон қилади, тилига сайқал беради. Халқ мақоллари, иборалари, ҳикматлари жамланган мажмуа мана шундай китоблардандир. Яқинда “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти эътиборга лойиқ ишни амалга оширди — марҳум Шотурсун Шомақсудов ва Шухрат Шораҳмедовларнинг “Маънолар махзани” асарини босмадан чиқарди. Асар муаллифлари ҳақида икки огиз сўз:

Шотурсун қори Шомақсудов (1890-1979) Тошкентда Кўкалдош, Бекларбеги мадрасаларида таҳсил кўрган. Машҳур хаттот Муҳаммад Шоҳмурод котибдан хуснихат сирларини ўрганган. Ўз даврининг маърифатли зийлиси бўлган, узоқ вақт Ўзбекистон Фанлар академияси Тил ва адабиёт институтида илмий ходим бўлиб ишлаган. Умри давомида халқ мақоллари, иборалари, кўшиқлари, латифаларини тўплаган, шарҳлаган ва матбуотда эълон қилиб борган.

Шухрат Шораҳмедов (1939-1998) Тошкент давлат университетининг журналистика факултетини тугатган. “Тошкент ҳақиқати” газетасида, Ўзбекистон телевидениесида фаолият кўрсатган. Кейинчалик ЎзФА Тил ва адабиёт институти аспирантурасида ўқиди ва “Ўзбек мақолларида халқ ҳаёти тажрибасининг инъикоси” мавзусида илмий тадқиқот ишини олиб борди, аммо бевақт ўлим ишни якун-

лашга имкон бермади. Шунга қарамай, бу икки олим катта ҳажмдаги халқ мақолларини жорий алифбога ўгириш, уларнинг этимологияси ва қўлланишини шарҳлаш, нашрга тайёрлаш ишларини амалга оширдилар.

Халқ мақоллари, ҳикматли сўзлари ва ибораларини тўплаш, уларни халқнинг маънавий мулкига айлантиришдек хайрли ишларга хону беклар, давлат раҳбарлари ҳам бефарқ қарамаганлар, аксинча, бундай ниятга шоиру олимларни рағбатлантирганлар. Гулханийнинг “Зарбулмасал”дек ўлмас асарининг дунёга келишига маърифатпарвар хонлардан Саид Умархон Амирий (1787-1822)нинг топшириғи сабаб бўлганлиги асарнинг муқаддимасида баён қилинади.

Саид Умархон саройида мунтазам бўлиб турадиган шеърят йиғинларидан бирида зарбулмасаллар (мақоллар, халқ матал ва иборалари) ҳақида мунозара кетади. Йиғиннинг бир гўшасида ўтирган, халқ донолигининг катта билимдони Муҳаммад Шариф Гулханийга хоннинг назари тушади ва имо-ишора билан уни қошига чорлайди: “Бу зарбулмасалларни неча ҳикоятлар орасида ақлу донишнинг борлиги етишича тартиб бер”, — деб буюради. Гулханий ҳам ҳозиржавоблик билан дейди: “Эй шоҳи жаҳонпаноҳо, тожикнинг бир масали бордурки, “Аз кўза ҳамон бирун таровад, ки даруст” (“Кўзада нима бўлса, шу тўкилади”). Амир ҳам унга халқ мақоли билан жавоб қайтаради: “Ўзбекининг бир масали бордурки, “Эшакига яраша тушови” (“Ҳамма нарса ўзига яраша бўлади”).

Шундай қилиб, Муҳаммад Шариф Гулханий Амир Умархон “амрини вожиб” билиб, “Зарбулмасал” асарини

яратди. Гулханий ушбу асариди уч юзтадан ортиқ халқ мақоллари, иборалари, матал ва ҳикматларини асар қатларига сингдириб юборган. Шу ўринда масал атамасига изоҳ бериб ўтиш ўринли кўринади. Мумтоз адабиётимизда “масал” дегаанда, халқ иборалари, мақоллари ва ҳикматли сўзлари, умуман, мажозий тасвир воситаларини кўзда тутганлар. Яъни ўтмиш адабиётимизда масалнинг жанр сифатидаги ифода доираси анча кенг бўлган.

Гулханийнинг бу асаридан 80-90 йил ўтгач, яна бир гўзал “Зарбулмасал” дунё юзини кўрди. Кўкон адабий муҳитига мансуб Сулаймонкул Рожий (1871-1924) 400 дан ортиқ халқ мақоллари ва ибораларини тўплаб, 440 байт — 880 мисрали “Зарбулмасал” қатларига сингдириб юборди. Шундай қилиб, халқимиз асрлар оша халқ дурдоналарини асраб-авайлаб, бойитиб, сайқал бериб, авлодлардан авлодларга мерос қилиб қолдирган. Биз халқ мақолларида ота-боболаримиз босиб ўтган ибратли йўлини, орзу-армонларини, доно панд-насихатларини, аждоқларимиз урф-одатларини чуқур хис этамиз. Шунинг учун ҳам бундай ҳикматлар ҳамма замонларда ҳам халқ эътиборида бўлган. XX асрнинг 20-йилларида халқ оғзаки ижодининг катта билимдони Элбек: “Бу кунгача халқ адабиётини (этнографиясини) йиғиш тўғрисида оғзимиз тинмай сўзлаб келсак-да, буни ишга оширишга ҳамон кўчганимиз йўқ. Адабий қиммати ва ичига олган чуқур маънолари билан кўнгилни ўзига тортатурган матал, эртак, чўпчак, жумбоқ ва лапарларимиз букун ўз-ўзидан йўқолиб борадур”, — деб оғзаки ижод намуналарини тўплаш ва нашр этиш масаласини кун тартибига қўйган эди.

Халқнинг бундай доно сўзларини тўплаш, уни шарҳлаш ишлари анча олдин бошланган. 1961 йилда Шотурсун Шомақсудов кўзга кўринган олим Субутой Долимов билан ҳамкорликда худди шундай ишни амалга оширишди. Аниқ эсимда. Мен 1950-йилларда отам Субутой Долимов топшириғига биноан Шотурсун қори отани чақириб келгани ёки уйларидан бир неча катта ҳажмдаги дафтарларга майда араб имлосида битилган қўлёзмаларни олиб келгани борардим. Улар ёз кезлари кўпроқ бизнинг Чимбойдаги боғ ҳовлимизда бирга ишлашарди. Шотурсун қори ота анча нозик табиатли, покиза, хушбичим одам бўлиб, бу табиат уларнинг ёзувларида ҳам акс этган — анча ҳуснихат одам эдилар. Ҳозирда ҳам уларнинг архивидаги қўлёзмаларда 5 — 6 китоб учун мате-

риал бўладиган халқ ибора ва мақоллари, кўшиқлари, латифалари мавжуд.

Ш.Шомақсудов ва С.Долимовлар томонидан яратилган ва “Кенг уйнинг келинчаги” номи билан босмадан чиқарилган асарда муаллифлар, асосан, халқ ибораларини тўплаш, этимологиясини аниқлаш ва шарҳлаш вазифасини ўз олдларига мақсад қилиб қўйган эдилар. Иборалар халқ оғзаки ижодининг ўзига хос жанри бўлса-да, халқ мақолларига жуда ўхшаб кетади. Мақолларда халқнинг ҳаётий тажрибалари, доно фикрлари, одамларга, табиат, ҳамият ҳодисаларига муносабати ниҳоятда ихчам, лўнда ва асосли ифодалангани каби, халқ ибораларида ҳам худди шундай ҳолни кузатиш мумкин. Айтиш мумкинки, уларнинг яратилиши кўп ҳолларда бир-бири билан узвий боғлиқ, келиб чиқиши ҳам узоқ тарихга — қабилачилик даврларига бориб тақалади. Ибораларнинг ўзига хос фазилати — мажозийлик кўп ҳолларда мақолларга ҳам хосдир. Мақоллар асосан қофиядош икки мисрадан иборат бўлади, аммо баъзилари борки, худди иборалар каби бир жумладан ташкил топади. Масалан, “Кўпдан кўен қочиб қутулмас”, “Ота-онанг — олтин қанот”, “Тушга ишонганнинг умри уйқуда ўтар”, “Ёмоннинг бир қилиги ортиқ” ва бошқалар. Шунинг учун ҳам мақоллар ва иборалар ўртасига девор қўйиш мумкин эмас. 1961, 1964 йилларда икки бор нашр этилган ушбу “Кенг уйнинг келинчаги” асарига чуқур илмий аҳамиятга молик сўзбошини Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган фан арбоби Субутой Долимов ёзган эди.

Булардан ташқари, Ўзбекистон Фанлар академияси Тил ва адабиёт институти 1987 ва 1988 йилларда ўзбек халқ мақолларини икки жилда нашрдан чиқарди. Бу нашр мақолларнинг этимологияси ва қўлланишини шарҳлаш вазифасини ўз олдига қўйган эмас.

Ш.Шомақсудов ва Ш.Шораҳмедовлар томонидан яратилган ушбу “Маънолар маҳзани” китобида, асосан, халқ мақоллари, уларнинг келиб чиқиши, қўлланиш доираси, уларнинг маънодош-синонимлари анча чуқур, кенг шарҳланган. Халқимизнинг буюк мутафаккирлари Маҳмуд Қошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий, Носириддин Рабғузий, Алишер Навоий ва улардан кейин ижод этган шоиру ёзувчилар халқ мақолларига катта аҳамият берганлар. XVII асрнинг улғу шоири Турди Фароғийнинг қуйидаги мисраларига эътибор беринг:

Эй юзи қора, кўзи кўр, қулоғи қар беклар!
Билингиз бу сўзимми — панд, саросар беклар!
Айлангиз пайравни шаръи паямбар беклар!
Сизга даркор бу юрт, эй гала занғар беклар!
Бу қадим нақл эрур: “Эл — работ, тўра — кўноқ”.

Турдининг фикрича, хону беклар, амалдорлар кўноқ-меҳмон каби келиб кета берадилар, эл — халқ — работ, абадий яшайди, демак, халқ билан бирга бўлмоқ керак, деган фикрни ифодалашда “Эл — работ, тўра — кўноқ” мақолидан мохирона фойдаланган.

Ўзбек адабиётининг порлоқ куюши Алишер Навоий халқ оғзаки ижодига чексиз ҳурмат-эҳтиром билан қараган, уни дуру гавҳарларга тўла поёнсиз денгизга қиёслайди:

Ки бу баҳр ичраким поён анга йўқ,
Етишмак қаърига имкон анга йўқ,
Етишган эл неча дур олғон эрмиш,
Не олий қадар дурлар қолгон эрмиш.

Навоий айниқса, халқ мақолларига катта аҳамият берган, халқ ҳикматларидан узоқ бўлган ёхуд уларни менсимаган шоирларни қаттиқ қоралаган. Унинг баъзи ғазалларида бир эмас, бир неча мақоллар қўллаганини кўришимиз мумкин:

Тўкуб май муҳтасиб, мен йиғладим,
лекин ул усрукка,
Сув келтурмак ҳамону, кўза синдурмак
хамон эрмиш.

Хаёлинг хайли кўнглум даштида чун
қилдилар манзил,
Хар ўт ёққон ер ул манзилда бир доғи
ниҳон эрмиш.

Агарчи мен ямон, сен яхшидурсен,
муътарифдурмен,
Ўзин яхши тасаввур айлагон мендин
ямон эрмиш.

Ўзбек мумтоз адабиётида махсус ирсоли масал шеърий санъати мавжуд бўлиб, ижодкорлар ўз фикрларини далиллаш, исботлаш учун халқ мақол ёки ибораларини мисра қатларида сингдириб юбордилар.

Китоб муаллифлари тўғри таъкидлаганларидек, кўпгина мақоллар муҳим тарихий воқеалар рўй берган вақтларда ва шу воқеа билан боғлиқ ҳолда яратилади. Маълумки, халқимиз асрлар давомида чет эл босқинчиларининг зулмини бошидан кечирди. Шундай воқеалар билан боғлиқ мақолларда халқимизнинг босқинчиларга нисбатан ғазаб-нафрати, озод-эркин ҳаётга интилиши ҳам ўз ифодасини

топган. XIII асрнинг биринчи чорагида Чингизхон бошчилигидаги мўғул истилочилари Ватанимизни босиб олди. Улар уюштирган қиргинбарот урушларни, халқ бошидаги жабр-зулмни ҳаққоний ифодаловчи

“Бўжи келди, бўжи келди,
Чингиз билан Жўжи келди”.

— каби мақолларнинг вужудга келишига сабаб бўлган. Уларнинг кўплари мажозий маъно касб этган. Масалан, халқимиз ўртасида шундай мақол мавжуд:

“Бўғ дегани бўжи йўқ,
Кўрқитгани Жўжи йўқ”.

Ушбу мақолни ёмон йўлдан қайтариб, тўғри йўл-йўриқ кўрсатадиган ота-онаси, яқин биродарлари ўлиб кетиб, тарбиясиз, бебош бўлиб кетган болаларга нисбатан киноя тарзида айтадилар. Мақолдаги “Бўжи” — ажина, жин, шайтон маъносини билдиради, “Жўжи” — Чингизхоннинг тўнғич ўғли исмидир.

Баъзи мақолларнинг яратилиши хону бекларнинг ё салбий, ё ижобий фаолиятлари билан узвий боғланади. Халқимиздаги “Қирқингга — бир қозон” мақолининг этимологияси Қўқон хонлиги маъмуриятига мансуб Яқуббек (тахаллуси Бадавлат) фаолияти билан боғланади. Яқуббек 1863 йилда Авлиёота, Туркистон шаҳарлари учун русларга қарши жангда фаол қатнашган, жасорат кўрсатган ва рус тўп-замбаракларидан анча талафот кўрган Қўқон хонлиги лашқарбошиларидан эди. У 1864-1878 йилларда Қошғарда ҳукмронлик қилган ва ватан ҳимояси учун тўп-замбараклар ясашга катта аҳамият берган. Лекин чўян-темир танқислик қилади, у сўнгги чорани кўришга мажбур бўлади — ҳар қирқ хонадонга бир қозон қолдириб, қолганларини эритиб тўп ясашга фармон беради. Ватан, халқ ҳимояси учун олиб борилган бу тадбир аҳоли норозилигига сабаб бўлади. Натижада, Яқуббек тилидан “Қирқингга — бир қозон” мақоли тўқилган. Бу мақол кейинчалик, бошқа мақоллар каби, асл маъносини йўқотиб, “таъзирингни бериб қўяман”, “тавбангга таянтираман”, “адабингни бераман”, “мендан омонлик кўрмайсан” каби маъноларда қўлланиб кетган. “Қирқингга — бир қозон” мақоли Қашғардан чиқиб, катта ҳудудий доира кашф этган. Қўқонда фаолият кўрсатган атоқли ўзбек шоири Муқимий ўзининг машхур “Танобчилар” ҳажвиясида бу мақолни зо-

лим амалдор Султон Алихўжа тилидан шундай тарзда қўллаган:

“...Гарчики мен олиму шайхи замон,
Қирқингиза эмди берай бир қозон...”

Ўт кўюбон куйдурадурғон ўзим,
Ҳокимингун ўлдурадурғон ўзим”.

“Маънолар махзани” китобида, асосан, мақоллар этимологияси, қўлланиши шарҳланган. Мақолларнинг қўлланиши кўпларга маълум бўлса-да, уларнинг келиб чиқишини аниқлаш анча мушкул иш. Чунки халқ мақоллари узоқ ўтмиш билан, халқларнинг турмуш тарзи, касб-кори, табиат ҳодисалари, жамиятдаги турли тоифа кишилариининг феъл-сажияси билан боғланади. Осиё халқлари учун муштарак бўлган “Туя бўйига инониб, йилдан қуруқ қолибди” мақолининг келиб чиқишига эътибор беринг: ўн икки жонзот (сичқон, сигир, йўлбарс, қуён, баллиқ, илон, от, қўй, маймун, товук, ит, тўнғиз)нинг номи билан аталадиган ва ҳар ўн икки йилда янгидан тартиб билан такрорланадиган йил ҳисобини юритиш мучалдир. Мучалнинг ҳар бир йилини бир жонзот номи билан атамоқ ниятида уларни бир ерга чақирибдилар. Қайси жонзот кўзга биринчи кўринса мучалнинг биринчи йили ўшанинг номи билан аталади, деб шарт қўйибдилар. Шунда туя бўйига ишониб: “Биринчи йил бизнинг номимиз билан аталади-да”, деган ғурур билан бамайлихотир келаверибди. Сичқон атрофига бундоқ қараса, ҳайвонларнинг оёғи остида кўринмай қолиб кетяпти. У югуриб бориб бир сакраб, туянинг бошига чиқиб, унинг

қулоғига ўтириб олибди. Манзилга яқинлашгач, ҳаммадан баландда кетаётган сичқон кўзга ташланибди. Шартга мувофиқ мучалнинг биринчи йили “туя” эмас, “сичқон” номи билан аталибди, туя эса йилдан қуруқ қолибди. Ушбу мақол мажозий маънода манман, ўзига ўта бино қўйган, бошқаларни оёқ учида кўрсатадиган, натижада эътибордан четда қолган одамларга нисбатан истеҳзо билан айтилади.

“Маънолар махзани” асарининг биринчи нашри “Нега шундай деймиз” 1987 йилда, иккинчи нашри “Ҳикматнома” номлари билан 1990 йилда босмадан чиққан эди. Шўролар даврида ҳатто фольклор асарларига ҳам синфийлик-партиявийлик нуқтаи назари билан қараш, уларни шўро мафкура-си қолипларига мослаштириш таъмоийллари етакчилик қилган эди. Шу андиша билан диний-исломий мавзудаги мақоллар эътибордан четда қолдирилган эди. Ушбу нашрда бундай қусурларга бирмунча барҳам берилган. “Маънолар махзани” асарида 20 мингга яқин (уларнинг вариантлари билан бирга) мақол шарҳланган. Китобга халқимизнинг ардоқли шоири Эркин Воҳидов анча мўъжаз, аммо мақоллар каби чуқур мазмунли сўзбоши ёзган.

Ушбу нашрнинг ташқи безаклари, муқовасининг салобати, ички титул варағига ишланган шарқона миниатюралар, қоғозининг ниҳоятда сифатлилиги, асар ҳажмининг улуғворлиги китобхонда ўз миллий маънавиятига чексиз муҳаббат уйғотади. Қани энди шундай китоблар бир неча ўн минг нусхада чоп этилса, ҳар бир ўзбек хонадонига кириб борса.

Улуғбек ДОЛИМОВ,
филология фанлари номзоди.

Дэвид ВЕЙС

Моцартнинг ўлими

Роман

1. КИМ ҲАҚ?

1791 йил 5 декабрь душанбага ўтар кечаси соат беш минути кам бирда Вольфганг Амадей Моцартнинг жони узилди.

Беморни даволаган доктор Клоссет машғум дардга шундай ташхис қўйди: “Ичтерламанинг оғир шакли”.

Доктор Клоссет томонидан маслаҳатта таклиф этилган Вена умумий касалликлар шифохонасининг бош шифокори доктор Фон Саллаба ҳеч иккиланмай: “Моцарт мияга қон қуйилишидан ўлган”, — деди.

Авлиё Стефан черковининг ташрифлар китобида, — дарвоқе, ўлимидан бир оз илгарироқ Моцарт шу черков капельмейстерига¹ ёрдамчи этиб тайинланган эди, — шундай ёзув бор: “Ўлимга иситмали қаттиқ безгак сабаб бўлган”.

Ўлим тўшагида ётган композиторни даволамаган, лекин Клоссетнинг дўсти бўлган доктор Гульденер, Моцарт кучли бод хуружи оқибатида оламдан кўз юмган, деган гапни ўртага ташлади.

Сарой таъзияномасида, император саройининг учинчи капельмейстери юрак истисқосидан вафот этди, деб хабар қилинди.

Аммо касалликнинг барча белгилари буйрак фаолиятининг бузилганидан далолат берарди.

Маълумки, машҳур композитор ва император саройининг биринчи капельмейстери Антонио Сальери ўз рақибининг ўлимини эшитиб, шундай деган: “Ўлса, ундан нари. Тирик юрганида ҳадемай ҳаммамиз нонсиз қолардик. Ўлимнинг сабабими? Э-э, унинг ишратпарастлигини ким билмайди?! “Дон Жуан”ни тинглашнинг ўзи кифоя!”

Моцартнинг рафиқаси Констанца бу гапларни кескин рад этади: “Вафотидан бир неча ой олдин у ўзини ёмон ҳис қила бошлади, бот-бот ўлим ҳақида гапирадиган бўлиб қолди. Ниҳоятда сирли тарзда унга мотам куйига буюртма беришганда, бу куй ўз жанозамда чалинади, деган эди”, — дейди Констанца.

Вена газетаси Констанцага шундай савол беради: “Миш-мишларга қараганда, умр йўлдошингиз дардга чалинишида гўё бировнинг қўли борлигига шама қилган. Шу тўғрими?”

¹ Капельмейстер — оркестр раҳбари, дирижёр.

Низом КОМИЛ
таржимаси

Ҳаётлигидаёқ “муסיқа худоси” деган олий рутбага мушарраф бўлган Моцарт 35 ёшида оламдан ўтган. Мана икки асрдирки, унинг сирли ўлими атрофидаги баҳс ва тортишувлар тўхтамайди. Фарб матбуотида бу борада бир-бирига зид, бир-бирини инкор этувчи кўпдан-кўп тадқиқотлар эълон қилинган. Америка ёзувчиси Д.Вейснинг мазкур романи ҳам ана шу муаммога бағишланган. Журнал имкониётдан келиб чиқиб, асар ихчамлаштирилган ҳолда чоп этилмоқда.

“Тўғри, — жавоб беради Констанца. — Ҳаётининг сўнги кунларида кечалари нуқул, кимдир мендан ўч олмоқчи, деб шивирларди”.

“Ким бўлиши мумкин?”

“Пайига тушган ғанимлари кўп эди”.

Моцарт вафотидан сўнг уч ой ўтар-ўтмас император Леопольд II қазо қилди; унинг ҳам душманлари кўп бўлгани сабабли, император ҳам Моцарт каби ўз ажали билан ўлмаган, деган гап-сўзлар ўрмалаб қолди.

Миш-мишлар кун сайин авж олди. Мусиқа газеталаридан бири ёзади:

“Шу нарса кундай равшанки, Моцарт “Титнинг шафқати” сахналаштирилганидан сўнг Прагадан бетоб бўлиб қайтган, соғлиғи тобора ёмонлашган. Аввалига уни истисқо деб ўйлашади, аммо ўлимидан кейин мурдаси шишиб кетганини кўрган гувоҳлар заҳар ҳақида шивирлаша бошлашади”.

Мурдани ёриб кўришнинг иложи йўқ эди, чунки у ғойиб бўлганди.

Моцарт саройнинг назаридан қолди, масонлик ғояларига садоқати уни як-калаб қўйди, тилининг заҳарлиги атрофдагиларни ғанимга айлантирди, Моцартнинг ўлими айниқса Сальерига кўл келди, у Вена мусиқа оламида танҳо ҳукмфармо бўлиб қолди, деган фикрлар ҳам йўқ эмас эди.

Аммо Моцартнинг заҳарлангани тўғрисидаги овоза кучайгандан кучайиб борди.

Сальерининг шогирдлари бўлмиш Бетховен билан Шуберт эса устозларининг Моцартнинг ўлимига дахлдорлигини рад этишар, бундай уйдирмалар Сальеридай буюк инсон ва буюк мусиқачига нисбатан бориб турган адолатсизлик деб ҳисоблашарди. Уларнинг фикрича, шўрлик Моцартни қашшоқлик, оғир меҳнат, болалигида кечирган хасталиклари ва суқоёқлик гўрга тикқан.

Моцартнинг ҳомийлари бунга жавобан, айш-ишратта унинг ортиқча пули бўлмаганини ҳамда болалигида бошдан кечирган бирор касаллигида буйрак хасталиги аломати йўқлигини айтишарди. Моцартнинг сўнги йиллардаги ҳаётини ўрганиш натижалари шундан далолат берадики, у болалигида ҳеч қачон буйрак хасталиги ёки бошқа бирон-бир сурункали дардга чалинмаган.

Аммо унинг ўлимига сабаб бўлган охириги дардга дахлдор янги-янги маълумотлар буйрагининг қаттиқ шикастланганини тасдиқлайди. Моцартнинг боши айланиб, тез-тез ҳушидан кетган, аммо сўнги нафасигача мусиқа ёзишдан тўхтамаган, танаси шишиб, яра билан қопланган, мутгасил боши оғриган, кўнгли айниган, васвасага тушган. Буларнинг бари заҳарланишнинг яққол белгиларидир.

Моцартнинг ҳам заҳардан гумони бор эди.

2. САЛЬЕРИНИНГ ЎЛИМИ

Вена. 1823 йилнинг кузи. Газета хабари:

“Антонио Сальери, император саройининг биринчи капельмейстери, Моцартни заҳарлаганига иқрор бўлди”.

Вена. 1823 йил. Газета хабари, орадан бир неча кун ўтгач:

“Руҳоний олдидаги иқрор ва тазаррудан сўнг Сальерининг эси кирди-чиқди бўлиб қолди, шунинг оқибатида у бўғзига тиф тортишга ҳаракат қилди. Император саройи биринчи капельмейстерининг бу уриниши зое кетди: императорнинг буйруғига кўра, уни жиннихонага ётқизишди”.

1823 йилнинг ноябри. Бетховеннинг сўзлашув дафтарида.

Бетховеннинг дўсти Иоганн Шикль кулоғи том битган композиторга сўнги янгиликларни сўзлашув дафтари орқали маълум қилади: “Ниҳоят Сальери Моцартга заҳар берганини бўйнига олди. Истиффор жазавасида кекирдагини кесмоқчи бўлди, лекин тирик қолди”.

Бетховен жавоб ёзади: “Мен барибир ўзимни Сальерининг шогирди деб ҳисоблайман”.

Иоганн Шикль ёзувни давом эттиради: “Ихтиёр ўзингизда. Лекин қасам ичиб айтаманки, Сальерининг гапи тўғри. Бугун Вена менинг фикримга қўшилади. Моцартнинг қай йўсинда жон бергани ҳам буни тасдиқлаб туришти”.

Бетховен жаҳл билан ёзади: “Бари сафсата! Ҳеч кимдан Сальери олдида-гичалик бурчдор эмасман”.

Иоганни Шикль: “Ҳатто Моцартнинг олдида ҳам-а?”

Бетховен: “Моцартга муҳтож бўлганимда, у оламдан ўтган эди”.

Император саройининг 1824 йил 14 июндаги хабарномаси:

“Император Ҳазрати Олийлари салтанатта эллик йиллик ҳалол хизматидан сўнг Антонио Сальерига маоши тўлиқ сақланган ҳолда истеъфого чиқишга руҳсат беради”.

Эртаси куни Бетховен жиянига тантанали равишда маълум қилади: “Мен ҳақ бўлиб чиқдим. Сальери оқланди. У шунчаки бетоб, холос”.

Карл ван Бетховен амакисининг сўзлашув дафтарига шундай жавоб ёзади: “Ҳеч шубҳасиз, анча бетоб. Император Габсбурглар Моцартга нисбатан адолатсизлик қилганини яшириб, Сальерини паноҳига оляпти, аммо гап-сўзларга қараганда, Сальери Моцартга захар берганини ҳамон такрорлаб ётипти”.

Бу жавобни ўқиб, Бетховеннинг қони қайнаб кетади, салдан кейин дўсти Антон Шиндлердан Сальерининг соғлигини суриштиради.

Антон Шиндлер ёзади: “Сальерининг соғлиги яна ёмонлашди. Ҳуши жойида эмас. Алаҳсираб, Моцартнинг ўлимига мен айбдорман, деган гапни қайта-қайта такрорляпти. Модомики, ўзи тавбасига таянаётган экан, демак, бу гапда жон бор, Ҳа, қайтар дунё деб шуни айтадилар”.

1824 йилнинг кузи. “Альгемайне музыкалише цейтунг”:

“Сальерининг олдида ҳеч кимни киритишмаяпти: иккита хизматчи кечасио кундузи тепасида навбатчилик қиляпти”.

Бетховеннинг сўзлашув дафтари. Уша кунги ёзув.

Бетховендан Моцартнинг вафот этган куни муносабати билан бирор нарса ёзиб беришни илтимос қилишганда у яна Сальерининг соғлигига қизиқади.

Карл ван Бетховен амакисининг дафтарига ёзади:

“Сальери — Моцартнинг қотили, деган гаплар кун сайин кўпаяпти”.

Амакиси бақриб беради: “Аҳмоқ, мен сендан устозимнинг соғлигини сўра-япман!”

Антон Шиндлер сўзлашув дафтарига ёзади: “У бугунлай ақшдан озди. Ну-кул Моцарт ҳақида гапирди. Пушаймонининг чеки йўқ”.

1825 йил, апрель. “Альгемайне музыкалише цейтунг”: “Ҳурматли Сальери-миз омонатини топширолмай азоб чекапти. Бугунлай қувватдан кетган, идроки заифлашган. Айтишларича, васвасага тушган пайтларида Моцартнинг бевақт ўлимига мен сабабчиман, деган гапларни айтаётганмиш. Бу уйдирмага шўрлик қариянинг ўзидан бошқа ҳеч ким ишонмайди. Афсуски, Моцартнинг бебаҳо умри оғир меҳнат ва нобоп дўстлари даврасида кечган айш-ишрат оқибатида хазон бўлди. Буни замондошлари яхши билишади!”

Вена. 1825 йил 1 май. Газета хабари:

“Тахминларга қараганда, Сальерининг тавба-тазарруси Вена черковининг архивида сақланмоқда”.

Вена. Газетанинг бир кун кейинги хабари:

“Черков бундай тавба-тазарру борлигини рад этди”.

Вена. 1825 йил 7 май. Газета хабари:

“Сальери вафот этди. Маэстро Сальерининг салтанат олдидаги хизматларини инобатга олиб, император мотам кунлари театрлардаги мусикавий томошаларни бекор қилди”.

3. САВОЛ

“Мен, қачонлардир мўъжиза бола, сўнг эса созанда ва композитор сифатида танилган Вольфганг Амадей Моцарт, шуни маълум қиламанки, мени захарлашганидан гумоним бор. Императорнинг буюртмаси билан ёзилган “Титнинг шафқати” операм премьерасидан сўнг сентябрь ойида Прагадан Венага қайтганимдан бери бетобман. Антонио Сальери уйидаги мен таклиф этилган меҳмондорчиликдан кейин дардим багтар зўрайди. Шу кунларда бошим бетўхтов айланади, бугун икки марта ҳушдан кетдим, баданимда шиш пайдо бўлди.

Бармоқларим шу қалар зирқирайдики, ҳеч бир асбобни чалолмаяпман. Кимга захар ҳақида гапирсам, мени савдойига чиқазиб қўяпти.

Шогирдим ва ёрдамчим Зюсмайернинг айтишича, мени Мотам куйини тугаллай олмайганим қийноққа солаётганим; хотиним Констанца эса, қарзларинг кўлайиб кетгани учун шу аҳволга тушиб қолдинг, дейди; дўхтирим устимдан кулади. Фақат қайнисинглим Софигина мен томонда, у ҳам баъзан тоб ташлаб туради. Кимдан мадад қилдирай? Эс-хушим жойида, лекин ҳеч ким буни тан олмайди. Оғриқ ва шубҳа-гумонлар ич-этимни кемиряпти. Шу нарса аниқки, менга бир бало бўлди.

Наҳотки, ҳамма мендан юз ўтирган бўлса?”

Жэсон Отис юқоридаги арзномани кўнглидан ўтказаркан, бу сўзлар ўзининг тасаввури маҳсули эмас, балки шахсан Моцартнинг қўли билан ёзилган илтижодай туюлди. Ҳа, бу ростдан ҳам композиторнинг фарёди эди. Жэсон қизил ёғочдан ясалган столга лоқайд назар ташлаганча ихтиёрсиз равишда янги мадҳия оҳанглари қилдиради, аммо столда на қоғоз, на қалам бор эди. Фақат иккитагина мактуб турипти.

“Мен, Вольфганг Амадей Моцарт...” ва шундан кейин тизилган сўзлар унинг оромини ўтириб қўйганди. Моцарт билан Сальерини яқиндан биладиган дўсти ва мусиқа муаллими мўйсафид Отто Мюллер ҳар иккала композитор тўрисида унга кўп ҳикоя қилиб берган эди. Веналик созанда, Моцарт ва Сальерининг замондоши бўлмиш Мюллер Моцартнинг ўлимига доир расмий хабарга шубҳа билан қарарди. “Кўпчилик, — деган эди у Жэсонга, — Моцартнинг қабри номаълум эканига ва шундай буюк зотнинг жасади изсиз қойиб бўлганига изох тополмай хуноб. Бу ерда ғаразли ният йўқмикин, деб ўзимга ўзим кўп савол бераман. Венада менга, бу саволга жавоб бериш мумкин эмас, деб айтишди. Наҳотки, шундай бўлса, жаноб Отис? Агар ёшроқ бўлганимда...”

Мен ёшман, ўйларди Жэсон. Бу жумбоқни ечишга менда хоҳиш ҳам, куч ҳам бор, лекин ирода билан журъат етармикин? Моцартни ҳалокатга олиб келган воқеалар тизими кўз ўнгидан бир-бир ўтаркан, ҳар гал шу ишнинг тагига етиш эҳтиёжи вужудини қамраб оларди. Балки, у ошириб юбораётгандир? Эҳтимол, иккинчи Моцарт бўлиш истаги устун келаётгандир?

Жэсон бундай хаёлларга банди бўлиб қолмаслик учун атрофига аланглади. У чоғроққина гиштин бинода истиқомат қилар, ҳозир ўтирган хонаси унга ҳам ётоқхона, ҳам мусиқахона вазифасини ўтарди. Хонада фортепьяно, ёзув столи ва камин бор эди.

Жэсонни ўздан норозилик туйғуси тарк этмасди. Бу жумбоқ эс-хушини банд этганидан буён миясида турли-туман тахминлар туғилар, уни ўтмишга тортқилар, аллақачон марҳумга айланган инсон ҳаётига назар ташлашга давват қилаверарди. Балки ўзига бир бало бўлгандир? Қандайдир нидо уни қасос олишга чорлаётгандир?

Жэсон ўтмиш шарпаларидан халос бўлиш мақсадида дераза олдида бориб, шаҳарга кўз ташлади. Бундан эллик йил муқаддам, ҳали Моцарт тириклигида бу ерда, Бостонда инқилоб бошланди. Лекин ҳозир бу билан ҳеч кимнинг иши йўқ. Ҳозир Бостон яқиндагина бунёд этилган кўчалари, сув тармоқлари, шунингдек, саранжом-сариншгалиги билан кўпроқ фахрланади, фақат қашшоқ мавзелардагина кўчалар ҳали ифлосроқ, холос. Жорий этилган яна бир янгилик: биноларга рақам қўйилди. Венада бу тартиб эскиртдан мавжуд. Жэсонни қувонтирган яна бир нарса: Бостонда Жозеф Чикеринг исмли фортепьяно ясайдиган уста пайдо бўлди, энди чет элда ёки Нью-Йоркда асбоб ясаши зарурати қолмади. Жэсон черков гумбазларига қаради, буларда инглиз меъмори Христофер Вреннинг таъсири бор, нима бўлганда ҳам, ўйлади Жэсон истеҳзоли жилмайиб, Бостондаги барча бинолар эски авлод томонидан бунёд этилган, бу авлод қадрдон Англия ҳақидаги хотиралар билан яшайди, гўё ўртада бўлиниш юз бермагандай, бу оғир жараённи эсламасликка ҳаракат қилади. Фақат ўзига ўхшаган ёшларгина эски дунё билан узилиш содир бўлганидан хурсанд, холос.

Лекин Моцарт бундан мустасно. Жэсон бу композиторнинг мусиқаси билан танишганидан буён уни беихтиёр ўз асарлари билан таққослар, кўнгли

чўккандан чўкиб борар ва бу инсон ҳақида кўпроқ нарса билиш истаги унга асло тинчлик бермасди. Жэсон стол устида ётган иккала хатни олиб, қайтадан ўқиб чиқди. Бири кўнглини кўтарди, иккинчиси юрагига ғулғула солди.

Бостондаги Гендель ва Гайдн Жамияти — Американинг энг нуфузли мусиқа маҳкамаси шундай мактуб йўлаганди:

“Жэсон Отисга.

Биз жаноб Людвиг ван Бетховенга Жамиятимиз учун оратория ёзиб беришни таклиф этмоқчимиз, умид қиламизки, бу таклиф жаноб Бетховен томонидан бажонудил қабул қилинади, илло ўз асарининг Гендель ва Гайдн Жамияти томонидан ижро этилиши ҳар қандай композитор учун катта шарафдир. Шу пайтгача биз марҳум композиторлар Гендель билан Гайдн ораторияларини ижро этиб келардик. Агар Венага бориш ниятидан қайтмаган бўлсангиз, Жамият бизга кўрсатган хизматларингизни инобатга олиб, ушбу букортмани жаноб Бетховенга шахсан топширишни Сиздан илтимос қилади”.

Жамият нечоғли ўзига бино қўйган бўлмасин, ўйлади ичида Жэсон, шарафли топшириқ бу. Отто Мюллер унга Бетховеннинг ҳам, Моцартнинг ҳам фортепьяно учун ёзилган сонаталарини чалиб берганди. Моцарт мусиқаси ўзига нақадар мафтун этган бўлса, Бетховен асарларининг таровати ҳам унда шу қадар кучли таассурот қолдирганди.

Бостон шахрининг мусиқа “худо”лари ҳар иккала композитор ҳақида ҳам яхши тасаввурга эга эмас эдилар. Бетховен уларни Жамиятга шуҳрат келтириши жиҳатидангина қизиқтирарди. Жамият аъзоларининг мусиқий оҳанглари илгаш қобилияти ниҳоятда паст даражада эди. Баъзан Жэсон бошқа композиторлардан айрим куй парчаларини ўзлашгирса ҳам ҳеч ким пайқамасди. Мусиқа оламида бу одатий ҳол. Агар Венага борадиган бўлса, йўл харажатларининг бир қисмини кўтаришса ёмон бўлмасди.

Отто Мюллернинг хати бутунлай бошқа мазмунда эди. Жэсон уни овоз чиқазиб ўқиди:

“Азизим жаноб Отис,

биз Сиз билан кўп маротаба гаплашган гапларнинг чоки кўришиб қолганга ўхшайди. Венада яшайдиган укамдан мана бундай мактуб олдим:

“Шаҳарда тарқалган миш-мишларга қараганда, Сальери Моцартни заҳарлаганини бўйнига олган, руҳоний олдида тавба-газарру қилган, қандай мудҳиш жиноятга қўл урганини англаб етгач, ақлдан озиб, ўз бўғзига тиф тортмоқчи бўлган, шундан кейин уни жиннихонага ётқизишган.

Демак, бизнинг узоқ йиллик шубҳа-гумонларимиз тасдиқланяпти. Ёдингиздадир, қадрдон акам: сеvimли Моцартнинг қўққисдан ва ғалати вазиятда вафот этганидан ҳаммамиз таажжубга тушган эдик. Бу фожеа “Сеҳрли най” оғизга тушиб, композиторнинг моддий аҳволи бирмунча яхшиланишига умид туғилган ва ўзи ҳам руҳан анча тетиклашган бир пайтда содир бўлган эди. Бунинг устига, тобутни ҳеч ким қабристонгача кузатиб бормагани, жасаднинг сирли равишда ғойиб бўлгани-чи? Демак, жиноят изларини йўқотиш кимгадир жудаям керак бўлган!

Лекин ўша пайтда ҳеч қайсимиз буни очиқ-ойдин айтолмасдик. Ҳатто ҳозир, Сальери айбига иқдор бўлганидан кейин ҳам, бу ҳақда ошқора гапириш хатарли. Ҳамма бу мавзунини четлаб ўтишга ҳаракат қилади, зеро Моцарт ўлимидан сўнг Вена аҳли сиғинадиган шахсга айланиб қолди.

Агар ёшлик билан куч-қувват мени тарк этмаганида, шу иш билан жиддий шуғулланган бўлардим”.

Ана, кўрдингизми, азизим Отис, шубҳа гирдобиди қолган фақат биз эмасмиз”, — мактубини ана шундай яқунлаганди Отто Мюллер.

Соат ўн бир ярим бўлганди. Илдамроқ ҳаракат қилинса, Мюллер тушлик уйқута ётмасидан олдин суҳбатлашишга улгуриш мумкин. Моцарт ўз ажали билан ўлмаган, ўйларди Жэсон алам билан, бу жиноятнинг тагига етиш — унинг бурчи. Боя тасавурида туғилган ва Моцарт тили билан айтилган сўзларнинг ҳақиқатга яқинлигига Жэсон энди заррача шубҳа қилмасди.

Қиш кунини уни Бикен Хилл кўчасига олиб бораётган извош тошбақадай имиллар, йўл қисқарай демасди. Извошчининг кўзи қаёқда — бир неча бор кўча четидаги ариққа ағанаб кетишларига сал қолди.

Мюллер уни кутаётганди; кекса мусиқачи ушбу ташриф шарафига кундузи уйкудан воз кечган эди. Гарчи Мюллернинг уйи Бостоннинг қоқ марказида бўлса ҳам, Жэсонга алоҳида жойлашган сокин воҳадай туюлар, унинг кенг-мўл мусиқа салони эса нақ Венани ёдга соларди. Жэсон ҳар гал салонга кирганида Моцарт номи билан чамбарчас боғлиқ бўлган Венани зиёрат қилишни кўнглига тугиб қўяр эди.

Мюллерниқига ташриф ҳам Жэсон учун ўзига хос бир зиёрат эди. Унга салондаги муҳит ёқарди: клавиқорлар, клавесин, фортепьяно ва хонани оҳангга лиммо-лим қилиб юборадиган орган. Бостонда, ўйларди Жэсон, ҳаддан зиёд зеболик саховатнинг кемтиклиги, дабдаба зодагонлик белгиси, соддалик эса демократия аломати ҳисобланади; аммо Жэсонни Мюллер хонадонидаги деворларга тортилган қимматбаҳо матолар, стулларнинг қип-қизил гилофлари энтиктириб юборарди. Буларнинг бари қачонлардир Мюллер созандалик қилган Гофбург саройини, кекса мусиқачи ҳамон кўринмас ришталар билан боғланиб турган ўтмишни эста соларди.

Мюллер шамларни ёқиб (осмонни бирдан қора булут қоплаганди), шамдонни жимжимадор нақшли чиройли столча устига қўйди.

— Биз кўп нарсалар ҳақида гаплашиб олишимиз керак, — деди у. — Укамнинг хатини ўқиб чиқасизми?

— Йўқ, жаноб Мюллер, сизга ишонаман.

— Чакки қиласиз. — Мюллер кумуш тамақидонни чиқазиб, ундан бир чимдим тамақи олди, сўнг укасининг хатини Жэсонга узатди. — Бунақа масалада бировга ишониш ярамайди.

Мюллер насиҳатомуз оҳангга гапиришни яхши кўрарди. Эгнида ўтмишни эслатувчи кумуш тугмали этаги узун камзул, бошида оппоқ ясама соч. Етмиш тўртта кирган бўлишига қарамай ҳали тегик-бардам. У: “Мен Себостьян Бах вафот этган йили, яъни минг етти юз эллитинчи йилда туғилганман”, — дейишни хуш кўрарди. Отто Мюллер ўзини ҳам мусиқашунос, ҳам мусиқа муаллими, ҳам композитор, дирижёр ва созанда деб ҳисобларди. Фортепьяно, скрипка, орган, клавесин, клавиқорд, кларнет ва гобойни баб-баравар чала олиши билан фахрланарди. Шимолий Америкада у яккаю ёлғиз гобойчи бўлиб, Жэсонга ўзининг Бостондаги бирдан-бир профессионал мусиқачи эканини бот-бот эслагиб турарди.

Мюллернинг салқи юзи ва қат-қат ажинлари Жэсонга унинг катта хизматларидан далолат берувчи ўзига хос нишондай туюларди. Аммо букилган гавдаси йил сайин ерга қапишиб борар, лекин фортепьяно ёнига ўтирди дегунча қадди ростланиб, мовий кўзларида яна аввалги учқунлар пайдо бўларди.

Аммо ҳозир Жэсон Венадан келган хатни ўқиркан, Мюллер баттар қариб кетгандай кўринди.

Жэсон хатни ўқиб бўлгач, миясида кўпдан-кўп саволлар туғилди. Назарида Сальери кимнидир ёрдамга чорлаётгандай эди. Эҳтимол бутун ҳақиқат мана шу қалб нидоси қаърига яширингандир? Нима бўлганда ҳам — Сальери тубан одам, Жэсон бунга энди шубҳа қилмасди.

— Саволларингизга мен жавоб топиб беролмайман, — деди Мюллер. — Жавобни бошқа жойдан, айтайлик, Вена, Нью-Йорк ёки Англиядан қидириш керак.

Гарчи қария жавоб топиб беролганда ҳам, бундан ўзининг кўнгли тўлармиди? — ўйлади Жэсон.

— Қайси куйни эшиттингиз келяпти? — бирдан сўраб қолди Мюллер.

Жэсон композициядан сабоқ олгани келганида ҳар гал шу таомилга риоя қилинарди.

— Моцартнинг фортепьяно учун ёзган бирор сонатасини, — жавоб берди Жэсон.

Бу таомил улар учун куйнинг ўзидай азиз эди. Мюллер хиёл оқсоқланганча фортепьяно томон юраркан, Жэсонга агар Моцарт тирик бўлганида худди шундай одимлайдигандай туюларди. Жэсоннинг хаёли у биринчи бор Моцарт куйини тинглаб, унга ошуфта бўлиб қолган пайтларига парвоз қилди...

Бир йил бурун, якшанба кунларидан бирида черковдаги ибодат пайти Жэ-

сон, ҳеч ким ижро этишни хоҳламагандан кейин илоҳий куйлар яратиш шартмикин, деб ўйлаб турганида ёнига Гендель ва Гайдн Жамиятининг мусиқа раҳбари профессор Элиша Уитни келди.

Профессор Жэсон ҳамроҳлигида черковнинг қизил гишгдан яқиндагина қурилган салобатли биносидан чиқди. У Жэсон билан яккама-якка гаплашиб олмоқчи эди. Шарти кетиб, парти қолган кекса профессор оёғини базур суд-рар, бутун қиёфаси қари тошбақани эслатарди. Мусиқа раҳбари ташқарига чиққач, кўзларини қисди — саргайган партитураларга тикилавериб толиққан кўзлари офтоб нурига бардош беролмасди. Аммо Жэсонни саволга тута бошлаганида нигоҳи бир оз жонланди.

— Билишимча, сиз мусиқа билан бўш вақтларингизда шуғулланасиз, шундайми?

— Ҳа, сэр.

— Тўғри қиласиз. Мусиқа билан тирикчилик қилиб бўлмайди. Вақтни бе-худа ўтказмаганингиздан хурсандман. Сиз Жамиятга тақдим этган ибодат куй-лари мажмуаси меҳнаткашлигингиздан далолат беради.

Жэсон Деборани эслади, яқшанба куни келишилган соатда ҳозир бўлмас-лиги қизни ранжитиши мумкин. Табиати оғирроқ. Касал бўлиб қолдим, деёл-майди, чунки черковда уни кўрди.

Ўз хаёлларига ғарқ бўлиб кетган қари профессор Жэсонни тоқатсизланаёт-ганини пайқамасди.

— Мусиқангизда динга эътиқодни чуқур ифодалагансиз. Мадҳияларингиз жуда ҳамоҳанг, Яратганни кўкларга кўтарди.

— Миннатдорман, сэр.

— Ҳозир урф бўлган ҳар турли таъсирлар ва ўринсиз топилмалардан қоча олгансиз. Кўпчиликнинг дидига мос куйлар ёзгансиз.

— Демак, асарларимни маъқуллайсиз, шундайми, профессор?

— Албатта. Улар беҳаёликдан холи, айна пайтда, беғубор оҳангларга лим-мо-лим.

Бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас, ўйлади Жэсон кўнгли гурурга тўлиб. Ўзининг илоҳий куйларини ярата бошлаганда у энг мўътабар манбаларга му-рожаат қилган. У ўз асарларига Гендель билан Гайдннинг илоҳий мусиқалари-ни асос қилиб олган, бинобарин, унинг мадҳияларида галат бўлиши мумкин эмас. Қолаверса, жузъий ўзлашгирмаларни биров пайқамайди, чунки бу ком-позиторларнинг диний мусиқалари Бостонда ҳеч қачон ижро этилмаган.

— Инсон табиатини яхши биламан, — давом этди Элиша Уитни. — Асар-ларингиз сизнинг нафақат истеъдодли мусиқачи, балки ажойиб инсон экан-лингиздан далолат беради.

— Мақтовларингиздан бошим осмонга етди, сэр.

— Гап фақат сиз эмас, мусиқаларингиз устида ҳам кетяпти. Композиция-ни ташлаб қўйманг, йигитча.

— Мадҳияларимдан бирини ижро этишингиздан умид қилсам бўладими, профессор?

Элиша Уитни Жэсонни кадрдон дўстидай тирсагидан ушлаб, черковнинг ён томонига олиб ўтди, гапларига бировнинг гувоҳ бўлишини хоҳламаёт-ганди.

— Мусиқангиздан фойдаланишнинг энг мақбул усулини ўйлаб қўйганман. Барча диний мадҳияларингизни жамлаб, “Бостондаги Гендель ва Гайдн Жа-миятининг черков куйлари мажмуаси” деган ном остида нашр эттиришни так-лиф қиламан.

— Жамиятга топширган ҳамма мадҳияларимними? — таажжубланди Жэ-сон.

— Ҳа. Фақат имзосиз. Жамиятимиз аъзолари муҳокама чоғида холис бўлиш-лари керак.

Шу пайт Жэсон Деборани кўриб қолди — у жуфт от қўшилган извошда ёнларидан ўтиб кетди. Жэсон профессорга безовта назар ташлади.

— Менга ҳақ тўлашадими?

— Бўлмасам-чи! Агар Мажмуани учта черковимизга қатнайдиган барча ибо-датчиларга сотишга муваффақ бўлсак, йилига беш юз доллардан олишингиз мумкин.

— Мажмуа кимнинг номидан чоп этилади?

— Жамият номидан. Ҳар ҳолда сиз таниқли банк хизматчисисиз. Сизни жайдари бир мусиқачи деб ўйлашларини хоҳламайсиз-ку.

Бор-йўғи оддий кассир бўлсам, эҳтимол, профессорнинг сўзларида жон бордир, ўйлади Жэсон.

— Эҳтиросга берилманг, йигитча. Агар Мажмуада Жамиятнинг номи турса, харидорлар кўпаяди. Мабодо сизнинг исмингиз ёзилса, биров харид қиладими-йўқми — худо билади. Олдин оёққа туриб олишингиз керак.

— Буни бошқалардан сир сақлашим зарурми, профессор?

Элиша Уитни жилмайди:

— Ташвишланманг. Деборанинг отасига, Жамиятимизнинг вице-президенти бўлмиш жаноб Пикерингга режаларимиз маълум. Шундай жанобга куёв бўлиш ҳазил гап эмас. Сизга ҳамма ҳавас қилади. Келажагингиз порлоқ.

Жэсон Пикеринглар қасрига етиб келганида қор учқунлари, изғирин забтига олган эди. У ичкарига киришга андак иккиланиб турди. Дебора унинг композитор бўлиш истагини тушунмайди, шунинг учун сир бой бермай, бу шунчаки эрмак, деб қўя қолгани маъқул. Деборани кўриш хоҳиши шу қадар кучли эдики, Жэсон ўзини қўлга олиб, мрамр зиналардан юқорига дадил кўтарила бошлади.

Пикеринглар истиқомат қиладиган уй инглизлар қасрини эслатарди, аммо Пикерингнинг инглизларга ўта тақлид қилиши Жэсонга ёқмасди. Квинси Пикеринг, худди унинг келишини олдиндан билгандай, меҳмонхонада кутаётганди.

Ота билан қиз бир дарахтнинг меваларига ўхшашарди. Дебора баланд бўйлик, кўнғир соч, қадди-қомати келишган қиз эди, аммо тутмалари томоғигача қадаланган оппоқ ёқаси, мулойим чеҳрасидаги жиддийлик ўзига бино кўйган такаббур отасини эслатарди.

Квинси Пикерингнинг юпқа лаблари ҳаммаша юмуқ бўлганидан оғзи қулф солинган қутичага ўхшарди, бу фақат пулга сиғинадиган жанобнинг табиатига тўла мос тушар эди. Шунисини айтмаса, Квинси Пикерингни бемалол чиройли одам деса ҳам бўлаверарди — қирра бурун, иягининг учи сал олдинга туртиб чиққан, қўй кўз. Афтидан у ҳозиргина қизига танбеҳ берган, энди Жэсондан садо чиқишини кутиб, сукут сақларди.

Жэсон гапни нимадан бошлашни билмасди. Бирдан Пикерингнинг сўзлари ёдига тушди: “Агар менинг қўлимда бўлганда Америкага олгин, кумуш, қимматбаҳо тошлар, шоҳи ва духоба келтиришни бутунлай тақиқлаб қўярдим”. Аммо ўзи Англиядан олиб келган тоза матолари билан фахрланар, кийинишда ҳеч ким Деборанинг олдига тушолмасди. Пикерингнинг меҳмонхонаси эса Бостондаги энг дабдалаби гўшалардан саналарди: деворларига кўркам панель қоқилган, шифтда биллур кандил, энг сўнгги нусхадаги жиҳозлар.

— Узр, сал кечикдим... — деди Жэсон, — сабаби...

— Ҳечқиси йўқ, — унинг гапини бўлди Пикеринг, — Элиша Уитни билан гаплашиб қолгансиз. Менга айтувди.

Бари бир ота-бола унинг кечикканидан ранжишганди. Пикеринг Гендель портрети остида, Юлий Цезарь билан герцог Веллингтон бюстлари ораллигида турарди. Ким билади, ўйларди Жэсон, балки бўлажак қайнотаси Жамият вице-президенти сифатида аллақачон унинг ғамини еб қўйган-у, ҳозир сир бой бергиси келмаётгандир.

— Янгиликдан хурсанд бўласизлар деб ўйлагандим. Ҳарҳолда бу мен учун шараф, шундай эмасми? — деди Жэсон.

— Аммо-лекин кечикишга сабаб бўлолмайди, — жавоб берди Дебора таъна билан.

— Мусиқага бу қадар қизиқишингиздан беҳабар эканман, — деди Пикеринг.

— Мени шунга тайёрлашган, сэр. Отам мусиқачи, айни пайтда, мактаб муаллими эди. Ашула мактабига қатнаганман, отам менга фортепьяно ва клавиесин чалишни ўргатган, композициядан сабоқ берган.

— Созандалик қобилиятингизни биламан, — деди банкир. — Аммо мусиқа ёзишингиз ҳақида Дебора сира гапирмаган эди.

— Мусиқага қизикадиган хизматчига ишониб бўлмайди, деб ҳисоблай-сизми?

— Бостонда мусиқанинг қадри йўқ.

— Лекин сиз Гендель ва Гайдн Жамиятининг вице-президентисиз, сэр.

— Бу мен сазовор бўлган шарафларнинг биттаси, холос. Қолаверса, Жамиятга ҳисоб-китобни биладиган одам керак.

Бундан ташқари, бу лавозим сизга анча-мунча даромад ҳам келтиради, ўйлади ичида Жэсон. Демак, мусиқа ёзиш ҳам чакана иш эмас. Шунда бирдан Пикеринг қизига юзланди:

— Фотиҳани бекор қилиш керак, Дебора.

— Ахир биз бир-биримизни севамиз-ку!

— Фортепьяно чалишни ўргатаётган пайтда бошланганми бу севги? Бемаъни гап! Бекорчиликдан чиққан машмаша бу!

Шу тобда Дебора Жэсоннинг кўзига баттар чиройли кўриниб кетди.

— Хизматни мусиқа билан қўшиб бўлмаслигига Жэсоннинг ақли етади.

— Банкда бор-йўғи кассирман, холос, азизим Дебора.

— Кунт қилинса, кўп нарсага эришиш мумкин.

Бу адолатдан эмас, ўйлади Жэсон. Уна аҳмоқ деб ўйлашяптими? Дадам хоҳласа — катта лавозимга кўтаради, хоҳласа — ишдан ҳайдаб юборади — шунини писанда қилмоқчимми Дебора? Мен бунга муҳтож эмасман.

— Дада, Жэсон мусиқа билан кун кўриб бўлмаслигини тушунади.

— Тушунармикин? Мен кассир эмас, югурдакликдан иш бошлаганман — лекин бунақа эмас эдим. Агар ўзимни юз ёққа ташлаганимда ҳозир банк хўжайини бўлиб ўтирмасдим.

— Жэсон эс-хушини йиғиштириб олади, дада. Асосий иши нимадан иборатлигини билади.

Дебора Жэсонни билагидан ушлади, лекин ҳар галги назокат сезилмади. У ўзини капалакдай беозор қилиб кўрсатишни ёқтирар, аслида эса анчайин терс, димоғдор аёл эди. Баъзан Жэсон унинг нимасини яхши кўриб қолганига ҳайрон бўларди.

Шу савол қизни ҳам кўп қийнаган. У Жэсоннинг фикрини тез уқиб оларди. Улар орасидаги муносабатнинг нозик жиҳати мана шунда эди. Баъзан бир-бирларидан айб қидира бошлаганларида бу нозик ришга ниҳоятда таранглашиб кетарди.

Балки Жэсоннинг жозибаси ташқи қиёфасидадир, ўйларди Дебора. Тўғри, Жэсон ўртабўй, лекин териси силлиқ, сочлари сарғиш, чехраси ёқимли, овози жарангдор, мовий кўзлари порлаб туради — бунақа кўз ҳеч кимда йўқ. Ичмайди, чекмайди. Эркақларда камдан-кам учрайдиган фазилат. Юрганда қалдини тик тутиб, чиройли қадам ташлайди. Рақсга усталиги-чи? Айниқса, Деборага унинг лаблари ёқади, отасиникига ўхшаган юпқа ва қимтилган эмас — қалин, хушбичим. Модомики у бадавлат, бўйга етган қиз экан — ёши йигирма иккида, Жэсонники йигирма учда — хўш, шундай экан, ўзига кўнгил берган, келажаги бор йигитга турмушга чиқса нима қилги? Биладикки, оиланинг жилови ўзининг қўлида бўлади. Фақат бир нарсадан кўнгли сал ғаш — севиши ростмикин? Квинси Пикеринг эр-хотинликнинг моҳияти наслни давом эттиришдан иборат, деб ҳисоблайди. Бу гап Деборанинг жонига тегиб кетган. Бунақа оилада ўсган қизлар эрга тегиб қутулади.

— Бир тасаввур қилинг-а, дада, — деб қолди бирдан Дебора. — Бобо бўлиш қандай яхши!

— Сен анувнақа қизлардан эмассан, — жавоб берди Пикеринг. — Етти ўлчаб, бир кесиш керак.

— Ишончим комилки, Гендель билан Гайдн унинг банкдаги ишига халақит беришмайди.

Жэсоннинг қовоғи солинди. Дебора уни отасидан ҳимоя қиларкан, ўзининг қайсарлигини намойиш этарди. Жэсон мутеликни ҳазм қилолмасди, айниқса, Элиша Уитни билан бўлиб ўтган суҳбатдан кейин. Шунинг учун дангал жавоб қайтарди:

— Банкда ишлайвераман. Лекин мусиқадан воз кечмайман.

Пикеринг кулимсиради. Жэсон келганидан буён биринчи жилмайиши эди.

— Бу йигитга ишониб бўлмайди, деб сени огоҳлантирган эдим, Дебора. Минг афсус, у фойдали ишга ўзини бағишлай олмас экан. Мусиқа билан шуғулланиб, шухрат орттириши мумкин, лекин умри бир тийин пулга зор бўлиб ўтади.

— Бўш вақтимни мусиқага сарфлаганим учун мени ишдан бўшатасизми?

— Дада, Жэсон ўз ишини ҳалол бажаради.

— Бўшатмайман. Шунчаки келажакда уни нима кутаётганини айтдим-қўйдим. Ишга вақтида келса, унга тегмайман.

Жэсон Элиша Уитнинг огоҳлантирганини эслади.

— Профессор Уитни, Жамият аъзолари мадҳияларнинг муаллифи кимлигини билмасликлари керак, акс ҳолда, уларни сотиш қийин бўлади, деган эди. Шунинг сир сақлашингизни илтимос қиламан. Ишонсам бўладими?

— Тўла-тўқис, — деди Пикеринг.

— Мендан қўнглингиз тўқ бўлсин, — луқма ташлади Дебор. — Ҳозир қаяққа бормоқчисиз, Жэсон?

— Қайдам. — Эҳтимол мени қашшоқлик олдидаги қўрқув Деборага яқинлаштиргандир, — ўйлади у. — Эртага банкда бўламан.

— Тавба, — деди Дебора, овозида ўша-ўша димоғдорлик оҳанги бор эди, — наҳотки мусиқани афзал кўрсангиз... Ақл бовар қилмайди!

Бостон ҳеч қачон унинг кўзига бутунгидай хунук кўринмаганди. Океан тарафдан эсаётган изғирин юзни чимчилар, гўё биров аёвсиз шапатилаётгандай туюларди. Қизил гиштдан қурилган бир хил бинолар кишининг гашини келтирарди. Жэсон шартга тор кўчага бурилди. Боши гувиллар, ўзини жуда ёмон ҳис этаётганди.

Хайрият, Отто Мюллер уйда экан. Қария Гендель ва Гайдн Жамияти Отис асарларини харид қилмоқчи эканини эшитиб, тўлқинланиб кетди.

— Элиша Уитни, — деди Мюллер, — оҳанг уйғунлиги ҳис этмайдиган расмиятчи, аммо Жамиятнинг ўзаги бўлмиш доктор ва адвокатлар мусиқангизни муносиб баҳолашади. Асарларингиз улар эшитиб ўрганган бир қолипдаги вазмин куйларга ўхшамайди. Сиз мавжуд манбаалардан ҳам усталлик билан фойдалангансиз.

— Мен...

Мюллер унинг гапини бўлди:

— Узингизни оқламанг. Бостонда Гендель билан Гайдннинг ижодингизга таъсирини ҳеч ким пайқамайди, менинг оғзим маҳкам. Хижолат бўлманг. Сиз ўз ишингизга меҳр қўйгансиз. Оллоҳ йўлида мадҳиялар ёзаясиз.

— Бирор янги нарсангиз борми? Мусиқани жуда соғиндим.

— Пикеринглардан роса дакки эшитдингизми, жаноб Отис?

— Улар мусиқани кераксиз машғулот деб билишади, вақтимни беҳуда сарфлаётганмишман. Жаноб Мюллер, наҳотки ёлғон йўлни танлаган бўлсам?

— Эшитинг. Диққат билан эшитинг.

Мюллер фортепьянода ижро этган фантазия Жэсонни буткул сеҳрлаб қўйди. Ундаги сўнгсиз дард кишини ларзага соларди. Мавзу нақадар мунгли бўлмасин, нафис оҳанглар қўнғилни сел қилиб юборарди. Куй тинди, Жэсон эса бундай гўзал ва таъсирчан мусиқани яратган инсон ким бўлиши мумкинлиги ҳақида ўйларди.

Мюллер индамасди, гўё ҳар қандай сўз ушбу тантанавор сукунатта малол келишидан қўрқаётган эди.

— Зўр! Гўзал! — хитоб қилди ниҳоят Жэсон.

— Бу — Моцарт, — деди Мюллер.

Жэсон шу пайтгача Моцарт ҳақида эшитмаганди.

— Уни Америкада билишмайди, — деди Мюллер таъна билан. — Америкада фақат черков куйларини тинглашади.

— Моцарт тирикми? Қаерда туғилган? Яна қандай асарлари бор?

Бунга жавобан Мюллер яна бир фантазияни ижро этди.

Жэсон умри бино бўлиб бу қадар тўлқинланмаганди. Унинг учун Моцартни кашф этиш Колумб Американи кашф этиши билан баробар эди. Композитор уни ўзига буткул асир этганди. Мюллер фантазияни яна такрорлади,

Жэсон бу куйда мушкул дақиқаларда кишига далда берадиган қудрат борлигини ҳис этди. Майли, Пикеринглар бундай куйларни назар-писанд қилишмасин, бу билан мусиқанинг қадри пасайиб қолмайди-ку! Азбаройи мана шундай асардан лаззатланиш учунгина яшаса арзийди! Мюллер Моцартнинг бир неча сонаталарини чалиб берди. Уларда шу қадар бир илоҳий мукамаллик, шу қадар бир беадад нафосат ва тиниқлик мужассам эдики, тингловчини ердан узиб олиб, юксакларга учуриб кетарди. Жэсон бахтиёр эди.

Йигитнинг Моцартта мафтун бўлиб қолганини сезган Мюллер кечгача композитор тўғрисида ҳикоя қилиб берди. Моцарт ҳақида китоб ёзмақчи бўлганини ҳам айтди. Бир йил олдин ишга киришган эди, аммо бостонликларнинг Моцарт ва унинг куйларига бефарқлигини кўриб, ҳафсаласи пир бўлди.

Жэсонга Моцартнинг ўлими билан боғлиқ тафсилотлар қаттиқ таъсир қилди. Шундоқ инсонни умумий қабрга улоқтириш — бориб турган тақдир эмасми! Бунга тасодиф ёки лоқайдлик деб бўлмайди. Мюллер Моцартнинг жуда галати йўсинда жон берганини, композиторнинг ўзи заҳардан гумонсираганини айтганида, Жэсон баттар эзилиб кетди.

— Бировдан шубҳаси бормиди?

— Ҳа. Антонио Сальеридан. Моцарт ҳаётлигида Сальери унинг Венадаги ашаддий рақиби эди, вафотидан буён орадан ўттиз йил ўтиптики, Сальери ҳамон Габсбурглар саройининг биринчи капелмейстери.

— Сизнинг фикрингиз қанақа, жаноб Мюллер?

— Мени ҳам шубҳа-гумон қўйнайди, Сальерининг Моцартга адоватидан хабарим бор, лекин заҳар бериш... бунга етарли далил йўқ.

Кейинги ойлarda Жэсон бутун бўш вақтини Моцартнинг Мюллер қўлида сақланиб қолган асарларини ўрганишга, шунингдек, композиторнинг ҳаёти ва ўлимига доир маълумотларни аниқлашга бағишлади.

Дебора фотиҳани бузмаган, ҳар якшанба Жэсон билан учрашиб турар, лекин тўйдан оғиз очмасди.

Жэсон илгаригидай банкда кассир бўлиб ишлар, Пикерингнинг унга муносабати ўзгармаганди. Банк ҳўжайини қизининг Жэсонга унаштирилганини ҳозир тан олгиси келмас, аммо қайсар қизи билан баҳслашишдан ўзини олиб қочарди.

Жэсон Деборага Моцартнинг дурдоналаридан чалиб бериб, унда композиторга нисбатан меҳр уйғотмоқчи бўлди: “Мусиқа ёзишда Моцартнинг олдига тушадиган одам йўқ”, деди у, аммо Дебора парво қилмади: “Мусиқалари ёқимли, лекин у қадар теран эмас, — деб жавоб берди қиз. — Сиз черков куйлари ёзиш билан шуғуланганингиз маъқул. Менга айтишларича, илоҳий мадҳияларингиз ҳаммага маъқул бўлганмиш. Жамият сизнинг муаллифлигингизни ошкор қилишга эришиш керак”.

Орадан кўп вақт ўтмай, Жэсон Отис мадҳияларнинг муаллифи экани барчага маълум бўлди. “Унинг илоҳий куйлари жозибали, ижроси енгил”, деди профессор Элиша Уитни. Шундан кейин тез орада Жэсон машҳур бўлиб кетди. Ҳатто Жамиятга тегишли бўлмаган черковлар, кейинроқ Нью-Йорк, Филадельфия ва Чарльстон каби олис шаҳарларда яшовчи диндорлар ҳам унинг мадҳияларига харидор бўла бошладилар. Зудлик билан асарларнинг иккинчи нашрини тайёрлашга тўғри келди, шунда Элиша Уитни мажмуага Жэсон Отис ишосини қўйишга аҳд қилди. Бундан ўзи ҳам манфаатдор эди, ахир профессор шундай талантли композиторни кашф этганидан фахрланиб юриши керак-да!

Банк хизматчиси илоҳий куйлар яратгани тўғрисидаги янгилик Мажмуага қизиқишни орттириб, унга бўлган талабни ҳам кучайтириб юборди.

Квинси Пикеринг ўзини сезмаганликка олиб юраверди, Дебора эса Жэсоннинг муваффақиятига фақат ўзи сабабчидай, унга яна ялтоқлана бошлади.

Бир йил ичида диний мадҳиялар Мажмуаси етти марта чоп этилиб, муаллиф икки минг доллар қалам ҳақи олди, Жамиятнинг ҳам иқтисодий аҳволи бирмунча яхшиланди.

Якшанба кунларидан бирида профессор Жэсонга янги мадҳиялар ёзишни таклиф этди, унинг иккиланаётганини кўрган Элиша Уитни типирчилаб қолди:

— Қалам ҳақингизни оширишга тайёрмиз, йигитча. Фақат имкон даража-сида.

— Гап пулда эмас, профессор.

— Нимада бўлмаса?

Моцартни эшитгани сайин ўз асарларидан кўнгли қолаётгани ва бу мўъжиза куйлар тузилган мамлакатга бориш истаги оромини ўғирлаб қўйганини профессорга қандай тушунтиради? У Элиша Уитнига Моцарт сонаталарини чалиб берди, лекин профессорнинг бир туки ўзгармади, бу куйлар Генделнинг диний мусиқаларига тенг келолмайди, деди. Жэсон ўз мадҳияларида Моцарт асарларидан фойдаланишга журъат этолмасди. Бу шаккоклик бўлур эди. Профессорга бир нима дейиш керак эди, бинобарин, бошқа баҳонани рўқач қила қолди:

— Эски Дунёга саёҳат қилмоқчиман. Оврупонинг айрим композиторлари билан суҳбатлашиш ниятим бор.

— Бу ниятингиздан Пикеринглар хабардорми?

— Олдин сиз билан маслаҳатлашмоқчи эдим, профессор.

— Нега энди?

Шунда Жамият Бетховенга оратория буюрмоқчилигини эслади.

— Жаноб Бетховенни зиёрат қилардим. Тавсиянома ёзиб берсангиз нур устига нур бўларди.

— Бетховен номани эътиборсиз қолдиради. Орамизда ҳеч қачон шахсий ёзишма бўлган эмас.

— Лекин у Жамиятнинг буюртмасини эътиборсиз қолдирмайди, профессор.

Элиша Уитни бу мавзуни давом эттиришни хоҳламади.

— Агар Эски дунёга бормоқчи бўлсангиз, Квинси Пикерингдан сизга таътил беришни илтимос қилишим мумкин. Афсуски, тупша-тузук йигитлар ушалмас орзу кетидан қувиб, келажакларини барбод қилишади.

— Бетховенга оратория буюриш масаласи нима бўлди?

Ўйга ғарқ бўлиб ўгирган Жэсон чўчиб тушди. У Сальери ҳақидаги гаплардан мутаассир бўлиб, Жамиятдан хат олганини кекса мусиқачига айтишни нурутгани.

— Бир оз ён босишимга тўғри келади, — деди Жэсон.

— Венада бошқа кишилар билан ҳам учрашиш имкониятингиз бўлади.

— Масалан, Сальери биланми?

— Сальери ҳозир мурдадай гап. Энди у билан ҳеч ким учрашолмайди.

— Бўлмаса Венага бориб нима қиламан?

Мюллер тамакидонини олди, бошидаги эски русмдаги ясама сочини тўғрилаган бўлди, камзулининг кумуш тугмаларига бир-бир бармоғини теккизиб, жавоб берди:

— Жаноб Бетховен Сальерини яхши билади. Сальери унинг севимли усто-зи бўлган. Бетховеннинг феъл-атвори шунақаки, устозини жон-жаҳди билан ҳимоя қилади.

— Моцартнинг ўлими сабабларини аниқлай олишимга ишонасизми?

— Ҳозир айна пайти. Сальери айбита иқрор бўлиб, ўз жонига қасд қилганидан кейин Венада ҳар хил миш-мишлар кўпайган бўлиши табиий. Балки шу пайтгача сир сақланган маълумотларни аниқлашга муваффақ бўларсиз.

— Лекин саёҳат енгил кечмайди.

— Моцарт пайтида бундан ҳам оғир эди. Ҳозирги извошлар пишиқ-пухта. Ичида шамол айланиб юрмайди. Рессорлари ҳам мустаҳкам. Иккиланманг, кейин пушаймон бўласиз, — Мюллер Жэсонни кўндиришга уринарди. — Моцарт билан Сальерини танийдиган одамларнинг кўпи ҳали тирик. Бир-икки йилдан сўнг уларни топиб бўладими-йўқми — худо билади. Укам Эрнестнинг ёзишича, Бетховен ҳозир бетоб. Укамнинг ўзи ҳам Моцарт билан Сальери ҳақида кўп нарсаларни гапириб беради, жаноб Бетховен билан учраштиради, лекин унинг ёши ҳам бир жойга бориб қолган. Бугун ҳаётларини Моцарт билан боғлаган уч опа-сингил Веберлар: хотини Констанца, унинг опаси, Моцартнинг биринчи муҳаббати Алоизия, синглиси Софи: дарвоқе, Моцарт шу

Софининг кўлида жон берган. Уларнинг бари фалон ёшда. Кексалик ва хасталик ҳадемай хотираларида борини ҳам ўчириб юборади. Агар Моцарт билан Сальерини танийдиган одамлар билан учрашиш ниятингиз бўлса, бу ишни орқага сурманг. Масалан, Лоренцо да Понте ҳар иккала композиторга либреттолар ёзган, ҳозир ёши саксонга бориб қолган бўлса керак.

— Да Понте Сальерининг ватандошимми?

— Ҳа. Сальери уни Венадаги мусиқа даврасига олиб кирган. Да Понте ўтакеттан ғаламис одам бўлган. Моцарт билан Сальерини бошқалардан кўра яхши билади. Ҳозир Америкада, Нью-Йоркда яшайди.

— Мен билан гаплашишни хоҳлармикин, жаноб Мюллер?

— Унга қулоқ соладиган ҳар қандай одам билан гаплашаверади.

— Уни танирмидингиз?

— Венанинг мусиқа оламида уни ҳамма танирди. Бу ўзгалар учун ёпиқ давра бўлиб, бир томондан авлиё Стефан черкови, иккинчи томондан — Дунай канали, учинчи томондан — Габсбурглар сулоласи ва уларнинг Гофбург саройи, тўртинчи томондан — аксарият опералар кўйиладиган Бургтеатр билан қуршалганди.

— Моцарт билан Сальерини да Понте даврасида учратганмисиз?

— Албатта. Лекин ҳар ким ҳамма нарсани ўз қаричи билан ўлчайди. Олло таоло фаҳм-фаросатни ҳам бир хил тақсимламаган.

Мюллер гавдасини қизил мато қоплаган стул суянчигига ташлади, бир муддат сукут сақлаб ўтирди. Жэсонга қария ухлаб қолгандай туюлди. Балки ўтмиши билан ботиний суҳбатга киришиб кетгандир? Бирдан унинг хитоби эшитилиб қолди:

— Отис, қаердасиз?

— Шу ердаман, жаноб Мюллер!

— Яқинроқ суриллинг. “Ҳамма шундай қилади” операсининг репетицияси пайтида Сальери билан да Понте заҳар тўғрисида ўзаро баҳслашиб қолишгани ёдимга тушди.

— Кейин нима бўлди?

— Уларга Моцарт ҳалал берди. У, Сальери да Понтени мендан узоқлаштиради, деб кўрқарди. Ушанда Сальери, “Дон Жуан” — иблисни улуғлайдиган опера, деган эди. Моцартнинг жаҳли чиқиб кетди, бунақа ҳолат унда камдан-кам бўлади. Бу воқеа оркестр олдида юз берган эди.

— Сальерини репетицияга ким таклиф этган эди?

— Менимча, да Понте. Уларнинг орасидан қил ўтмасди. Да Понте Венанинг сал номи чиққан ҳамма композиторлари билан апоқ-чапоқ эди. Моцарт бундан ранжирди. Ҳаммага яхши кўринишга уриниш — ожизлик белгиси, дер эди у.

— Заҳар ҳақидаги баҳс нима билан тугади?

— Мен сизга Моцарт ҳақида гапириб бераман. Хоҳишингиз бўлса, эшитинг.

Жэсон безовталанди. Борди-ю, ҳақиқат ўзи тасавурида яратган образни чилпарчин қилиб юборса-чи? Бир кўнгли: “Илтимо, гапирманг!” — деб бақирмоқчи ҳам бўлди. Лекин индамади, тақдирга тан беришга аҳд қилди.

Осмонни булут қоплаб, ёмғир томчилари дераза ойналарида ноғора чала бошлади. Мюллер пардаларни туширди, энди хонани нақшинкор столча устидаги бир жуфт шам ёритиб турарди.

Мюллер шошмасдан ҳикоясини бошлади, Жэсон эса ўтмишдан сизиб чиқётган садога жон қулогини тутди.

4. ОТТО МЮЛЛЕР БИЛГАН ВЕНА

1790 йилнинг январни, жаноб Отис, Венада беҳосият бўлди. Сал илгарироқ французлар Бастилияни забт этиб, императоримизнинг синглиси Мария Антуанеттани қамаб кўйишди. Шаҳарда император Иосиф Франциядаги янги инқилобий ҳукуматни маҳв этиб, синглисини озод этмоқчи эмиш, деган миш-

мишлар тарқалди. Ёшлар ҳарбий хизматга чақирила бошлагач, ваҳима батгар авжига чиқди. Кризис ўтгунча опера беркилармиш, деган гап-сўзлар пайдо бўлди. Шундай таҳликали вазиятда Моцартнинг мусиқа ёзиши мени лол қолдирди.

Аммо Моцарт билан да Понте императордан янги операга буюртма олиб, мени оркестрга жалб қилишдию кўнглим сал таскин топди. Шунга қадар Моцартнинг сон-саноксиз асарларини ижро этгандим.

Моцарт, да Понте, Сальери... Бургтеатрга, “Ҳамма шундай қилади” операсининг оркестр билан бўладиган биринчи репетициясига бора туриб, уларнинг ҳар бири тўғрисида ўйладим. Бу одамлар Вена опера дунёсининг шаҳаншоҳлари эдилар, уларнинг розилигисиз оркестрга ишга жойлашиб бўлмасди. Мен ўзимни оркестрнинг ажралмас бўлаги деб ҳисоблардим, бинобарин, Венада тарқалган янги нақлларга эътибор бермадим: “Йосиф кундан-кун қарияпти... Фуқароларининг у жорий этган ислоҳотларни қўлаб-қувватламаётганидан қаттиқ изтиробда... Барчага маълумки, тахтга даъвогар укаси Леопольд уни ёмон кўради, норозиликнинг ҳар қандай кўринишини аёвсиз маҳв этмоқчи...”

Ўйлаб ўйимнинг охирига етолмасдим, жаноб Отис. Император соғлигининг ёмонлашувини турлича изоҳлаш мумкин, лекин менинг қалбимни шубҳа-гумонлар кемирарди.

Ўша пайтда қабих фитналар ниҳоятда урф бўлган эди. Борджий вақтиданок Венада, итальянларнинг асосий куроли — заҳар, деган гап-сўзлар юрарди, Тосканда йигирма беш йил яшаган Леопольдни эса немисдан кўра кўпроқ итальян деб ҳисоблашарди.

Йосифни заҳарлашлари учун сабаблар етарли эди. Унинг ҳукмронлиги даврида итальянларнинг саройидаги нуфузи тушиб кетди: у жорий этган ислоҳотлар туфайли дворянлар орасида душманлари кўпайди: у пайтларда биров қўққисдан ўлиб қолса, ҳеч ким ажабланмасди.

Шундай қилиб, Михаэлерплацга жойлашган Бургтеатрга етиб келдим. Габсбурглар хонадонига қулай бўлсин учун театр сарой ёнига қурилганди. Офтоб нури тушиб турган баҳайбат кулранг бино ваҳимага соларди.

Театр олдида премьера кунни кўрсатилган афишани қоқмоқчи бўлиб турган икки хизматчига дуч келдим. Одатда оркестр билан ўтадиган биринчи репетиция жуда ҳаяжонли дақиқалар сирасига киради. Лекин мен бугун эрталаб эшитган янгиликдан кўнглим ғаш эди: Йосиф тўсатдан касал бўлиб қолганмиш, ҳузурига руҳонийни чақиришганмиш, шу сабабли опера премьераси кейинга қолдирилармиш, бунинг устига, композитор ҳам бетоб, партитура тайёр эмас, ҳоказо ва ҳоказо.

Аммо бояги икки хизматчининг гап-сўзларини эшитиб, муюлишда тўхтаб қолдим. Ёши каттароғи шеригига деди:

“Фриц, бизга афишани кўзга ташланадиган жойга қоқишни буюришган, лекин опера ёруғ дунёни кўрармикин?”

“Ариққа отвор, — жавоб берди иккинчиси, — балки бунинг учун мақтов эшитармиз”.

Улар шундай қилишга чоғланиб турганларида муюлишдан чиқиб келдим:

“Афишани осинлар, бўлмаса устинлардан шикоят қиламан”.

Фриц ёнбошига туфлаб:

“Нима бало, машшоқлар ҳам оқсуякларга тенглашиб қолганми?!” — деб тўнғиллади.

Афишани ўзим осмоқчи бўлган эдим, Фриц уни кўлимдан юлиб олиб, ҳафсала билан тахтага ёпиштирди-да, кетидан сасиди:

“Кўлингиздан келадиган ишни қилсангиз-чи, гижжакчи. Ростдан ҳам опера қўйилишига умид боғлаб юрибсизми?”

Сир бой бермадим:

“Ҳозирча ҳаммаси жойида”.

“Жойида? Улар бир-бирларининг кекирдақларини ғажигга тайёр бўлиб туришипти-ку! Наҳотки кўрмаётган бўлсангиз? Тағин лўли эмиш!!!”

Кўндан буён мусиқачиларни лўлилар деб аташларини билардим. Лекин индамадим, чунки яқинлашиб келаётган Моцартни кўриб қолдим. У абгор бир

аҳволда эди. Бир неча ойдан буён учратмагандим, шу вақт орасида озиб-тўзиб кетибди. Мен билан сўрашганда чехраси бир оз ёришди. У ўртабўй, рангпар киши эди, аммо кулганда мовий кўзлари чақнаб, бутунлай ўзгариб кетарди. Оппоқ сочини бармоқлари билан тез-тез тараб кўядиган одати бор эди — бугун репетицияга ясама соч тақмасдан келганди. Нима ҳақда баҳслашаётганимизни сўраб қолди. Хизматчилар уни кўргандаёқ қуённи сурворишганди. Моцартга бўлган воқеани гапириб бердим. Таажжубки, у ажабланмади.

“Бунга ким айбдор, жаноб капельмейстер?” — сўрадим ундан.

“Венага келганимдан бери, — жавоб берди Моцарт, — Сальери оромини йўқотган. Тўғри, эл кўзида ҳурмат қилади, спектакларимда “Офарин!” деб қичқиради, азиз дўстим, деб атрофимда гирдикапалак бўлади. Аммо орқамдан ифво қилгани қилган. 1781 йили, Венага энди келган пайтимдаёқ унинг пайтавасига қурт тушган эди. Вюртемберг маликасига клавесин чалишни ўргатишга рози бўлган пайтимда Сальери орага тушиб, ишни бузган”.

“Шунга қарамай, унга яхши муомала қиласиз, жаноб капельмейстер”.

“У ҳам шундай, жаноб Мюллер, дуэлга чақиролмайман-ку, ахир. У мени ҳамманинг олдида беҳурмат қиладиган даражада аҳмоқ эмас”.

“Танобини тортиб қўйишнинг иложи йўқми?” — сўрадим мен.

“Йўқ. Вена — филталар шаҳри. Бу ерда фақат қутқу ҳукмронлик қилади. Шаҳарда турли миллият вакиллари омухта бўлиб кетган — немислар, баварлар, венгрлар, поляклар, словаклар, чехлар, италянлар. Ҳатто Иосифнинг ўзи ҳам ҳар турли ҳийла-найранглардан холи эмас”.

“Императорни қаттиқ бетоб, узоққа бормайди, дейишяпти. Айтишларича, унга заҳар беришганмиш”.

“Заҳарлаб ўлдириш аср фожеаси бўлиб қолди, — жавоб берди Моцарт. — Буни “итальян вабоси” ҳам дейишади. Кейин бирдан мавзунни ўзгартирди: “Укангиз қалай? Касал деб эшитгандим?”

“Ҳозир тузук. Эслаганингиз учун раҳмат, жаноб капельмейстер”.

“У ажойиб созанда. Мендан салом айтинг”.

“Эрпестнинг боши кўкка етади, жаноб капельмейстер”.

Моцарт мулойим жилмайди. Унинг қизил камзули, оёғидаги оппоқ узун пайпоғи билан кумуш тўқали ялтироқ туфлисига қараб туриб, биринчи учрашувимизни эсладим. Моцарт ўйчан қиёфада яна гап бошлади:

“Императорни болалигидан биламан. Венани Иосифсиз тасаввур этиш қийин. Олти яшарлигимда унга мусиқа чалиб берганман”.

“Бари ёдимда! — хитоб қилдим мен. — Ўша мусиқангизни эшитганман”.

“Сиздан ёшим катта-ку”, — ажабланди Моцарт.

У ростдан ҳам мендан катта кўринарди, жаноб Отис, кенг пешонаси қатқат ажин, кўзларининг ости салқи, бўлмаса эндигина ўттиздан ошган эди.

“Маъзур тутасиз, жаноб капельмейстер, мен сиздан каттаман — 1750 йилда туғилганман”.

“Мен ўзимни ёшимга нисбатан қарироқ ҳис қиламан. Кўп касал бўлганман”.

“Эшитишимча, шу кунларда ҳам бетоброқ эмишсиз?”

Моцартнинг юзидан кўланка сирғалиб ўтгандай бўлди, афтидан, у касал бўлишни ўзи учун ножоиз деб биларди, шошиб давом этди:

“Ҳа, бурга тепди. Бугун яхшиман. Дарвоқе, ўшанда мусиқамни қаерда эшитгансиз? Шунақа кўп концерт берганманки, барини эслолмайман. Лекин императорга чалиб берган мусиқам ёдимда”.

“Ўша концерт хотирамга бир умр муҳрланиб қолган, жаноб капельмейстер, — жавоб бердим мен. — Князь Кауниц саройида бўлиб ўтган эди. Отамнинг айтишича, Кауниц-канцер, ҳокимиятда Мария Терезиядан кейинги энг нуфузли шахс бўлган. Бизга концертга кириш мумкин эмас эди — фақат аслзодалар қўйиларди — бироқ отам, сизнинг отангиз каби, таниқли созанда бўлгани учун истисно тариқасида рухсат беришган, охирги қаторнинг орқасида тик турганмиз. Ўн икки яшар бола эдим, одамларнинг панасида қолиб, ҳеч нарсени кўролмаганман, лекин эшитишга эшитганман”.

Моцартнинг ярасини тирнаб қўйдим шекилли, куйиб-пишиб жавоб қайтарди:

”Бўйим паст бўлгани сабабли, оркестрга кўнгилдагидай дирижёрлик қилолмасмишман. Созандалар мени деярли кўришмасмиш. Лекин Гайдннинг бўйи ҳам мендан салгина тикроқ бўлган, холос. Қайси куйни чалгандим ўшанда?”

”Кичик Скарлаттининг куйини. Отам мени, зора ўғлим иккинчи Вольфганг Амадей Моцарт бўлишни хоҳлаб қолса, деган умидда концертга олиб борган экан”.

”Бунга интилиш шарт эмас”.

”Нима учун, жаноб капелмейстер?”

”Шу пайтгача бошим дарддан, фитнесга ҳасадлардан чиқмайди”

Мюллер жим бўлиб қолди, қаттиқ изтиробга тушган Жэсон хитоб қилди:

— Наҳотки шундай деган бўлса? Демак, умри азобда ўтган экан-да?

Кекса одамнинг хотирасига ишониб бўлмайди, деган ўй ўтди Жэсоннинг кўнглидан. Аммо Мюллер ишонч билан жавоб берди:

— Ҳа, шундай бўлган. Моцарт янги операсининг афишасини кўриб, қувониш ўрнига унга жудаям маънос ҳолда тикилгани ёдимда. Жаноб Отис, мен сизга Моцарт билан бўлган учрашувларимизни гапириб беряпман, холос. Бу учрашувлар хотирамга михланиб қолган. У ўша пайтгачаёқ машҳур эди. Моцарт ўзининг буюклигини билган, назаримда, Вена унинг учун нобоп шаҳарлигига ҳам ақли етган. Кейинги саволимдан композитор баттар тўлқинланиб кетди.

Жэсон яқинроқ сурилди.

”Отангиз Оврупо бўйлаб кезишга мажбур қилганида жаҳлингиз чиқармиди?”

”Ҳа, мажбур қилганида, хафа бўлардим, — жавоб берди Моцарт. — Лекин бундай сафарлар менга ёқарди. Оиламиз аҳил эди — отам, онам ва опам. Мен уларга мусиқа чалиб берардим. Бундан ўзим шунақа хурсанд бўлардимки! Ўша йилларни ҳаётимдаги энг бахтиёр дамлар деб биламан. Отамдан хафа бўлиш! Ақлга сиғмайди! — Унинг ранги сал ўзгарди. Отасидан норози бўлгани ҳозир унга таъсир қилаётган эди. — Хом сут эмган бандамиз-да”.

“Асарларингиз ўша пайтгачаёқ оғизга тушган эди, жаноб капелмейстер”.

”Тингловчидан кўнглим қолган, жаноб Мюллер. Уни фақат ижод маҳсули қизиқтиради, ижодкорнинг ўзи эмас. Тингловчи мусиқаларимдан баҳраманд бўлади, лекин ўзимни тан олмайди”.

Моцартнинг кайфияти ҳозир ёмон, ўйладим мен, чарчаган, катта ишни тугатганда ҳамиша шундай бўлади.

Аммо биринчи учрашувимизни ҳеч қачон унутмаслигимни яхши билардим.

Бу ҳодиса анча вақт муқаддам, 1762 йилда рўй берган. Ушбу сана ёдимда қолган, сабаби ўша йили роппа-роса ўн икки ёшга тўлгандим. Князь Кауниц саройининг мусиқа зали ҳам кўз ўнгимда. Гофбургдаги Қизил Залдагидай деворларига қирмизи мато қопланган, шифтдаги улкан қандилдан ёғилаётган нур тамтам аёлларнинг бриллиантларини ҳам хиралаштириб қўйганди. Клаведин ёнида ўтирган болақайдан кўзимни узолмасдим. Эгнига оқ шоҳи панталон, нафармон камзул, ёнбошида жажжи қилч. Бошига катталарникидай ясама соч тақиб, юзига обдон упа суртган бўлса ҳам гўдаклиги сезилиб турарди. Онаси ўғлининг ташқи кўриниши устида роса жон куйдиргани шубҳасиз. Бундай дақиқаларда олти яшар боланинг қаттиқ ҳаяжонга тушишини айтмай қўя қолай. Шунга қарамай, жаноб Отис, у клавединни шунақа қойиллатиб чалдики, залда ўтирганлар ҳангу манг бўлиб қолишди. Ҳаяжонимни босолмай, отамнинг қўлини маҳкам қисдим. Айни пайтда юрагимни алам тирнарди. Чунки ҳеч қачон бунақа маҳоратга эришолмаслигимни англаб етгандим.

Моцарт мени ҳушимга келтирди: “Кауниц ўзини менга хайрхоҳ қилиб кўрсатарди, холос. Аслида Габсбурглар учун шунчаки эрмак эдим, улар ёш пайтларида мени ҳў эркалатишди, кейин эса унутиб юборишди. Репетицияни бошлайлик. Улар менсиз кўп хато қилишади”. Шундай деб, Моцарт мени тирсагимдан олди-да, театр ичкарасига бошлади.

Вақт оз қолганди. Опера премьераси икки ҳафтадан кейингина тайинланганди, ўша куни оркестр билан биринчи репетиция бўлиши керак эди, хонандалар қатнашиши мўлжалланмаганди, чунки либреттонинг бир қисми ҳали

тайёр эмас эди. Премьера ўз вақтида ўтиши учун туну кун меҳнат қилиш зарурлигини Моцарт иккаламиз ҳам яхши тушунардик. Муסיқачилар олдига келдик. Улар ҳам қаттиқ ҳаяжонда эдилар. Скрипкачи оркестр ўрасидан туриб, Моцартга нохуш хабарни маълум қилди:

“Маэстро, концертмейстер касал бўлиб қолди, “итальян вабоси”нинг ҳиди келяпти. Кеча соппа-соғ эди”.

Худди шуни кутиб тургандай, император театрларининг директори граф Орсини-Розенберг охириг қатордан туриб келди-да:

“Репетицияни қолдиришга тўғри келади. Концертмейстерсиз репетиция қилиб бўлмайди”, — деди.

“Яна қолдирамизми?! — деб қичқирди Моцарт. — Агар бугун ҳам қолдир-сак, опера барбод бўлади, жаноб директор”.

Граф пинагини бузмади: “Чала-чулпа репетиция билан операни томоша-бинларга тақдим этиб бўлмайди, Моцарт, бошқа концертмейстер топишин-гиз керак”.

“Бўпти, жавоб берди Моцарт. Кейин нигоҳи билан да Понтени излади, лекин либретточни кўринмади. Олдинги концертмейстерни ўша одам ёллаган эди.

“Бу сизнинг вазифангиз. Чакки иш бўлди, лекин бошқа иложи йўқ”, — деди Орсини-Розенберг.

Лекин менга шундай туюлдики, Венанинг опера дунёсини ётқизиб-турғи-задиган, императордан бошқа бировга бўйсунмайдиган, қаттиққўл директор юз берган воқеадан ҳечам афсусланаётгани йўқ. Граф Моцартни ёқтирмасли-гини билардим: “Фигаро” сахналаштирилаётган пайтдаёқ маълум бўлган эди.

Орсини-Розенберг такрорлади: “Концертмейстерсиз репетиция қилиб бўлмайди”.

Граф оркестрчиларга кетишга рухсат берди. Моцарт саросимага тушиб қолди, шунда ўзимни тўхтатолмадим:

“Рухсат берсангиз, маэстро, концертмейстерлик вазифасини ўз зиммамга олсам”.

“Мюллер ўртамиёна созанда. Ўзининг партиясини ҳам базўр эплайди. Бу ишни унга топшириб бўлмайди!” — деди Розенберг беписандлик билан.

Моцарт эътироз билдирди:

“Мюллер “Фигаронинг уйланиши” ва “Дон Жуан”да биринчи скрипкани сайратган. Ушанда, жаноблари, ундан мамнун бўлган эдингиз”.

“Нима қипти, бориға шукур қилганмиз-да”.

“Императорга арз қиламан”, — деди Моцарт.

“Қайси императорга? Иосифнинг бир ҳафталик умри қолган”.

“Нотадан чалишда Мюллерга тенг келадигани йўқ. У куйни нозик илғай-ди, — Моцарт бўш келмади, — оҳанглари тиниқ ва бенуқсон чиқади. Кон-цертмейстер ўрнини эгалланг, жаноб Мюллер, ишонаманки бу юмушни ҳам удалайсиз”.

Ўша пайтдаги ҳолатимни сўз билан ифода этиш қийин, жаноб Отис. Мен бу дақиқаларни узоқ йил кутгандим. Лекин орзуим бунақа кўнгилхиралик билан ушалади деб ўйламаган эдим. Шунга қарамай, ўша кунни ўлгунимча унутмайман. Нота қўйиладиган биринчи мослама ортидаги ўринни эгалладим, оркестрчилар ҳам жой-жойларига ўтиришди. Бу менга билдирилган ишончми-ди, норозилик намоёйишимиди ёки шунчаки ғайришуурий ҳаракатмиди — ҳали-гача билмайман. Жамоани тартибга чақириб, камончани тақиллатишим билан ҳаммаёқ сув сепгандай бўлди.

Моцарт директорга жилмайиб: “Жаноблари, императоримга хизмат қилишга ҳамиша тайёрман”, деди. Орсини-Розенбург ҳайратдан сурат бўлиб қолди, Моцарт эса дирижёрликни бошлади.

Аввалига, бояги гап-сўзлар сабаблими, андак довдирадим, кейин аста-се-кин ўзимни тутиб олдим. Янги опера партитурасида Моцартнинг бошқа му-сиқалари билан ўхшаш ўринлар кўп эди, бу куйларни илгари бир неча бор ижро этгандим. Моцартнинг ёнимда тургани ҳам менга далда берди. Унинг чеҳраси ўзгариб кетган, мовий кўзлари чарақлар, митти кўзлари силлиқ қанот қоқарди. Муסיқа ўзининг латофати билан ҳаммамизни сеҳрлаб қўйганди.

Анча йиллар бурун, “Фигаро”нинг репетицияси пайтида Моцарт айтган сўзлар ёдимда эди. Шу сўзлар менга журъат бахш этган бўлса ажабмас: “Дирижёрлик қилиш учун партитурани билишнинг ўзи кифоя қилмайди, — деган эди у. — Шахсан ўзим дирижёрлик қилаётганимда у ёки бу саҳифани унутиб, партитурани яхлит бир ҳолда тасаввур этаман. Ва ижронинг соф ҳамда бениқсон бўлишини таъминлашга тиришаман”.

Репетицияни тугатдик. Нимага эришганимиз тўғрисида бир нарса деёлмайман, ёдимда қолгани шуки, хотима сўнггида оркестрчиларнинг гулдурас қарсақлари ўра деворларини зириллатиб юборди.

Моцарт креслода ялпайиб ўтирган директорга ўтирилиб, камтарона таъзим қилди:

“Жаноблари, мен кин сақламайман, лекин шуни айтишим керакки, бугунги машғулотдан тўла қаноат ҳосил қилдим”.

Бунга жавобан Орсини-Розенберг ўрнидан турди-да, залдан намоёишкорона чиқиб кетди.

Моцарт турган жойида қотиб қолди, мен ҳам тамом бўлгандим. Аммо оркестр созандалари қайтадан қарсақ бошлашганди, ёнимга келиб, маҳкам бағрига босди.

Унинг кўзлари лик-лик ёш эди, менинг ҳам ўпкам тўлиб кетди. Шу пайт оркестр ўрасига туташ қоп-қоронғи ложадан да Понтенинг пичирлагани қулоғимга чалинди:

“Сальери, очиқчасига гаплашадиган вақт келганини энди сезгандирсиз. Мен бундан хурсандман”.

Да Понте билан Сальери бутун репетиция давомида яширинча залда ўтиришганини Моцарт иккаламиз шундагина пайқадик.

“Бу нима қилиқ? — деди Моцарт. — Наҳотки да Понте Сальерининг ногорасига ўйнаса? Иш охирлаганда-я? — Кейин қулоғимга шивирлади: — Шоир Сальери билан тил бириктирган бўлса, энди мен учун ҳеч қачон либретто ёзмайди”.

Моцарт созандаларга рухсат бериб, ўзи ложа томон юрди. Унга эргашдим.

“Да Понте, — деди Моцарт, — нега мени Розенбергдан ҳимоя қилмадингиз?”

“Банд эдим, Вольфганг”.

“Шунинг учун ёллаган концертмейстерингиз ғойиб бўлган экан-да?”

“Вольфганг, сиз ютқизганингиз йўқ. Мюллер панд бермади”.

Аммо Моцарт Сальерининг шум ниятини илгани эди: у да Понтени бундан совутмоқчи. Шоирнинг ўзини такаббуруна тутгишида ҳам, Моцарт билан тил топишмасам, Сальери билан тил топишаман, деган маъно бор эди.

Аммо Сальери Моцартга икки букилиб таъзим қилди: “Офарин! Офарин! Бағоят гўзал!”

Сальерининг эгнидаги башанг камзул, бошига қўндирилган ғаройиб ясама соч унинг иззатталаб инсон эканидан далолат берарди. У ўрта бўйли, тўладан келган, бурни узун, қоп-қора кўзлари ўйнаб турадиган киши эди. Олдинга туртиб чиққан ияги йиртқич қушни эслатарди.

Сальеридан бир ёш катта бўлган да Понте жуда басавлат эди. Шоир ташқи қиёфаси билан фахрланарди — баландбўйлик, қотма, қирғийбурун, қора соч, қора кўз. Аммо сўнгги йилларда бусиз ҳам чўзинчоқ юзи баттар қўзилиб, икки лунжи ич-ичига кириб кетган, шунданми, унга салобат бахш этиб турадиган бурни янада катталашгандай туюларди.

“Феррандо билан Гульельмо албанча кийиниб, Фьордилижи ва Дорабелланнинг илғифотига сазовор бўлишга уринадиган саҳнага ўзгартиш киритмоқчиман, — деди да Понте Моцартга. — Агар бунга эришолмасалар, улар ўзларини заҳар ичишга тайёрдай кўрсатишлари керак”.

“Жаноб Сальери билан суҳбатингларнинг мавзуси шумиди?” — сўради Моцарт.

Да Понте башарасига сирли тус берди — у артистона қилиқларни яхши кўрарди.

“Биринчи кўриниш учун ажойиб хотима!” — жавоб берди да Понте.

“Оперангиздан ниҳоятда мутаассирман, Моцарт, — деди Сальери. — Шу

билан бирга, маълумингизки, қадрдон дўстимиз да Понтега ҳам ихлосим баланд”.

“Сиз бебаҳо одамсиз, — гап суқди да Понте. — Маэстро Сальери яқинда мени император ва Венанинг казо-казоларига таништирди. Бу кишининг олдида бисёр бурчдорман”.

Шунда кўнглимдан бир ўй кечди, жаноб Отис: мабодо улар тор суқмоқда рўбарў келишса, бир-бирларига йўл беришлари амримаҳол. Аммо буни очик айтишга журъат қаяқда!

“Маэстро Сальерининг фикрича, “Дон Жуан” иблисни мадҳ этувчи опера эмиш, — давом этди Моцарт. — Ишонинг, буни мақтов ўрнида қабул қилиб бўлмайди”.

“Ҳар нарсадан ўян қидириш керак эмас, Моцарт, — деди Сальери. — Бу сизга ҳавас қилганимиз далолати. Ҳаммамиз ҳам ўйламай айтган гапимиздан кейин афсусланиб юрамиз”.

“Маэстро бизга катта ёрдам берди, — қўшиб қўйди да Понте. — Бу киши заҳаршунос. Ҳам садоқатли дўстимиз. Заҳарни сюжетга қандай қилиб сингдириб юбориш йўлини ҳозиргина шу кишидан эшитдим”.

“Заҳарга тил теккизиш керак эмас, ҳатто ҳазил тариқасида ҳам, — жавоб берди Моцарт. — Заҳар — бехосият нарса”.

“Вольфганг, бу ғирт венецияча усул, опера ҳам бошдан-охир шу усулга қурилган-ку”.

“Шундай қилинса, асар ютади. Ишонаверинг”, — деди Сальери.

“Бўлмаса нега баҳслашдинглар?” — сўради Моцарт.

“Мен венецияликман, — жавоб берди да Понте. — Бир фикрга қўшилмасам, яшириб ўтирмайман. Лекин маэстро Сальери мени ишонтирди. Ҳатто заҳарнинг қайси турини танлашни ҳам айтиб берди. Севишпанлар ўзларини “аква” ичгандай қилиб кўрсатишади”.

“Бу жуда ўтқир заҳар, — тушунтирди Сальери. — Маргимуш билан кўррошин оксидининг аралашмасидан иборат. Оз миқдордагиси секин таъсир этади, уни аниқлаб ҳам бўлмайди. Кейинги операмда мен ҳам шу усулдан фойдаланмоқчиман”.

“Маэстронинг қимматли маслаҳати эвазига бу кишининг янги операсига либретто ёзиб бермоқчимисиз, да Понте?” — сўради Моцарт.

“Бу дунёда ҳар ким ўз ризқини ўзи териб ейди”, — жавоб берди да Понте елкасини қисиб.

“Императорнинг аҳволи оғир, дейишяпти. Агар бир гап бўлса, опера премьераси орқага сурилади”, — деди Моцарт.

“Иосифни кечагина кўрдим, — жавоб берди да Понте риёкорлик билан. — Тўғри, бетоб, лекин кўриниши ёмонмас. Император операмиз премьераси ўтмагунча ўлмайди, мана кўрасиз”.

“У ҳам заҳарнинг кўрсони бўлмадимикин?” — сўради Моцарт.

“Астаффурулло, қаяқдан келди бунақа фикр миянгизга!” — хитоб қилди либретточи.

“Ҳамманинг миясига қаяқдан келган бўлса, ўша ёқдан, — деди Моцарт. — Дарвоқе, Францияда вазият қанақа? Бу ҳам операнинг саҳнага чиқишига ҳақиқат бериши мумкин”.

“Эшитишимча, Иосиф сингисини озод этиш хусусида французлар билан музокара олиб борапти. Французлар Мария Антуанеттадан қутулишганидан фақат хурсанд бўлишади. Лекин бу бизнинг ишимиз эмас”, — деди да Понте.

“Агар Мариянинг ўлими урушга олиб келса, бизга ҳам яхши бўлмайди”, — эътироз билдирди Моцарт.

“Сиз чарчагансиз, Вольфганг, шунинг учун тиқ этган товушдан ҳам юрагингиз така-пука бўлаверади, — деди да Понте. — Биз операга сохта заҳарланиш саҳнасини киритишга келишдикми, демак, ўша саҳнага мос мусиқа ёзиш керак. Бу ғоядан воз кечиш тентаклик бўлади”.

“Концертмейстер билан ҳурматли директоримиз хусусида нима дейсиз?”

“Розенберг билан ўзим гаплашаман, Вольфганг, сиз мусиқа ҳақида ўйлайверинг. Сизнинг асосий вазифангиз шу”.

Моцарт ўша заҳотиёқ мени концертмейстер этиб тайинлади. Репетицияни

қайтадан бошлашга чоғланиб турганимизда залга опа-сингил Веберлар кириб келишди: Моцартнинг рафиқаси Констанца, унинг опаси, уйланмасидан олдин Моцарт қаттиқ кўнгил қўйган опера хонандаси Алоизия Ланге ва уларнинг хонадонига тез-тез келиб турадиган кенжа сингил Софи Вебер.

Алоизиянинг нима учун келганини фаҳмладим. Уни Фьордилижи ролига олдиндан мўлжаллаб қўйишганди, чунки да Понте бу ролга ўйнаши Ла Феррарезани тикиштириши мумкин эди. Шуниси ҳам борки, баланд овозли яна бир хонандага зарурат туғилиб қолишини ҳам истисно қилиб бўлмасди. Гап-сўзларга қараганда, Ла Феррарезага ишонч йўқ эди, қолаверса, унинг овози Моцартга ёқмасди, аммо Алоизиянинг овозидан у олам-олам завқ оларди — бошқа фазилатларини-ку қўя турайлик. Моцартнинг рафиқаси репетицияга кам келарди. Бир гап бўлганга ўхшайди, ўйладим ичимда Констанцанинг авзойи бузуклигини кўриб.

Мюллер яна сукутга кетди, Жэсон эса кекса мусиқачининг хотираларига қай даражада ишонини мумкинлиги тўғрисида ўйланиб қолди. Балки Мюллер ўзини ўзи юпатаётгандир? Балки ҳаётида мана шу қимматли хотиралардан бошқа ҳеч нарса қолмагани учун қуйиб-пишиб сўзлаб бораётгандир? Гарчи Вена — ҳар қандай мусиқачи яшашни орзу қиладиган сеҳрли шаҳар — Жэсонни ҳануз ўзига ром этиб турган бўлса-да, уни бир савол қийнарди: устознинг ҳикоясида ёлғон кўпми, ҳақиқат кўпми? Қария ўзи билмасдан воқеаларни нотўғри талқин этиши мумкин-ку. Нима бўлганда ҳам, Жэсон ҳикояни охиригача эшитишга аҳд қилди. Эшитгани сайин ўзи ҳам беихтиёр ўша воқеаларнинг ишгирокчисига айланиб борарди. У Моцартни севарди, бу севги уни муаззам гўзалликка тўла мусиқа олами билан чамбарчас боғлаб ташлаганди.

Аммо бу оламга қадам босиш ҳали унга ҳузур бахш этолмайди. Моцарт ўлимининг ҳақиқий сабаблари сирлигича қолар экан, бунга тинчлик йўқ. Мюллернинг ҳикояси кўнгилдагидек армонни багтар зирқиратиб юборди, зеро Моцарт тақдирга дахлдор жумбоқлар ҳали бир талай.

— Опа-сингил Веберларни яхши билармидингиз? — сўради Жэсон.

— Оиланинг барча аъзоларини билардим. Уларнинг тўртинчи синглиси билан онаси ҳам бор эди. Бу хонадонга тез-тез бориб, Моцарт билан бирга мусиқа чалиб турардим.

— Веберлар сизга ёқармиди, жаноб Мюллер?

— Бунинг ишга алоқаси йўқ, — жавоб берди Мюллер зарда билан. — Мен адолат тантанаси тарафдориман.

— Моцарт учун қасос олинини керакми?

— Йўқ, йўқ, қасос олиб бўлинган. Мабодо Сальери авлодлар хотирасида қолганда ҳам, Моцартнинг қотили сифатида қолади.

— Сальери жазоланишини хоҳламайсизми?

— Ақлдан озган одамга яна қанақа жазо жоиз?

— Унда нима учун мени шу ишни текширишга ундаяпсиз?

— Бу масаланинг билиб қўйилса сабоқ бўладиган жиҳатлари бор.

— Ақлдан озганига ишонмайсизми? Бунда атайлаб уюштирилган найранг бор, деб ўйлайсизми?

— Баъзан, жаноб Отис, ҳамма нарса аниқ-равшандай туюлади, аслида эса ҳали ҳеч нарсани тушунмаган бўламиз. Менинг хотираларим ҳақиқатнинг бир парчаси холос. Венада кўп гапларни эшитасиз.

— Демак, йўлга отланишим шарт?

— Бўлмаса, ҳикоямга нега кулоқ солиб ўтирибсиз?

— Ўйлаб кўриш керак. Ҳали бир қарорга келганим йўқ.

Мюллер ўйчан давом этди:

— Опа-сингил Веберлар билан албатта суҳбатлашиши лозим. Ҳеч ким Моцартни улардан яхши билмайди. Бир-бирига ўхшамайдиган аёллар: тўнғичи Моцартнинг муҳаббатини рад этган, ўртанчаси унга турмушга чиққан, кенжаси эса композиторнинг суюкли қайнсинглиси бўлган. Ҳар бирининг Моцарт ҳақида ўз фикри, ўз мулоҳазаси бор.

Жэсон опа-сингиллар билан учрашувни кўз олдига келгириб, энтикиб кетди. Дарҳақиқат, композиторнинг ҳаётини уларсиз тасаввур этиш қийин. Бу аёлларнинг эсдаликлари бебаҳо эканига шубҳа йўқ.

— Ўша куни Бургтеатрга нима учун келишган экан?

— Аниқ эслолмайман, лекин эр-хотин ўртасида бўлиб ўтган гап-сўзлар кечагидай ёдимда.

Моцарт хотинини кўрдию олдига чошиб бориб, койий кетди:

“Станци, нимага келдинг, ахир бетобсан-ку, ҳали қувватга кирганинг йўқ!”

Констанца жавоб беришга улгурмай, Алоизия Моцартнинг лабидан ўпди, қариндошга ўхшаб эмас, бошқачароқ ўпди. Шунда Моцарт Софига мурожаат қилди:

“Тинчликми, азизим?”

Учала опа-сингил ҳам безовта кўринишарди. Бу воқеа гувоҳлар ишгирокида, айниқса, Сальери олдида юз бераётгани ножоиз эди.

Опа-сингиллардан бирортасини ҳам соҳибжамол деб бўлмасди. Қачонлардир кўҳликкина, Моцартнинг назарида эса тенги йўқ бўлган Алоизия ҳозир пугурдан кетган, юзи дағаллашиб, чакка суяклари бўртиб турарди. Констанца азалдан кўримсиз эди, хасталиқдан кейин эса буткул тасқарага айланганди. Софи эса ҳали норасида.

“Вольфганг, ниҳоятда ноқулай аҳволга тушиб қолдим, — деди Констанца. — Дарҳол пулини тўламасак, тикувчи янги камзулларингни қайтариб олмоқчи. Премьерага нимани қиясан?”

“Нечпул қарз бўлибман?” — шивирлаб сўради Моцарт.

“Йигирма беш гульден”, — жавоб берди Констанца.

Ҳамма репетиция бошланишини кутарди, вақт эса ўтиб борар, шунда ҳаёлимга бир ўй келди: Сальерининг иши эмасмикин бу? Моцартнинг кайфияти бузилган, клавесин ёнидаги стулга ўтириб қолганди. Уни тўланиши лозим бўлган қарздан кўра ҳам ҳақоратомуз вазиятга тушиб қолгани эзаётганди.

“Менда янги камзул бор, сизга лопша-лойиқ келади, жаноб капельмейстер”, — дедим мен.

“Жуда соз! — орага суқилди да Понте. — Репетицияни давом эттирамин, нима дедингиз, маэстро Сальери?” Сальери зўрма-зўраки жилмайди:

“Минг афсус, менинг кийимларим жаноб Моцартга катталиқ қилади”. Аслида уларнинг бўйлари баб-баравар эди.

Гапга Алоизия қўшилди:

“Агар Фьордилижи партиясини ижро этганимда, Вольфганг...”, шу заҳоти да Понте уни қайириб ташлади:

“Иложи йўқ! Тикувчи билан ўзим гаплашаман. Қанча беришингиз керак, Констанца?”

“Йигирма беш гульден. Қўллаворасизми, Лоренцо?”

Да Понте Алоизиянинг юзидаги ғазаб ифодаси ва Сальерининг ижирғанганига эътибор бермай, Моцартнинг тирсагидан ушлади-да:

“Партитура зўр, Вольфганг, — деди. — Опера бизга шухрат келтиради. Агар янглишмасам...”

Парда орқасидаги шовқин да Понтенинг сўнгги сўзларини ютиб юборди, либретточининг уддабуронлигини билганим сабабли, гапни бошқа ёққа буриб юборганига ва Моцартни репетицияни давом эттиришга кўндирганига асло ажабланмадим.

Репетициядан сўнг Софи ёнимга келиб, қулоғимга пичирлади:

“Уни эҳтиёт қилинг, жаноб Мюллер, илтимос. Жудаям мазаси йўқ. Ўтган ҳафта бир неча бор ўзини билмай қолди. Дам олинг, десам, кўнмайди. Ичим сал бузилган, бунинг устига, шамоллаганман, дейди”.

“Унга ишонмайсизларми?” — деб сўрадим мен.

“Қайдам. Лекин соғлиги ёмонлашгани аниқ”, — жавоб берди Софи.

— Эртаси куни жаноб Моцартга шундан оғиз очсам, у кулиб кўя қолди:

“Софи ҳали гўдак. Бекорга ваҳима қилади”.

Бу гал унинг кайфияти яхши эди, сабаби да Понте тикувчини тинчитган, ундан ташқари операга либретточи томонидан киритилган захар ичиш сахнаси ва унга ёзилган мусиқа муваффақиятли чиққан эди.

“Сальери нима деяпти?”

Моцарт кулиб юборди: “Нима дерди? Одамзот ёлғон-яшиқни, ҳақиқатнинг юзига оёқ босиб бўлса ҳам, ҳамма нарсани ўз фойдасига ҳал қилишни

хуш кўради. Операм яхши чиқса, менга шунинг ўзи кифоя. Сальерининг ҳам овози ўчади. Жаноб Мюллер, мен қандай қилиб бўлмасин, Вена томошабинларининг меҳрини қозонишим керак”.

Мюллер, гўё Моцартнинг ўша кунги кайфияти ўзига ўтгандай, ҳикоясини кўтаринки руҳда тугатди. Аммо Жэсон шу заҳоти уни саволга кўмиб ташлади:

- Шундан кейин Сальери нима қилди?
- Қайтиб репетицияга келмади. Опера саҳна юзини кўришига энди тўғаноқ бўлолмаслигини англаб етди чамамда.
- Моцарт-чи? Томошабинларнинг меҳрини қозонолдими?
- Охирги репетиция ўтаётган пайтдаёқ спектаклдан унинг кўнгли тўқ эди, бинобарин, кўркмасдан Гайднни таклиф этди, премьерарага император ҳам ташриф буюриб, “Ҳамма шундай қилади”, — композиторнинг энг яхши операси, деб баҳо берди. Моцарт терисига сиғмасди. Энди кетма-кет буюртмалар бўлади, деди у менга. Аммо бир неча ҳафтадан кейин император вафот этди, миллий мотам кунлари спектакль қўйилмади, мотам тутаб, опера яна намойиш этила бошлаганда тахтга янги император Леопольд II ўтирди. У мусиқадан бебаҳра одам эди. Кўп ўтмай, опера саҳнадан бутунлай олиб ташланди.
- Император Иосифни чиндан ҳам заҳарлашганми?
- Буни ҳеч ким билмайди. Ўша пайтда ҳамманинг фикри-зикри Франциядаги воқеаларда эди. Ҳозир, ўтмишга назар ташлаб, тушуниб турибманки, Франция инқилоби тарих йўналишини мангуга ўзгартириб юборган ҳодиса бўлган экан. У вақтда буни сезмаганмиз. Мария Антуанетта туфайли Австриянинг уруш гирдобига тушиб қолишидан кўрққанмиз. Бунинг оқибати нима билан тугашини ҳамма биларди. Бутун ўй-хаёли Францияда бўлган янги император ёки дворянлар табақаси шундай вазиятда саройнинг учинчи капелмейстери жаноб Моцартни эслармиди!
- Премьера пайтида Моцартнинг соғлиги қанақа эди?
- Соғпа-соғ эди! — деди Мюллер ҳеч иккиланмай. — Мен оркестр созандалари сафида ўтирдик. Моцарт севинчдан гул-гул очилиб кетганди. Унинг ҳаёти фақат мусиқадан иборат эканини, мусиқага жо бўлган шодлик, нафосат ва гўзаллик ҳаминша далда беришини мен яхши билардим.

5. ҚАТЪИЙ ҚАРОР

Мюллер ҳикоясини тугатгач, Жэсоннинг кўз ўнгида Моцарт образи янада улуғворлик касб этди. Эшитганлари кўнглидаги ҳавасни баттар кучайтирди. Мюллернинг хотиралари кемтикдай туюлаверди. Констанца, Алоизия, Софи... Моцарт улардан қайси бирини афзал кўрган? Балки севги ҳақида дилбар куйлар битган композитор бутунлай бошқа аёлни яхши кўргандир?

- Айтинг-чи, Вена Моцарт пайтидагидай турганмикин? — сўради Жэсон.
 - Ким билади дейсиз, — жавоб берди Мюллер, — кўп йиллардан буён у томонларга борганим йўқ. Венани Наполеон босқини вақтида тарк этганман.
- Бу дунёда ҳеч нарса бир жойда қотиб турмайди, ҳамма нарса ўзгаради, ўйлади Жэсон, Мюллер айтган гапларнинг барини ростдай қабул қилиши керак эмас.

Бирдан Мюллер луқма ташлаб қолди:

- “Ҳамма шундай қилади”нинг премьерасидан кейин икки йил ўтар-ўтмас Моцарт сирли бир йўсинда вафот этди.

Бу гапдан сўнг алақандай қудратли куч Жэсонни яна Вена томон тортқилай бошлади.

- Опа-сингил Веберларга икки энлик хат ёзиб беролмайсизми?
 - Бу ишда укам сизга кўмаклашади.
- Опа-сингиллардан қайси бири Моцартни чинакамига севган? Констанца унга яхши хотин бўлганми? Мюллер буни қаёқдан билади? Албатта, мусиқа-чи сифатида Мюллер Моцартни тушунган, аммо қариянинг аёл жинсига тоқати йўқлиги ҳам маълум-ку.

— Эрнест Моцартни танийдиганларнинг деярли барини билади. Улар ҳамма вақт битта даврада бўлишган, — деди Мюллер. — Агар сафарни орқага сурсангиз, бирортасини тирик учратолармикинсиз?

— Тўғри, ким олдин, ким кейин — худо билади. Уларнинг бари кексайиб қолган, — Мюллернинг фикрига қўшилди Жэсон.

— Қўлингизда Бетховенга расмий буюртма бўлгандан кейин Венага боришга сизда тўла асос бор. Элиша Уитни сизни жўнашга тайёр деб билади, акс ҳолда, Бетховенга мўлжалланган буюртмани бермасди.

— Аммо йўл харажатиининг бир қисмини кўтаришни илтимос қилганимда ўзини эшитмаганга солди. Сиз нима дейсиз, саёҳатининг асил мақсадини биров пайқаб қолмасмикин?

— Мақсадингиз — Бетховен билан учрашиш. Мабодо, йўл-йўлакай Моцарт тўғрисида у-бу гапларни эшитсангиз, бу билан кимнинг иши бор? Сир сирлигича қолаверади, қўрқманг.

Келаси якшанба Жэсон Жамият берган хатни кўтариб, Элиша Уитнининг хузурига борди. Профессорнинг кайфи чоғ эди. Черков хори Жэсоннинг мадҳияларидан бирини маҳорат билан ижро этган, Элиша Уитни Бостонда муסיқа санъати юксак чўққига кўтарилгани билан кўпдан-кўп табрикномалар олганди. У Гендель ва Гайдн жамиятига директор бўлганидан буён бундай ширин дақиқаларни биринчи марта бошдан кечираётган, бинобарин, ўз шуҳратига бировни шерик қилиш фикридан мутлақо йироқ эди. Кўққисдан Жэсоннинг кириб келиши унга ёқмади. Жэсон профессорга хатни узатди.

— Нима қиламан буни, — сўради Элиша энсаси қотиб.

— Сиз ёзгансиз-ку, ахир, тўғрими, сэр?

— Мен эмас, Жамият ёзган. Мен Жамиятнинг топширигини бажарганман.

— Сиз Мажмуага менинг кўпгина мадҳияларимни киритгансиз, профессор.

— Зарур топганларимизни киритганмиз, Отис.

— Буюртмангизни жаноб Бетховенга топшириш мен учун шараф.

Элиша Уитни хиёл жилмайди.

— Лекин бу саёҳатнинг харажати озмунча бўлмайди, профессор, — деди Жэсон.

— Биламан. Афсус, ёрдам беролмаймиз.

— Унда буюртмани Бетховенга топширишни нима учун мендан илтимос қилипсизлар?

— Гендель ва Гайдн Жамиятининг вакили сифатида Венага бориш — ҳазилакам гап эмас. Бу сафар сизга кўпгина хонадонларнинг, жумладан, Бетховен уйининг эшигини очиб беради. У ораторияга буюртма махсус шахс орқали жўнатилганидан гоёт мутаассир бўлади. Эшитишимча, ошқозони касаллиги туфайли кайфияти унча яхши эмас эмиш. Уни кўрасиз-ку, шундайми?

— О, албатта! — жавоб берди Жэсон гурур билан.

Элиша Уитни кўпириб давом этди:

— Худо ақл ва меҳнаткашлик билан сийлаган бостонликларга ер юзида ким тенг кела олади! Модомики композитор бўлишга аҳд қилган экансиз, сизни астойдил қўлаб-қуватлайман. Бетховеннинг Венада обрўйи баланд. Хатимизни унга топширинг. Бунга жавобан сиздан саёҳат таассуротлари самараси бўлмиш янги мадҳияларни кутамиз.

Кейинги кунлари Жэсон Чарльз-Ривер соҳили бўйлаб тез-тез сайр қилдиган бўлди: у чўққидор томи вақт ўтиши билан қорайиб кетган ёғоч уйлар ҳамда сўнгги йилларда анча кўпайиб қолган қизил тусли гишгин биноларга ўйчан назар ташларди. Океандан эсадиган қаттиқ изғиринга қарамай, бандаргоҳда кечасию кундузи иш қайнайди. Жэсон яқиндан бери Нью-Йоркдан Англияга янги кема қатнаётганидан хабар топди. Буғда юрадиган елканли бу кема об-ҳаво шароитига қараб, Атлантика океанини йигирма олти-ўттиз кунда сузиб ўтаркан. Бу мисли кўрилмаган юксалиш эди, чунки илгари сузиш бир неча ойга чўзиларди. Қайта-қайта нашр этилган мадҳиялари учун теккан қалам ҳақи Оврупога бориб олишига етиши мумкин, аммо қайтишга пул йўқ. Шунга қарамай, саёҳатни рўёбга чиқариш учун энди у ҳар қандай азобга тайёр. Бос-

тонликларнинг саховат ҳақида оғиз кўпиртириб, серҳиммат кишилар бисёрлиги билан гурурланишлари жонига тегди. Бундай одамларнинг бирортаси гуноҳга ботаётгани билан лоақал бирор марта мақтанмаганидан фақат афсусланиш керак, ўйлади Жэсон.

Узоқ сайрлар пировардида у қатъий қарорга келди. Лекин биладикки, бу гапни эшитиб, Деборанинг лабига учуқ тошиб кетади. Дарров: “Харажати қанча бўлади?” деб сўрайди. Шунинг учун ётиги билан тушунтириш керак.

Эртасига эрталаб Жэсон Пикеринглар уйи томон бораркан, ҳамон кўнгли гаш эди. Ҳавони булут қоплаган, Пикерингнинг данғиллама уйи, ён-веридаги бошқа уйлар каби, бефайз кўринарди. Банкир ўз ошёнини “менинг қасрим” деб атарди, Жэсонга қолса, уни ибодатхона деган бўларди — ўзини ўта сипо кишилардай тутишга мойил Пиккеринг иморатнинг ташқи шамойилига эмас, ички даббасига зўр берганди.

Бирдан Дебора, нима учун банкда эмассиз, деб сўраб қолса-чи? Бирорта хизматчи, агар оғир касал бўлмаса, ишга бормасликка журъат этолмайди. У бекорга Деборанинг ёрдамига умид боғлаяпти.

Аммо чекинишга энди кеч. Жэсон меҳмонхонада Деборани кутаркан, уни саёҳатта жўнаши зарурлигига қандай қилиб ишонтириш ҳақида ўйларди. Моцарт болалигида чалган ўша табаррук клавиесинни ўз кўзим билан кўрмоқчиман, дейди. У дафн этилган умумий мозорни зиёрат қилмоқчилигини, композитор сифатида Моцарт руҳи олдида бурчдор эканини, бинобарин, бу улуг инсон ҳақида кўпроқ нарса билишни хоҳлаётганини айтади. Агар Моцарт қотиллик қурбони бўлса, қачонгача бундай мудҳиш жиноятни хаспўшлаб яшаш мумкин?!

Жэсон банкдаги ишини ташлаб келганини Пикеринг дарров пайқайди. Ҳа, у янглишмаган экан: бу одамга ишониб бўлмайди. Балки энди қизининг кўзи очилар? Унинг бетайин йигит эканига ишонч ҳосил қилар? Пикеринг меҳмонхонага қўққисдан кириб келган, бўлажак куёви билан дангал гаплашиб олмоқчи эди.

Кутилмаган бу учрашувдан Жэсон хиёл гангиб қолди. Назарида банкирнинг ияги олдинга баттар туртиб чиққан, лаблари илгаригидан ҳам маҳкам-роқ қимтилгандай туюлди. У калондимоғлик билан қўлидаги тилла жевачкани айлангириб турарди.

— Ҳозир банкда бўлишингиз лозиммасмиди? — сўради Пикеринг газабини иложи борица ичига ютишга тиришиб.

— Дебора билан гаплашмоқчи эдим, сэр.

— Иш пайтида-я?

— Жаноб Пикеринг, ишдан бўшамоқчиман, — деди Жэсон вазминлик билан.

— Бўшамоқчиман?

Бу саволни Пикеринг эмас, меҳмонхонага эндигина кирган Дебора берди.

— Ҳа, — деди Жэсон бамайлихотир.

— Субутсиз йигит экансиз!

Шундай деб, Пикеринг тескари ўтирилди. Шу тобда унинг Жэсонни кўргани кўзи йўқ эди. Дебора китоб ўқишни яхши кўради, мустақил бўлишга интилади. Оврупони зиёрат қилмаган одамни зиёли қаторига қўшмайди. Балки Пикеринг бунинг учун ҳам Жэсонни айблаётгандир? Дебора кресло суянчигига тирсагини қўйганча сукут сақларди. Меҳмонхона унинг фаҳри эди. Деборанинг хоҳишига кўра, хонага ҳақиқий инглизча меҳмонхона тусини бериш ниятида, деворларга пуштиранг гулқоюз ёпишпирганди. Онаси вафотидан кейин Дебора хонадон соҳибасига айланган эди. Жэсонга бу ердаги ҳар бир буюм таниш. Бостондаги аксарият бадавлат хонадонлар ҳам шундай жиҳозланган: деворларнинг пастки қисмига эман пўстлоғи қоқилган, эшиклар кедр ёғочидан, мебеллар қип-қизил, ҳаммаёқ ўйма нақш ва зарҳал.

— Дебора, сиз билан гаплашиб олмоқчи эдим, — деди Жэсон.

— Моцарт тўғрисида, шундайми? — деб қолди Дебора кутилмаганда.

— Бетховенни кўриш тўғрисида ҳам. Жамият ораторияга буюртмани шахсан топширишни илтимос қилиб, менга катта ишонч билдирди.

— Хабарим бор, — унинг гапни бўлди Пикеринг. — Лекин бу билан қорин тўймайди. Пулсиз одам — ичи бўш қопдай гап. — Ўлгудай дангаса ва ландавурлиги етмагандай, мусиқага ёпишиб олганига бало борми, ўйлади у, лекин бу гапни сиртига чиқазмади. Пикеринг кўзининг оқу қораси бўлган якка-ёлғиз қизига ёмон кўришиб қолишдан кўрқарди, айни пайтда, севганингга тегавер, дейиш ҳам унинг табиатига зид эди. Наҳотки шу машшоқнинг этагини тутиб кетса? Лекин уни яхши кўради — бу аниқ.

Жэсон банкирга эътибор бермай, Деборадан сўради:

— Ёрдам берасизми?

— Қанақа ёрдам?

— Бир ҳиммат кўрсатсангиз...

Дебора онасининг қонуний меросхўри эканини ва ундан қолган барча маблағ ва мол-мулкка эркин хўжайинлик қилишини Жэсон биларди, шунга қарамай, дабдурустдан пул сўрашга ийманди.

— Қайтиб келганимдан сўнг тўйни ўтказардик.

— Унга фақат сенинг пулинг керак, Дебора, — гапга аралашди Пикеринг.

— Эсинг борида алоқани уз.

— Ҳозир гап бунда эмас, — деди Дебора.

Қизик, ота-боланинг бу олишувидан ким ғолиб чиқаркин, ўйлади Жэсон.

— Қанақа ҳиммат кўрсатай, Жэсон? Қимматбаҳо идиш-товоқми? Ёки кашмири шолрўмолми? Нима берай?

— Биласизми, Венага етиб олишга пулим бор, лекин орқага қайтишга етмайди. Бостонга қайтиб келишимни хоҳлайсиз-ку, шундайми?

— Венага Моцартнинг ўлими сабабларини аниқлаш учун кетяпсизми?

— Ким айтди? Мюллерми?

— Мюллер Венага бориш учун банкдан қарз сўради, — деди Пикеринг. — Жамиятга янги ораториялар ёздириш учун кетяпман, деди. Мен илтимосини рад қилдим. Чунки у қарзини вақтида тўлолмайди. Мюллерда пул нима қилсин? Санокли мусиқа ишқибозларига концерт бериш ёки сизга ўхшаганларга муаллимлик қилиш билан кун кўриб бўлмайди. Бунинг устига, Франклин-стритдаги нота дўконидан ҳам даромад йўқ. Нета унинг олдига бординг, Дебора?

— Жэсоннинг ниятини билиш учун. Сиз Мюллер пулни ўзига сўраган деб ўйлаяпсизми?

— Мюллер нима деди? — сўради Жэсон.

— Сиз сажда қиладиган одамнинг заҳарланганига сираям ишонмайман.

— Қанақа заҳар ҳақида гапиряпсизлар? — сўради Пикеринг.

— Бу тахмин холос, — жавоб берди Жэсон. — Мюллернинг тахмини. Оврупога бунинг учун кетаётганим йўқ. — У асил ниятини ошкор қилолмасди.

— Тиниб-тинчимаслик сизнинг ёшингиздаги йигитларга хос нарса. Буни тушунаман. Лекин сизни шайтон йўлдан оздираётганига шубҳам йўқ.

— Шайтонни юз йил бурун унутиб юборишган, сэр, — деди Жэсон.

— Моцарт ва Бетховен, — сўз қотди Дебора ўйчан бир қиёфада. — Меҳрингиз тушган одамларни қаранг-а!

— Мен сизни севаман! Лекин Оврупога бормасам бўлмайди!

— Менинг ҳам боргим келяпти, — деб қолди бирдан Дебора.

— Хайрият, бу сафарнинг мен учун нақадар муҳимлигини тушунибсиз.

— Албатта. Оврупони кўрмаган одамни баркамол одам дейиш қийин.

Жэсон қопқонга тушганини фаҳмлади, лекин энди кеч эди.

— Сиз шундоқ ҳам баркамол инсонсиз, Дебора! Овора бўлиб нима қиласиз?

Дебора бундай жавобни кутмагани учун авзойи бузилди, кейин гурурини енгиб, Жэсоннинг тирсагидан ушлади:

— Йўқ, Жэсон, бир ўзингиз кетишингизга йўл қўймайман. Жудаям машаққатли саёҳат бу.

— Шошилма, сени таклиф этаётгани йўқ ҳали! — деди Пикеринг жаҳл билан.

— Сиз бу ерда бўлмаганингизда таклиф этарди. Тўғрими, Жэсон?

Жэсон нима дейишини билмай қолди.

— Уни шу даражада бемехр деб ўйлаясизми, дада? Моцартни севган одамни-я?

— Моцартингни кўя тур! Аёллик гурури борми сенда? Маданий жамиятда бундай ташаббус йигит кишидан чиқиши керак.

— Айтди-ку. Севаман, деганини эшитмадингизми?

Пикеринг газабнок эди. Отисдан ҳамон садо чиқмасди. Дебора давом этди:

— Оврупода маълумотимни ошираман.

Мана замонавий тарбиянинг оқибати, ўйлади Пикеринг. Илгариги пайтларда бирорта қиз бундай юзга чопарлик қилмасди. Пикеринг 1770 йилда туғилган, ёш бўлгани туфайли инқилобда қатнашмаганди. 1812 йилги урушда эса ёши ўтиб қолгани сабабли иштирок этмаганди. У бундан мамнун эди, чунки ҳар иккала воқеани ҳам бемаъни хатти-харакатлар деб ҳисобларди.

— Вена менга ёқишига ишонаман, — деди Дебора.

— Бехуда ҳою ҳавасни кўй, — уни қайтариб ташлади Пикеринг. — Айтишларича, Марказий Оврупода вабо тарқалганмиш.

— Немис тилини мукамал биламан. Жэсонга қанчалик ёрдамим тегиши мумкинлиги ҳақида бир ўйлаб кўринг-а!

Аммо Пикеринг бўш келмади.

— Меросдан маҳрум қилсам-чи?

— Бундай қилолмайсиз. Онам бисотининг ярмисини менга қолдирган.

— Ҳамма уни пулинг учун уйланган дейди.

— Сиз тўғрингизда ҳам шундай дейишган.

Оббо, ҳаддидан ошяпти-ку! Тўғри, хотинининг сармоясини бунга асқотди, Пикеринг уни муомилага киритиб, катта фойда кўрди. Аммо ким бунга шама қилса, қаттиқ ранжирди. У ўзини ҳаётда нимага эришган бўлса, барига меҳнати орқали эришгандай қилиб кўрсатишни ёқтирарди.

— Оқ фотиҳа бермайман, — Пикеринг яна хужумга ўтди.

— Фотиҳага муҳтож эмасман.

Бу жавобдан илҳомланиб кетган Жэсон:

— Менга турмушга чиқишга розимисиз, Дебора? — деганини ўзи ҳам билмай қолди.

— Мен учун энг азиз сўзлар бу. Энди доим бирга бўламиз. Оврупого сиз билан бирга бораман, хотин ҳамини эрнинг ёнида бўлиши керак.

Мусиқадан сабоқ оламан деса, нега кўндим-а, афсусланди Пикеринг. Хато иш бўлган! Балки қизини ҳам шайтон йўлдан ургандир?

— Агар фотиҳа бермасангиз, сизнинг розилигингизсиз ҳам никоҳдан ўтаверамиз, дада, — деди Дебора.

— Бизнинг черковда-я? Асло бундай бўлмайди!

Дебора отасига истеҳзо билан тикилди, Пикеринг бу нигоҳга аранг бардош берди. Ўзимга ўхшаган қайсар, деган ўй ўтди кўнглидан. Дардисар клавиесинга мушт солмоқчи бўлди-ю, ўзини тийди: қайтанга кулгига қолади.

— Тўйимда қатнашмасангиз қанақа гап-сўзлар бўлиши ҳақида ўйлаб кўринг, дада.

Йўқ, бунисига чидамайди. Аммо айтгани айтган, дегани деган эканини қизига яна бир бор кўрсатиб қўйиши керак:

— Никоҳ тўйи мана шу уйда ўтади. Сен шу уйда туғилгансан. Онанг иккаламизнинг тўйимиз ҳам шу ерда бўлган. Гап тамом.

— Агар сизга шу маъқул бўлса, биз розимиз.

— Жэсон, ҳозир сиз ора йўлдасиз, ўз фойдангизни билмаяпсиз, — деди Пикеринг. — Ишни ташламанг. Мусиқа билан кун кечирини қийин. Таътил олинг, Овруподан қайтганингиздан сўнг яна ишни давом эттиринг. Сизга берадиган маслаҳатим шу.

— Жуда соз, — рози бўлди Дебора. — Бу орзуингизни рўёбга чиқазинг имконини беради, Бостонга қайтгач, фойдали иш билан шуғуланамиз.

— Демак, келишдик, — Пикеринг енгил тортди. Ҳарҳолда қизидан ҳали бутунлай жудо бўлгани йўқ.

Жэсон гангиб қолган эди. Наҳотки улар буни шу даражада итоаткор деб

ўйлашса? У Деборага кўз қирини ташлади, аммо қиз қиё боқмади. Жэсон Пикерингга, бу режангизга қўшилмайман, демоқчи эди, ушуролмади — банкир меҳмонхонадан шошиб чиқиб кетди. Моцартнинг умри муҳтожликда ўтган, ўйлади Жэсон, наҳотки ўзининг ҳам қисмати шундай бўлса? Дебора билан хайрлашмоқчи бўлиб турган эди, яна отаси кириб келди.

— Тузукроқ нарсалар ёзинг, масалан, романслар. Шунда элга сал танилишинг мумкин, — деди Пикеринг. — Ҳозиргача тўқитган куйларингиз, устозларингиз Моцарт билан Бетховен мусиқаларидай, ҳадемай унутилиб кетади.

Тўйга бир кун қолганда Жэсоннинг юрагига гулгула тушди. Деборани ростдан ҳам севадими-йўқми? Балки бу ўткинчи бир майлдир? Дебора саёҳатта шу қадар берилиб тайёргарлик кўряптики, назарида, у бунинг режалари тўғрисида эмас, ўзининг ҳузур-ҳаловати ҳақида ўйлаётгандай. Гарчи қиз Жэсонни ҳамон ўзига маҳлиё этса ҳам, никоҳнинг охири вой бўлмаса гўрға эди — шундоқ такаббур отани ноғорасига ўйнатган қиз эрга итоат этармиди!

Жэсон Мюллер билан кўпдан буён кўришмаган эди. Устози сафар мақсадини бошқаларга ошқор қилиб қўйганидан қаттиқ ранжиганди. Аммо унинг маслаҳатига бўлган зарурат гина-қудуратни четга суриб ташлади.

Жэсон кекса мусиқачининг эшигини юрак ютиб тақиллатди: Мюллер унга интизор бўлиб ўтирган эди.

— Хайр-маъзурни нася қилиб, жўнавордингизми, деб ўйлагандим.

Жэсон устозини таниёлмай қолди — рўпарасида гўё бошқа одам тургандай эди. Қариллик уни буткул енгиб қўйганди. Каминда олов лангиллаб турган бўлса-да, Мюллер елкасига иссиқ ёпинғич ташлаб олганди. У оғриқни босиш мақсадида иккала қўлини белига тираб, кресло томон одимлади.

Жэсон муносабатларидаги аввалги илиқликни тиклаш ниятида Мюллердан Моцартнинг бирорта сонатасини чалиб беришни илтимос қилган эди, чол кўнмади:

— Бармоқларим зирқирайдиган бўлиб қолди. Кейинги пайтларда бирор нота ҳам чалганим йўқ. Қачонлардир қўлларим бақувват эди. Менинг даврим ўтди шекилли.

— Унақа деманг, яхши бўп кетасиз, — тасалли берган бўлди Жэсон.

— Энди кеч. Камин олдида ўтирсам ҳам, совуқ суяк-суягимдан ўгиб кетади. Ўзингиз чала қолинг.

Жэсон фортепьяно ёнига ўтирди. Ҳаммавақт уларга ҳузур бахш этадиган куй бу гал унчалик таъсир қилмади. Мюллер ўйга чўмиб ўтирарди. Жэсон уни ҳеч қачон бундай маънос қиёфада кўрмаганди, қариянинг ажин босган юзи мурдани эслатарди. Жэсон оҳангдан чиқиб кетиб, хижолат бўлди, Мюллер эса уни жеркиб берди:

— Нима учун келдингиз бу ерга? Ҳеч нарсани ўрганмаганингизни кўрсатиш учунми? Ижро устида ҳали кўп ишлашингиз керак.

— Тобингиз йўқмиди? — сўради Жэсон.

— Кексалик ҳам бир дард, — деди Мюллер зарда билан. — Намунча қаттиқ чалмасангиз? Бетховен эмасман-ку. Кулоғим соғ.

— У гарангми?

— Фақат америкалик бу қадар нодон бўлиши мумкин. Қачон жўнамоқчисиз?

— Деборага уйланайми, уйланмайми — ҳозир фақат шу ҳақда бош қотирыпман.

— Уйлансангиз Венага боришингиз осонроқ бўлади.

— Шунинг учун отасидан қарз сўраганмидингиз?

— Ҳатто Жон Адамс билан Томас Жефферсоннинг тавсияномаларини ҳам тақдим этишим мумкин эди. Бу икки улуғ шахснинг муштарак жиҳатлари бор — икковлари ҳам мусиқани яхши кўришади. Истеъфодаги президентлар мендан анча-мунча мусиқа асарларини сотиб олишган. Афсуски, Пикеринг уларни ёмон кўришини билмаган эканман.

Жэсон қарияга ҳайратомуз тикилиб турарди.

— Нима учун Деборага Моцартнинг ўлими тафсилотларини айтдингиз? Бизни эр-хотин бўлишди, деб ўйлагансиз, шундайми?

— У бари бир пайқарди. Отасидан қарз олганимда, қизга уйланмаган бўлардингиз.

Жэсон лол бўлиб қолди.

— Майда-чуйда нарсаларга эътибор берманг, — давом этди Мюллер. — Ақлга эмас, юракка таянинг. Моцарт ҳам доим шундай қиларди.

— У бошқа қизга уйланиши ҳам мумкин эди, дегандингиз.

— Констанца Вебер қашшоқ келин эди. Бахтингиз бор экан, бадавлат қизга дуч келдингиз, бунинг устига, чиройли, ақлли ва...

— Золим!

— Бу ёғи ўзингизга боғлиқ. У сизни астойдил севади.

— Унинг нияти — эрга тегиш.

— Кўп эркаклар камхарж бўлсалар ҳам, хотиндан ёлчиганлар.

— Сиз ҳеч қачон уйланмагансиз-ку?

— Қаёқдан биласиз? Айтганмидим сизга?

— Бунақа нарсани яшириб бўларканми!

— Жаноб Отис, бир лаҳзали ҳиссиётларга берилманг. Венада бундан оғир синовларга дуч келишингиз мумкин. Укамга нима деб ёзиб юборай? Бормайди, дейинми?

— Сафардан бир иш чиқишига Дебора ишонмаяпти.

— Ишонтиринг. Агар шунга муваффақ бўлсангиз, у ёғи ҳам силлиқ кўчади.

Лекин бунинг эвазига у қанча қурбон талаб қиларкин? Дебора тутган жойини кесадиган аёл, шунга қарамай, Жэсон қаттиқ туриши керак, унинг қўлида қўғирчоқ эмаслигини исбот этиши шарт.

Мюллер базўр креслодан турди. Унга оғриқ азоб берар, қария эса сафарни амалга ошириш зарурлигига Жэсонни ишонтиришга уринарди:

— Укамнинг ёзишича, Бетховеннинг чап қулоғи ҳали сал-пал эшитаркан. Сизга ҳавасим келади, жаноб Отис. Деборанинг этагидан маҳкам ушланг, у сизга меҳрибон ва содиқ хотин бўлади. Унга уйланмасангиз, ҳеч нарсага эриша олмайсиз.

— Тўғри, тўғри, фикрингизга қўшиламан. Тезроқ соғайиб кетинг.

— Моцарт ҳам муроса йўлини тутган. Императорнинг ҳомийлигидан четда қолмаслик мақсадида ёмон хонандаларни сахнага жалб этишга, арияларни ўшаларга мослаб, қайтадан ёзишга ҳам рози бўлган. Илтимос, кўзим очиқлигида шу сафарни рўёбга чиқазинг!

— Сизга хат ёзиб тураман, жаноб Мюллер.

— Албатта. Ёдингизда бўлсин, ҳаммага чиппа-чин ишонаверманг.

— Ҳақиқатнинг тагига етишга ҳаракат қиламан.

— Яна шуни ҳам унутмангки, у ёқда кўп душман орттирасиз.

— Ҳайр, маэстро. — Жэсон устозини бағрига босди, қариянинг танаси тиграб кетганини сезиб, ўзини дарров четта олди.

— Билиб қўйинг, одамлар фақат ўзларига маъқул сўзларни эшитишни хуш кўришади, — деди Мюллер ва Жэсонни мусиқа хонасидан ишоша-пиша ташқарига йўллади.

Тўйдан кейин Дебора Жэсоннинг мўъжазгина уйига кўчиб ўтди. У бу ерни вақтинчалик пошпана деб ҳисобларди, чунки уй ниҳоятда кўримсиз ва тор эди. Унинг дидига мос данғиллама иморат қургунларига қадар тишни тишга босиб, чидашга тўғри келади. Аммо Жэсон Оврупо сафари олдидан бундай катта харажатга қўл уришни хаёлига ҳам келтирмасди. Тўғриси, унинг Бостонга қайтиш нияти йўқ эди, аммо буни Деборага айтмади, ҳамма ишнинг вақти-соати бор, деб қўя қолди.

Нью-Йоркка жўнашдан олдин Пикеринг билан хайрлашгани киришди.

— Ранг-рўйинг дуруст, қизим, — деди у тўнғиллаб.

Жэсон хурсанд эди. У ўзини голиб санарди. Қизиқ, Моцарт ҳам Констанцага уйланганда ўзини шундай ҳис этганмикин?

6. ЛОРЕНЦО ДА ПОНТЕ

Нью-Йорк Бостонга нисбатан сершовқин ва ифлосроқ туюлди. Дебора гала-говур кўчаларга маънос назар ташлаб бораркан, Жэсоннинг, да Понте билан кўришмасам бўлмайди, деб оёқ тираб туриб олганидан қаттиқ ранжиди. Апрель шабадаси танга ҳузур бахш этади, Гудзоннинг гавжум бандаргоҳлари, сон-саноксиз елканли кемалар кўзни қувонтиради, деб буни ишонтирди-да. Улар да Понте истиқомат қиладиган Гринвич-стригга қараб юришиди, Жэсон ўзлари бораётган Бродвейни кўрсатиб, бундай кўча билан ҳар қандай шаҳар фахрлана арийди, деди. Бродвейдаги кўркам бинолар, серхашам дўконлар Дебора ёқтирайдиган инглизча услубда қурилганди.

Аммо Гринвич-стригга етганларида қинғир-қийшиқ тор кўчалар, балчиқ ва чиқиндиларни титкилаётган чўчкаларни кўрган Деборанинг таъби хира бўлди. Бир одамни тўхтатиб, йўлни сўрашган эди, гапдан-гап чиқиб, ҳалиги киши яқин атрофдаги Флэтбуш ва Бруклин каби шаҳарчаларнинг анча озодалитини, Нью-Йоркнинг шимолий қисмида қизил ғиштдан чиройли иморатлар барпо этилганини гапириб берди. Аммо бу Деборанинг Нью-Йоркка муносабатини ўзгартиролмади. Бир чўчка яқин келиб, унинг туфлисини ялади, иккинчиси ҳамон балчиқ титкиларди.

Нью-Йоркдан қанча тез кетсанг, шунча яхши, деди Дебора. У Жэсондан хавотирда эди. Бугун у тонг қоронғисида уйғониб, ҳадеб гўлдирайверди. Пулдан ташвиши йўқ, бу муаммони Дебора ўз зиммасига олган. Эҳтимол, Оврупога бориш режасидан пушаймон бўлаётгандир? Дебора бундай қалтис саёҳат сабабини ҳануз тўла англаб етмаган эди. Ҳарҳолда Жэсоннинг қандайдир хуфия бир мақсади бор. Балки меъдасига теккан Бостондан қочиш учун шундай қилаётгандир? Буни тушунса бўлади. Ёки истеъдоди бор-йўқлигини текшириб кўриш ниятида таниқли композиторлардан сабоқ олмоқчими? Кам уйку бўлиб қолганининг боиси шунда, хулоса чиқазди Дебора.

Жэсон Деборанинг Нью-Йоркдан нолишларига эътибор бермади. У Бостондан чиқиб кетганига, унинг оғир муҳитидан, иввою гийбатларидан қутулганига хурсанд эди. Энди тезроқ да Понтени топса бўлди. Уни Моцартни яқиндан билладиган машҳур киши билан кутилаётган учрашув ҳаяжонга соларди. Либретточи унинг устидан кулмасмикин? Буюк композиторни ёмонотликқа чиқазмасмикин? У билан бу мавзуда гаплашишдан бош тортса-чи? Да Понтенинг уйида ичкаридан ҳадеганда жавоб бўлмагач, кейинги тахмин тўридай туюла бошлади.

— Мюллер адресни янглиш бермаганмикин? — деди Дебора.

Аммо эшик ёнига “Энн да Понте” деб ёзилган силлиқ тахтача қоқиб қўйилганди.

Жэсон эшикни қаттиқроқ тақиллатди, зич тортилган кичкина парда орқасидан кимдир мўралади. Салдан кейин эшик аста очилди.

Да Понтенинг қиёфаси Жэсонни лол қолдирди. Остонада баландбўйлик, келишган мўйсафид турарди. Отто Мюллернинг гапига қараганда, либретточи камиде етмиш беш ёшда, аммо қадди букилмаган. Чўзинчоқ дағал юзи, ўткир нигоҳи ва елкасига тушиб турган оппоқ сочлари дарров эътиборни тортади. Либретточи чақирилмаган меҳмонларга бир оз ҳадик, айни пайтда, синчковлик билан тикилди.

Ёш ва чиройли хонимни кўргач, намоёншкорона таъзим қилди, сўнг уларни ичкарига бошлади.

Қапшоқ бир одам экан-у, гердаишига ўласанми, деди ичида Дебора. Да Понтенинг меҳмонхонаси тор ва бефайз эди. Эски гилам доғ-дуг, дераза пардаларининг туси ўчган, нархи арзон оддий мебель.

Деворга ўрнатилган қўлбола жавонлар лиқ тўла китоб эканини кўриб, Жэсоннинг дили яйраб кетди, аммо хонада мусиқани эслатувчи бирорта буюм кўринмасди.

Булар оғиз очишпа улгурмасларидан да Понте ўзи сайрашга тушди:

— Мен нотиқлик санъати, ижтимоий фанлар профессори ҳамда итальян грамматикаси, Данте ва Петрарка шеърини билимдониман, лотин ва итальян адабиётидан дарс бераман, лорд Байронни итальян тилига, Данте, Пет-

парка, Тассо, Ариосто ва бошқа кўплаб шоирларни инглизчага таржима қилганман; Янги Дунёни итальян адабиётининг дурдоналари билан биринчи бўлиб мен таништирганман; Америкага мингдан ортиқ итальян тилидаги китобларни олиб келганман. Янги Дунёдаги энг бой итальян кутубхонасининг соҳибиман. Хўш, шундоқ гўзал маҳбуллар нимани хоҳлашади? Деразаси кўчага қараган хона бўлсинми ёки ҳовлига қарагани дурустми? Ҳовли томон тинчроқ. Хотиним Оврупоча таомларни бошлайди. Бу ерда яшаб туриб, итальян тилини ўрганишинглар мумкин. Мен француз ва немис тилларини ҳам пухта эгаллаганман, аммо итальян тили — жон-дилим. Ижара ҳақи қиммат эмас, тез-тез учрашувлар ўтказиб турамыз, уларда Оврупо маданиятининг гуллари ишгирик этишади, бунинг устига, бепул. Мени Нью-Йоркда ҳамма танийди.

— Шунинг учун ҳам келдик-да ҳузурингизга, — деди Жэсон одоб билан.

— Бизникида жудаям обрўли ташкилот бўлиши Колумбия коллежининг талабалари яшашади. Кўплари мендан сабоқ олишади. Мени коллежга ўқитувчиликка таклиф этишди. Келаси, 1825 йилга. Ҳозир хотиним сизларга бўш хоналарни кўрсатади.

— Узр, синьор да Понте, биз бунинг учун келганимиз йўқ, — деди Жэсон бетоқат бўлиб.

Да Понте уларга шубҳа билан тикилди:

— Устимдан яна қанақа чақув бўлди? Назаримда, заҳар жомини охиригача сипқорганман. Шундаям тинч қўйишмайди-я! Яна иғво, яна тухмат. Бу ер ниҳоятда баобрў пансион, меникидан зўр кутубхонани бутун Американи қидириб тополмайсизлар.

— Лекин мусиқа асбоблари йўқ-ку, — деди Дебора. — Нега бундай?

— Нима учун мусиқа асбоблари бўлиши керак?

— Ахир сиз Моцартнинг либретточиси бўлгансиз-ку, — эслатди Жэсон.

— Менинг қадрдон ва суюкли дўстим. Азиз ҳамкасбим Моцартни ўлгунимча унутмайман. — Да Понте хомуш тортиди. — Мен унинг либретточиси эмас, шоири эдим. Венадаги барча машҳур композиторларнинг шоири эдим: Сальери, Мартин-и-Солер, Вейгль. Сальери билан Мартин мен туфайли машҳур бўлиб кетишган. Ҳозир тирик бўлишганда, ҳамма нарса бошқача бўларди.

— Сальери ҳали тирик, — луқма ташлади Жэсон.

Да Понте сесканиб кетди:

— Кўп йиллардан бери уни кўрганим йўқ. Моцарт вафотидан кейин йўлларимиз айро тушган. Ҳозир ўзимни итальян адабиётига бағишлаганман, бу фойдалироқ машғулот. — Сўнг гижиниб қўшиб қўйди: — Бунинг устига, Америкада опера йўқ.

— Сальери ўз жонига қасд қилганидан, Венада тарқалган гап-сўзларга қараганда, Моцартга заҳар берганини бўйнига олганидан хабарингиз борми?

— Венадаги бирорта миш-мишга ишонин керак эмас. Мен ҳақимда ҳам кўпдан-кўп уйдирмалар тарқатишган. Бўлмаса, императорнинг эркатойи эдим-а!

— Сальери Моцартни заҳарлаганига ишонмайсизми? — дангал сўраб қўя қолди Дебора.

— Албатта, ишонмайман. Моцарт ўлганидан кейин шунақа шубҳа-гумонлар ўрмалаб қолди. Венада ким тўсатдан вафот этса, кетидан ҳаммавақт турли-туман гийбатлар тарқалган. Демак, шунга аниқлагани келган экансизларда?! — Да Понтенинг жаҳли чиқиб кетди. — Бўш хона керак эмасми?

— Балки кейинроқ керак бўлиб қолар, — деди Жэсон вазиятни юмшатишга уриниб. — Моцарт масаласига келсак...

— Бас! — унинг гапини бўлди да Понте. — Дўстим Сальерига нисбатан ҳеч қандай тухматга тоқат қилолмайман. Тахминларингиз мутлақо асоссиз!

— Ўзини ўлдирмоқчи бўлгани-чи?

— Ёлғон! Сальери бундай қилиши мумкин эмас. У ўзини ҳеч қачон айбдор деб ҳисобламаган.

— Моцартнинг либретточиси эканингизни қаяқдан билибмиз бўлмаса? Уйингизда мусиқага дахлдорлигингизни тасдиқлайдиган ҳеч нарса йўқ, — деди Дебора.

— Мен нота билан эмас, сўз билан шуғуланганман, хоним. Сизларни ким бу ерга жўнатди?

— Отто Мюллер, — деди Жэсон.

— Ким ўзи у?

— Кекса мусиқачи, Бостонда яшайди. Венадан келиб қолган, — жавоб берди Дебора. — Сиз билан Моцартни яхши таниркан.

— Мен билан танишлигини рўқач қиладиганлар кўп. Тўғри, мени энг машхур одамлар таниган. Оврупонинг донгдор шоири бўлганман. Казанова, Моцарт, император, Сальери — булар менинг дўстларим эдилар. Аммо Мюллерингиз фирт мақтанчоқ одам экан.

Дебора, рост айтасиз, дегандай жилмайиб қўйди, Жэсон эса бўш келмади:

— “Ҳамма шундай қилади” операсининг репетицияси пайтида уни концертмейстер этиб тайинлашган экан. Мен у одамнинг сўзларига ишонаман.

— Э-э, ўша Отто Мюллерми?

— Мюллернинг айтишича, Сальери Моцартни ёмон кўраркан.

— Мюллер эса Сальерини ёмон кўрарди, чунки Сальери унга ҳеч қачон иш бермасди. Мюллерни ўртамеёна машшюқ деб ҳисобларди. Тўғриси ҳам шу.

— Моцарт унга ишонган.

— Моцарт қўнғилчан одам эди.

— Лекин мусиқа ва мусиқачилар бундан мустасно.

— О, албатта. Мюллерга ихлосингиз баланд экан, жаноб...

— Жэсон Отис. Бу аёл рафиқам. Яқинда турмуш қурганмиз.

— Кўриниб турипти. Хўш, Отис хоним, сиз кимга кўпроқ ишонасиз: Моцартга тобе бўлган Мюллергами ёки унга тенг, балки мартабаси ундан ҳам улуғ бўлган Лоренцо да Понтегами? Моцарт ёзган операларга буюртмаларни мен ташкил қилганман. Император минг буюк композитор бўлгани билан Моцартнинг эмас, менинг фикримга қулоқ соларди. Иосиф уни омадсиз киши деб ҳисобларди. Моцартнинг доимо қарзга ботиб юриши императорга ёқмасди.

— Ҳа энди қарз дегани, синьор...

— Баъзан ҳаммамиз ҳам қарзга ботиб турамиз, демоқчисиз-да, шундайми?

— Моцартнинг рафиқаси ва қолган опа-сингил Веберлар тўғрисида нима дея оласиз? — сўради Жэсон.

— Ахлоқ масаласи Оврупода ҳеч қачон жиддий муаммо саналмаган. Моцарт чиройли гапирарди, фикрини тиниқ ифода этарди. Унда шакл билан мазмун ҳаммаша яхлит бўлган.

— Сальери “Ҳамма шундай қилади” операсининг саҳналаштирилишига тўсқинлик қилган экан.

— Бу опера устида муаммо бўлган эмас. Барча қийинчиликларни ўзим бар-тараф этганман. “Фигаро” бошқа масала. Кўпгина нуфузли кишиларга унинг сюжети ёқмаган. Опера билан танишмисиз?

— Мюллердан эшитганман.

— Э-э, эсим қурсин! — деди да Понте ижирғаниб. — Да Понте билан Моцартнинг бирорта асари Америкада маълум эмаслигини унутибман. “Фигаронинг уйланиши” — ажойиб опера!

— Мюллер айтган эди.

— Унинг гапларига эътибор берманг. Кекса бир одам, хотираси ишдан чиққан.

Да Понтенинг ўзи Мюллердан атиги бир ёш катталигини Жэсон унга эслатиб ўтирмади.

— Сальери Моцартни заҳарлаганига эримнинг шубҳаси йўқ, — деди Дебора.

— Ҳарҳолда эҳтимолдан йироқ эмас, — аниқлик киритди Жэсон. — Шу сабабли сизнинг фикрингизни билиш мақсадида ҳузурингизга келдим, синьор да Понте.

— Орамиздан оламушук ўтмасидан олдин Сальери энг яқин дўстим бўлган. У мени император билан таништирган. Сальерининг энг яхши операларига либреттони мен ёзиб берганман. Лекин Моцартни заҳарлаганига ишонмайман.

— Тавба-тазарру билан бўйнига олган экан-ку?

— Сальери ҳеч нарса билан бўйнига олмайди. Бу унинг табиатига ёт.

Ҳозир ўзининг келажаги ҳал бўлишини англаб етган Жэсон умидсизлик билан сўради:

— Демак, Сальери Моцартга ганимлик қилмаганига ишончингиз комилми, синьор да Понте?

— У пайтларда Венада бир-бирига ганимлик қилмаган одам бўлмаган.

— Ҳатто Моцарт ҳам-а?

— Бошқалардан нима фарқи бор?

— Лекин тўсатдан вафот этиши-чи? Жасади сирли равишда ғойиб бўлиши-чи? Сальерининг тавба-тазаррусига нима дейсиз? Ахир бу тафсилотлар ҳар қандай кишини ўйлантириб қўяди-ку!

— Бошимга бундан оғир синовлар тушган, жаноб Отис. Моцартни тинч қўйинг. Ҳозир у арши аълода, мен эсам хотиралар юки остида эзилиб яшаб юрибман.

Да Понте Моцартни унутиб, яна ўзи ҳақида гапира бошлади, лекин Жэсон энди ҳеч нарсани эшитмасди.

Бу муҳтарам зот фақат ўзига бино қўйган, манманликка берилиб кетган, ўйлади Жэсон ва тўлқинланиб сўзлаётган да Понтени тўхтатишга аҳд қилди:

— Катта раҳмат, синьор. Энди бизга рухсат.

Остонага етганда да Понте:

— Сизлар билан бораман, жаноб Отис, — деб қолди бирдан.

— Биз билан? Қадёққа?

— Қаҳвахонага. Уша ерда бемалол суҳбатлашишимиз мумкин. Ким билсин, балки бизни биров кузатаётгандир. Моцарт билан иш юзасидан гаплашмоқчи бўлсақ, доим қаҳвахонага борардик. “Ўзинга эҳтиёт бўл — қўшнингни ўғри тутма”, — дейишди-ку.

— Лекин Сальерининг Моцартга адовати йўқ эди, дедингиз-ку, синьор.

— Сальерининг Моцартнинг ўлимига алоқаси борлигига ишонмайман. Лекин у Моцартга дўст ҳам эмасди. Охирги пайтларда Сальери билан менинг ҳам алоқам узилган. — Да Понте Деборанинг тирсагидан авайлаб ушлади. — Отис хоним чарчаганга ўхшайди, қаҳвахонада мириқиб дам олади. “Фигаро”-ни саҳнага чиқармаслик учун Сальери қанчалик елиб-югурганини гапириб бераман. Агар мен бўлмаганимда мақсадига эришарди ҳам.

— Бу опера энг катта ютуғинглар бўлган, шундайми? — сўради Жэсон.

— Кўп мутахассислар “Дон Жуан”ни устун қўйишди. Императорга “Ноёб нарса” кўпроқ ёқарди. Мартин-и-Солернинг бу операсига либреттони ўзим ёзганман. “Ноёб нарса”га биринчи марта вальс киритилган. — Да Понте извошчини чақирди. Меҳмонларни извошга ўтказаркан:

— Моцарт вафотидан бери қарийб ўттиз уч йил ўтди, — деди у ўйчан қиёфада, — у 1791 йилда қазо қилган эди. Америкада шу пайтгача унинг бирорта операсини қўйишмади. Эҳтимол Венада энди Моцарт тўғрисида афсоналар тўқишаётгандир.

7. “ФИГАРОНИНГ УЙЛАНИШИ”

Орадан беш минут ўтгач, да Понтенинг буйруғига кўра извош қаҳвахона олдида тўхтади. Жэсон ҳисоб-китоб қилгунча либретточи Деборанинг извошдан тушишига ёрдамлашди. Қаҳвахона биноси чиройли бўлиб, аёллар кириб-чиқадиган алоҳида йўлаги бор эди. Эшикка яқинлашганларида да Понте овозини пасайтириб гапирди:

— Бу ернинг хўжайини менинг ҳамюртим, италиялик. Лекин унга кўпам ишонмайман — шогирдларимни нуқул акасига оғдиришга урингани уринган. Акаси ўзини Италиянинг билимдони деб ҳисоблайди. Тан бериш керак, Нью-Йоркда бу қаҳвахонанинг таоми билан виносига етадиган жой йўқ.

Да Понте, ҳеч ким изимизга тушмадимикин, деган хавотирда орқасига қарай-қарай уларни бино тўридаги бўм-бўш, кичкина залга бошлаб кирди. Жэсон либретточига уларнинг меҳмони бўлишни таклиф этган эди, у эътироз билдирмади.

— Ҳозир биз Бродвейда, Нью-Йоркнинг қоқ марказида ўтирибмиз, бемалол гаплашавришимиз мумкин, — деди да Понте. — Сизлар билан учрашганимдан хурсандман. Санъат оламига алоқадор бўлсангиз керак-да, а, жаноб Отис?

— Мусиқачиман.

— Мусиқа билан бўш вақтларида шуғулланади, — кўшиб кўйди Дебора. — Эрим отамнинг банкида хизмат қилади.

Букрини гўр тузатади, ўйлади Жэсон аччиқланиб. Мусиқачиман дейиши билан Дебора дарров орага суқилиб, таъбини тирриқ қилди.

— Таътилга чиқдим, Оврупога бориб, мусиқадан сабоқ олмоқчиман, — деди Жэсон кайфияти бузилганини сездирмай.

— Композиторлик ҳам қиласизми, жаноб Отис?

— Ҳа. Бостондаги Гендель ва Гайдн Жамияти диний мадҳиялар Мажмуа-сининг муаллифиман. Эҳтимол, эшитгандирсиз. У куйларни бу ердаги черковларда ҳам ижро этишади.

— Эшитганман, албатта. Гендель ва Гайдннинг руҳий дунёсидан баҳраманд бўлган экансиз. Офарин! Фахрлансангиз арзийди, Отис хоним. Ҳамма ҳам кимнинг этагидан тутишни билавермайди. Иқтидорли эрни топибсиз.

— Шу ҳам фазилатми? — деди Дебора. — Моцартни эсланг. Қашшоқлиги-ча ўлиб кетди. Жасади умумий мозорга ташланди.

— Мен Моцарт эмасман! — жавоб берди Жэсон.

Наҳотки у Моцартнинг таржимаи ҳолидаги қоронғи нуқталарни ойдинлаштиришга уринаётганини хотини ҳануз англаб етмаса? Дебора бу ишга лоқайд қараяпти, лекин вақти келиб, қилмишидан афсусланади, ўйлади Жэсон.

— Гап шундаки, синьор да Понте, Жамият Бетховенга оратория ёздирмоқчи, буюртмани композиторга шахсан топширишни менга муносиб кўришди, — тушунтирди Жэсон.

— Бетховен билан таниш эмасман. Император Ҳазрати олийларининг сарой шоири лавозимини эгаллаб турган пайтимда у ёш бола эди. Венадаги ҳар бир қаҳвахонада биллиард бор, — давом этди да Понте. — Моцарт биллиард жинниси эди, соққаларни беҳато туширарди. Бу ўйин бармоқларни ҳаракатчан қилади, дерди у. Лекин, албатта, биринчи навбатда зўр пианиночи эди.

Официант сув келтирди, аммо да Понте унга қўлини теккизмади.

— Бу ернинг суви хавфсиз эмас, — деди у ва вино келтиришни буюрди.

— Бири иккинчисидан машхурроқ бўлгани учун бир композитор бошқасини захарлаши ақла сиғмайди, — деди да Понте.

— Сальери Венада Моцартдан кўра машхурроқмиди? — ажабланди Жэсон.

— Албатта. У саройнинг биринчи капельмейстери эди, Моцарт эса учинчи капельмейстерликдан нарига кўтарила олмаган.

Да Понте итальянча овқат буюрди, Жэсон билан Дебора ошпазнинг маҳоратига қойил қолишди.

— Венадаги бир ганимим туфайли тишларимдан айрилдим, — деди да Понте, оғзини чапиллатиб кавшанаркан. — Йўлимга тўғаноқ бўляпти, деб мени захарлашга уринган. Венада бунақа ёвузликлар одатий ҳол эди.

Ёши бир жойга борган бўлишига қарамай, Деборага нигоҳ ташлаганда да Понтенинг кўзларидан учкун сачрарди. Дебора бундан ҳам ўнғайсизланар, ҳам ғурурланарди. Аммо либретточни стол остидан тиззасини унинг оёғига теккизганда қиз чидаёлмади. Оппоқ сочли шаҳватпараст чолдан нафратланиб кетди. Шартга ўрнидан турди-да:

— Бизга рухсат, — деди, — яна бир учрашувимиз бор.

Жэсон Деборани тирсагидан тортиб, жойига ўтқазди.

— Хотинимнинг хотираси чатоқ. Учрашув эртага белгиланган.

Дебора ичидан тошиб чиқаётган газабни сездирмасликка тиришди.

— Мендан ўтган бўлса узр, Отис хоним, — деди да Понте. — Ростдан ҳам, “Фигаронинг ўйланиши”га қарши бутун бошли фитна уюштирилган.

— Синьор да Понте, айнан шу опера тўғрисида гапириб бермоқчи эдингиз. Моцарт билан Сальери ҳақида ҳам, — эслатди Жэсон.

Да Понте кўзларини юмиб, хаёлан ўтмишга гарқ бўлди. Кўчадан от туёқларининг тарақ-туруқи, залдан эса аҳён-аҳёнда қаҳқаҳа ва қадаҳларнинг жаранги эшитилиб қоларди.

Алқисса, Сальерини ҳам, унинг асосий рақиби Моцарт каби, ўлган, деявериш мумкин, мулоҳаза юрита бошлади шоир. Моцарт вафотидан сўнг қалр

топди, Сальери эса, ҳамон император саройининг биринчи капельмейстери бўлишга қарамай, Моцарт эришган мартабага етишолмади. Жонига қасд қилишининг сабаби шу эмасмикин? Балки Моцартга ҳасад қилавериб, палағда бўлган ақли уни шу куйга солгандир?

Айрим воқеалар кечагидай ёдида, лекин баъзиларини да Понте эслай олмайди. Америкалик йигит ҳол-жонига қўймаяпти, айниқса, Сальерининг ўзини ўлдирмоқчи бўлганини эшитиб, хотиралари Оврупо томон қанот қоқа бошлади. Майли, биланларини гапирса гапириб берав.

Уша йиллари Венада ғалати воқеалар тез-тез юз бериб турарди. Моцартни охириги марта кўрганидан бери наҳотки орадан қирқ йилга яқин вақт ўтган бўлса? Уларни илиқ муносабат ва иш бир-бирларига боғлаб турарди, лекин ҳеч ким бу икки ҳамкасбни дўстлар дея олмасди. Моцарт унга нисбатан самимиймиди — буни да Понте ҳалигача билмайди. Ҳар қанча содда бўлмасин, Моцартнинг қўли ҳаммавақт баланд келарди. Гарч Венадаги барча аслзодалар Моцартдан фарқли ўлароқ да Понтенинг фитнаю кутқуларга устаси фаранглигини билсалар-да, “Фигаронинг уйланиши” композиторнинг бошига шуҳрат бўлиб ёғилди, аслида операни саҳналаштиришга императорни да Понте кўндирган эди-ку. Ҳамма мусиқани кўкларга кўтарди-ю, либретто тўғрисида биров миқ этмади.

Эҳтимол, Сальери бошқа бировларнинг жиноятини яширгандир, ўйлади да Понте, шўрлик Сальери, мабодо у авлодларнинг хотирасида қолган тақдирда ҳам, шуҳрат ва ҳузур-ҳаловатга ўч одам сифатида қолади. Моцартнинг жисмидан эса ном-нишон қолмади, аммо бунинг аҳамияти борми? Да Понтенинг ёдига бирдан сон-саноксиз ишқий саргузаштлари тушди. Моцартга йўл бўлсин! Унинг Констанцадан бошқа аёлнинг қўлини ушлаганига ҳам шоир ишонмасди.

Ҳиссиёт бобида да Понте фақат Казанова билан Дон Жуанга тан берганини дунё унинг ёдномаларидан билиб олади. Шоир император томонидан ўзига нисбатан кўрсатилган иззат-икромни гурур билан эслади. Бари кўз очиб-юмгунча ўтиб кетди-я! У ўзини яна қачон буюк инсондай ҳис этган эди — 1794 йилдами ёки 1804 йилдами?

Нима бўлганда ҳам, паст бўйли, кўримсиз Вольфганг Амадей Моцарт ҳозир ҳаманинг диққат марказида. Ахир бир маҳаллар ўзи ҳам йирик шахс эди-ку. Наҳотки унуттишган бўлса? Агар Моцартни Иосиф Гайдндай дабдаба билан дафн этишганда унинг номи ҳозир бу қадар шон-шуҳратга кўмилирмиди? Оллонинг иродасига шак келтириб бўлмайди!

Ҳойнаҳой америкалик серғайрат бу йигит Моцартнинг ўлими аллақандай сир пардасига ўралганига чиппа-чин ишонарди. Қария Отто Мюллер бирор гапдан хабардорми? Лекин у ҳеч қачон Моцартга ёрдам бермаган. Лоренцо да Понте эса ҳаммавақт композиторга суянчиқ бўлган.

Ниҳоят, либретточчи ҳикоясини бошлади.

Шунда у бугунлай ўзгариб кетди: оғзида тиши йўқ, юзи қат-қат ажин бўлса ҳам чехрасига файз кирди. Дебора эрининг қалгис саволлар беришини, да Понтега эса қўпам ишониб бўлмаслигини сезиб турса-да, шоирнинг хотираларини эшитишга аҳд қилди.

— Сиз учун Моцартни тирилтириб беришга уриниб кўраман, — деди да Понте. — Сарой театрида “Фигаронинг уйланиши”ни саҳналаштиришга императорни кўндираман, деб Моцартга қасам ичган эдим, аммо бўлажак операнинг ёзиб тугалланган биринчи пардасини қўлтиқлаганча композиторнинг Гроссе Шулерштрасседаги уйига борарканман, бу ишнинг рўёбга чиқишига ҳамон у ишонмаётганини сезиб турардим. Биз яқиндагина танишгандик, лекин булун Оврупога “муъжиза бола” сифатида донг таратган Моцартни кўп йиллардан буён ғойибона билардим. Бомаршенинг биз операга асос қилиб олган комедиясини эса Вена театрларида намойиш этиш император томонидан тақиқланган эди, чунки унда амалдорлар шаънига ёмон гаплар айтилганди. Моцарт шундан иккиланаётганди. Аммо биринчи парда унга маъқул бўлди. Мени бошқа нарса қийнарди: Моцартнинг мусиқаси менинг либреттомдаги маҳорат ва нафосатни муносиб даражада ифода эта олармикин?

Сарой шоири сифатида Венанинг қоқ марказида, қачонлардир ўз даврининг энг машхур шоири бўлган Метастазіо яшаган уйнинг ёнгинасида, қадрдон валинеъматим император ва у севадиган Бургтеатр яқинида истиқомат қилардим. Сальери, Глюк ва бошқа номдор мусиқачилар қўшниларим эдилар.

Аммо Моцартта Гроссе Шулерштрасседаги уйи ёқарди. Бино мамлакатдаги энг мўътабар авлиё Стефан черковининг орқасига жойлашганди. Моцарт қачонлардир шу черковга биринчи капелмейстер бўлишни орзу қиларди. Мени даҳшатга солган нарса йўлакнинг совуқ ва қоронғилиги бўлди. Аммо композиторнинг ўзи эшик ёнида мени илиқ кутиб олди.

Зинанинг тиклиги учун узр сўради, айтишча, зинапоя йигирма учта экан. Бу рақамни эслаб қолганман, шунақа икир-чикирларга эътибор берганини қаранглар! Моцарт: “Тушликка роз жигарини тановвул қиламиз, ажойиб таом, синбор да Понте. Сиз азиз меҳмонсиз”, — деди. У немисча расво бу овқатни яхши кўрарди, мени ҳам ўзига ўхшатди.

Сир бой бермай, тавозе билан бош силкидим. Бу уникага биринчи ташрифим эди, бинобарин, композиторнинг қандай яшашини тезроқ билишга ошиқардим. Истеъдодига шубҳа қилмасам-да, кўнглимда, бу одамга суянса бўладими-йўқми, деган ҳадик бор эди. Кўп композиторлар мусиқа қонуниятларига риоя этишади-ю, куйга қалб ҳароратини сингдира олишмайди.

Моцарт тўрт хонадан иборат ошёнини виқор билан бир-бир кўрсатиб чиқди. Кўча томонга қараган деразаларнинг ташқарисига чироқлар ўрнатилган, ички деворларда гўзал тоқчалар, кабинет шифтида нафис ганчор нақшлар, шифт ўртасида атрофини малоиклар қуршаган Зухронинг расми, хонага фортепьяно, клавесин ва клавикордлар қўйилган.

“Таклифингиз учун ташаккур, маэстро, — дедим мен. — Бениҳоя хурсандман. Ҳар бир нарсада нозик дидингиз сезилиб турипти”.

Стол атрофига ўтирдик: Моцарт, рафиқаси Констанца ва мен. Констанца одмигина аёл экан, айниқса, Оврупонинг беқиёс опера актрисаларидан саналмиш менинг маҳбубамга солиштириганда, жудаям содда экан. У боласини улаётгани кириб кетганида Моцарт биринчи пардани ўқиб чиқди. Либретто унга маъқул бўлди. Лекин, кутганимдай, императорнинг рухсат беришига ишонмади.

“Ҳатто барча сиёсий лўқма-ишоралар олиб ташланганда ҳам, — деди Моцарт, — Фигаро хўжайини граф Альмамивни нуқул лақиллатаверади”.

“Мана кўрасиз, император операнинг қўйилишига рухсат беради. Ўзим гаплашаман”, — дедим мен.

“Бундан ташқари, — қўшимча қилди у, — ҳасадгўйларим ниҳоятда кўп”.

“Кимларни назарда тутиясиз?”

“Сальери, Глюк, Орсини-Розенберглар мени хавфли одам деб ҳисоблашади”.

“Жонларига қасд қилмаганмисиз ишқилиб?” — ҳазиллашдим мен.

“Мартабаларига қасд қилаётган эмишман. Улар операнинг қўйилишига йўл беришмайди”.

“Ё алҳазар!” — дедим мен, лекин шундай бўлиши ҳам мумкинлигини англаб турардим.

— Ҳаёт жангида, жаноб Отис, одамзот ҳар қандай қуроладан фойдаланади: гийбат, бўҳтон, пўписа, ҳатто сотқинликкача боради, пировардида Моцартга ўхшаган бўш-баёвлар қурбон бўлаверади. Сиз америкаликлар буни тушунмайсизлар. Моцартни олдида мақтаб, орқасидан тош отишарди. У билан танишмасимдан илгари ўзим ҳам мана шунақа ҳужумларга кўп маротаба дучор бўлганман. Бир гал ҳатто қотилликда ҳам айбланган. Ҳеч қандай далилсиз, албатта.

— Моцартни бўш-баёв дедингиз. Нима сабабдан? — сўради Жэсон.

— У машхур одам эди. Венада шунинг ўзи кифоя.

— Жэсон, синьор да Понтени чалғитма, — деди Дебора. — Синьор, сиз Моцартни, эрим ўйлаганчалик, буюк деб ҳисоблайсизми?

— Хотиним баъзан ақли етмайдиган масалаларга ҳам аралашаверади, — Жэсоннинг жаҳли чиқиб кетди. — Уни кечиринг, Дебора мусиқани яхши тушунмайди.

— Вақтини елга совураётган одамларга ачинаман, — деди бунга жавобан Дебора.

— Болаларим! — хитоб қилди гангиб қолган либретточи, — ҳикоянинг давомини эшитасизларми-йўқми?

— Эшитамиз, — жавоб беришди бир овоздан Дебора билан Жэсон.

— Моцарт мен билан мулоким суҳбатлашди, аммо ҳазил-мутойибани яхши кўришига қарамай, баъзан мусикачиларни хафа қилиб кўярди. У иккиюзла-мачиликни билмасди, ҳатто императорнинг олдида ҳам тикка гапираверарди. Мен эса одоб-муомаланинг тимсоли эдим, буни Иосиф ўзимга бир неча марта айтган, қолаверса, Моцарт ҳам, феъл-атворингиз дадамни эслатади, деб тан олган. У “Фигаро”нинг тақдиридан шубҳаланаётганини яна такрорлаган эди, хотиржам бўлинг, Иосифнинг ҳузурига кираман, деб қаттиқ ишонтгирдим.

“Қачон?” сўради Моцарт.

“Эртагаёқ. У сўзимни ерда қолдирмайди”.

Кулимсирашдидан сездимки, ҳамон иккиланияпти. “Фигаро” учун бирорта ария ёздингизми?” — деб сўрадим ундан.

“Арияни нима қиласиз?”

“Император, бир эшитиб кўрай, деб қолиши мумкин. Нимага қодирлиги-мизни унга намоёйиш этишимиз керак”.

“Уч-тўртта арияни ёзиб қўйганман, модомики биринчи парда қўлимда экан, яна ёзаман, — жавоб берди Моцарт. — Хавотирланманг, опера муддатида тай-ёр бўлади”.

“Император эрта ё индинга эшитишни хоҳлаб қолса-чи?”

“Фарқи йўқ. Бугун партитура миямда пишиб етилган”.

У клавесинда иккита арияни чалиб берди, улар шу даражада дилбар ва жозибали эдики, ич-ичимдан тўлқинланиб кетдим, лекин буни сездирмадим — менсиз кун кўролмади, деб ўйламасин, дедим-да. Хавотирим тўғри чиқди, кейинроқ яна Сальери, Мартин-и-Солер ва бошқа композиторларга либреттолар ёзишимга тўғри келди. Асло кам бўлганим йўқ. Моцартга, ариялар яхши, энди ижрочилар топишимиз керак, дедим. Дарвоқе, унинг арияларни нотасиз чалганига ҳайрон қолдим. Бунга жавобан Моцарт елкасини қисиб кўя қолди:

“Мен ёддан чаламан. Бу унчалик қийин иш эмас”.

Бунақасини биринчи кўришим эди.

“Бари бир ёзиб қўйиш керак. Ижрочилар учун”.

“Ёзаман. Шу бугуноқ”.

“Бугун кеч бўлди. Ётиб ухланг”, — дедим мен.

“Иш турганда, уйқуга бало борми!”

Моцарт мени калака қилиптими, деб ўйладим. Юзида яна ғалати табассум пайдо бўлганидан пайқадимки, у бари бир ухламайди. Афтидан кўнглимдан кечган ўйни сездим, хайрлаша туриб, немисона босиқ табиатига ёт равишда, мени бағрига босди. Шунда мусиқа ишқи суяк-суягига сингиб кетган композиторнинг, айна пайтда, меҳри дарё одам эканига имон келтирдим.

“Лоренцо да Понте ва Вольфганг Амадей Моцарт номларини шон-шуҳратга буркайман”, ваъда бердим мен.

“Қўлингиздан келади, — деди Моцарт, — аммо дадамнинг бир ўтигини унутмаслик керак: бу дунёда ҳеч нарса таъмасиз қилинмайди”.

Моцартнинг далдасидан руҳланиб, эртасигаёқ император ҳузурига йўл олдим. Ҳозир Иосиф ўзининг доимий қароргоҳи Гофбургда эмас, Шенбрун саройида яшаётганидан ажабландим. Бу сарой онаси Мария Терезияга қарашли бўлиб, у оламдан ўтган, Иосиф саройининг муллоқ ҳокимига айланганди. Шенбрун — шаҳар ташқарисиди, бинобарин, извош ёллашга тўғри келди, Гофбург эса менинг уйимдан қўл узатса етадиган жойда эди. Бахтимга ўша куни ҳаво очиқ бўлди, Мариахильфештрассе кўчаси бўйлаб, сўнг Шенбрунни қуршаб олган ўрмон оралаб борарканман, яна руҳим тетиклашди. Саройда император билан юзма-юз ўтириб, қандай қилиб бўлмасин операнинг қўйилишига розилигини оламан.

О, гўзал Шенбрунн! Дунёдаги кўп қасрларни кўрганман, бироқ бирорта-си Шенбруннинг ҳашамати олдида ип эшолмайди. Ялтироқ зал ёнида императорнинг қабул қилишини кутарканман, Иосифнинг нима сабабдан бу ерга кўчиб ўтгани ҳақида ўйлардим. Балки давлат аҳамиятига молик зарур ишлари бордир? Ёки бирорта улуг мартабали меҳмонни қойил қолдирмоқчи бўлдимикин? Эҳтимол, Гофбург жонига тегиб, турмуш тарзини ўзгартиришга аҳд қилгандир? Ёпирай, кутилмаганда қабулхонадан Сальери чиқиб келса бўладими!

Мен ўша дақиқани умрбод унутмайман.

Сальери бир лаҳза менга ўхшаб довдираб қолди, лекин иккаламиз ҳам сир бой бермадик. Кейин композитор эгилиб таъзим қилди:

“Салом, Лоренцо, кўринишингиз яхши. Нима қилиб юрибсиз бу ёқларда? Яна янги операми?”

Мен ҳам ундан қолишмаслик мақсадида икки букилиб саломлашдим.

“Демак, сиз ҳам буюк императоримизнинг саломатлигидан ташвишдасиз?” — сўради Сальери.

“Албатта! — хитоб қилдим мен. Сальерининг заиф жойи бор, бу унинг иззатталаблиги. — Муסיқий диди баланд ҳукронимиз борлиги — бизнинг бахтимиз. Тўғри, баъзан у ажойиб ютуқларингизни муносиб баҳоламайди”.

“Нимани назарда тутяпсиз, Лоренцо?”

Сальери Венадаги кўпгина атоқли кишилар сингари паст бўйли эди. Бинобарин, мен унга тепадан қараб гапирардим. У ҳамиша дид билан кийинарди. Ясама сочи жингалак, яноқлари мойўла билан французчасига қизартирилган — Глюк иккаласи яқиндагина Франциядан қайтишган эди — юзига жонли ифода бериш мақсадида қошлари обдон терилган. Аммо бундан бурни каттароқ кўринишини ўзи сезмасди. Қоп-қора кўзлари ҳар вақтдагидай чақнаб турипти.

“Бир соатлик бой” императорни ранжитди”, — дедим мен. Бу гапни атайлаб айтдим: жаҳли чиқиб, императорнинг олдида нима учун келганини очиқ айтади, деб ўйладим. Ҳойнаҳой, улар Моцарт иккаламиз тўғримизда, Бомарше сюжети асосида опера яратмоқчи бўлаётганимиз ҳақида гаплашишган.

“Ранжитди? — қайта сўради Сальери. — Мени кечирасизу, Лоренцо, император айнан сизнинг либреттонгиздан норози бўлди”.

“Жудаям соз! — жавоб бердим мен. — Балки бу юмушни ҳам ўз зиммангизга оларсиз?”

“Нима қипти, бари бир сиздан ёмон ёзмайман”, — деди Сальери зарда билан.

Мени унинг дарғазаб бўлгани ҳуркитди. “Бир соатлик бой” операси устидаги омадсиз ҳамкорлигимиздан сўнг Сальери қайтиб мени шерик қилмасликка қасам ичганини билардим.

“Да Понтенинг бирор сатрини мусиқага солгандан кўра бармоқларимни кесиб ташлайман”, деган эди у.

Бу гап бутун Венага тарқалди. Аввалига, жаҳл устида айтди-қўйди-да, деб ўйладим, кейин эса юрагимга гулгула тушди.

Сальери истехзо билан сўради:

“Бомаршеннинг инқилоб руҳи билан суғорилган пьесасига кўл урмоқчи эмишсиз?”

“Инқилоб руҳи?”

Сальери муғамбирлик қилишга ҳам уринмади:

“Фигаронинг уйланиши” Венада тақиқланган”.

“Бомарше ёзган тақлидда сахналашгириш тақиқланган”.

“Либреттони шу дагал немис тилида ёзмоқчимисиз?”

Биз италянча гаплашаётгандик, гарчи Сальери Венада йигирма йил, яъни 1766 йилдан бери яшаётган бўлса-да, ўз тилини афзал кўрарди. Немис тилини ёқтирмасди, французчага беварқ эди. У мусиқага фақат италян тили мос тушади, деб ҳисобларди. Мен ҳам қарийб шу фикрда эдим.

“Лоренцо, агар эҳтиёт бўлмасангиз, сизни инқилобчига чиқариб қўйишадди”, — деди Сальери. Бу гапни ёмон ният билан айтдимми ёки мени огоҳлантирмоқчи бўлдими — билюлмадим.

“Император билан шу ҳақда суҳбатлашдингларми?”

Сальери оппоқ тишларини кўрсатиб, мағрурона жилмайди, менинг гашим келди, чунки яқиндагина тишларимдан айрилгандим. У жавоб бериш ўрнига, атир сешилган рўмолчаси билан елпинишга тушди.

“Императорга таништирмаганимда ҳозир чақа санаб юрардингиз”.

“Ёрдамингиз учун раҳмат. Лекин энди таъналарингиздан бошим чиқмай қолди”.

“Бунга ўзингиз сабабчисиз”.

“Шу тобда нимага сабабчиман, Антонио?”

“Лоренцо, мен фикрларингизни эмас, талантингизни қадрлайман. Агар қайсарлик қилиб, императорнинг назаридан қолган композиторлар билан ҳамкорликни давом эттирсангиз, икки дунёда ҳам кўкармайсиз”.

“Моцартни назарда тутяпсизми?”

“Асло! Мен унинг кичик асарларини ёқтираман. Опера масаласига келсак, у Венада биттагина, “Ҳарамдаги ўғирлик” деган опера ёзди, уни ҳам зўр деб бўлмайди”.

“Баҳслашмоқчи эмасман, — дедим мен. — Узр, мени император кутяпти”.

Демак, Сальери Моцарт билан ҳамкорлик қилаётганимдан норози. Венанинг таниқли шоири ва императорнинг эркаси бўлишимга қарамай — норози.

“Моцартга гашлик билан қарашингиздан фақат афсусланаман”.

“Гашлик билан?” У менга шу қадар гижиниб қарадики, гапимнинг тўғрилигига заррача шубҳам қолмади.

“Ўзимни унинг дўсти деб ҳисоблашимни айтдим. Лекин “Фигаро” баобрў кишилар ва белгиланган тартиб-қоидаларга отилган тош. Бундай сюжетга асосланиб яратилган опера Моцарт икковингизни хароб қилиши мумкин”.

“Императорнинг фикрими бу?” — сўрадим ундан.

Сальери маъноли жилмайиб кўя қолди.

“Огоҳлангирганингиз учун ташаққур, Антонио, олийжаноблигингизни унутмайман”.

“Ҳукуматга қарши фаолиятингиз учун Венециядан ҳайдалганингизни наҳотки унутган бўлсангиз? Яна бир эҳтиётсиз қадам боссангиз, шўрингиз қурийди”.

“Мен ҳукуматга қарши эмас, айрим шахсларга қарши курашганман”.

“Фарқ нима? Венецияни ўшалар бошқариб туришган”.

“Шунинг учун “Фигаро”нинг қўйилишини хоҳламаётган экансиз-да?”

“Албатта! Сизнинг фойдангизни кўзлаб, шундай қилияпман. Бўшаганингиздан кейин янги опера гоёси ҳақида бир гаплашиб олсак, Лоренцо”.

“Бир соатлик бой”дан кейин-а?”

“Баъзан ҳаммамиз ҳам қизишиб кетамиз. Италиянча феъл-да. Лекин дўстлармиз-ку. Немис композиторларининг йўриғи бошқа. Улар опера бизнинг қонимизга сингиб кетганини тушунишини хоҳлашмайди, бошқалар минг чиранмасин, бу борада бизга бас келиши қийин”.

Мен бош ирғадим. Юрагимга яқин Италия опера санъати соҳасида ростдан ҳам бошқа мамлакатлардан юқори туради. Сал юмшаганимни кўрган Сальери энди бемалолроқ гаплаша бошлади. У менга саройнинг қандиллари, ганчкор нақшлари, зарҳаланган шифтларини кўрсатаркан, овозини пасайтириб, деди:

“Буларнинг бари бизнинг маданиятимиз мевалари. Моцартнинг ўзи “Фигаро” масаласида иккиланиб турганини менга айтган. У билан Иосиф Гайдн шарафига уюштирилган мусиқа кечасида учрашган эдим. Ўшанда отасидан ёмон хат олгани ҳақида гапирганди. Моцарт отаси чизган чизикдан чиқмаслигини яхши биласиз”.

“Леопольд Моцарт нима деб ёзган бўлиши мумкин? — Бу одам ўғлини келажаги тўғрисида кўп қайғурганини эшитгандим. Иосиф Гайдн ва бошқа кўплаб таниқли композиторлар Леопольд Моцартнинг мусиқий дидига тан беришган. — Отаси “Фигаро”га қаршими, Антонио?”

“Мутлақо қарши! У ўғлига, “Фигаро” зерикарли пьеса экани ҳақида, бундай асардан фақат даҳо қаламкашигина дуруст либретто ярата олиши тўғрисида ёзган”.

“Ўзи сизга шундай дедими? — Моцартнинг баъзан ўйламасдан гапириб юборадиган одати борлигини билардим, лекин Сальерига ҳам ишониб бўлмасди”.

“Наҳотки ҳамюртимни алдасам? Ахир сизни Иосифга ўзим таништирганман-ку. Сизга ҳамиша ихлосим баланд бўлган. Хўп денг, “Фигаро” бемаъни асар. У император ва бошқа нуфузли кишилар учун таҳқирли. Бутун сарой пьесага қарши. Ўз қулоғим билан эшитганман”.

Сальери ўлғудай ғаламис бўлгани билан томошабинларнинг арзандаси эди, аммо композитор сифатида Моцарт ундан юқори турарди, буни билганим учун:

“Ташаккур, Антонио, маслаҳатларингизни эътиборга оламан”, — деб жавоб бердим.

Сальери қўшиб қўйди: “Опера — Италиянинг фарзанди. Шундай бўлиб қолиши учун биз, италияликлар, бу санъатнинг жиловини бировга бермаслигимиз керак”.

“Тўғри айтасиз”, — дедим мен. Зал эшиги томон юрарканман, Сальерининг қорамағиз юзига яна бир разм солдим. Намунча мугаассиб бўлмаса, деган ўй кечди кўнглимдан. Йўқ, мен унақа эмасман. Лоренцо да Понте императорнинг айтганини қилади.

Да Понте чарчади. Ўзининг шонли ўтмишини эслаб, қаттиқ ҳаяжонга тушди, унинг ёшида эса ҳаяжонланиш мумкин эмас. Лекин хотирасига қойил қолиш керак: айтганларининг бари ҳақиқатга яқин, аммо айрим тафсилотларни иккиланиброқ гапирди. Сальери ҳамон биринчи капельмейстер лавозимида ишлаётган ва “Фигаро” саҳналаштирилган бўлишига қарамай, уларнинг ўзаро муносабати самимийлигича қолдимикин?

Барча худбин кишилардай, да Понте нукул мақтаняпти, ҳатто Моцартдан ҳам ўзини юқорига қўйишга уриняпти, ўйлади Жэсон. Аммо унинг ҳикоясида Сальерининг Моцартга гайирлиги сабабларини маълум даражада ойдинлаштирадиган жиҳатлар ҳам йўқ эмас.

Дебора тишини тишига босиб, луқма ташламай ўтирди. Шоир унда ғалати ҳиссиётлар уйғотди, эркакча таровати ёки ақли билан эмас, йўқ, фавқуллодда шахс сифатида лол қолдирди. Фақирона кийинган да Понте тўлқинланиб, имо-ишоралар билан сўзлар, қизишиб кетганида ўзига ўзи зид гапираётганини ҳам сезмай қоларди. Жэсон либретточининг ҳикоясидан ўзи кутган кашфиётларни тополмай, ҳафсаласи пир бўлганини Дебора пайқайди, лекин буни билдирмади.

Да Понте нафасини ростлаб олгач, яна ҳикоясини бошлади. Энди овозида эҳтиромга тўла оҳанглар пайдо бўлди.

— Император мени очиқ чехра билан қарши олди. Залда Иосифдан ташқари император театрлари директори граф Орсини-Розенберг ҳам бор эди. Граф менинг келганимни маълум қилганида, Иосиф бизни холи қолдиришни буюрди. Ортиқча гувоҳларсиз, бемалол гаплашишни хоҳлагандир-да.

Иосиф мени Ялтироқ залда қабул қилди. Зални ердан шифтгача еттита улкан, серҳашам кўзгу безаб турарди. Иосифнинг гавдаси ана шу дабада ичига фарқ бўлиб кетганди.

Император пешонаси япасқи, қирғий бурун, кўзлари тийрак киши эди. Мени ҳайрон қолдирган нарса шу бўлдики, ҳамиша одми кийиниши билан ном чиқазган Иосиф бугун ясаниб олганди. Кўкси тўла орден ва бошқа қироллик нишонлари, қўлида салтанат рамзи бўлмиш тилла ҳасса. Гарчи хотиржам кўринса ҳам, хаёли опера театридан кўра муҳимроқ ишлар билан банд эканини дарров пайқадим. У мен билан жилмайиб саломлашди — гапга тўн кийдириб ташлашимни биледи-да — кейин ташрифим сабабини сўради.

“Кайфингизни чоғ қилиш учун келдим, аёло ҳазратлари”.

“Сальери ҳам шундай деди”.

“Синьор Сальери тенги йўқ композитор, аёло ҳазратлари. Сиз билан таништиргани учун ундан умрбод миннатдорман”.

“Энди “Фигаронинг уйланиши”ни мусиқага солмоқчимисиз?”

“Бундан хабардормисиз, аёло ҳазратлари?” — сўрадим таажжубланиб.

“Ҳамма хабардор, синьор. Чунки пьесани тақиқлаганман. Шуни била туриб, уни операга айлантирмоқчи бўлганингиздан андак ажабландим. Эҳтимол бу ишни яширинча амалла ошириш ниятингиз бордир”.

“Худо сақласин, аъло ҳазратлари. Мен либреттони сизга ҳузур бахш этиш учун ёзаман”.

“Зиммамда катта масъулият бор, синьор. Халқимнинг пьесадаги зарарли инқилобий ғоялар билан заҳарланишига йўл қўёлмайман”.

“Аъло ҳазратлари, мен ҳам шу фикрдаман. Бинобарин, оммага ёқмайдиган, унинг иззат-нафсига тегадиган барча беадаб сиёсий шамаларни тушириб қолдирдим. Ўқиб қўришингиз учун биринчи пардани олиб келганман”.

“Маъқуллиатиш ниятидами?”

“Сиз маъқулламасангиз, бир сатр ҳам ёзмайман, аъло ҳазратлари”.

“Бунақа хуружларни олқишлайдиган Париж ва Лондон учун ҳам-а?”

“Мутлақо, аъло ҳазратлари”.

Иосифнинг масхараомуз қараганини сездим. У дидимга ишонарди, лекин ваъданинг устидан чиқшимга шубҳаланаётган эди.

“Лондон ва Милан театрлари операни қўйишга хоҳиш билдиришди, аммо сиз, аъло ҳазратлари, биринчи пардани маъқулламасангиз, ўша заҳотиёқ йиртиб ташлайман”.

“Либреттонгизни ўқиб чиқаман”.

“Миннатдорман, аъло ҳазратлари, бу мен учун шараф”.

“Аммо, маъқуллайман, деб ваъда беролмайман. Мусиқани ким ёзади?”

Унинг иккиюзламачилигидан бироз таажжубландим — бундан беҳабар бўлиши мумкин эмас, начора, ҳукмдорлар ҳаммавакт риёкорлик қилишади, акс ҳолда халқни бошқариб бўлмайди.

“Аъло ҳазратлари, мусиқани Моцарт ёзади”, — жавоб бердим мен.

“Унинг кичик асарлари зўр, — деди Иосиф, — лекин опера масаласига келсак, у Венада “Ҳарамдаги ўғирлик” деган биттагина опера ёзган, холос. Ўртамиёна бир асар”.

Сальерининг овозини эшитгандай бўлдим.

“Аъло ҳазратлари! Сизнинг мададингиз бўлмаса, Венада ҳеч нарсага эришолмайман”.

Иосиф бош силкиб қўйди.

“Бунинг устига, “Фигаро”да ҳоқимиятга нисбатан хуружлар бор, ундаги ғояларни ҳазм қилиб бўлмайди”.

Яна Сальери, дедим ичимда.

“Аъло ҳазратлари, “Фигаро”дан сиёсий памфлет эмас, муҳаббат можаросидан иборат комедия ясамоқчиман. Ҳаммага маъқул бўлишига ҳаракат қиламан. Ҳатто маэстро Сальерига ҳам”.

“Капельмейстер Сальери талантингизни қадрлайди, муҳтарам шоир. Билишимча, Моцартнинг ўзи ҳам пьесани зерикарли деган”.

Сальеридан хафа бўлиб кетдим. У Моцартнинг сўзларини унинг ўзига қарши ишлатипти. Сальерининг тантана қилишига йўл қўёлмасдим, шунинг учун шоша-пиша тушунтирдим:

“Аъло ҳазратлари, Моцарт фақат сиёсий шамаларни назарда тутган. Унинг мусиқаси беқийс. Агар сизга чалиб берганида нозик дидингиз билан уни муносиб баҳолаган бўлардингиз”.

“Айгайлик, биринчи парда менга ёқмаса-чи?”

“Ёқади, аъло ҳазратлари, ёқади — мен бунга ишонаман”.

Граф Орсини-Розенберг кириб, императорга Махфий кенгаш аъзолари қабулхонада жам бўлганини маълум қилди. Иосиф ишора билан уларнинг залга киришларини буюрди. Кейин шахдам ўрнидан туриб, мени остонагача кузатиб қўйди. Елкамга ташланган юмшоқ, беозор кафтини ҳанузгача ҳис этаман.

“Муҳтарам шоир, — деди у оғир энтикиб, — дворянлар халқнинг нодонлигича қолишини хоҳлайди. Ялпи маърифатга интилиш бориб турган калтабинлик, дейишади улар. Жаҳолат омма учун табиий ҳол эмиш. Бу ҳам етмагандай, халқимдан бутунлай юз ўгиришимни талаб қилишяпти”.

“Аъло ҳазратлари, дунёнинг бирорга ҳукмдори операнинг равнақига сизчалик ҳисса қўшмаган”.

“Сал ошириб юбордингиз, лекин шунга ҳаракат қилганман. — Орсини-Розенбергнинг орқасидан залга кириб келган Махфий кенгаш аъзолари эшитмаслиги учун Иосиф мени бир четта тортди. — Дворянлар қаттиқ цензура жорий этишимни сўрашяпти”.

“Ҳатто театрда ҳам-а?”

“Ҳатто операда ҳам, — жавоб берди у хўрсиниб. — Шоирлар либретто ёзганда фақат афсонавий сюжетлардан фойдалансин, дейишяпти. Император театрлари директорининг фикрича, сарой кутубхонасида беҳисоб сюжет жам бўлган олти минг жилд китоб турганда янги мавзу қидиришга зарурат йўқ эмиш. Бунга нима дейсиз, синьор да Понте?”

“Ҳаммаси ўзингизнинг қўлингизда, аъло ҳазратлари. Биринчи пардани қачон ўқиб берасиз?”

“Агар кенгаш чўзилиб кетмаса, бугун кечқурун. Ислоҳотларим дворянларга ёқмаяпти. Уларни бекор қилишга мени кўндириш ниятида қабул қилишимни сўрашган”.

Назаримда Махфий кенгаш аъзолари жудаям муҳим анжуманга тўпланишган эди. Кўз қири билан залнинг тўрида турган империянинг бағоят нуфузли вакиллари кўрдим. Иосифнинг ҳузурига бемаврид келганга ўхшайман. Лекин энди кеч эди. Император қўлёмани столга қўйди. Муқовага: “Фигаронинг уйланиши”. Сарой шоири Лоренцо да Понте” деб ёзилди. Сал қуйроқда: “Вольфганг Амадей Моцарт”.

Князь Кауниц қўлёманга кўз ташлаб, таажжубланганини пайқадим. У канцлер, мамлакатда императордан кейинги иккинчи шахс эди.

“Қалай, зал маъқул бўлдимми?” — бирдан сўраб қолди Иосиф.

“Нимасини айтасиз, аъло ҳазратлари! Бунақа нафосатни ҳатто Венецияда ҳам кўрмаганман”.

“Бу ерда олти яшар Моцартнинг мусиқасини тинглаганман. Ўша концерт ҳамон ёдимда. Моцартнинг ўзидан кўра кўпроқ асабийлашганман. У онамга жудаям ёқиб қолган эди”.

“Сизга-чи, аъло ҳазратлари?” — Мен унинг қайси композиторни устун қўйишини билишни хоҳлардим.

“У пайтда ёш бола эди. Лекин ижродаги маҳорати!”

“Ҳозир ундан ҳам кучайиб кетган, аъло ҳазратлари”.

“Энди Моцартга ҳеч ким табиат мўъжизаси деб қарамайди. Шунинг учун қизиқиш сусайган”.

“Моцарт сизга ёқмайди, аъло ҳазратлари? Наҳотки янглишган бўлсам? Уни сеvimли композиторларингиздан бири деб ўйлардим”.

Иосиф маъноли жилмайди-ю, индамади.

Махфий кенгаш аъзолари бетоқат бўла бошлашди, уларнинг газабига қолмаслик мақсадида икки букилиб таъзим қилдим.

“Аъло ҳазратлари, — дедим кейин, — агар либреттодан кўнглингиз тўлмаса, ишни тўхтатаман”.

“Йўқ, йўқ! — хитоб қилди Иосиф. — Мени қизиқтириб қўйдингиз, шу бугуноқ ўқиб чиқаман”.

Кетидан яна бир гап айтдики, Иосифнинг ўлимидан сўнг юз берган воқеаларни ўйласам, императорнинг ўша гапи ёдимга тушаверади:

“Сизни дўстона огоҳлантириб қўйишим керак, синьор да Понте, ислоҳотларимга қаршилиқ кўрсатаётган дворянлар “Фигаро”нинг қўйилишига ҳам тинч қараб туришмайди, айниқса, Фигаро графдан устун келадиган бўлса”.

Да Понте фикрини жамлаш учун сўзлашдан тўхтади, Жэсон шошиб, уни саволга тутди:

— Ростдан ҳам шунақа воқеалар бўлганми, синьор да Понте?

— Албатта, — қатъий жавоб берди шоир.

— Лекин орадан шунча йил ўтди!

— Хотирам мустаҳкам. Иосифнинг операмизга берган эътиборини ҳеч қачон унутмайман.

— Моцарт бундан хабар топдимми?

— Гапириб бердим. Албатта, император билан бўлган суҳбатнинг оғир кеч-

ган ўринлари ҳақида лом-мим демадим, ташрифнинг муваффақиятли якунланганини айтдим, холос.

— Моцарт амалдорларнинг фикридан чўчирмиди?

— Уларга мусиқасини ёқтиришга ҳаракат қиларди, бироқ бирортаси унинг санъатини камситишга уринса, жим қараб турмасди. Оққўнгил одам бўлишга қарамай, тили аччиқ эди, шунинг орқасидан ўзига кўп душман орттирарди.

— Операда Фигаро графдан баланд келадими?

— Бошқа иложи йўқ эди. Акс ҳолда Моцарт мусиқа ёзмасди.

— Оқибати ёмон бўлишини билмасмиди?

— Биларди. Агар Фигаро ғалаба қилмаса, асар маъносини йўқотади, дерди у. Гаши тўғри эди.

— Жэсон, халақит берма, синьор да Понте ҳикоясини тутатсин. Кеч бўп қолди, извош топишга қийналамиз, — луқма ташлади Дебора.

— Буни менга қўйиб беринг, хоним, — деди назокат билан да Понте.

— “Фигаро”нинг қўйилишига яна қанақа тўсқинликлар бўлди? — сўради Жэсон.

— Э-э, сўраманг, — уф тортди да Понте. — Тўғри, бошда ҳаммаси силлиқ кетди. Фигаро ғалаба қозонди, ҳеч ким ўзини камситилгандай сезгани йўқ. Моцартнинг мусиқаси томошабинларни лол қолдирди.

— Шунга қарамай, опера кимнингдир нафсониятига теккан?

— Ҳикоямни саволингизга жавоб билан тутатаман. Иосиф биринчи пардани ўқиб чиқиб, либреттони маъқуллади. Моцартга эртасига кечқурун хонандаларни олиб, Гофбургга келишни буюрди. Моцарт рози бўлди. Императорнинг ҳукмига ҳавола этишга етарли арияларни ёзиб қўйган экан.

Кўп ўтмай, опера устидаги ишни давом эттиришга ружсат олдик. Тўғри, айрим қийинчиликлар ҳам бўлди, лекин бунга Сальерининг алоқаси йўқ.

Афтидан, Сальери ва унинг маслақдошлари операнинг барбод бўлишини кутишган, аммо “Фигаро”нинг оркестр иштирокидаги тўла репетицияси юксак мақомда ўтди. Шундан кейин Орсини-Розенберг кутилмаганда операдан рақс сахнасини олиб ташлашни талаб қила бошлади. Император театрларининг директори сифатида у ҳеч кимга бўйсунмасди, унинг буйруғини фақат император бекор қила оларди. Иосиф император театрларида рақс қўйишни ман этганди, деди директор, лекин Моцарт бунда Сальерининг кўли борлигидан шубҳаланди. Мен Иосифни опера репетициясини рақс сахнасиз кўришга кўндирдим. Бу сахнани сўзсиз хатти-ҳаракатлар билан тўлдирдим, оқибатда сюжет тушунарсиз бир нарсага айланди-қолди.

Кутганимдай, опера императорга жуда ёқди, лекин воқеалар чалкаша бошлагач, жаҳли чиқиб кетди. Мен сабабини тушунтирдим. Иосиф Орсини-Розенбергга операни эски ҳолатига келтириш ва дарҳол раққослар топишни буюрди.

Орсини-Розенберг буйруқни бажарди, аммо бу қилмишимиз учун Моцарт иккаламизни ўла қолса кечирмаслигини ҳам англадим.

Орадан бироз вақт ўтгач, Мартин-и-Солер ўзининг “Ноёб нарса” операси учун либретто ёзиб беришни илтимос қилди, кейин Сальеридан ҳам шундай буюртма олдим, император иккала либреттони ҳам маъқуллади. Энди Орсини-Розенбергдан кўрқадиган жойим қолмаган эди.

Маълум муддат томошабин “Фигаронинг уйланиши”га лоқайд бўлди, “Ноёб нарса” эса мавсумнинг энг яхши спектаклига айланди. Венадаги ҳамма операнавис композиторлар мен билан ҳамкорлик қилиш ҳаракатига тушиб қолишди. Моцарт ҳам менсиз, яъни сарой шоирисиз иши юришмаслигини англаётди. Аммо бу билан “Фигаро”нинг ғавғоси тугамади, бошимизга маломат тошлари тўхтовсиз ёғилаверди.

Да Понте жим бўлиб қолди. Бу хотиралар уни ҳамон ҳаяжонга соларди. Унинг сатрларини ижро этган хонандаларнинг овозини эшитмаганига қанча бўлди-ю! “Фигаронинг уйланиши” бебаҳо опера. Ҳатто уни эслашнинг ўзи роҳат! Да Понте кўзларини юмди, операнинг айрим сахналари ҳаёлида гир айлана бошлади, у ҳикоясини давом эттирди:

— 1790 йилда Иосиф қазо қилди, тахтга укаси Леопольд ўтирди, мен Венадан қувилдим, бир йилдан сўнг Моцарт ҳам бандаликни бажо келтирди. Аммо Сальери шундан кейин ҳам узоқ йиллар биринчи капельмейстер бўлиб қолаверди. Ҳозир аниқ биламанки, “Фигаронинг уйланиши” учун сарой аъёнлари бизни ҳеч қачон кечиринмаган. Хизматкор Фигаронинг хўжайини граф Альмавивни нукул лақиллатиши уларга хуш келармиди!

— Нима учун ҳеч қачон кечиринмаган деяпсиз? — сўради Жэсон.

— Полиция уйимни тинтув қилди. Бу камми?

— Қачон?

— Қадрдон дўстим император Иосиф вафот этиб, тахтга Леопольд II ўтирганидан кейин.

— Сабаби нима?

— Уларга сабаб керак эмас, миш-мишларга қараганда, полициячилар ҳамма ердан кўпуровчилик изларини қидиришган. Габсбурглар шаънига айтилган ҳар қандай танқид давлатга қарши исён деб баҳоланган. Фигаро дворянлар устидан кулади, демак, тинтув учун асос етарли.

— Моцартнинг уйини ҳам тинтув қилишганми?

— Хабарим йўқ. У пайтда Венадан кетган эдим.

— Нима учун сизни ҳибсга олишмади?

— Шунақа режалари ҳам бор эди. Буни сезиб қолиб, Триестта жўнавордим. Гўё мен янги император шаънига номақбул гапларни гапирганмишман. Расмий айбномада шундай дейилган.

Моцартнинг ўлими ҳақидаги тахминларига далил излаётган Жэсон иккиланиб қолди. Да Понтенинг ҳикояси уни бошқа йўлга етакларди. Лекин шoirнинг сўзини бўлиш нокулай эди. Дебора эса либретточининг хотираларига чиппа-чин ишониб ўтирарди.

— Францияда инқилоб ғалаба қозонганидан сўнг, — давом этди да Понте, — Венада таъқиблар авжга чиқди. Масалан, “Фигаронинг уйланиши”га ўхшаган ишларга алоқадор кишилар сотқинликда гумон этила бошланди.

— Синьор да Понте, Леопольдни танқид қилганмидингиз? — сўради Дебора.

— Йўқ. Лекин Моцарт очикдан-очик танқид қилаверарди. Узоқ йиллар Тосканада ҳукмрон бўлган Леопольд сарой хизматига олмагани учун Моцарт уни сира кечиролмасди.

— Буни императорга хиёнат деб ҳисоблашганми?

— Айтдим-ку, “Фигаро”нинг ўзи кифоя эди. Француз инқилобидан кейин демократияга салгина ишора қилган одам ҳам шубҳа остига тушарди. Моцарт эса гирт демократ эди. Ушанда унга Венани дарҳол тарк этишни маслаҳат берганман.

— Маслаҳатингизга қулоқ солдимми?

— Йўқ. Бунга жавобан ундан ҳасратга тўла мактуб олдим.

— Кейин нима бўлди?

— Бир неча ҳафтадан сўнг Моцарт оламдан ўтди.

Газ чироқлари титроқ нур таратар, да Понтенинг лабларида синиқ табасум ўрмаларди.

— Ўша хат борми?

— Ҳа.

— Нима деб ёзган экан?

Да Понте жавоб беришга шошилмади. У ўйга ботган эди. Бошидан нималар ўтмади: хотираларининг бири ёрқин, бири маҳзун. Вақтида хўб ўйнади-кулди, мана энди қартайиб, ругубатли хаёлларга банди бўлиб ўтирипти.

— Триестдан Моцартга мактуб йўллаб, Лондонда учрашишни таклиф этдим. Лондонда дўстларимиз кўп, деб ёздим. Иосиф Гайдннинг у ерда обрўси баланд эди. Моцарт Венада ўқитган Сторейслар ҳам кучоқ очиб кутиб олишган бўларди. Аммо унинг жавоби ҳафсаламни пир қилди.

Да Понте чўнтагидан сарғайган хатни чиқазиб, ўқий бошлади:

“Азизим да Понте, маслаҳатингизни бажо келтирардим-у, лекин бунинг иложи йўқ. Кўзимни шунақа туман босганки, олдинда бирор йўлни кўрмаяпман. Фақат зулмат билан қабр кўринади. Ҳамма ерда мени ўлим таъқиб эт-

моқда. Ажал шарпаси нуқул имлайди, аврайди, менга ҳамдам бўл, деб этагимдан тортқилайди. Қанчалик машаққатли бўлмасин, тўхтовсиз мусиқа ёзяман, илло бекорчиликдан шу афзал. Куним битанга ўхшайди. Ўлим остонамда. Ўз меҳнатим самараларидан баҳраманд бўлолмай, ҳаёт билан видолашяпман. Лекин ҳаёт бари бир гўзал. Умрим яхши бошланган эди. Лекин ҳеч ким тақдирга ҳукмини ўтказолмас экан, яшаш учун қанча муҳлат ажратилганини ҳам билмаскан. Начора, оллонинг иродаси! Ҳозир мотам марсиясини ёзяман, тугатмасам бўлмайди”.

— Наҳотки шу сўзлар Моцартнинг қўли билан битилган бўлса!? — хитоб қилди Жэсон.

Да Понте имзони кўрсатди. Илвиллаган, заъфарон қоғозга “В.А.Моцарт” деб қўл қўйилганди.

— Хат италянча ёзилган, — деди да Понте. — Бари бир тушунмайсиз. — Кейин мактубни Жэсоннинг қўлидан авайлаб олди. — Моцарт италян тилини сувдай биларди. “Фигаро” бунга яққол мисол. Фақат овсар одамгина “Фигаро”ни немис операси дейиши мумкин, — заҳарханда қилди у.

Дебора да Понтенинг ҳикоясига қулоқ соларкан, хоҳиш ва иродасига зид ўлароқ, ўзини аллақандай мубҳам воқеалар гирдобига тушиб қолгандай ҳис этарди. Шоирнинг қайси гапига ишониш керак? Уни бу воқеаларни ошкор этишга нима мажбур қиляпти?

— Шу хатдан кейин ҳам Сальтерининг Моцартни заҳарлаганига инкор этасизми? — сўради Жэсон.

— Менда тўла ишонч йўқ.

— Менда ҳам ҳали бундай ишонч йўқ.

— Лекин сиз шунга ишонч ҳосил қилмоқчисиз. Венада кимлардир Моцартнинг ўлимига дахлдор бўлса, бу — дворянлар. Иосиф вафотидан сўнг Габсбурглар ҳам, сарой аъёнлари ҳам Моцартдан юз ўтиришди. Эҳтимол бунда Сальтерининг ишгиرويки бор бўлса бордир. Балки у бу лоқайдликни маъқуллагандир.

Официант келиб, Жэсонга ҳисоб-китоб қоғозини узатди.

Да Понте уни Жэсоннинг қўлидан тортиб олди.

— Қани бир кўрай-чи!

У ёзувга обдон кўз ташлади, тийин-тийинигача ҳисоблаб чиқиб, голибона хитоб қилди:

— Қанча пулингизни тежаб қолганимга бир қараб қўйинг. Ўзингиз бўлганингизда бир неча долларингизни уриб қолишарди. Дўстларимни алдашларига қараб туролмайман.

Жэсон индамай, ҳисоб-китоб қилди. Бу орада да Понтенинг миясида янги гоя туғилди. Бирдан у Овруро сафарини кейинга қолдиришни маслаҳат берди.

— Хотинимнинг пансионида қолинглар. Қўли гул пазанда. Шинам хоналари бор. Моцарт ҳақида яна кўп нарсаларни билиб оласизлар. Ҳозир гапириб берганларим — дарёдан томчи, холос. Фаразларингизни тасдиқлайдиган далиллар топишга ёрдамим тегар.

Дебора эрининг бу таклифига ҳўп деб қўйишидан кўрқиб турган эди, хайрият, ундай қилмади:

— Суҳбатингиз учун катта раҳмат, синьор, лекин биз чипта олиб қўйганмиз.

Да Понте ўтиб кетаётган извошни тўхтатиб, Жэсонни бир четга тортди:

— Хотираларимдан бирор наф бўлдими, синьор Жэсон?

— Албатта. Ҳикоянгиз менда жуда чуқур таассурот қолдирди.

— Хурсандман. Ундай бўлса, озгина пул берсангиз. Хизмат ҳақи. Ўн-йигирма доллар. Акс ҳолда уйга яёв кетишимга тўғри келади. Менинг ушахсимга бу қалар эътибор берганингиздан тўлқинланиб, ҳамённи олишни унутибман.

Жэсон хасис кўринимсиздан учун унга йигирма доллар узатди.

— Бағоят миннатдорман, — да Понте уларнинг извошга чиқишига кўмаклашди. — Эртага бирров кириб кетсанглар бошим осмонга етарди. Менда Моцарт тўғрисида унинг хатидан кўра кўпроқ маълумот берадиган бир нарса бор.

Деборанинг ижирганишига қарамай, Жэсон рози бўлди.

Эртасига эрталаб да Понте уларни кўчада, уйининг олдида кутиб олиб, Жэсонга бир китоб тутқазди.

— Моцарт ҳақидами? — сўради шошиб Жэсон.

— Лоренцо да Понте тўрисида, — деди шоир гурур билан. — Эсдалиқларим. Бунда Моцарт хусусида ҳам гап кетади. Китоб 1805 йилгача, яъни мен Англиядан Америкага жўнаб кетгунимга қадар юз берган воқеаларни ўз ичига олади. Уйлашимча, сизларнинг сафарингиз унчалик оғир бўлмайди. Биз океанни саксон олти кунда сузиб ўтганмиз.

— Саксон олти кун? — сўради Дебора ишонқирамай. — Эримнинг айтишича, ҳозир янги кемада йигирма беш, нари борса, ўттиз кун сузиларкан. Ундан кўп эмас.

— Китоб учун қанча тўлашим керак? — сўради Жэсон.

— Ҳеч қанча. Мендан совға. Ростдан ҳам қолмайсизларми? Пансионимизда яшайдиган коллеж талабалари тенгқурларингиз. Зерикмасдинглар.

— Ташақкур, жўнамасак бўлмайди.

Дебора билан Жэсон кетишга чоеланганларида да Понте уларни тўхтатди:

— Китобга дастхат ёзиб берайми? — шундай деб, у олд саҳифага тезгина бир нималарни ёзди. Жэсон китобни олди-ю, очиб қарамади. Да Понте хафа бўлди:

— Бағишловимга бир назар ташлаб қўймайсизми?

Жэсон ўқиди: “Моцартни худди мендай севадиган азиз дўстларим Жэсон ва Дебора Отисларга. Лоренцо да Понте”.

Дебора шоирнинг самимийлигига шубҳаланса-да, ёзувдан ғоят таъсирланди.

— Олдин Лондонга, кейин Венага борасизлар-да, шундайми? — сўради либретточи Деборанинг қўлини ўпиб.

— Ҳа. Хотиним Лондонни кўришни кўпдан буён орзу қилади.

— Жуда соз. “Фигаро”даги Сюзанна партиясининг биринчи ижрочиси Энн Сторейсни албатта зиёрат қилинглар. Сторейс — беқийс овоз соҳибаси ва, менимча, Моцартга яқин бўлган бирдан-бир аёл. Моцарт уни қаттиқ севади. Италия операларида Эннинг олдида тушадигани йўқ. Унинг дўсти Томас Эттвудни ҳам унутманглар. У ҳозир Англиянинг машҳур композитори, бир маҳаллар Моцартдан сабоқ олган. Энн ҳам, Томас ҳам Сальерини яхши билишган.

— Маслаҳатингиз учун раҳмат. Адресларини беролмайсизми?

— Йўқ. Алоқаларимиз узилганига анча бўлган, — деди да Понте хомуш тортиб. — Лекин уларни Лондонда ҳамма билади. Топишга қийналмайсизлар. Энн Сторейс Хеймаркетдаги итальян операсида кўп куйлаган. Мен жўнатганимни айтиш ёдинглардан чиқмасин.

Жэсон билан Дебора қўл силқиб хайрлашишди, да Понте ҳам қўлини кўтарди: олим, билим хазинаси, санъат магистри, кўпни кўрган инсон, ўтмишнинг бир бўлаги.

Да Понте бирдан извошнинг орқасидан югурди.

— Нима гап, синьор да Понте? — қичқирди Жэсон.

— Венада эҳтиёт бўлинглар. Моцартнинг ўлимида ҳокимият тепасида турган кишиларнинг қўли борлигидан шубҳаланаётганингизни бировга гапирманг. Оқибати ёмон бўлади!

— Ҳеч кимга гапирмаймиз, — деди Дебора. — Чурқ этмаймиз. Жэсонга ўзим кўз-қулоқ бўлиб тураман. — У шундай деди-ю, бироқ юрагига гулгула тушди.

— Эрингизнинг шубҳаси тўғри чиқса, пайтавасига қурт тушиб қоладиган амалдорларнинг ҳали кўпи тирик. Шундан эҳтиёт бўлинглар.

8. ЛОНДОН

— Лондон зўр шаҳар, а? — сўради Дебора Жэсондан, аммо бу гапда савол оҳангидан кўра тасдиқ ишораси кўпроқ эди. — Шаҳар ўзимникидай бўлиб қолди, сен эса ҳалигача кўниколмаяпсан.

Океандан ит азобида сузиб ўтиш ортда қолиб, улар ҳашаматли меҳмонхонага жойлашганларидан сўнг да Понтенинг ўтитлари буткул унутилган, Дебора кувнаб-яшнаб кун кечирмоқда эди.

Жэсон хотинининг саволига эътибор бермади, у сўнгсиз ўйлар уммонига гарқ бўлиб ўтирди.

— Фикру хаёлинг Венада, гўё Моцартни тирик топадигандай. Да Понтенинг ҳикояси билан китобидан хулоса чиқазмабсан. Менга Лондон ёқади.

Жэсон индамади.

Тавба, кечадан буён хаёл сургани сурган, ўйлади Дебора гижиниб; ҳатто бунинг борлигини ҳам пайқамаяпти. Ўзини овутиш ниятида у пардоз курсисига ўтирди. Бир ойдан бери юзига упа теккани йўқ. Мана, бутун, отасининг шарофати билан, яна ўзи кўниккан дабдаба оғушига кирди.

Пикеринг Лондондаги банкир ҳамкасби Артур Тотхиллдан қизини яхши меҳмонхонага жойлаштиришни илтимос қилган эди. Улар Пэл-Мэллга, Лондоннинг олифталари таңда қўйган меҳмонхонага жойлашишди. Деразадан замонасининг энг буюк олифтаси қирол Георг IV ҳайкали ўрнатилган Грин-Парк кўриниб турарди. Қимматбаҳо жиҳозлар билан безатилган хона, табиийки, нуфузли ва бадавлат кишилар учун мўлжалланганди.

Қарийб бир ойдан буён ёғаётган ёмғир тиниб, офтоб чарақлаб турган бўлса-да, Жэсоннинг юрагига қил сиғмас, деразадан боғнинг ям-яшил либосига лоқайд нигоҳ ташларди.

Дебора кайфиятини бузмасликка аҳд қилди. Юзимга ажин тушмадимикин, ҳусним хира торгмадимикин, деган хавотирда ўзини кўзгуга солди. Аммо Жэсон қайрилиб қарамади. Ахири Дебора келиб, уни ўпди, бу билан, эски гиналарни унутайлик, демоқчи бўлди.

— Лондонда кўпроқ турайлик, — деди у. — Парк-Лейнда чорбоғли уй хизматкори билан ижарага бериларкан. Пулимиз етарли.

Ё алҳазар, эшигмади-я! Жэсоннинг бундай бепарволиги уни қаттиқ ранжитди. Дебора яна пардоз столига қайтиб, сочини тарашга тушди.

Жэсон яна денгиз саёҳатининг машаққатларини кўз ўнгига келтирар, олдинда яна қандай кўргиликлар борлиги ҳақида ўйларди.

Уни кўз илғамас майдонни эгаллаган Лондоннинг салобати лол қолдирди. Бу шаҳарнинг олдида Бостон билан Нью-Йорк қишлоқдай бир гап. Кейинги йигирма йил ичида Лондон аҳолиси бир миллиондан бир ярим миллионга етган. Меҳмонхона дарбони Жэсонга шаҳарнинг айрим туманларига тунда бормасликни таъинлади — у ерларда қотиллик ва босқинчилик авжида эмиш.

Меҳмонхона эгаси булардан кўп ҳақ сўради: америкаликларда пулнинг ҳисоби йўқ, деб ўйлаган-да!

Уни лақиллатмоқчи бўлишганини кемадаёқ сезган эди. Капитан кема янги, Англияга бор-йўғи йигирма беш кунда, узоғи билан, ўттиз кунда етиб борамиз, деб ишонтирди. Об-ҳаво яхши бўлишига умид боғлаб, май ойида йўлга чиқишди. Аммо манзилга етиб келгунларича бирор марта ҳам офтоб юзини кўришмади. Рутубат ичида ропша-роса ўттиз олти кун сузишди; умрлари каютада ўтди.

Денгизда кечган ортиқча кунлар Жэсонни анча пулга туширди. Мана энди Лондоннинг энг серҳашам меҳмонхоналаридан бирида яшашяпти. Бу ёғи нима бўлади? Чўнтакка жабр-ку. Дебора меҳмонхона сейфида уларни кутиб турган икки юз фунтлик чекни Жэсонга узатган эди, олмади. Бурчдор бўлиб қолишни хоҳламади. Гарчи сафарни амалга ошириш учун Деборанинг пулига умид боғлаб уйланган бўлса-да, унга энг зарур пайтлардагина мурожаат қилишни кўнглига тутиб қўйган эди.

Жэсон, да Понтенинг эсдаликлари вақтни тежаши мумкин, деб ўйлаган эди, ҳафсаласи пир бўлди. Шоирнинг китобида бирорта янгилик йўқ эди. Моцартнинг номи аҳён-аҳёндагина тилга олинади. Сальерининг Моцартнинг ўлимига дахлдорлиги хусусида лом-мим дейилмаган. Да Понтенинг Моцарт ҳақидаги хотиралари композитор талантига берилган кечиккан баҳо бўлиб, булар аслида ўзининг обрўсини ошириш мақсадида битилган сатрлар эди. Баён этилган воқеалар либретточининг оғзаки ҳикоясига кўпинча зид келар, уларда асосий ўрин да Понтета ажратилиб, Моцарт сояда қолиб кетганди. Жэсон эсдалик-

ларни ўқигани сайни уйдирма билан жузбый далилларнинг қоришмасига дуч келаверди. Бу мақтанчоқ, иззатталаб кимсанинг ночор фарёдидан бўлак нарса эмасди. Муаллиф ўзини беҳисоб адолатсизликларнинг қурбони қилиб кўрсатишга уринган, да Понтенинг сон-саноксиз фитнаю найранглари эса кўнгилни оздирарди.

Китоб Жэсонга ёқмаган бўлса ҳам, шоир ўз вақтида тенги йўқ шахс сифатида танилганини эътироф этмай илож йўқ. Да Понтенинг Моцартнинг бошига дворянлар етган, деган фикрига ҳам қўшилиш керак. Қанийди далил-исботи бўлса!

Да Понте билан хайрлашгач, унинг жозибаю тароватидан халос бўлган Дебора энди шоирни эслашни ҳам хоҳламасди. Эсдаликлари ўқишдан бош тортиди — бари уйдирма, олди-қочди гаплар, деди у.

Жэсоннинг хаёлини Деборанинг луқмаси бузди:

- Венага сираям боргим йўқ.
- Шу ерда қолавер бўлмаса, — деди Жэсон.
- Сенга бири бирми?
- Менинг бошқа иложим йўқ. Турмушга чиқётганингда Венага боришимни билгансан. Хўш, бу орада нима ўзгарди?
- Да Понтенинг ҳикоясидан кейин ҳам аҳдингдан қайтмадингми?
- Да Понте, Венага борманг, дегани йўқ.
- Хавфдан огоҳлангирди-ку.
- Гапирaveraди-да! Унга буткул ишониш керак эмас.
- Лекин баъзи гапларига ишондинг. Хусусан, дворянлар тўғрисидаги, Сальерининг Моцартга муносабати ҳақидаги гапларига.
- Сен ишонмадингми, Дебора? Ҳикоясини киприк қоқмай эшитдинг-ку.
- Гапга уста экан.
- У, Сальери Моцартнинг дўсти эмас эди, деди.
- Да Понтенинг ўзи дўсти бўлганми, Жэсон?
- Бунинг ишга алоқаси йўқ.
- Севишимни биласан, Жэсон, лекин сени Моцарт ҳақидаги фикрим қизиқтирмайди.
- Мени ўзим ҳақимдаги фикринг қизиқтиради. Кейин, турмушимизга доир фикринг.
- Худди турмуш курганимиздан пушаймондай гапирасан-а?
- Менга пулни совураётганимиз ёқмаяпти.
- Ҳаддим сиғади, Жэсон.
- Менинг ҳаддим сиғмайди, Дебора. Бировга қарам бўлишни истамайман.
- Нима қил дейсан бўлмаса? Ўз пулимни сарфламайми?
- Беҳуда ишлатма, демоқчиман. Агар расамати билан сарфласак, менинг пулим яна бир неча ойга етиши мумкин. Лекин ҳозир ошпирворяпмиз. Бизга бу қадар данғиллама хонанинг нима кераги бор?
- Меҳмонхонамиз Италия операсига яқин, шаҳарнинг сен кўрмоқчи бўлган бошқа қаламжоларига ҳам қўл узатса етади.
- Нега Венага боришдан айниб қолдинг?
- Агар бу ердан Венага жўнашни тақозо этадиган бирор далил тополсанг, қароримни ўзгартиришим мумкин. Лекин ҳозирча ҳеч нарсани аниқлаганинг йўқ. Да Понте билан боғлиқ гийбатларми? У одам гийбатсиз яшай олмаган. — Деборанинг овозида хавотирлик оҳанги пайдо бўлди. — Шаштингдан қайт, Жэсон, тагин бирор қор-ҳол бўлиб юрмасин.
- Да Понте огоҳлангирган хавфга ишонасанми?
- Мабодо ҳақиқатни билишга қаттиқ киришиб кетсанг, ҳар нарса бўлиши мумкин.

Дебора меҳрибонлик билан унинг тирсагидан ушлади, шундай мулоим жилмайдики, Жэсоннинг кўнгли ийиб кетди. Аммо у аҳдидан қайтолмасди. Нима бўлганда ҳам, энди орқага йўл йўқ. Ҳаётига эндигина мазмун қирипти. Да Понте уни бир нарсага ишонтирди: Сальери Моцартни ёмон кўрган. Агар дворянларнинг Моцартга қасд қилиб юрганини тасдиқловчи далил тополса, бу нарса уни мақсадга яқинлаштиради.

— Дебора, Венага нима учун бораётганимни ҳеч кимга айтма. Ёпиғлиқ қозон ёпиғлигича қолсин, хўпми?

— Нима дейишим керак, Жэсон?

— Мен Оврупога мусиқий саводимни такомиллаштириш учун келганман. Демак, Моцартга қизиқишим ҳам табиий.

— Австрияга бирга боришимни хоҳлайсанми?

— Албатта. Менга ёрдаминг тегади. Сенсиз қийналаман.

Дебора индамади. У Лондонда қолишни истарди, бу ерда ўзини эркин ҳис этади, Вена эса унга бағрига ёвузликни жо қилган ганим шаҳардай туюлади.

Эшик тақиллаб, суҳбатлари бўлинди. Артур Тотхилл келган эди. Банкирнинг пўримлиги Жэсонни ҳайратта солди. Ундан ўткир атир ҳиди уфурар, опшоқ кўйлагининг енгидаги йирик бриллиант илматутмалар кўзни қамаштирарди: эгнида духобадан тикилган елкалари тик узун белбурма камзул, жингалак сочи айнан Георг IV ни эслатади. Юзи қип-қизил, осилган бағбақаларига қараб, баҳайбат бульдог хаёлингиздан ўтади. Каттақон қорни халақит беришига қарамай, Тотхилл Деборага эгилиб таъзим қилди:

— Отангиз ёзган хатларида муболага қилмаган экан, Отис хоним! Бағоят гўзалсиз!

Пикеринг Жэсонни ҳам обдон таърифлаган шекилли, Тотхилл унга бошдан-оёқ бефарқ назар ташлади. Банкирнинг бриллиантлари озмунча пул турмаса керак. Жэсон улардан кўз узолмаётганини пайқаб, Тотхилл тушунтирди:

— Шунақа илматутмалар ҳозир урф бўлган. Қирол ҳам, унга садоқат белгиси сифатида хешу ақраболари ҳам худди шундай илматутма тақинишади. Меҳмонхона маъқул бўлдимиз, Отис хоним?

— Жудаям. Раҳмат сизга.

— Арзимаиди. Эшитишимча, жаноб Отис, мусиқага қизиқармишсиз?

— Ўзингиз-чи, жаноб Тотхилл? — сўради Жэсон.

— Мен Италиян операсини ёқтираман. У ерга жамиятнинг гуллари қадам ранжида қилинади.

— Бўлмас, хонанда Энн Сторейсни билсангиз керак?

— Танишингизми?

— Моцартнинг таниши.

— Кимни? — Тотхилл ўйлаиб қолди.

— Шунақа композитор ўтган.

— Э, ҳа! Ҳар замонда операларини кўйиб туришади. Лекин Энн Сторейс деганини эшитмаганман. Ростки, операга ҳушим йўқ — зерикарли нарса, шунга қарамай, жамоадан ажралиб қолмаслик учун аҳён-аҳён бориб тураман. Италиян операси — худди меҳмондорчиликка кийингандай яسانيб бориладиган ягона театр. Ҳатто паст табақа кишилари ҳам шу таомилга риоя қилишлари шарт. Ложаларда эса давлат амалдорлари, министрлар, лордлар ўтиришади.

— Англияда мусиқачиларга муносабат қандай? Уларни ҳурмат қилишадими? — сўради Дебора.

— Нима десаикин? Қиролнинг назарига тушганларини клубларга кўйишади. Мусиқачилар жудаям ишончсиз тоифа. Кўплари кўчадаги дайдилардан ҳам баттар. Ҳарқолда эрингиз мусиқани жиддий нарса деб ҳисобламаса керак? Мусиқа ҳозир расмдан қолган. Отангиздан ўрнак олиб, нафи тегадиган иш билан шуғулланган маъқул.

— Банк иши билан кўпдан бери шуғулланасизми, жаноб Тотхилл? — қизиқсинди Жэсон.

— Э, сўраманг! Минг йилдан буён, — жавоб берди Тотхилл. — Банкимизга бобом асос солган. У Георг II га фоизсиз катта пул қарз берган экан. Шундан бери ошиғимиз олчи.

— Эрим банкда хизмат қилади, — деди Дебора.

Гўё Жэсон унинг кўз ўнгида бирдан баобрў одамга айланиб қолгандай, Тотхиллнинг авзойи ўзгарди.

— Дарвоқе, Ватерлоо жангида қатнашганман, у ерда Банопартнинг таъзини берганмиз.

— Мистер Тотхилл, сизлар бемалол гаплашиб олинглар, — Дебора унинг кўйилиб келаётган нутқини бўлиб, ётоқхонага кириб кетди.

Банкир бир лаҳза довдираб қолди, кейин дарров ўзини ўнглаб давом этди:

— Табриклайман, жаноб Отис, рафиқангиз фақат гўзал аёл эмас, бадавлат меросхўр ҳам.

— Бу менинг шахсий ишим, жаноб Тотхилл.

— Албатга, албатга! Отис хонимнинг менинг банкимдаги ҳисоб варағида анчагина пули бор. У отасидан сўрамай, бу ёққа минг гин ўтказган. Нима қилпти, қиз балогат ёшига етган, ҳаққи бор. Бу пулга бемалол Венага бориб келишингиз мумкин.

— Венага боришимни қаяқдан биласиз?

— Куинси Пикеринг ўз хатида Венадаги қандайдир мусиқачилар билан учрашмоқчилигингизни ёзган эди. Сиз пулингизни қайси банкка қўйгансиз, жаноб Отис?

— Пулим ёнимда.

— Ўғри ва қотиллар бижғиб ётган Лондонда-я?

— Бу ерда фақат операга бораман, холос.

Тотхилл кулиб юборди:

— Ҳамма чўнтакесарлар операда-да. Уларнинг севган маскани — ўша театр. Тамтам аёллар қимматбаҳо тақинчоқларини тақиб келишади, эрлари бир-бирларидан қолишмасликка тиришишади, кўққисдан кимдир уларни туртиб юборади-ю, шоша-пиша узр сўрайди, бир маҳал қарабсизки, ё ҳамён йўқ, ё билагозук. Пулингизни ишончли жойда сақланг. Мана, масалан, “Тотхилл ва Тотхилл” энг нуфузли банк.

— Хотиним тайинладими?

— Мижозларимнинг ташвиши — менинг ташвишим.

— Лекин мен банкингизга пул қўймайман.

— Отис хоним минг гинни икковингизнинг номингизга ёздирган. Хоҳлаган пайтингизда керагича олиб, ишлатаверишингиз мумкин.

— Ташаккур. Эътиборга оламан. Хайр, яхши боринг.

Жэсон ётоқхонага қайтгач:

— Тинчликми? — сўради Дебора.

— Тинчлик.

— Нега қовоғинг солиқ? Дадам бир нарса депгимми?

— Йўқ. Шунчаки жаноб Тотхилл кўнглимга ўтирмади. Ақлли одам эмас.

— Лекин обрўси баланд.

— Бўлиши мумкин. Моцарта қизиқишимни айтмай, яхши қилсан.

— Нима ҳақда гаплашдинглар?

— Сен тўғрингда.

Деборанинг банкдаги пулни икковларинг номларига ёздирганидан Жэсон хурсанд бўлди, лекин хотинига сездирмади. Нима мақсадда бундай қилдийкин? Бир балоси бўлмасин тагин. Ёки ўзининг устунлигини кўрсатиб қўймоқчимми?

— У сени мақтади, — деди Жэсон.

— Яна? Бошқа ҳеч нарса демадимми?

— Йўқ.

Дебора ишонмади, лекин қисталанг ҳам қилмади; Жэсон театрга жўнаш тараддудига тушди. Операга бир ўзи бормоқчи эди, Деборага эрининг бегона шаҳарда уни ёлғиз қолдириб кетаётгани алам қилди. Лекин буни сиртига чиқаришга гурури йўл қўймади, хайрлашаркан, Жэсоннинг юзидан ўпиб, эҳтиёт бўлишни тайинлади.

Давоми келгуси сонда.

Тарихий латифалар

* * *

Парижда Александр Гумбольдт машҳур бир психиатрнинг меҳмони бўлипти. У турли-туман руҳан шикаста одамларни даволар экан. Меҳмон меҳмондан битта-ярим беморни кўрсатишга илтимос қилипти. Меҳмон уларни эртага тушлик вақтида кўрсатишга ваъда берипти. Тушликка Гумбольдтга нотаниш иккита одам келипти. Уларнинг бири ҳаёлчан, босиқ бўлиб, зиёфатнинг бошидан охиригача индамай ўтирипти. Иккинчиси эса тиниб-тинчимас экан, у мавзудан мавзуга сакраб, қўлларини силкита-силкита тўхтовсиз гапирар экан. Тушлик тугагач, биринчиси такаллуф билан хайр-маъзур қилиб жўнаб кетипти. Иккинчиси эса ҳатто остонадан чиққандан кейин ҳам ҳаяжон ичида алланималарни гапиршида давом этипти.

— Сенинг жиннинг, — депти Гумбольдт психиатр билан ёлғиз қолишганда, — менга жуда маъқул бўлди-да...

— Нимаси билан? — деб ҳайрон бўлипти врач. — У ахир миқ этиб оғиз очгани йўқ-ку?

— Йўғ-е! Анави тўхтовсиз валақлаган жаноб ким эди ундай бўлса?

— У Бальзак эди.

* * *

Бир куни Эйнштейн Лейпцигда трамвайга тушипти. Кондуктор ундан кира ҳақини олар экан, беш пфеннинг етмаслигини маълум қилипти.

— Йўғ-е! — деб унга эътироз билдирипти Эйнштейн. — Мен тўғри санаган эдим.

Кондуктор унга пулини қайтариб берипти — чиндан ҳам беш пфеннинг етмас экан. Пулни қайтарар экан, кондуктор таъна билан бош чайқапти:

— Наҳотки, афандим, дилингизда лоақал йигирмагача санаш шу қадар қийин бўлса...

* * *

Фалсафа тарихи билан шуғулланадиган Куно Фишер ўта босиқ ва оғир одам экан. Бир куни тантанали зиёфат вақтида хизматкор аёл бехосдан тойиб кетиб, унинг тепакал бошига иссиқ шўрвани тўкиб юборипти.

Ҳамма тахта бўлиб қолипти. Куно Фишер эса пинагини бузмай, хизматкор аёлга мурожаат қилиб, бамайлихотир сўрапти: “Фрейлейн, сиз шу йўл билан менинг бошимдан яна соч ўсиб чиқишига чиндан ҳам ишонасизми?”

* * *

Бир куни Вольтер Галлерни мақтаб қолипти. Буни эшитган дўстлари Вольтерга эътироз билдиришипти.

— Ахир, у сизнинг асарларингиз тўғрисида жуда ёмон фикрда-ку? Вольтер жилмайипти.

— Эҳтимол, икковимиз ҳам адашаётгандирмиз...

* * *

Брамс ўзининг шарафига бериладиган зиёфатларда иштирак этишни унча хушламас экан. Бироқ бир куни у Гамбургда йирик бир тижоратчининг таклифини қабул қилипти. Тижоратчи унинг қаршисида ел-патак бўлиб хушомадлар қила бошлапти:

— Брамс композиторлар ичида энг яхшиси бўлгани каби, биз ҳозир ичадиган май ҳам шароблар ичида энг аълосидир!

Брамс майдан татинибди:

— Агар шаробларингиз ичидаги Брамси шу бўлса, айтинг, Бетховенини олиб келиша қолсин.

* * *

Готфрид Келлер соғлиги кўтарилганидан кўра кўпроқ май ичаркан. Бундан хавотирга тушган врач назокат билан уни камроқ суюқлик истеъмол қилиши тўғрисида огоҳлантирипти.

Келлернинг қовоқ-тумшуги осилиб кетипти, аммо бир дақиқадан кейин чехраси ёришипти. У жилмайиб депти:

— Ҳа, албатта, доктор жаноблари! Бугундан бошлаб, шўрва ичишни йиштираман.

* * *

Карл Гольдмарк бир куни ҳар нарсага қизиқаверадиган бир эзма хотинга йўлиқиб қолипти. Аёл Гольдмаркнинг касб-корини суриштирипти.

— Бастакорман.

Аёл индамай қолипти. Гольдмарк гапига аниқлик киритибди:

— Бастакорман. “Малика Савская”нинг муаллифиман.

— О, шундоқ демайсизми, — дея хурсанд бўлиб хитоб қилипти аёл. — Нега энди қироличанинг саройида муҳим лавозимда ишлашингизни дарров айта қолмадингиз?

* * *

Шоир Людвиг Бёрне ёшлик йилларида беихтиёр жуда қизгин бир баҳсининг иштирокчиси бўлиб қолипти. Сочлари оқарган кекса бир жаноб бор экан. У жон-жаҳди билан баҳс қиларкан. Бёрне унинг гапларига қарши чиқипти. У одам эса зарда билан унинг гапини бўлипти:

— Нечук менга эътироз билдиришга ҳадингиз сиғади? Сизнинг ёшингизда мен қип-қизил аҳмоқ эдим!

— О, жуда яхши сақланиб қолибсиз, — деб таъзим билан жавоб берипти Бёрне.

АЗИЗБЕК таржимаси.

SUMMARY

July number of magazine opens with novel of Turkish writer Suot Darvish "Javriya with Phosphor". The reader of the magazine will read the end of the novel by Abhaz writer G.Gulia "Pharaoh Ehnaton". Poetry lovers can read the poems of Ivan Bunin. Here one can read the continued article of Andrey Zubov "The political progress of Caucasus". The readers will read with great interest stories by kazakh writer Ghabit Musrepov's "The fan of friends" and "Tolks with Sholokhov". In this issue of the magazine one can find the article of Ulugbek Dolimov "The richnes of peoples wise" and the novel of american writer David Ways "Death of Mozart".

